Türk Dış Politikası

1774-2000

William Hale

MOZAİK

Türk Dış Politikası 1774-2000

William Hale

Çeviren: Petek Demir

Mozaik

MOZAİK
2
TÜRK DIŞ POLİTİKASI
1774-2000
Turkish Foreign Policy
1774-2000
William HALE
Çev: Petek DEMİR

Yayınlayan ve Yöneten
Nezih BAŞGELEN

Dış Projeler Temsilcisi
Brian JOHNSON

Kapak Tasarımı
Lalehan UYSAL

Düzenleme
Serdar KIRAN

Baskı
Mart Matbaası
2003, İstanbul
Tel: 0212 321 23 00 (Pbx)

ISBN: 975-6899-94-8

Hayriye Cad. Çorlu Apt. 3/4, 80060, Galatasaray, İstanbul
Tel.: 0 212 293 03 78 (Pbx) Fax: 0 212 245 68 77

Satış Mağazası / Kitabevi: Yeniçarşı Cad. Petek Han No: 32/A
80060, Galatasaray, İstanbul Tel: 0 212 249 92 26
www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR

Bu kitap için yapılan araştırmalar esasen, Londra Uluslararası İlişkiler Kraliyet Enstitüsü'nün himayesinde yapılan modern Türk dış politikası çalışmalarının bir parçası olarak yürütülmüştür. Araştırmalar yazarın Dr. Philip Robins'le birlikte çalıştığı Leverhulme Vakfı tarafından finanse edilmiştir. Çok kıymetli desteklerinden ötürü enstitüye ve vakfa teşekkür ederim. Dr. Robins ve ben bu konu hakkında farklı çalışmalar üretmeye karar verdik ama projeyi üstlenirken kendisinin tavsiyelerinden çok faydalandım. Aynı zamanda 1999 yılında çalışmalarım için bana izin veren Londra, Şark ve Afrika Bilimleri Fakültesi'ne (SOAS), İstanbul'da kaldığım sürece misafirperverlik gösteren Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden Ersin Kalaycıoğlu'yla arkadaşlarına teşekkür borçluyum.

Ayrıca çalışmalarımda yardımcı olan akademisyen meslektaşlarıma da çok şey borçluyum. Dr. Andrew Mango'yla Prof. Clement Dodd'un yanı sıra SOAS'de bulunan arkadaşlarımın, özellikle de Dr. Ben Fortna'yla Dr. Bhavna Dave'in tavsiye ve tecrübelerinden çok faydalandım. Ne yazık ki, Dr. Mango'nun *Atatürk* (Londra, Murray, 1999) biyografisine zamanında ulaşamadığım için bu kitapta yer alan zengin bilgilerden faydalanamadım ama yine de tavsiyeleri ve fikirleriyle bana paha biçilmez bir kaynak oluşturdu. Deniz aşırı ülkelerdeki arkadaşlarımdan George Harris, Prof. Bruce Kuniholm, Dr. Heinz Kramer ve Dr. Bill Harris'e sahip oldukları bilgileri cömertçe paylaştıkları ve henüz yayınlanmamış malzemeleri kullanmama izin verdikleri için son derece müteşekkirim. Türkiye'deki dostlarıma çok şey borçluyum, onların yardımı olmadan bu kitabı asla bitiremezdim. Özellikle Gündüz Aybay, Prof. Rona Aybay, Sn. Candan Azer, Prof. Gülnur Aybet, Prof. Suha Bölükbaşı, Dr. Ali Çarkoğlu, Prof. Kemal Kirişci, Dr. Nilüfer Oral, büyükelçi Özdem Sanberk, büyükelçi İsmail Soysal, Sn. Seyfi Taşhan ve Dr. Gareth Winrow'a teşekkür ederim. Hepsine sonsuz teşekkür borçluyum.

ÖNSÖZ

Bu kitap iki gayeyle yazıldı. Bunlardan birincisi, güneydoğu Avrupa ve Orta Doğu gibi uluslararası politika alanlarında Türkiye'nin önemli bir konumda bulunmasına rağmen, Türk dış politikasının tamamını içeren çok az çalışma olmasıdır. Bu kitap İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönem üzerinde yoğunlaşıp, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Türkiye'nin dış ülkelerle ilişkilerini özetleyerek bu boşluğu doldurmayı amaçlıyor. On dokuzuncu yüzyıl devlet adamlarına göre Osmanlı İmparatorluğu bir "şark meselesiydi". Yirminci yüzyılda görevi onlardan devralanlarsa Türkiye'yi bölgede oluşan bir güç ya da yeni bir Avrupa oluşturulmasının önünde duran can sıkıcı bir sorun olarak değerlendirdiler. Türklerse büyüyen ekonomilerinin yanı sıra ülkenin stratejik öneminin de devam ediyor olmasının kendilerine uluslararası alanda daha çok itibar kazandıracağını düşünüyorlardı. Onsekizinci yüzyılı tekrar gözden geçirmek, dış politikadaki değişikliklerle birlikte, süregelen unsurlara da ışık tutacaktır. Bu kitabın yazılmasındaki ikinci gayeyse, Türkiye örneğinin, geçen iki yüzyıl içinde orta büyüklükteki devletlerin değişen uluslararası alanda nasıl davrandıklarına ilginç bir gösterge olmasıdır.

Gelecek sayfalarda anlatılacaklar, uluslararası politika alanına yeni teoriler getirmek amacında değildir. Bununla birlikte anlatılan konu genel bir çerçevede düzenlenmeliydi. Burada yer alan temel varsayım, Osmanlı İmparatorluğu'yla yerine geçen çağdaş Türkiye'nin uluslararası sistemde orta kuvvetli bir güç olarak kabul edilebileceğidir. Burada bahsi geçen güç, başka devletleri herhangi bir eylemde bulunmaya zorlama ve diğer devletlerin aynı tür baskılarına karşı koyabilme kabiliyetidir. Bu güç, ülkenin askeri gücüne (ki on dokuzuncu yüzyılda daha çok nüfusa bağlıydı) ekonomik kaynaklarına ve kalkınma seviyesine bağlıdır. Küçük güçler uluslararası sistemde bağımsız davranma becerisine pek sahip değildirler, özellikle de on dokuzuncu yüzyılın "Büyük Güçleriyle" ya da Soğuk Savaş döneminin süper güçleriyle karşılaştırıldıkları zaman. Orta güçlerse terazinin iki ucunun arasın-

da bir yerlerde yer alırlar, yani daha kuvvetli devletlerin baskılarına bir miktar karşı koyma kabiliyetleri vardır. Hatta bazen, özellikle de coğrafi açıdan yakınsalar daha kuvvetsiz devletlerin politikalarını etkileyebilirler. Bölgede bir miktar güç sahibi olabilirler ama küresel politikayı pek fazla etkileyemezler. En önemli noktaysa, büyük güçlere karşı başarılı bir savaş veremeyecek olmalarıdır. Bu nedenle büyük kuvvetlerden bir tehdit aldıklarında güvenlik problemlerine ya bir müttefik yardımıyla ya da büyük kuvvetler arasındaki dengeyi kendi yararlarına kullanma yoluyla çözüm getirebilirler. Aslında savunmacı stratejileri benimsemek zorunda kalmışlardır. Türkiye örneğinde o zamanlardaki uluslararası sistemin doğasına ve ülkenin bu sistemdeki konumuna bağlı olarak sık sık, bunun ittifakla mı yoksa tarafsız kalmakla mı elde edilebileceği sorusu gündeme geliyordu[1].

Savunmacı bir stratejide ittifaka katılma kararını almak kolay değildir. İttifak düşmanı caydırmaya yardımcı olacaktır. Ayrıca küçük olan kuvvet müttefiklerini kendi çıkarlarına uygun düşecek şekilde etkilemeyi başarabilir. Buna rağmen tehlikeler de ortadadır. *Prens* adlı eserinin 21. bölümünde Machiavelli, küçük bir ülkenin yöneticisini mecbur kalmadıkça daha güçlü bir devletle ittifak kurmaması yolunda uyarır. Çünkü bu ittifakla yönetici müttefikinin arzu ve isteklerine boyun eğmek durumunda kalacaktı. Robert Rothstein'in de dediği gibi, "**küçük olan kuvvet, emniyetsizlikten güven ortamına geçmek yerine uydu konumuna geçebilir**"[2]. Müttefik seçimi de düşündürücüdür çünkü müttefiklerin çıkarları aynı olmasa bile en azından birbirini tamamlayıcı olmalıdır. Buna alternatif olarak, orta kuvvetli bir güç daha kuvvetli bir devletle ittifak kurmanın tehlikelerinden korunmak için daha zayıf bir devletle ya da birkaç küçük kuvvetle ittifak kurarak kumar oynayabilir.

Tarihi Süreç

Evet bu öneriler uluslararası yakın tarih boyunca küçük ya da orta kuvvetli devletlerin konumlarını ve politikalarını etkilediler ama bu devletlerin zamanın uluslararası sisteminden de etkilendikleri apaçık ortadadır. Bu kitapta ele alınan dönemde -on sekizinci yüzyılın son çeyreğinden bugüne kadar geçen dönem- bu gibi değişiklikler hem

Osmanlı hem de Türk devletleri için çok önemliydiler. Uluslararası düzenin bu süre içinde, beş başarılı safhadan geçerek, sistemli dört değişiklik geçirdiği düşünülebilir.

On dokuzuncu yüzyılda uluslararası politika Avrupa'nın beş tartışmasız "büyük gücünün" elinde bulunuyordu; Fransa, Prusya/Almanya, Avusturya, Rusya ve İngiltere. Barışın korunması edilmesi ve küçük devletlerin ayakta kalması bu belli başlı Avrupa devletleri arasındaki güç dengesinin korunmasına bağlıydı. Aralarından biri daha güçsüz bir kuvveti ele geçirmeye teşebbüs ettiğinde, diğer büyük gücün ya da müttefik güçlerin bunu 'güç dengesinin kendi aleyhlerinde bozulması' olarak değerlendirip, saldırgana karşı savaş açma tehlikesi doğuyordu. Böyle bir durumda ittifaklar, katılımcılar arasında ortak politik prensipler üzerinde asgari anlaşmaya varılmış, kısa süreli akitler oluyorlardı. Şartların değişmesiyle birlikte yerlerine yeni ittifaklar kurulabilirdi. Ama genelde devletler savaşmak yerine pazarlık yapmayı yeğlediler. Kendi uluslarının lehine kullanabilecekleri bir devleti ortadan kaldırmak yerine, savaşı durdurma taraftarıydılar. Hiçbir devlet tek başına diğerlerinin tümünü ele geçirecek kadar kuvvetli değildi. Büyük güçlerin karşılıklı kıskançlıkları, bu işi kendi kendilerine başaramayacak olan küçük ya da zayıf devletleri korumuş oluyordu[3].

1890'ların başıyla 1914 arasındaki dönemde Avrupalı büyük güçler arasındaki ilişki, bir tarafta Almanya'yla Avusturya-Macaristan, diğer tarafta sonradan İngiltere'nin katıldığı Rusya ve Fransa arasında iki büyük ittifak kurulmasıyla rekabete dönüşmeye başlamıştı. Büyük savaş tufanı on dokuzuncu yüzyıl güç dengesinin ve bu dengenin dayandırıldığı varsayımların yıkılmasına yol açtı. Milletler Cemiyeti'nin kurulmasıyla verilen ortak güvenlik taahhütlerinin barışı muhafaza etmesi ümit ediliyordu ama güç dengesi sistemi bu barışı sağlamayı başaramayarak bir felâkete yol açmıştı. 1920'lerin yeni düzeniyle ilgili en belirgin özellik, eski büyük güçlerden biri olduğu halde şimdi birkaç küçük eyaletten ibaret Avusturya-Macaristan'ın artık var olmaması ve Almanya'yla Rusya'nın savaş ve devrim nedeniyle kuvvetten düşmesiydi. Amerika Birleşik Devletleri de 1920'den sonra dünya politikasından çekilmişti. Meydana gelen uluslararası sistemi tarif etmek pek mümkün değildi. Ne bir güç dengesi sistemi ne de çift kutuplu bir sistem-

di, olsa olsa çift kutuplu sisteme geçiş olarak tarif edilebilirdi. 1933'den sonra Nazi Almanyasının ortaya çıkmasıyla, 1890-1914 döneminde olduğu gibi çift kutba benzer bir sistemin gelişmeye başladığı tartışılmaktadır. Büyük savaştan sonra eski Alman, Habsburg, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının bölünmesiyle Avrupa'daki küçük ve orta kuvvetlerin sayısı ve nüfuzu artmıştı. Yine de bu son söylenen yanıltıcıdır. Askeri teknoloji küçük kuvvetlere ciddi bir sakınca oluşturduğu ve eski güç dengesi sisteminin kendilerine sağladığı güvenlik unsuru ortadan kalktığı için, ortak güvenlik ulaşılmaz bir hayal gibi görünüyordu.

İkinci Dünya Savaşı dönemi çekişmelerle dolu, çift kutuplu bir dönemdi. Bazı kritik durumlarda her iki kutup da bariz değişiklikler göstermişti, meselâ Haziran 1941'de Nazilerin Rusya'ya saldırmasıyla Sovyetler Birliği, Aralık 1941'de ise Pearl Harbour'a yapılan saldırının ardından Amerika Birleşik Devletleri'yle Japonya savaşa girmişti. Bu gibi savaşlarda küçük ya da orta kuvvetlerin durumu neredeyse ümitsizdi. Tarafsız kalmaya kalkıştığında coğrafi konumuna bağlı olarak sonunda mutlaka taraflardan birinin saldırısına uğrayacaktı. Bir ittifaka katılması da diğer tarafın saldırısına karşı etkin bir savunma olmayabilirdi. Yine de eğer şansı yaver giderse kargaşadan uzak durmayı başarabilir, hatta bundan kazançlı bile çıkabilirdi. Latin Amerika cumhuriyetleri dışında, altı Avrupa devleti -İsveç, İspanya, İsviçre, İrlanda Cumhuriyeti ve Portekiz- tarafsızlığını ve bağımsızlığını korumayı başardı. Savaşan tarafları, kendilerini savaşa katılmaya mecbur ettikleri takdirde bunun yarardan çok zarar getirebileceğine, küçük kuvvetin savaşan taraflara gerekli olan malzemeleri sağlamayı reddedebileceğine, karşı tarafın avantajları tersine çevirmek için misilleme yapabileceğine veya çok fazla baskı altında kalırsa diğer tarafa katılabileceğine iknâ ederek tarafsız kalmayı başardılar. Kısacası küçük kuvvetler uluslararası karşılaşmalarda her zaman âciz piyonlar konumunda değillerdi[4].

1945'le 1980'lerin sonlarına kadar devam eden Soğuk Savaş dönemi, çift kutuplu küresel bir sistemin ilk örneği (arketip) olarak kabul edilir. En basit deyimiyle, diğer devletlerin ancak ikincil roller alabildiği, Amerika Birleşik Devletleri'yle Sovyetler Birliği arasında geçen bir mücadele dönemiydi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın gücü

geçici olarak sona ererken, İngiliz ve Fransız gücü hızlı bir düşüş yaşamıştı. Eski gücüne yeniden kavuştuğunda bile Almanya, dünya ilişkilerinde aktif bir rol almak konusunda isteksiz davranıyordu. Bunun da ötesinde, İsviçre, Avusturya ve İsveç gibi tarafsız kalan ülkeler hariç tüm Avrupalı devletler iki süper gücün baskın (Sovyetler söz konusu olduğunda diktatör) rol oynadığı ittifaklarda yer almaya mecbur kalmışlardı. Soğuk Savaş'ın iki özelliği daha 1914 öncesi döneme tezat yaratıyordu. İlk olarak 1949 yılından itibaren her iki taraf da takip eden kırk yıl boyunca hem sayı hem de etkinlik bakımından artırdıkları nükleer silahları ellerinde bulundurmuşlardı. Böylece barış sadece güç dengesine değil, aynı zamanda terör dengesine de bağlı kalıyordu. Böyle bir savaşın nükleer bir savaşa dönüşmesi tehlikesi her iki tarafı da en azından Avrupa'da konvansiyonel bir savaş başlatmaktan alıkoydu. Yanlış bir hareketi düzeltmek hayli zor olacağından, ayrıca savaş kolayca kızışıp karşılıklı zarara yol açacağından kriz yönetimi önem kazandı. İkinci olarak Soğuk Savaş, sadece maddi çıkarların değil aynı zamanda siyasi fikirlerin ve prensiplerin de tehlikede olduğu ideolojik bir çekişme olarak kabul ediliyordu. Küçük devletler bile güvenlik veya ekonomik çıkarlarını ideolojik fikirlerin üstünde değerlendirebiliyorlardı. Ülke liderlerinin siyasi tercihleriyse, bu küresel çekişmedeki konumları üstünde etkin olmaya bağlı kalabiliyordu.

Geçmişe bakacak olursak, Soğuk Savaş dönemi uluslararası politikada farklı bir evreye damgasını vurmuş olmasına rağmen, 1945'den 1980'lerin sonlarına kadar geçen dönemde uluslararası sistemde önemli değişiklikler olduğunu görürüz. Dünyadaki bütün ülkeler süper güçler arasındaki hesaplaşmaya dahil olmamışlardı, ayrıca 1950'lerde başlayan "**bağlantısızlık hareketiyle**" çok kutupluluk unsurları sisteme sızmaya başlamıştı. 1962'deki Küba füze krizini takiben süper güçler, aralarında meydana gelebilecek olası bir felâket riskini azaltmak için daha ılımlı politik ilişkiler yürütme kararı aldılar. Bu, Soğuk Savaş tarihinde yepyeni bir sayfa açtı. Avrupa dışında kalan küçük ve orta güçler Soğuk Savaş'tan uzak durmayı daha kolay başardılar, hatta böyle davranmanın faydasını bile gördüler. 1979'dan 1980'lerin ortalarına kadar süren, bilinen adıyla "**İkinci Soğuk Savaş**" döneminde şartlar yeniden değişti. Bu dönemin en açık göstergelerin-

den biri, 1970'lerde Sovyetlerin askeri harcamalarını artırmalarına karşılık olarak 1978'den sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin de askeri harcamalarını artırmasıdır. Sovyetlerin 1979 yılının sonunda Afganistan'a saldırması önemli dönüm noktalarından biriydi çünkü Sovyetler Birliği'nin komşu ama bağlantısız bir ülkeye saldırmaya hazırlıklı olduğunu gösteriyordu. İki blok arasındaki ideolojik mücadele, özellikle ABD Başkanı Ronald Reagan'ın göreve başlamasından sonra iyice arttı. Bu dönem Konstantin Çernenko'nun vefatının ardından Sovyetler Birliği'nin değişmesi ve 1985 yılında Sovyet Komünist Partisi genel sekreteri Mihail Gorbaçov'un göreve gelmesiyle sona erdi[5].

1989-90 arasında Doğu Avrupa'daki komünist rejimin çökmesi, 1990 yılının Kasım ayında Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Müzâkeresi'nin (CFE) ve 1991 yılının Temmuz ayında her iki tarafın nükleer cephanelerine kısıtlama getiren Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşması'nın (SALT) imzalanması, Soğuk Savaş'ın sona erdiğini tasdik etmiş oldu. 1991 yılının sonunda Sovyetler Birliği'nin resmen sona ermesi, Amerika Birleşik Devletleri'ni dünyanın tek süper gücü konumuna getirdi. Bununla birlikte yeni sistemin tek kutuplu olduğunu söylemek pek de mümkün değildi ve ayrıca tarihte başka bir örneği de yoktu. Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden döneme bazı açılardan benzemesine rağmen, tıpatıp aynısı değildi. Amerika Birleşik Devletleri ekonomik açıdan hâlâ dünyadaki en güçlü ülkeydi ama 1960'lardan beri büyüyen Japonya ve benzer şekilde yirmi birinci yüzyılın ekonomik belki de askeri süper gücü olmak yolunda Çin, onunla rekabet ediyordu. Avrupa Topluluğu'nun (AT) ve daha sonra Avrupa Birliği'nin (AB) kurulması, ülke statüsünde olmayan büyük bir ekonomik güç oluşturulduğuna işaret ediyordu. Varşova Paktı yürürlükten kalktıktan sonra bile hem Amerika Birleşik Devletleri hem de küçük ya da orta kuvvetli üyeler için önemli bir işlevi olduğundan Soğuk Savaş'ın bitmesi bile Batı İttifakını sona erdirememişti (NATO örneğinde olduğu gibi).

Soğuk Savaş'ın bitmesi, daha önce Sovyetler Birliği tarafından tehdit edilen Türkiye gibi orta kuvvetlere önemli faydalar sağlıyordu. Ama yine de bölgesel sürtüşmeleri kendiliğinden sona erdiremedi. Aksine, Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği'ndeki komünist hegemonyanın çökmesiyle yeni sorunlar ortaya çıkmıştı. Bunun da ötesinde, sanayi-

leşmiş devletlerde ABD ve Avrupa liderliğinde ortaya çıkan uluslararası koalisyon, milli sınırlar içinde kayıtsız şartsız ülke egemenliği hakkında daha önceden yapılan varsayımları çürütmeye başlamıştı. Bu değişiklik 1991 Irak örneğinde ve 1995'ten sonra eski Yugoslavya'da en dramatik şekliyle kendini gösterdi. Bu yüzden Türkiye gibi orta güçler yapıları değişmiş olsa bile, bir önceki dönemde olduğu gibi sayısız sorunlarla karşılaşıyorlardı.

Osmanlı Devleti, Türkiye ve Uluslararası Sistem

Türkiye'nin saygın hariciyecilerinden biri olan Onur Öymen, *Türkiye'nin Gücü (Turkey's Power)* isimli kitapta **"Türkiye'nin sadece Avrupa'da değil tüm dünyada, birçok açıdan ön sıralarda yer alan bir devlet olarak görülebileceğini"** savunuyor[6]. Yaptığı değerlendirme duyduğu milli gururla bir miktar abartılmış olabilir ama Türkiye'nin uluslararası sistem içindeki konumuyla ilgili önemli soruları gündeme getiriyor. Uluslararası sistemde yer alan küçük ve orta kuvvetler hakkında yapılan genellemelerin çoğunun Türkiye'ye uyduğunu görürüz. 1945'ten önce Türkiye Avrupa'nın büyük kuvvetlerinden hayli zayıftı. 1945'ten sonra da süper güçler bir yana, hâlâ ikincil güçlerin bile ardında yer alıyordu. Ama diğer taraftan, hem güneydoğu Avrupa hem de Orta Doğu'da büyük kuvvetlerle pazarlık etme kabiliyetine sahip olduğu ve özellikle de komşuları herhangi bir büyük gücün uydusu ya da kolonisi olmadıkları zaman bölgede güç sahibi olduğu için, uluslararası sistemde tamamen güçsüz değildi.

Türkiye'nin uluslararası konumunu etkileyen en belirgin faktörler coğrafi yerleşimi, insan kaynağı, doğal kaynakları ve 1950'lerden beri süregelen ekonomik gelişimidir. Öncelikle Türkiye, Rusya hariç hem Avrupa'da hem Asya'da toprakları olan tek ülkedir. Güneydoğu Avrupa'nın, doğu Akdeniz'in, Kafkasların, eski Sovyetler Birliği'nin güney bölgelerinin ve Orta Doğu'nun kuzey bölgelerinin uluslararası politikasını hem etkiler, hem de kendisi bu bölgelerden etkilenir. Tarih boyunca Türkiye'nin sahip olduğu en önemli stratejik hazine Çanakkale ve Boğaziçi boğazlarının kontrolünü elinde bulundurmasıdır. Rusya bu boğazlardan geçmeksizin Akdeniz'e inemez, İngiltere, Fransa ve

Amerika'ysa Karadeniz'de Rusya'ya meydan okuyamazdı (veya Birinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi Rusya'ya destek sağlayamazdı).

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden itibaren hava kuvvetlerinin gelişmesi, nükleer silahlar ve kıtalar arası füzeler, konvansiyonel deniz kuvvetlerinin rolünü azaltmıştır. Buna rağmen, Türk topraklarında hava üsleri bulundurmak ve savaş zamanında kara kuvvetlerine geçiş izni almak, Orta Doğu'nun kuzey bölgelerinde, Balkanlarda ve Kafkaslarda herhangi büyük bir kuvvete hareket kabiliyeti bakımından üstün avantaj sağladığı, ayrıca Körfez'de yer alan petrol üreticisi ülkelere Rusya'nın yapabileceği bir saldırıyı durdurmak mümkün olduğu için, yukarıda sayılanlar Türkiye'nin stratejik önemini azaltmamıştır. Türkiye'nin sahip olduğu coğrafi konumun, birçok büyük kuvvetin çıkarlarının kesiştiği noktada bulunması gerçeği, dış politika üreticilerine tek bir büyük gücün baskısını hisseden ülkelerin sahip olmadığı bir esneklik sağlamıştır (meselâ Amerika Birleşik Devletleri'yle Meksika örneğinde olduğu gibi). Bu aynı zamanda, Türkiye'nin büyük kuvvete sahip bir müttefikinden bazı 'stratejik faydalar' sağlayabileceği ama güneydoğu Avrupa'da veya Orta Doğu'da yer alan büyük kuvvetlerin sürtüşmelerinden her zaman uzak duramayacağı anlamına da gelir. Kısaca, coğrafi konumu Türkiye'nin uluslararası ağırlığını artırırken, bu bölgelerde yer alan büyük kuvvetlerin saldırı ihtimallerini de kuvvetlendirir. Bu da Türkiye'nin uluslararası politikadan uzak duran bir siyaset benimsemesi ihtimalini imkânsızlaştırır.

Türkiye'nin sahip olduğu doğal kaynaklar ve insan kaynakları yine onu orta kuvvetli ülkeler kategorisine sokar. 780.000 kilometrekarelik yüzölçümü İngiltere'yle Fransa'nın toplam yüzölçümünden biraz azdır. On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu sınır değişikliklerine, savaşlara ve göçlere bağlı olarak istikrarsız bir şekilde inip çıkıyordu. Ama o günün standartlarına göre hâlâ büyük bir ordu kurmaya yetecek nüfusa sahipti. 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında nüfus 12.000.000 civarındaydı ama daha sağlıklı yaşam koşulları ve çocuk ölümlerinin azalmasıyla bu rakam 1999 yılında 64.000.000'a ulaştı. Azalmaya başlayan doğum hızıyla yirmi birinci yüzyılın ortalarında nüfusun 95.000.000 dolaylarında oturması bekleniyor. Şunu da belirtmek gere-

kir ki, Türkiye'nin uluslararası gücü insan gücündeki azalmadan kaynaklanan bir sıkıntı yaşamamaktadır, tam aksine insan gücünde azalmadan çok fazlalık vardır ve silahlı kuvvetlerin mevcut gücü yaklaşık 600.000 askerdir ki, bu da NATO'daki ikinci büyük ordudur. Geçen yetmiş yıl içinde Türkiye insan kaynaklarını da başarılı bir şekilde kullanmayı başarmıştır. 1927'de (istatistiki bilgilere ulaşabildiğimiz en eski tarih budur) okuryazarlık oranı yüzde 10 civarındaydı ve nüfusun sadece küçük bir azınlığı yüksek öğrenim görebiliyordu. 1997 yılı itibariyle kayıtlara geçen okuryazarlık oranı yüzde 80-90'a çıkmış, yüksek öğrenim alan gençler bu oranda yüzde 18 düzeyine ulaşmıştır. Eğitim açısından bakıldığında bu, Türkiye'yi Batı Avrupalı Devletlerin gerisinde bırakıyor ama dünyanın geri kalan kısmının hayli ilerisindedir[7].

Ülkenin doğal kaynakları da uluslararasında avantaj sağlar. Kendi nüfusuna yetecek gıdadan daha fazlasını üretebilir ve çok cüzi bir miktar hariç tarım ürünü ithal etmesine gerek yoktur. Petrol, doğal gaz ve antrasit (katı kömür) hariç yeterli miktarda sanayi maden yatağına sahiptir. İhracattaysa tek bir ürün grubuyla ya da ürünle sınırlı değildir. 1980'lere kadar daha çok pamuk, tütün, kurutulmuş meyve, fındık ve tahıl gibi tarımsal ürünlerin ihracatını yapmıştır. O zamandan bu yana tekstil, giyim, demir-çelik, hafif makine gibi sanayi ihracatları, toplam ihracatın yüzde 90'ına ulaşmıştır. Diğer yandan Türkiye, herhangi bir ürünün dünya piyasalarındaki en önemli ihracatçısı değildir (İkinci Dünya Savaşı sırasında İttifak kuvvetleriyle Almanya'nın talip olduğu krom piyasası istisna olabilir). Politik açıdansa, petrol ve gaz yataklarına sahip olmaması dışında en önemli eksikliği, modern askeri teçhizat sağlamak için gelişmiş sanayi devletlerine bağımlı olmasıdır. Son yıllarda jet uçakları üretimi de dahil olmak üzere askeri bir sanayi kurulmuş olmasına rağmen, teknik açıdan hâlâ bu ülkelere bağımlıdır. Diğer orta kuvvetli ülke örneklerinde olduğu gibi kendi kendine tamamen yetmek gerçekçi olmayan bir düştür.

Hiçbir modern sanayiye sahip olmayan ve iç haberleşmede oldukça zayıf olan Osmanlı İmparatorluğu fakirdi ve geri kalmıştı. Ekonomik gelişime ve hükümetin iflasını geciktirmek için dış sermayeye duyduğu ihtiyaç, onu önde gelen sanayileşmiş devletlerin baskılarına karşı savunmasız bırakmıştı. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra devle-

tin 1930'lardaki sanayileşme programının ardından para daha iyi yönetilmeye, dış borç azalmaya başlamıştı. Buna rağmen Türkiye 1960'lara kadar kişi başına düşen geliri düşük bir tarım ülkesi olarak kalmıştı. O günlerden bu yana Türk sanayindeki ve ekonomisindeki hızlı gelişme sayesinde tarım, şu anda yüzde 29'luk sanayi ve inşaat, yüzde 54'lük hizmet sektörü oranlarıyla karşılaştırıldığında GSMH'nın sadece yüzde 17'sini oluşturmaktadır. Güncel döviz kurlarıyla hesaplandığında 1968 yılında 18.000.000.000 ABD doları olan GSMH, 1998 yılında 202.000.000.000 ABD dolarına yükselmiştir[8].

Daha gerçekçi olan alım gücüne bakıldığında GSMH'nın bugün 420.000.000 ABD doları olduğunu görürüz. Bu rakamlara bakarak Türkiye'nin dünyadaki on yedinci büyük ekonomi olduğu söylenebilir. Aynı hesaplamayla Avrupa devletleri arasında (Rusya hariç) İspanya'dan sonra altıncı sırada yer almaktadır[9]. Bu ekonomik güç birbirini takip eden hükümetlerin ülkeyi ağır borç altında bırakan, yüksek enflasyona ve sürekli devalüasyonlara sebep olan başarısız ekonomi yönetimleri yüzünden gölgelenmiştir. Hükümetin ekonomi yönetimindeki başarısızlığı, dış borç açıkları, para biriminin değer kaybetmesi ve yabancıların güvenini sarsarak kendini belli eden periyodik krizlere sebep olmuştur. Bu yüzden hükümetin bağımsız bir ekonomik politika yürütme yetkisi Uluslararası Para Fonu'yla (IMF) diğer uluslararası para kuruluşlarının sunduğu reçetelerle kısıtlanmıştır. Ekonomi büyümeye başladığından beri dış ticarete olan bağımlılığı da artmıştır. 1970'de GSMH'sının yüzde 8'ini oluşturan dış ticaret, 1998'de yüzde 38'e çıkmıştır. Bu suretle ekonomik gelişim dışa olan bağımlılığı azaltmak yerine çoğaltmıştır.

Bir ülkenin uluslararası arenada etkin ve bağımsız bir rol oynaması aynı zamanda insanlarının milli güvenlik uğruna fedakârlık yapmayı ve son çare olarak savaşa gitmeyi kabul etmesine de bağlıdır. Toplumun homojenliği ve belli başlı etnik veya dini ayrılıkların bulunması ya da bulunmaması yine milli gücü etkileyen faktörlerdir. Bu göstergeleri tam olarak ölçmek mümkün olmasa da, Türkiye'nin çeşitlilik bakımından hayli zengin olduğu söylenebilir. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana üç defa askeri darbe olduğu halde, ordu hâlâ Türk toplumunda muazzam bir saygı görmektedir. Ayrıca Soğuk Savaş bittiği halde tüm

genç erkeklerin gittiği ve hâlâ 18 ay süren bedelsiz askerlik süresi hakkında bir şikâyet duymak pek mümkün değildir. Askeri bütçe meclisten oy birliğiyle geçer. Türkiye, Yunanistan hariç tüm NATO ülkelerinden fazla olmak kaydıyla, GSMH'sının yaklaşık yüzde 4'ünü savunmaya harcamaktadır[10].

Türk milliyetçiliği aynı zamanda homojenliği ve Türklerin milli birliğini de vurgular. Ama tarih boyunca bu gerçek olmaktan çok bir temenni olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu birbirinden farklı inançları ve etnik kimlikleri içinde barındırıyordu. Balkanlarda yaşayan Hıristiyan azınlıklar ve Anadolu gün geçtikçe daha çok milli bağımsızlık kazanma arzusu taşıyordu. Bu hareketler imparatorluğa karşı hayati tehlike oluşturuyorlar ve ayrıca genellikle Avrupa'daki büyük güçlerce destekleniyorlardı -bunlardan en başta geleni Rusya'dır, zaman zaman İngilizler ve diğer devletler de destek vermişlerdir. Aslında imparatorluğun bölünen halkıyla ekonomik geri kalmışlığı uluslararasındaki en büyük zayıflığıydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, yeni Türkiye Cumhuriyeti savunulması mümkün bir toprağa ve az çok homojen bir topluma sahipti. En kalabalık azınlık olan güneydoğu Anadolu'da yaşayan Kürtler nüfusun yüzde 10 ya da 20'sini oluşturuyorlardı. 1925'teki Kürt ayaklanması ve 1938'e kadar bunu takip eden diğer Kürt isyanları sert müdahalelerle bastırıldı. Yine de bu çarpışmalar sınırlar içinde kaldı ve dış ilişkileri pek fazla etkilemedi. Bu durum her iki taraftan toplam 30.000 kişinin ölümüne yol açan, güneydoğuyu ekonomik açıdan geri kalmışlığa iten ve hükümet bütçesine ağır bir bedel ödeten Kürdistan İşçi Partisi'nin (Partiya Karkaren Kurdistan-PKK) 1984'te başlattığı kampanyayla 1990'larda önemli ölçüde değişti. Türkiye'nin dış ilişkilerinde de oldukça etkili oldu. 1990'lara kadar dış dünya bu sorunla pek ilgilenmiyordu ama Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra demokratik değerlere gösterilen evrensel bağlılık, dış politikaları etkilemeye başlamıştı, özellikle de Avrupa Birliği'ne (AB) üye ülkeleri. Bu sayede iç politikayla dış ilişkileri birbirinden ayıran çizgi ortadan kalkıyor, dış işleri yetkililerini yeni ve boy ölçüşebilecek boyutlar aramaya yönlendiriyordu.

NOTLAR

1. Bu varsayımlar David Vital'ın fikirlerine dayandırılmıştır, *The Inequality of States: A Study of the Small Power in International Relations* (Oxford, Clarendon Press, 1967); Carsten Holbroad, *Middle Powers in International Politics* (London, Macmillan, 1984) ve Robert L. Rothstein, *Alliances and Small Powers* (New York, NY, ve London, Columbia University Press,1968).
2. Rothstein, *Alliances* s. 61.
3. Bkz., Morton A. Kaplan, *System and Process in International Politics* (New York, NY, Wiley, 1957), Önsöz ve s. 22-8; ve A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe*, 1848-1918 (Oxford, Oxford University Press, 1954), s.xix-xxiv.
4. Annette Baker Fox, *The Power of Small States: Diplomacy in World War II* (Chicago, IL, University of Chicago Press, 1959), s. 1-4, 8-9.
5. Fred Halliday daha karmaşık bir periyottan söz eder, 1946-53 arasını "Birinci Dünya Savaşı", 1953-69 arasını "Kararsız Düşmanlık" dönemi olarak adlandırır, ayrıca 1969'da başlayan ülkeler arası yumuşak ilişkiler dönemini 1979'a kadar devam ettirir: Fred Halliday, *The Making of the Second Cold War* (2nd ed., London, Verso,1986), s. 3, 10-11.
6. Onur Öymen, *Türkiye'nin Gücü* (İstanbul, AD Kitapçılık, 1998), s. 355.
7. William Hale'in verileri, *The Political and Economic Development of Modern Turkey* (London, Croom Helm, 1981), s. 18-19, 67 ve *Statistical Year book of Turkey* 1998 (Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1999), s. 71,180. Nüfus tahminleri TÜSİAD'dan alınan ve Hürriyet Gazetesi, 14 Ocak 1999'da basılan verilerle hazırlanmıştır.
8. *Statistical Yearbook of Turkey 1998*, s. 654: 1998 Londra Ekonomik İstihbarat Teşkilatı verileri.
9. Aynı yer, s. 688 (OECD verileri).
10. *The Military Balance, 1998/99* (London, Oxford University Press for International Institute of Strategic Studies,1998), s. 55, 67.

1
SON OSMANLI İMPARATORLUĞU DIŞ İLİŞKİLERİ 1774 - 1918

Monarşi ve İslâm halifeliği kaldırıldığında Atatürk ve arkadaşları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde bir ulus devlet yaratarak 1922-24 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdular. Kuruluşu ve topraklarının sınırları açısından bakıldığında Osmanlı'yla geçmişini tamamen koparan bir değişim yaşanmıştı. Yine de, vatandaşlarının olduğu kadar yöneticilerinin de sahip oldukları alışkanlıklar kaçınılmaz olarak Osmanlı dönemindeki geçmiş tecrübelerle şekillenmişti. Bu bölüm Osmanlı İmparatorluğu'nun son 150 yıllık dış ilişkilerini anlatmak yerine, alışkanlıkları şekillendiren önemli dönemleri özetleyecektir. Osmanlı devletinin dış siyasetini, uluslararası sistemi ve son Osmanlı yetkililerinin kullanabilecekleri alternatifleri etkileyen yapısını kısaca açıklayarak başlar ki, bunlardan bazıları günümüz yetkililerini de etkilemektedir. Daha sonra yer alan bölümde bu zaman zarfında Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ilişkilerindeki belli başlı konular anlatılacaktır. Son bölüm davranışları ve politikaları şekillendiren bu olayların anlamlarını değerlendirecektir.

Osmanlı Devleti: Çıkmazlar ve Değişiklikler

Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyılda karşılaştığı temel sorun hem iç hem de dış kaynaklıydı. Gücünün doruğunda olduğu on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Osmanlılar, Macaristan'dan Kırım'a ve Tunus'tan İran Körfezi'ne kadar uzanan toprakları yöneten ve doğu Akdeniz'de egemen olan bir güçtü. 1770'lerde Macaristan'la Transilvanya, Habsburg İmparatorluğu'na katıldılar. Bu sırada Kuzey Afrika, Osmanlı'nın pek kontrol edemediği yerel hanedanlar tarafından yönetiliyorlardı. Yine de, Osmanlılar bu engin topraklarda egemenlik sahibiydiler. Ne yazık ki, bu devleti kontrol edecek veya onu dış düşmanlara karşı koruyacak güce sahip olamadılar. On altıncı yüzyılda impa-

ratorluk Avrupa'da bulunan herhangi bir ülkeyle askeri, teknolojik, ekonomik ve idari açılardan -üstün olmasa bile- eşit seviyedeydi. On sekizinci yüzyılın son çeyreğinde tüm bu açılardan Avrupa'daki büyük güçlerin çok gerisinde kaldılar. Osmanlılar aslında ne büyük ne de küçük bir güçtü. Geleceği, hem idarecileri hem de Avrupalı devletler için bir problem haline gelmiş, gitgide karanlığa gömülen eski büyük güçlerden biriydi.

1912 yılında İstanbul'un Avusturya büyükelçisi Kont Johann von Pallavicini kendi hükümetine "**Türkiye'nin ne geçmişte ne de içinde bulundukları zamanda Avrupa'nın anladığı anlamda** bir **devlet olduğunu**" ileri sürdü[1]. Habsburg monarşisinin kendisinin bir anakronizm (tarihe, zamana uymayan) olduğu görüşünü bir kenara bırakalım, Pallavicini'nin ileri sürdüğü fikir bir yüzyıl öncesi için kesinlikle doğru kabul edilebilirdi. Ordunun yönetici sınıfıyla devlet bürokratlarının herhangi özel bir sosyo-ekonomik örgüte bağlı olmaksızın ekonominin tüm sektörlerinden -tarım, ticaret ve sanayi- vergi (ç.n. öşür, haraç, cizye) aldıkları gerçeği göz önünde bulundurulduğunda imparatorluk bir "**vergi devleti**" olarak tanımlanabilir[2]. İmparatorlukta yetki sahibi olan kişilerin sadık hizmetkârlar olmak yerine, merkezi hükümetin vergi toplayıcıları olmaları da bir vergi devleti olduğunu gösteriyor. Valiler ve ordu kumandanları gibi sultanın resmi yetki verdiği kişiler bunu genellikle bağımsız olarak ve diğer yerel iktidar sahipleriyle pazarlık yaparak uyguluyorlardı. Aslında imparatorluk yerel vilayetlerden oluşan bir devlet olarak görülebilirdi. Önceden yapılan birkaç reformun ardından 1864 yılında, vilayet yönetimine yeni bir hukuk getiren ve geniş tabanlı bir program veya reform olan Tanzimat, eski modelin üstüne merkezileşmiş bir sistem getirdi. Teoride, eğitimli memurlar merkezden emir alarak devlete düzenli bir gelir sağlayacaklardı[3]. Uygulamadaysa imparatorluk sona erene dek devlet gücü zayıflamış, uzakta kalan bölgelerde güvenilir olmaktan çıkmıştı. İstanbul'da ve diğer önemli liman kentlerinde kapitülasyonlarla kısıtlanmıştı -bu Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden yabancılara mali ve hukuki imtiyaz tanıyan özel bir uygulamaydı. Avrupalı konsoloslar aslında Osmanlı vatandaşı olan, imparatorlukta yaşayan ve Hıristiyan topluluklarına üye olan kişilere kendi ülkelerinin vatandaşlıklarını verdiği için,

bu ayrıcalık hakları oldukça önem kazanmıştı: 1880'lerde İstanbul'da ikamet eden 'yabancı' nüfusun oranı yüzde 15'di[4].

İdaredeki bu zayıflığı dini ve etnik çeşitlilik artırdı. Batılılar Osmanlı İmparatorluğu'na genellikle "Türkiye", insanlarınaysa "Türk" diyorlardı ama Türkler kendi imparatorluklarına, etnik kimliğe sahip olmadığını belli eden 'yüce Osmanlı Devleti', yönetici sınıfınaysa (imparatorluk hanedanından olmasalar bile) 'Osmanlı' demeyi tercih ediyorlardı. Hükümet kabul edilir bir nüfus sayımı yapmayı başaramadığı için imparatorluğun on dokuzuncu yüzyıl nüfusunu sadece tahmin edebiliyoruz. Yine de 1830'lardan itibaren yerel memurlar kendi bölgelerindeki nüfus kayıtlarını tutmakla yükümlü tutulmuşlardı. Toplam nüfus bu eksik istatistiklerden elde edilen bilgiyle hesaplanıyordu. 1844 yılında (gelen tüm sayım bilgilerine ulaşabildiğimiz ilk yıl) Padişah hükmü altındaki bölgelerin toplam nüfusu yaklaşık 26.000.000 kişiydi. Bu nüfusun üçte ikisini Müslümanlar (Türkler, Araplar, Müslüman Slavlar ve Arnavutlar), geri kalanınıysa Hıristiyanlar (Slavlar, Ermeniler, Rumlar, Hıristiyan Araplar ve Arnavutlar) oluşturuyordu. Küçük bir Yahudi topluluğu da vardı[5]. İmparatorluğun Balkanlarda toprak kaybetmesinin ardından toplam nüfus azalmış, Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranı artmıştı. Bu suretle 1885 yılında nüfus, yaklaşık yüzde 72'sini Müslümanların oluşturduğu 17-18.000.000 kişiye düşmüştü. 1906 yılında bu sayı 21.000.000'a ulaştı. İmparatorluğun Balkan Savaşı sırasında Avrupa'da bulunan tüm topraklarını kaybetmesinin ardından nüfus 1914 yılında yeniden 18.500.000'e düşmüştü. Bu sefer nüfusun yüzde 81'ini Müslümanlar oluşturuyordu. Osmanlı Hükümeti vatandaşlarını dinlerine göre sınıflandırdığı için (Müslümanlar, Yahudiler ya da Hıristiyanlığın farklı mezhepleri) etnik grupların ayrıntılı nüfus sayımlarını bilmiyoruz ama on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde etnik Türklerin nüfusun yüzde 45 ya da 50'sini, daha önceki yıllardaysa daha az bir oranını oluşturduğunu söyleyebiliriz[6].

Osmanlı devleti istese bile çok çeşitli nüfusunu teknik, ekonomik ve kurumsal yetersizliklerinden dolayı tek bir politik topluluğa entegre edemezdi. Bu sebeple toplum büyük ölçüde birbirinden kopuktu. Vatandaşlar bir miktar özerkliğe sahip olmakla birlikte kendi dillerini ve

dinlerini devam ettirdiler. Müslüman olmayanlar orduya alınmadıkları ve özel bir vergi vermekle yükümlü oldukları için ikinci sınıf vatandaş gibi görülebilirler ama asla din değiştirmeye zorlanmadılar. Her din grubunun ya da milletin kendi dini liderlerinin ya da milletbaşının (Ortodoks Hıristiyanların İstanbul Patriği, Musevilerin Hahambaşı, vs.) önderlik ettiği bir hiyerarşisi vardı. Ayrıca şahsi davalar için kendi mahkemelerini yürütebiliyorlar ve kendi eğitim kurumlarını yönetebiliyorlardı[7]. Osmanlı vatandaşları geleneksel otoriteyi kabul ettikleri ve ikamet ettikleri bölgelerde akraba bulundukları topluluklarla kendilerini özdeşleştirdikleri için on dokuzuncu yüzyıla kadar bu çeşitlilik imparatorluğun toprak bütünlüğü açısından ciddi bir tehlike oluşturmadı. Kendilerini daha geniş bir "hayali topluluğun" parçası gibi hissettiyseler de bu, etnik kökenli bir grup ya da belirli bir toprak üzerine kurulu olan bir ulus değil, dini bir topluluk olan milletti[8]. Buna rağmen on dokuzuncu yüzyılın başlarında etnik milliyetçilik fikirleri Rumlarla Sırpları etkilemeye başlamıştı. Bu fikirler daha sonra Rumenlere, Bulgarlara, Makedonyalı Slavlara ve Ermenilere yayıldı. 1910 yılında Müslüman Arnavutlar arasında, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önceyse Osmanlı Arapları arasında milliyetçi ayaklanmalar baş gösterdiği halde, Müslümanların çoğu sonuna kadar Osmanlı devletine sadık kaldılar. Azınlık uluslar coğrafi açıdan birbirinden uzak bulundukları ve genellikle birbirlerine düşman oldukları için, ayaklanma çıkaran millet bir ya da daha çok Avrupa devletinden destek almadığı ya da birkaç etnik grup ayaklanmak için birleşmediği müddetçe, Osmanlı ordusu tek bir etnik grubun ayaklanmasını durdurmayı başarabilirdi.

On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Hıristiyan azınlıkların ayaklanmaları Osmanlı yetkililerinin insafsız ve acımasız tepkilerine yol açtı. 1822 Sakız Adası katliamı, 1876'da Gladstone tarafından duyurulan 'Bulgar dehşeti' ve 1915'te tüm Ermenilerin Anadolu'dan sürgün edilmesi gibi olaylar, Avrupalı devlet adamlarıyla yazarların yapılan haksızlıklara öfkelenmesine neden oldu. Batılıların tamamen göz ardı ettikleri şeyse Balkanlarda, Kırım'da ve Kafkaslarda yaşayan Müslümanların da, doğmakta olan Balkan devletleriyle ilerleyen Rus ordusundan eşit derecede eziyet çekmesiydi. Justin

McCarthy'nin (ve diğerlerinin) yaptığı hesaplamalar bizlere 1827 ile 1922 arasında Yunanistan, Kırım, Kafkaslar ve Balkanlarda yaklaşık 5.000.000 Müslüman'ın öldürüldüğünü, 5.400.000 Müslümanınsa sınırdışı edilerek Osmanlı İmparatorluğuna sığındığını gösteriyor. Yunan ve Balkan şovenizmiyle Rus emperyalizminin kurbanlarının çoğunu etnik Türkler oluşturuyorlardı ama aralarında Müslüman Slavlar, Kırım Tatarları, Kafkasların Müslüman azınlıkları (Müslüman Çerkezler, Abhazlar, Çeçenler, Azeriler ve Müslüman Gürcüler) da bulunuyordu. Bu grupların çoğunluğu Osmanlı sultası altında bulunmadıkları halde imparatorluğu 'soydaş devlet' kabul ettikleri için Osmanlı devletine kaçmışlardı[9].

Elbette iki yanlış bir doğru yapmaz, bir tarafın zalimlikleri diğer tarafın yaptığı misilleme zalimlikleri haklı çıkartmaz. Bu Müslüman toplulukların sürgün edilmeleri ve yapılan katliamlar imparatorluk üzerinde derin etkiler yarattı. Öncelikle, toprakların küçülmesiyle birlikte mültecilerin yaptığı akınlar toplam Osmanlı nüfusundaki Müslüman oranını artırdı. İkinci olarak, halk arasında derin bir haksızlık duygusu ve bu olayların sorumlusu olan uluslara karşı düşmanlık yarattı. 1920'lerde Türkiye Cumhuriyeti nüfusunun yaklaşık üçte biri mültecilerden ve onların soyundan gelen kimselerden oluşuyordu. Üçüncü olarak, Osmanlı yöneticilerinin tutumları üzerinde önemli sonuçlar doğuruyordu. Avrupalılara çökmeye yüz tutmuş, harap olmuş ve bazen de acımasız olabilen bir imparatorluğa destek olma çabası gibi görünen şey Osmanlı Hükümeti ve onun Müslüman vatandaşlarınca, Avrupalı güçlerin aldırmazlığı ya da aleni düşmanlığı karşısında kıyıma ve sürgüne karşı kendi vatandaşlarını meşru yollardan müdafaa etme girişimi olarak değerlendiriliyordu.

Osmanlı sultanlarıyla devlet adamlarının asıl amacı devletin devamlılığını sağlamak ve bu pek de ümit verici olmayan koşullarda Müslüman nüfusu korumaktı. Bunlar Tanzimat Fermanı'nın yegâne amaçlarıydı. Daha önce değindiğimiz yönetimi modernleştirme girişiminden başka, ıslahat yapmak ve silahlı kuvvetleri güçlendirmek en önem verilen konuydu. 1784'le 1807 arasında yapılan yanlış başlangıcın ardından, 1826 yılında Sultan II. Mahmut tarafından Yeniçeri Ocağı'nın

kaldırılarak yerine modern bir ordu kurulması 1840'larda sonuçlarını göstermeye başladı. Böylece, Feroze Yasamee'nin dediğine göre 1768'le 1839 arasında yaşanan belirgin bir düşüşten sonra Osmanlı gücü yeniden canlanmaya başlamış oldu. 1869'da Müslüman erkeklere mecburi askerlik sistemi getirilince ordu güçlenerek 1870'lerde 200.000, 1897'deyse yaklaşık 470.000 askere ulaşmış oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında, silahlı kuvvetler daha önce azami 650.000 askeri geçemediği halde yaklaşık 2.700.000 erkek seferber edilmişti. Modern silahlar, taktikler ve her ikisinin de eğitimini almış görevliler imparatorluğun askeri gücünü kuvvetlendiriyordu. Sonuç olarak Osmanlı ordusu hâlâ muharebeleri (özellikle savunma muharebelerini) ve hatta savaşları bile kazanabilecek güçteydi. En önemli eksikliği tamamıyla ithal silahlara bağlı olması, lojistik destekten ve modern taşımacılıktan yoksun olması, devletin mali sıkıntısı ama her şeyin ötesinde nispeten daha az sayıdaki Müslüman nüfusla savunulması gereken sınırların uzunluğu düşünüldüğünde, düşmanlarının çokluğu ve onların gücüydü. Bu yüzden hükümet herhangi büyük bir Avrupa kuvvetine karşı askeri risk almaktansa diplomatik ilişkiler yürütmeyi tercih ediyordu[10].

Osmanlı Diplomasisi: Amaç, Yöntem ve Siyaset

Osmanlı'nın devam etmesini sağlayacak anahtar titizlikle yürütülecek diplomasiydi. Önsözde de belirtildiği gibi, başlıca Avrupa devletleri arasındaki -Rusya, Britanya, Fransa, Avusturya ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Almanya- güç dengesini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya ve bu güçlerden biri ya da birkaçı Osmanlı İmparatorluğu'na saldırdığında rakipleriyle girişebilecekleri büyük bir savaş endişesini canlı tutmaya dayanıyordu.

'Şark meselesi' on dokuzuncu yüzyıldaki en büyük kaygılardan biri olduğu için büyük güçlerin bu konuya karşı yürüttükleri siyaset tarihi bir hayli akademik ilgi görmüştür. Ama ne yazık ki, Osmanlı tarafında durum aynı olmamıştır. Bu yüzden, elimizde Avrupalı devletlerin yürüttüğü siyasetle ilgili ve Osmanlı Devleti'nin çöküşünün bu devletle-

rin birbirleriyle olan ilişkilerini nasıl etkilediğine dair epey bilgi bulunmasına, rağmen on dokuzuncu yüzyılın son çeyreği hariç, Osmanlı Hükümetinin dış politika hususunda ne düşünüp ne planladığı hakkında çok az bilgiye sahibiz[11]. Osmanlı Hükümeti politikaları hakkında bildiklerimizin çoğu, hükümetin tutumundan çıkardığımız sonuçlar ya da zamanın Avrupalı diplomatlarının inanıp yazdıklarıyla sınırlı kalıyor.

Osmanlı dış politikası sahip olduğu kurumsal kaynaklardan da etkilenmiştir. Çeşitli sebeplerle dışarıya sıklıkla elçi gönderilmesine rağmen, on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar imparatorluğun yurt dışında hiçbir daimi temsilcisi bulunmuyordu. 1793-96 yılları arasında Londra, Viyana, Berlin, Paris ve daha sonra diğer başkentlerde kurulan kalıcı büyükelçiliklerle bu eksiklik kapatılmıştı. Hükümetlerini temsil etmenin yanı sıra bu büyükelçiliklerde çalışan görevliler batının teknik ve idari gelişimlerini takip ederek Tanzimat reformlarını daha da ileriye götürmekle görevlendirilmişlerdi. Başlangıçta ayrı bir dışişleri bakanlığı yoktu. Dış politika daha başka görevleri de olan merkezdeki sadrazamla onun yardımcısı reisülküttab tarafından belirleniyordu. 1835'te dış politikayla diplomatik yetkiler yeni bir dışişleri bakanlığına (Umur-ı Hariciye Nezareti) devredildi. 1880'lere kadar bu bakanlık imparatorlukta yaşayan gayrimüslim milletlerle olan ilişkileri de idare etti. Bu sırada dışişleri bakanlığı görevi, ülkedeki en önemli görev olmuştu çünkü Tanzimat dönemi yetkilileri sadrazamın yerine bu görevliyi atamışlardı. Sadrazam dış politikayı belirleyen önemli bir yetkili olarak dışişleri bakanına eşlik ediyordu. Diğer dönemlerde güçlü ve kararlı bir padişah dizginleri eline alıp zaten asgari yetkilere sahip olan dışişleri bakanının yetki alanını daha da kısıtlayabilirdi. Bu durum özellikle 1876-1909 Abdülhamid döneminde kendini belli eder[12]. Bunlara rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun zamanın diğer otokrat monarşilerinden pek de farklı olmayan etkili bir dış politikaya sahip olduğu söylenebilir. Hatta muhtemelen Osmanlı devlet bürokrasisinin en etkin dönemi olduğu iddia edilebilir.

Faal bir dış politika belirleyen II. Abdülhamid, yürütülenden farklı bir dış politika benimsenmesi gerektiğine inanıyordu. Her bir vilayetin

'temel bir amaca' ve 'içinde bulunduğu şartlarla konumuna uyumlu bir siyasete' sahip olması gerektiğini savunuyordu[13].

Osmanlı İmparatorluğu'nun kesin ve kararlı bir amaç ve siyasetinin olmamasından, yetki sahibi kişilerin herhangi bir durumda kendi verdikleri kararları esas almalarından, bir yenilgi anında eskilerin yenileri, yenilerin eskileri suçlamasından ve bu süreçte devletin çıkarlarının zarar görmesinden, üzüntü duyuyordu.

Aslında sultan kendinden öncekilere haksızlık ediyordu çünkü son zamanlardaki Osmanlı dış politikası iddia ettiğinden daha etkili ve daha tutarlıydı. On dokuzuncu yüzyılın başlarında Osmanlı devlet adamları imparatorluğun bir ya da birkaç büyük Avrupa gücünün desteğini almadıkça bu devletlerle girişilecek bir savaşı kazanamayacağını anlamışlardı. Devlet yapısını ve ekonomiyi modernleştirerek, orduyu yeniden kurup finansmanı yeniden yapılandırarak, uzun vadede imparatorluğu eski gücüne kavuşturmayı umuyorlardı. Ama bunu yapmak için dış güvenliği ve istikrarı sağlayacak uzun bir dinlenme süresine ihtiyaçları olacaktı. Bu yüzden uluslararası durumu kendi lehlerine nasıl çevirebileceklerini dikkatle düşünmeleri gerekiyordu. Sınırların üç tarafında tehlikeler ortaya çıkmaya başlamıştı: Birincisi, Rusya'yla diğer devletlerin desteğini alarak Osmanlı yönetimini sona erdirmek isteyen Balkanlardaki milliyetçi akımlar; ikincisi, Rusya'nın Boğaziçi ve Çanakkale boğazlarını Akdeniz'le dünyadaki diğer okyanuslara geçiş yolu olarak görüp egemen olmak istemesi; üçüncüsü Fransa'yla İngiltere'nin Mısır ve -daha az olmakla birlikte- Arapların yaşadığı diğer Orta Doğu bölgeleriyle ilgili planları. Bunlara karşın Rusya'yla Avusturya'nın Balkanlarda, Rusya'yla İngiltere'nin boğazlarda ve İngiltere'yle Fransa'nın Mısır'da birbirlerini az da olsa engellemeleri beklenebilirdi.

Bu durumda Osmanlı devlet adamlarının büyük güçlere karşı iki düşüncesi vardı. Bunlardan biri, herhangi biriyle ittifak kurmak, krizlere çıktıkça müdahale etmek ve statükonun devamlığını sağlamak için güç dengesine güvenmekti. Bu politika aynı zamanda Osmanlıların bir ya da birkaç gücün çıkarları doğrultusunda hareket etmesi tehlikesini de uzaklaştıracaktı. Başka bir alternatif de, Osmanlı Hükümetinin Av-

rupa'daki güçlerle istikrarlı bir ittifak kurmak konusunda anlaşmasıydı. Bu seçenek kabul görürse, güçlerden biri imparatorluğu veya onun gücünü ortadan kaldırmaya niyetli düşman, diğer güçlerse Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasını isteyen ve düşmana gerekli tedariki sağlayamayacak durumdaki müttefikler olarak tanımlanacaktı. Bu seçeneklerden herhangi birinin benimsenmesi zamanın şartlarına, belli başlı güçlerin sahip olduğu yeterliğe, bu güçlerin niyetlerine ve ihtilaf bölgelerindeki duruma bağlıydı. Bununla beraber saldırı doğrudan kendi topraklarına yönlendirilmemişse Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki güçler arasında çıkacak bir savaştan uzak durması kendi yararınaydı. Bu sayede en iyi olanakları sunan tarafa tarafsız dostluğunu sunabilirdi.

İkinci seçenek kabul edildiğinde Osmanlı siyaset adamlarının hangi gücün düşman olduğuna ve hangilerinin müttefik olabileceğine karar vermeleri gerekecekti. Yüzyılın ortalarında -kabaca 1840-1878 arası- bu soruların cevapları aşağı yukarı belli olmuştu. Rusya, Osmanlı topraklarına saldırabilecek bir coğrafi konumda bulunduğu, boğazların kontrolünü elinde bulundurmak ya da en azından boğazlardan serbest geçiş yapmak istediği ve kendisini padişahın Hıristiyan Ortodoks tebaasının koruyucusu olarak gösterdiği için en ciddi düşman kabul edilmişti. Diğer yandan, zaman zaman Fransa'yla Avusturya'dan destek alan İngiltere olası müttefik gibi görünüyordu. Çünkü Rusya boğazlardan istediği hakkı elde ederse ya da tüm imparatorluğu ele geçirirse Akdeniz'de ve Hindistan deniz yolu üzerinde İngiliz donanmasına meydan okuyabilirdi. Yine de, her zaman, her durumda bu olasılık hesapları uygulanamazdı. Öncelikle Rusya'nın istekleri bu hesaplamalarda varsayıldığı kadar ileri gitmiyor olabilirdi. Yayılmacı bir programın önündeki engellerle karşılaşan Rusya statükoyu kabul etmeye hazır olabilir ve hatta imparatorluğa diğer düşmanlara karşı koruma teklif edebilirdi. Benzer şekilde İngiltere'yle yapılacak ittifak tamamen tehlikesiz değildi, hatta beklendiği kadar etkili olmayabilirdi. İlk olarak İngiltere'nin Mısır ve Orta Doğu'yla ilgili kendi menfaatleri vardı ve Osmanlıları hiçe sayarak imparatorlukla yapacağı ittifakı bu çıkarları genişletmeye yönelik kullanabilirdi. İkinci olarak, İngiltere ordusu

kara değil, deniz kuvvetlerinden oluşuyordu ve güneydoğu Avrupa'ya veya imparatorluğun kuzeydoğu sınırına Rusya'nın karadan yapacağı saldırıları engelleyecek gücü yoktu[14]. Aslında İngiliz donanması imparatorluğu tek başına Rus ordusuna karşı koruyamazdı, tabii bunun tam tersi de doğruydu. Bu yüzden koşullara bağlı olarak Osmanlılar herhangi bir ittifak kurmayarak en iyisini yapabilir -ki bu ilk seçenekti- ya da bir başka kuvvetle, Rusya'yla bile müttefik olmayı deneyebilirdi. Yüzyılın sonlarında yeni yeni kendini gösteren Almanya en kuvvetli müttefik gibi görünmeye başlamıştı. Ne var ki, bu ilişki Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu hazırlamıştı[15].

Yürütülen Diplomasi: 1774 - 1918

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı dış politikası hakkındaki bu gözlemleri, dönemin belli başlı olaylarından ve Osmanlı devlet adamlarının bu olayları ele alış şekillerinden örnekler vererek ayrıntılarıyla açıklamak gerekiyor. Elbette bilimsel verilerle hazırlanan bu incelemenin sadece tüm hikâyenin kabaca bir özetini verdiğini söylemeye gerek yok[16].

On sekizinci yüzyılda Avusturya'yla onun baş müttefiki Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun baş düşmanıydılar. 1770'lerde Rusya'nın Karadeniz bölgesinde yayılmasıyla bu şablon değişti. Avusturya'yla yer değiştiren Rusya en büyük tehdidi oluşturuyordu. 1768-74 Savaşı'nda Rusların yenilgisine uğrayan Osmanlılar, 1774 Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmışlardı. Bu Rusya'ya Karadeniz'in kuzey kıyılarında ayak basacak bir yer sağlamıştı. Bu antlaşma daha önceleri Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir vilayet olan Kırım'a bağımsızlığını, Rusya'yaysa Osmanlı tebaası olan Ortodoksları koruma bahanesiyle bir takım haklar ve Karadeniz'de denizcilik hakları vermişti. Bu arada Avusturya 1775 yılında eski bir Osmanlı toprağı olan Bukovina'yı almıştı. Rusya 1783'te Kırım'ı kendi topraklarına kattı. 1787-92 arasında yapılan bir başka savaşla Turla'yla (Dinyestr) Bug ırmakları arasındaki toprakları ele geçirdi. Tarihte ilk defa Müslümanların oturduğu topraklar Hıristiyan bir devlet tarafından işgal ediliyordu. Avrupa'daki güçlerin birinden destek görmediği müddetçe Osmanlıların Rusya'yla boy ölçüşemeyeceği artık apaçık ortadaydı[17].

1789 devriminden sonra Fransa'da ortaya çıkan iç karışıklıklar, Rusya'nın karşıt kuvveti olmasını engelliyordu. Ayrıca Avrupa'da meydana gelen savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleriyle düşmanlarını sürekli değiştiriyordu. 1799'la 1812 yılları arasında Osmanlı Hükümeti hemen hemen Avrupa'daki tüm başrol oyuncusu ülkelerle ya savaş halindeydi ya da ittifak kurmuştu. 1798'de Napoléon'un Mısır'a saldırmasıyla geleneksel Osmanlı-Fransız anlaşması bozulmuş oldu. Buna karşılık Osmanlılar Aralık 1798'de Rusya'yla bir antlaşma imzaladı, bir sonraki ay İngilizler bu antlaşmaya sadık kalacaklardı. Osmanlı ordusunun yardım ettiği İngilizler 1801'de Fransızları Mısır'dan çıkarttı. Ama Fransa'yla savaşı devam ettirmek istemeyen Ruslar, Ekim 1801'de Fransızlarla barış antlaşması imzaladılar. İngilizlerle Osmanlılar sırasıyla Mayıs ve Haziran 1802'de Rusların yaptığının aynısını yaptılar. 1803'te İngiltere'yle Fransa arasında yeniden savaş başlaması, Nisan 1805'te bir İngiliz-Rus ittifakına yol açmıştı. Bu antlaşmayı Eylül ayında, üçüncü bir ülkenin saldırısına uğradıklarında her iki tarafın da işbirliği yapmayı kabul ettiği Osmanlı-Rus Antlaşması izledi.

Osmanlılar, İngilizler ve Ruslar arasında yeniden kurulan ittifakın ömrü kısa oldu. Napoléon'un Ulm ve Austerlitz'de kazandığı zaferler Osmanlı yöneticilerine yanlış tarafa katıldıklarını düşündürdü, hiçbir zaman Eylül 1805 anlaşmasını onaylamamışlardı. Osmanlılar 1806 yılında Fransızlarla mübadelelere başladılar. Buna karşılık, Rus kuvvetleri Kasım 1806'da Osmanlı vilayetleri olan Eflâk ve Boğdan'a (modern Moldova'yla Romanya'nın bir bölümü) saldırarak Osmanlıların savaş ilân etmesine sebep oldular. İmparatorluk o sıralar İngiltere'yle Rusya'ya karşı Fransa'yla birleşmişti. 1807 yılının Şubat-Mart ayları arasında İngiliz ve Rus donanmaları boğazları ele geçirmek için başarısız girişimlerde bulundular ama Haziran ayında Napoléon'un Çar I. Aleksander'la Tilsit'te imzaladığı barış anlaşmasıyla durum bir kez daha tersine çevrildi. Artık Osmanlı İmparatorluğu, Fransızlarla Rusların topraklan kendi aralarında paylaşmaları tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinin Avusturya'ya ve İngiltere'ye yarar sağlaması ve Rusya'nın boğazları ele geçirmesi tehlikesi sebebiyle Napoléon Balkanlarda harekete geçmedi. Buna bağlı olarak 1808

yılında Rusya-Fransa arasındaki paylaşım planından vazgeçildi -bu, güç dengesi sisteminin işlediğine iyi bir örnektir. 1809 yılının Ocak ayında, Osmanlılarla İngilizler arasında her iki tarafın da barış zamanlarında boğazların Osmanlı bandıralı olmayan savaş gemilerine kapatılmasını kabul ettikleri bir barış anlaşmasının imzalanmasıyla bu son durum güçlendirildi. Bu sırada vilayetlerde süregelen Rus-Osmanlı savaşı belirli aralıklarla ilân edilen ateşkeslere rağmen devam ediyordu. 1812 yılında Fransa'dan gelebilecek bir saldırı endişesi Rusya'yı mutabakata yönlendirdi. Mayıs 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'yla Rusya eskiden Osmanlı topraklarına dahil olan Besarabya'yı aldı ama Osmanlı devleti yeniden Eflâk ve Boğdan'a hakim oldu. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti Napoléon savaşlarından uzak durmayı başardı. İçeride meydana gelen karışıklıklara ve askeri gücün zayıflamasına rağmen, esnek ittifaklar kuran ve Avrupa'daki güçlerin karşılıklı rekabetini kendi çıkarlarına kullanan Osmanlı devleti, pek fazla toprak kaybetmeden savaşı atlatabildi[18].

1798-1812 yılları arasındaki krizler sırasında Avrupa'daki büyük güçlerin topraklarını genişletmek istemesi imparatorluğun ayakta kalmasına yönelik tehdit oluşturuyordu. Bu dönemden sonra tehlikeler, Avrupalıların Balkanlardaki Hıristiyan toplulukların ayaklanmasına destek olmaları gibi, daha dolaylı yollardan gelmeye başlamıştı. Sırp lider Karayorgi yönetiminde 1804-05 yılları arasında Sırbistan'da bir ayaklanma başlamıştı ama Bükreş Antlaşması'nın verdiği hakla birliklerini Sırbistan'a yönlendirebilen Osmanlılar 1813 yılında bu ayaklanmayı bastırdılar. Ama 1815 yılında (Karayorgi'nin 1817'de öldürdüğü) Miloš Obrenović yeniden bir ayaklanma çıkarttı. Obrenovich Osmanlılarla, Sırbistan'ın imparatorlukta kalmasını ama iktidarın kendisi ile Belgrat'ta bulunan Türk vali arasında paylaşılmasını öngören bir anlaşmaya varmıştı.

1820'lerde Osmanlı ve Balkan sahnesine iki yeni oyuncu katıldı. Bunlardan biri padişahın Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, diğeriyse Rumların direniş hareketiydi. Fransızların sürgün etmesinden sonra Mısır'a Osmanlı ordusunun Arnavut bir üyesi olarak gelen Kavalalı (günümüz Makedonyası) Mehmet Ali Paşa, 1805 yılında burada vali oldu. Takip

eden 40 yıl boyunca Avrupalı (özellikle de Fransız) uzmanların yardımıyla etkileyici bir yenileştirme programı uygulayarak silahlı kuvvetleri, ekonomiyi ve idari kurumları güçlendirdi. Osmanlı Tanzimatı için örnek teşkil eden bu başarı Mehmet Ali Paşa'yı bir hizmetkâr olmaktan Osmanlı padişahının rakibi olma konumuna getirdi. 1821 yılında Rumlar ayaklanmaya başladıklarında Osmanlı ordusu o kadar güçsüzdü ki, birbirinden ayrılan isyancıları bile durduramıyordu. Bu görev, kuvvetlerini Şubat 1825'te Yunanistan'ın güneyine göndererek 1826 yılı baharında ayaklanmayı bastıran Mehmet Ali Paşa'ya verilmişti. Bunun üzerine, Avrupa donanmaları olaya karıştılar. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın birleşen filoları 1827 yılının Eylül ayında Navarin limanında Mısır-Osmanlı filolarını batırınca Mehmet Ali Paşa'nın ordusu geri çekildi. Sonuç olarak yeni toprakların güneyinde bağımsız Yunanistan devleti kuruldu ve 1832 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından tanındı[19].

Yunan ayaklanmasının başarısı Sultan II. Mahmut'a acilen orduyu modernleştirmesi ve askeri yeniliğin önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı'na son vermesi gerektiğini gösterdi. Ama bunu başarmak için bir dinlenme sürecine ve 1825'te Yunanlıların lehine saldırı tehdidinde bulunan Rusya'yla uzlaşmaya ihtiyacı vardı. Aynı yılın Ekim ayında hükümet, Rusya'yla Akerman Sözleşmesi'ni kabul etti. Bu sözleşmede Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan Eflâk-Boğdan'la Sırbistan'ın özerkliğini tanıyor, Kafkaslarda Rusya lehine bazı sınır değişiklikleri yapılıyor ve Rus ticaret gemilerine Osmanlı sularında özgür dolaşma yetkisi veriliyordu. Fakat daha sonra Navarin'de yaşanan yenilgi II. Mahmut'un kararlarının sertleşmesine neden oldu ve Mahmut sözleşme şartlarını yerine getirmeyi reddetti. Buna karşılık 1828 yılının Nisan ayında Rusya, imparatorluğa savaş ilân etti. 1829 yazında Osmanlı kuvvetleri yenilgiye uğradı; Ruslar İstanbul'un sadece 270 kilometre kuzeybatısında bulunan Edirne'yi ele geçirdiler ve Karadeniz kıyılarında Trabzon'a kadar ilerlerdiler. Ama Rus ordusu da hastalıklarla kasıp kavruluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen çökmesi Fransa'yla İngiltere arasında bir savaş çıkmasını körükleyebileceği endişesiyle Çar I. Nikolay barış yapmaya karar verdi. Rusya, tamamen yok olmasının getireceği tehlikelerle uğraşmak yerine, güney sı-

nırında zayıf bir Osmanlı İmparatorluğu bulunmasını tercih ediyordu. Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla Rusya, (zaten büyük kısmı Osmanlı topraklarında bulunmayan) Ermenistan'la Gürcistan'ı içine alıyor, Tuna Nehri'nin ağzındaki küçük kara parçalarına sahip çıkıyordu. Güç dengesi ve tedbirli Rus politikası bir kez daha imparatorluğun tamamen dağılmasını önlemişti.

Osmanlı devletinin karşılaşacağı bir sonraki olayda -ki bu sefer meydan okuyan Mehmet Ali Paşa'ydı- aynı şablona tekrar rastlıyoruz. Yunan yarımadasındaki başarısızlığın ardından hüsrana uğrayan Mısır valisi, Ekim 1831'de ordularını Filistin'e ve Suriye'ye gönderdi. Şubat 1833'de batı Anadolu'da bulunan, Kütahya'ya varan Mehmet Ali Paşa, İstanbul'a doğru ilerliyordu. Desteksiz kalan II. Mahmut, Rusya'dan yardım istedi. Nisan 1833'de 14.000 Rus askeri donanma desteğiyle İstanbul'a geldi. Temmuz ayında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla Rusya'yla Osmanlı İmparatorluğu dışarıdan gelecek bir saldırıya karşı birbirlerine yardım etme konusunda anlaştılar. Antlaşmanın gizli bir maddesinde Rusya üçüncü tarafın saldırısına uğradığında Osmanlı ordusunu veya donanmasını yardıma çağırmayacağını, Osmanlı Hükümetiyse bir savaş anında boğazları yabancı savaş gemilerine kapatacağını kabul etti. Bu sırada Osmanlılar, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ordusunun çekildiği Suriye'ye vali olmasını kabul etmişlerdi. İngiltere krizde şimdiye dek Osmanlıların yanında olmuştu ama Hünkâr İskelesi Antlaşması, anlaşmadaki gizli maddenin Rusya'ya boğazlardan serbest geçiş hakkı tanıyacağı düşüncesiyle İngiltere Dışişleri Bakanını huzursuz etmişti. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus himayesi altında girmesi tehlikesini de göz ardı edemiyordu. 1830'larda Fransa, durumu İngiltere için daha da zorlaştırarak Mehmet Ali Paşa'ya destek vermeye başlamıştı. II. Mahmut, 1839'da Mehmet Ali Paşa'yı Suriye'den çıkartmaya karar verince bu tehlike test edilmiş oldu. Haziran ayında yapılan Nizip Savaşı'nı Mehmet Ali Paşa kazandı. Yenilgi haberi İstanbul'a ulaşmadan önce II. Mahmut ölmüş, yerine 16 yaşındaki oğlu Abdülmecid geçmişti. İmparatorluğun ayakta kalmak için Avrupa desteğine ihtiyacı vardı. Mehmet Ali Paşa kanalıyla Fransa'nın sebep olduğu dolaylı tehlike, Rusya'yla İngiltere'nin uzlaşmasına yol açtı. 1840

yılında Osmanlı Hükümetiyle imzalanan bir sözleşmeyle İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya sultanın hükümetini Mehmet Ali Paşa'ya karşı korumayı kabul ettiler. Bunun karşılığında Osmanlılar barış zamanında Osmanlı olmayan tüm savaş gemilerine boğazları kapalı tutacaklardı. Eylül ayında İngiliz donanması Beyrut'u bombaladı. 1841 yılının Şubat ayında, İngiliz ve Osmanlı kuvvetlerinin yenilgisine uğrayan ve Fransa'dan yeterli yardım alamayan Mısır ordusu ülkesine geri dönmüştü. Haziran 1841'de imzalanan anlaşmayla Mehmet Ali Paşa, valiliğin veraset yoluyla kendi ailesinde kalacak şekilde Mısır Valisi olması koşuluyla ordusuna sınırlamalar getirilmesini kabul etmişti[20].

Mehmet Ali Paşa'nın yenilgiye uğratılmasıyla İngiltere, Yakın Doğu güç oyununda daha aktif bir oyuncu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecek 37 yıl boyunca baş müttefiki oldu. 1838 Baltalimanı Antlaşması'yla İngiltere, imparatorluğun dış ticaretinde ayrıcalıklar ve yetkiler talep etti. Bu talep İngilizlerin Tanzimat'a ve Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi Osmanlı devlet adamlarına verdiği destekle kuvvetlendi. Eylül 1841'de, yeni İngiliz büyükelçisi Startford Canning'e Dışişleri Bakanı Lord Aberdeen tarafından, 'İngiltere'nin Doğu Akdeniz politikasının Türk gücünü desteklemek ve gerek dahili karışıklıklar gerekse harici saldırılar sebebiyle imparatorluğun parçalanmasını engellemek olduğu' bildirilmişti. İngiltere, mantıklı ve iyi düşünülmüş bir yenilik sayesinde, birçok sebeple parçalanma tehlikesiyle yüz yüze gelen hükümete bir miktar istikrar sağlamayı ümit ediyordu[21]. İngiliz politikasının reformun sonuçlarını nasıl etkilediği konusunda bazı şüpheler var. Osmanlı iç politikaları yabancıların düşündüğünden daha özerkti. Frank Edgar Bailey'nin de dediği gibi Tanzimat yenilikleri 'Türklere mahsustu'[22]. Vergiye bağlı çiftçiliği sona erdirmeyi ve dinlerinden ötürü fark gözetmeksizin tüm Osmanlı vatandaşlarının mahkemeler önünde eşit ve adil şekilde yargılanmasını öngören 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Hatt-ı Şerif) önemli bir dönüm noktasıydı. Aslında bir bakıma Mehmet Ali Paşa'ya karşı dış destek (özellikle de İngilizlerin desteğini) almak için getirilmişti. Ama nedense idari, askeri ve eğitim alanlarında yapılan yenileşme çalışmaları bu ferman okunmadan önce daha iyi yürümüş, İngiltere'yle Osmanlı İmpa-

ratorluğu diplomatik açıdan birbirlerinden uzaklaştıktan sonra bile yıllarca devam etmişti. İngiliz politikacıların Tanzimat sürecinde önemli bir rol oynadıklarını düşünmeleri İngiliz politikasını sertleştirmişti. Onlara göre İngiltere'yi vazgeçilmez müttefikleri olarak görmeyen Osmanlı devlet adamları, Rusya'ya karşı batı desteğine ihtiyaçları olduğunu anlamışlardı.

Rusya'ya karşı diğer Avrupalı güçlerle ittifak kurma girişimleri 1854-55 Kırım Savaşı sırasında zirveye çıktı. Kudüs'te bulunan Ortodoks ve Latin kiliseleri yüzünden 1851-52 yılları arasında Fransa'yla Rusya arasında çıkan anlaşmazlıklar, Rus generali Prens Mençikov'un Çar'ın özel temsilcisi olarak İstanbul'a gönderilmesiyle iyice arttı. Mençikov Kudüs'te Ortodokslara tanınan ayrıcalıkların yinelenmesini ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Ortodoks Hıristiyanları koruma hakkının Rusya'ya verilmesini istiyordu. Bu talepler gerek Osmanlı Hükümeti gerekse batılı güçler tarafından kabul edilemez isteklerdi. Haziran 1853'te Rusya, Eflâk ve Boğdan vilayetlerini işgal etme tehdidinde bulununca İngiliz ve Fransız savaş gemileri Çanakkale'yi savunmaya gönderildi. Rusya ay sonuna kadar tehdidini sürdürdü. Kasım 1853'te Rusya'yla yapılan savaşta Osmanlı donanması Karadeniz'deki Sinop limanında batırıldı ama Mart 1854'te Osmanlı topraklarını Rusya'ya karşı koruyacaklarını taahhüt eden bir anlaşma imzalayan İngiltere'yle Fransa resmen savaş ilân ettiler. Bu sırada Rusya'nın Eflâk ve Boğdan'a girmesine destek vermeyi reddeden Avusturya, Haziran 1854'te Osmanlı Hükümetiyle vilayetlerdeki egemenlik haklarını barış sağlanana dek Avusturya'ya devreden bir anlaşma imzalamıştı. Rusya büyük bir isteksizlikle geri çekildi: Eflâk-Boğdan'da bulunan Rus askerleri 1854 yılının Temmuz-Ağustos ayları arasında Avusturyalılarla yer değiştirdi.

Savaş nedenlerini (casus belli) kaybeden müttefikler şimdi Karadeniz'deki Rus donanmasını yok etmek amacıyla Kırım'a saldırmayı düşünüyorlardı. Eylül 1854'te İngiliz, Fransız ve Osmanlı birlikleri yarımadaya ayak bastıklarında başlayan Kırım Savaşı, Eylül 1855'te müttefiklerin Sivastapol'u ele geçirmesiyle sona erdi. Mart 1856'da imzalanan Versay Antlaşması'yla Karadeniz tüm devletlerin savaş gemilerine kapatılmış, sadece sahil koruma amacıyla küçük gemilere açık bırakıl-

mıştı. Nihayet Karadeniz tarafsız bir Osmanlı gölü haline gelmişti. Eflâk ve Boğdan özerklik hakları saklı kalmak suretiyle Osmanlı hükümdarlığına iade edilmişlerdi. Antlaşmayı imzalayan devletler Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve bütünlüğüne riayet etmeyi kabul etmişlerdi. Bununla beraber Osmanlı devletiyle ihtilafa düşen herhangi bir devlet, kuvvete başvurmadan önce üçüncü tarafın arabuluculuğuna danışacaktı. Sultanın hükümeti bunun karşılığında Hıristiyan tebaasına iyi muamele edileceğinin garantisini verdi; bu Şubat 1856'da imparatorluğun açıkladığı yeni bir kararnameyle yasallaştırıldı (Hatt-ı Hümayun). Bu antlaşmayla Osmanlı Hükümeti 'kamu hukukuna ve Avrupa'daki birliğe iştirak etmeye' teşvik ediliyordu. Kimilerince bu biraz belirsiz veya gereksiz bir şart gibi görülebilir. Ama, imparatorluk Avrupalı bir güç statüsünde kabul gördüğünden Osmanlı Hükümeti için önemli bir anlam taşıyordu. Bu şekilde tanımlanmak hâlâ Türk devletinin en önemli dış politika hedeflerinden biridir[23].

Versay Antlaşması, 1875 yılına kadar imparatorluğun Avrupalı güçlerle sakin ilişkiler yürütmesini sağladı. Bu seneden sonra Osmanlılar, Balkanlar ve Lübnan'daki[24] sorunlardan etkilenmeye başladı ama 1831-33, 1839-41 ya da 1853-55 arasında olduğu gibi doğrudan topraklarını tehdit eden uluslararası krizler yaşanmadı. 1871 yılında imzalanan uluslararası bir anlaşmayla Rusya, Karadeniz'deki egemenlik haklarını geri aldı ve böylece Versay Antlaşması'nın şartlarını tersine çevirmiş oldu. Yıllarca yoksullukla savaştığı ve istikrarlı bir Yakın Doğu politikası izlememesi Karadeniz'de bir donanma kurmasını engellediği için Rusya'nın kazandığı bu ayrıcalıklar hemen etkisini göstermedi. Buna rağmen, 1874 yılında Bosna-Hersek'te çıkan 1876 yılında Bulgaristan'a sıçrayan ayaklanmalar neredeyse imparatorluğun sonunu getiriyordu. 1875'te Anadolu'da kuraklık ve kıtlık baş gösterince Osmanlı Hükümeti, Sultan Abdülaziz'in aldığı 191.000.000 sterlin tutarındaki dış borç ödemesini erteleyeceğini duyurarak Batı Hükümetlerinden tahvil sahiplerini korumalarını istedi. 1881 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla mali sorun giderilmiş oldu ama siyasi krizi çözmek daha zor bir işti. Bulgar isyanını durdurmak için Osmanlı kuvvetlerinin uyguladığı vahşet, batılı liberalleri, özellikle de İngilizleri yabancılaştırdı. Ruslar, Ortodoks Slav kardeşlerini ko-

ruma amacıyla müdahale etme tehdidinde bulundular. İstanbul'sa iç karışıklıklarla savaşıyordu. Sultan Abdülaziz, Mayıs 1876'da bir hükümet darbesiyle tahttan indirilmiş, yerine yeğeni V. Murad geçmişti. Mithat Paşa'yla diğer ıslahatçı Osmanlı devlet adamları yeni sultanın, imparatorlukta yaşayan tüm toplulukların Osmanlı idaresini kabul edeceği bir temsilci ve parlamento getiren anayasayı kabul etmesini ümit ediyorlardı. Ama ne yazık ki, V. Murad zihnen sağlıklı değildi. İmparatorluğun ilk ve tek anayasası ancak erkek kardeşi II. Abdülhamid Aralık 1876'da yerine geçtikten sonra ilân edilebildi[25].

Bu sırada anayasadan pek de etkilenmeyen Avrupa güçleri, Balkanlarda sınır değişiklikleri ve hükümette reformlar yapılmasını teklif ettiler. II. Abdülhamid, Nisan 1877'de reform tekliflerini geri çevirerek Rusya'ya savaş ilân etti. Ruslar, Çar'ın İstanbul büyükelçisi Ignatiev liderliğinde, Rus koruması altında devletler zinciri oluşturarak Osmanlıların Balkanlardaki hakimiyetini sona erdirmek isteyen Panislavizm taraftarlarıyla dışişleri bakanı Prens Gorçakov'un izlediği daha tedbirli politikaları destekleyenler arasında ikiye bölünmüştü. Osmanlıların Bulgaristan'ın kuzeyinde bulanan Plevne Kalesi'ndeki güçlü direnişi nedeniyle Aralık 1877'ye kadar süren Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda, Osmanlı kuvvetleri yenilgiye uğramışlardı. Doğudaysa Ruslar Kasım 1877'de çok önemli bir kale olan Kars'ı ele geçirmişlerdi. Batıdaysa Ocak 1878'de Edirne'yi alarak bir sonraki ay Osmanlıların son savunma hattı olan Çatalca'ya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu zaferler Rusya'da Panislavizm düşüncesinin avantaj sağlamasına neden oldu. Mart 1878'de Ayastefanos'ta (şimdiki Yeşilköy) imzalan bir anlaşmayla Abdülhamid'in Hükümeti, aslında sultanın vergi bağımlısı olması gereken ama gelecek iki yıl boyunca Rus işgali altında bulunacak olan "Büyük Bulgaristan'ın" Ege kıyı şeridiyle kurulmasını kabul etti. Rusya'ya Besarabya'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınırlarında toprak veriliyordu. Sırbistan'la Karadağ, Osmanlı'dan daha fazla toprak alıyorlardı. Kısaca, Ayastefanos Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle Rusya, Balkanlardaki egemen güç oluyordu.

Rusya'nın en zayıf noktası -Osmanlılarınsa avantajı- Çar Hükümetinin diplomatik açıdan yalnız kalmış olmasıydı. Batılı güçlerden hiçbiri Os-

manlı İmparatorluğu'nun baki kalmasını sağlamaya niyetli değildi ama İngiltere, Rusya'nın boğazlarda güçlü bir konum elde etmesini istemiyordu. Almanya, Avrupa'da yeni ve önemli bir güç olarak ortaya çıkarken Bismarck, Balkanlarda Rusya'yla Avusturya arasında çıkabilecek bir savaşı önlemek istiyordu. Bu yüzden İngiltere'nin, Almanya'nın ve Avusturya'nın amaçları birbirlerine çok benziyordu. Şubat 1878'de çıkan krizde İngiliz filosu Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'a yönelince, Rusya'yla İngiltere arasında bir savaş çıkması ihtimali kuvvetlenmişti. Haziran-Temmuz 1878'de yapılan Berlin Kongresi'nde sorun çözümlenerek 13 Temmuz'da bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmayla Ayastefanos'ta öngörülen 'Büyük Bulgaristan' parçalanmıştı. Balkan dağlarının kuzeyiyle batısında özerk ve yarı bağımsız bir Hıristiyan prensliği statüsünde Bulgaristan devleti kuruluyordu. Bunun güneyinde ve doğusunda kalan 'Doğu Rumeli' Osmanlı idaresinde kalıyordu ancak bir Hıristiyan vali, Hıristiyan milis Osmanlı garnizonlarının yönetimine bırakılıyordu (buna rağmen sultan bu hakkını hiç kullanmadı). "Büyük Bulgaristan'dan" geriye kalanlar Osmanlı Hükümetine geri dönmüştü. Sırbistan, Romanya ve Karadağ'sa bağımsız devletler olarak tanınıyorlardı. Rusya, Romanya topraklarının bazı bölümleriyle doğuda eskiden Osmanlı bölgeleri olan Kars, Ardahan ve Batum'u almıştı. Avusturya'ya (1908'e kadar kurumsal olarak Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kaldığı halde) Bosna-Hersek'i işgal etme hakkı tanınmıştı. İngiltere de Kıbrıs'ı işgal ederek ganimetten pay kazanmıştı[26]. Aslında, Osmanlı İmparatorluğu bu anlaşmayla ağır bir bedel karşılığında bir başka belirsiz hayat satın almış oluyordu. Doğu'da kaybettiği topraklar bir yana, Kuzey Yunanistan'ın Türk-Yunan sınırına yakın Makedonya ve Arnavutluk toprakları hariç, güneydoğu Avrupa'da tüm kontrolü kaybediyordu. Nüfus açısından bakıldığındaysa sultan, yaklaşık 25.000.000 nüfusun, neredeyse yarısı Müslüman olan 5.500.000'ini kaybetmişti[27].

Berlin Antlaşması'yla 'şark meselesi' Büyük Avrupa güçlerinin gelecek kırk yıllık ajandasında ilk sıraya yerleşmiştir. Ama bu bile Osmanlı devlet adamlarının karşılaştığı merkezi problemleri çözememiştir. II. Abdülhamid, Şubat 1878'de Osmanlı parlamentosunu belirsiz bir süre

için kapatarak iç ve dış politikayı bir anlamda tekelleştirmişti. Karşılaştığı en büyük sorunlar topraklarını, özellikle de Avrupa'da bulunan toprakları savunmanın çok güç olması, İngiltere ile yapılan anlaşmanın yavaş yavaş bozulması ve Fransa'nın Yakın Doğu'daki gücünün zayıflamasıydı. 1882 yılında Mısır'ı işgal eden İngiltere, Hindistan'a geçiş yolu üzerinde Osmanlıların müsamasına bağlı kalmaksızın önemli bir basamak taşı elde etmişti. Bu sıralarda II. Abdülhamid, İngiltere'nin Arap prenslikleriyle imparatorluğun ilişiğini kesmesinden ve Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulmasına destek vermesinden şüpheleniyordu. Aslında sultanın, İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesini önleyecek gücü yoktu, 1885-86 yıllarında iki Bulgaristan'ın birleşerek bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasını da engelleyemezdi. Tek tesellisi, İngiltere'yle Avusturya'dan gelen baskılar ve iç karışıklıklar sayesinde, yeni Bulgaristan'ın en azından o zamanlar Rus taraftarı olmamasıydı. Abdülhamid dindar bir Müslümandı ve kendinden öncekilerden farklı olarak kendini Müslümanların Halifesi olarak öne çıkartıyordu. Yeni başlayan Arap ya da Arnavut milliyetçiliğine karşı İslâm birliğini vurgulamak siyasî açıdan anlam ifade edebilirdi. Biraz blöf de olsa, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi kalabalık Müslüman tebaası olan Avrupalı devletlere karşı bir miktar söz sahibi oluyordu. Ama sultan aslında Avrupa yanlısı bir kültür almıştı ve hiçbir zaman devleti bir İslâm devleti haline getirmeye çabalamamıştı. Avrupalıların "reform" dediği uygulamayla Hıristiyan azınlıkların durumunu iyileştirmek yerine, Avrupa'daki güçlere karşı imparatorluğu kuvvetlendirmek amacıyla, idarî ve askeri kanadı yenileştirme politikasına devam etmeyi tercih etti[28].

Abdülhamid ilk olarak, imparatorluğu doğrudan tehdit etmeyen ve İngiltere'yle Rusya'ya karşı onu koruyabilecek bir güç olan Almanya'yla savunmacı bir ittifak kurarak güvenlik sorununu çözmeye çalıştı. Ama Bismarck 1881-82 yılları arasında Osmanlılara sırtını dönmüştü: Henüz 1881 yılının Haziran ayında Almanya, Rusya ve Avusturya arasında "Üç İmparatorlar Ligi"ni kurmuştu ve Rusya'nın şüphelerini üzerine çekmek istemiyordu. Buna rağmen, Osmanlı ordusunun yenileştirilmesi için 1882 yılının Mart ayında Alman ordusunun bir bölümü-

nü sevk etmeyi kabul etmişti. 1886'da Sadrazam Kâmil Paşa'nın kurmaya çalıştığı yeni bir İngiliz-Osmanlı ittifakından bahsediliyordu. Ama İngiliz Hükümeti, sultanla yapılacak bir ittifakın İngiltere'yi Rusya'yla zora sokarak Almanya'ya Fransa'ya saldırma fırsatı vermesi endişesiyle bu işe yanaşmıyordu -güç dengesine iyi bir örnek. İttifakın suya düşmesi üzerine bir Rus-Osmanlı ittifakı üzerinde düşünmeye başlayan Osmanlı yetkilileri bir anlaşma taslağı bile hazırladılar, ama bu projenin de sonu gelmedi. Bu yüzden sultan 1886'dan sonra hiçbiriyle ittifak kurmadan, tüm büyük güçlerle dostane ilişkiler yürütme yolunu seçti[29].

1890'larda Avrupalı devletlerin imparatorlukla ekonomik ilişkiler geliştirmeleri uluslararasında büyük ilgi uyandırdı. Bunlardan en hatırı sayılır olanı İstanbul'dan Bağdat'a kadar bir demiryolu inşa edilmesiydi. Kayser II. Wilhelm'in 1889 ve 1898'de Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı sayısız ziyaretlerin ardından Almanya'nın destek olduğu bir şirket 1903 yılında projeyi kazandı. İmparatorlukla Almanya arasında büyüyen ticarete ve Osmanlı ordusunun yenileştirilme çalışmalarında Almanya'nın rolüne ilâve olarak bu, bazı gözlemcilerin imparatorluğun Almanya uydusu konumuna geldiğini düşünmelerine yol açmıştır. Aslında 1914'ten önceki yıllara Almanya'nın Osmanlı dış ticaretindeki oranı İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın çok gerisindeydi. Fransa'nın sahip olduğu yüzde 49'luk payla karşılaştırıldığında, toplam dış ticarette sadece yüzde 21'lik paya sahipti. 1913-14 yıllarında İngiltere'yle Almanya demiryolu konusundaki anlaşmazlıklarını gidermişti[30]. Bağdat hattı 1940'lara kadar tamamlanamamıştır. Bu yüzden Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Osmanlı-Alman ittifakının kaçınılmaz ya da ekonomik bir boyutu olduğu söylenemez.

Bu arada imparatorluğun yüz yüze geldiği en büyük sorun hâlâ Balkanlarda yükselen milliyetçilik ve Avrupalı güçlerin bu olaylarla olan ilişkisiydi. Girit Adası'nda çıkan bir ayaklanma, 1827'de Yunanistan'la Osmanlı ordusunun kolay zafer kazandığı bir savaşa girilmesine neden olmuştu. Ama diğer güçlerden gelen baskılar sultanın hükümetini adadan çekilmeye ve Osmanlı'ya yarı bağlı özerk bir prenslik olarak tanımaya mecbur etmişti. Yirminci yüzyılın başlarında dikkatler Ma-

kedonya'da çıkan karışıklıklara çevrilmişti. Bu sefer Osmanlılar Yunanlıları Bulgar milliyetçilerine karşı kullanmaya çalışıyorlardı. Avrupa güçleri planlara destek vermiş ama bunun pek yararı olmamıştı. Sonunda Makedonya'da yaşanan çekişmeler, Osmanlı ordusunun kendi içinde yaşanacak olan bir devrime zemin hazırlamıştı. Temmuz 1908'de Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu'dan bir grup subay ayaklandı ve 1878'e kadar kapalı olan parlamentoyu toplayarak, sultanın 1876 anayasasını yeniden yürürlüğe koymasını talep ettiler. Kendi ordusuna karşı koyamayan Abdülhamid, hemen teslim oldu. Uzun süren otokrasi yıllarının ardından özgür basın ve özgür münazaralar yeniden hayata geçmiş, seçimler yapılmaya başlanmış ve parlamento Aralık 1908'de resmen göreve başlamıştı. İyimserler, imparatorlukta bulunan tüm farklı birimleri 'İttihat ve Terakki' adı altında anayasayla temsilci hükümetin bir araya getireceği yeni bir dönem başladığını düşünüyorlardı[31].

Ama ne yazık ki, 1908'de kurulan hayaller suya düşmüştü. 'Jön Türk' cemiyeti, üç devrim lideri Enver, Mehmet Talat ve Ahmet Cemal'in 1914 yılında kurduğu cemiyetle noktalanan, liberallerle ittihatçılar arasındaki iç çekişmeler yüzünden kısa zamanda dağılmıştı. Yunanistan Girit'i ilhak etmiş, Bulgaristan bağımsızlığını ilân etmiş ve Avusturya, Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak etme şansını yakalamıştı[32]. İtalya Eylül 1911'de Trablusgarp'a saldırarak Osmanlı Hükümetini bölgedeki egemenlik haklarını İtalya'ya devretmeye mecbur etmişti[33]. Çoğunluğu Müslüman nüfustan oluşan Arnavutluk, imparatorluk içinde kendi kendini yönetme talebiyle 1910 yılında ayaklanmış ve 1912 yılının Eylül ayında bu hakkı elde etmişti. Balkanların diğer bölgelerinde Hıristiyanlar, Osmanlı devleti içinde etnik kimlikle yaşamaktansa bağımsız birer devlet olmak için imparatorluğa baskı yapıyorlardı. Bu da diğer tarafta bulunan milliyetçi Türkleri daha da savunmacı bir tutum içine itiyordu. Bu sebeple, tam da bu noktada 'Türk'leri etnik değil de, politik bir kategoride değerlendirmek gerekir[34].

Jön Türklerin, dış politikada demokratik hükümetin babası olan İngiltere'yle ittifak kurma yanlısı oldukları düşünülmektedir. Ama Hasan Ünal'ın yaptığı araştırmalar, fikirlerinin hayli belirsiz ve tutarsız oldu-

ğunu gösteriyor. Türk diplomasisi on dokuzuncu yüzyılla yirminci yüzyılın başlarında, büyük Avrupa devletleri -bir yanda Fransa, Rusya, İngiltere'yle diğer yanda Almanya, Avusturya- arasında iki ayrı kampa bölündüğünden, bir gücü diğerine karşı kullanmanın giderek güçleşmesi gerçeğiyle kısıtlanıp kalmıştı. İktidara gelmeden önce tüm Avrupa güçlerine karşı düşmanlık gösteren Jön Türkler, devrimden sonra tam tersi bir politika izleyerek bu güçlerin tümüyle dost ilişkiler geliştirmeye çalışıyorlardı. Sadrazam Kamil Paşa, dikkatli bir diplomasi izlerken, Jön Türklerin daha bağımsız ve maceraperest bir diplomasi yürütmeye çalışmaları İstanbul'da iktidarın bölünmesine yol açmıştı. Ekim 1908'de hem İngilizler ve Fransızlara, hem de Almanlara ve Avusturyalılara yakınlaşmaya çalışmışlardı. Oysa Avrupalı devletlerin karşılıklı düşmanlıkları göz önüne alındığında bu mantıktan uzak bir davranıştı[35]. Bu sebeple imparatorluğun kötü yönetilmesinin yanı sıra, İngiltere yüzünden de Jön Türklerin hayalleri büyük ölçüde yıkılmıştı. İtiraf etmek gerekirse, o sıralar Jön Türklerden ve onların tüm çalışmalarından nefret eden İstanbul Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'la kadrosu, İngiliz Hükümetine çok kötü bir hizmet veriyordu. Hükümete karşı sürekli entrikalar çeviriyor, Musevilere, Farmasonlara, Türklere ve Müslümanlara karşı abartılı ve mantıksız önyargılar besliyordu[36]. Buna rağmen İngiltere'yle ittifak kurulamamasının tek ve en önemli sebebi bu değildi. Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Londra'da Fransa ve Rusya'yla Almanya'ya karşı güç dengesini koruyabilmek amacıyla anlaşma sağlamaya ve Rusları Osmanlılarla ittifak kurmaya yönlendirmemeye çalışıyordu. Bu sebeple 1908 yılının Kasım ayında bir Osmanlı delegesi ittifak önermek üzere Londra'ya vardığında kendisine Grey tarafından İngiltere'nin bu işlerden uzak durmak istediği söylenmişti. Osmanlı Hükümeti, İtalya'yla savaşa girip İngiltere'ye yeniden ikili ya da üçlü bir ittifak önerisi sunduğunda yine aynı cevabı aldı; İngiltere tarafsız kalmak istiyordu[37].

Bu şekilde Osmanlı Devleti 1912-13 yılları arasında Balkanlarda son gücünü sınarken etrafında hiç müttefiki kalmamıştı. Ekim 1912'de 'Balkan Ligi'nin dört ülkesi Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ, Osmanlı'nın Avrupa'da kalan son topraklarına ortaklaşa saldır-

dılar. Osmanlı ordusu bu Balkan saldırılarını teke tek yenebilirdi ama hepsinin birlikte kurduğu ittifak birliklerine karşı çaresiz kalıyordu. İttifak kanadındaki en şiddetli çarpışmaları yaşayan Bulgaristan 1912 yılının Kasım ayında Çatalca hattına ulaşarak, Mart ayında Edirne'yi ele geçirdi. Nisan 1913'te imzalanan Londra Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu Enez-Midye hattının batısında kalan tüm toprakları veriyordu. Haziran 1913'te İstanbul Hükümeti savunmacı bir ittifak kurmak amacıyla yeniden İngiltere'ye yaklaştı ama tüm Avrupa'yı İngiltere'ye karşı birleştireceği gerekçesiyle reddedildi. Yine de Bulgaristan müttefikleri olan Yunanistan ve Sırbistan'la Makedonya'daki toprak bölüşümü konusunda çatışınca Osmanlı İmparatorluğu bir miktar toprak kurtarabildi. Bulgarlar Sırplarla savaşmak için birliklerinin çoğunu batı sınırına kaydırdıkları için Edirne savunmasız kalmıştı. Türk askerleri, başlarında Enver Paşa olmak üzere 21 Temmuz'da şehre girdiler -Enver Paşa bunu 01 Ocak 1914'te savaş bakanlığına atanırken bir avantaj olarak kullanmıştı. Bu sırada, Ağustos 1913'de imzalanan Bükreş Antlaşması'yla savaş neredeyse sona ermiş, Türkiye'nin batı sınırı artık mevcut sınırlarına iyice yerleşmişti[38].

Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı'na Almanya tarafında katılan Osmanlı İmparatorluğu tarihinin son sahnelerini sergiler. Her iki tarafın da bir sakınca görmediği bu ölümcül karar, uzun görüşmeler sonucunda alınmıştı. Osmanlı kanadında halkın ve hükümetin çoğunluğu, Almanya'yla ittifak kurulmasını savunan Enver Paşa hariç, tarafsızlık yanlısıydı. Mayıs 1914'te Ruslara ittifak teklif eden Mehmet Talat Paşa geri çevrilmişti. Rusya'nın en fazla yapabileceği Osmanlıları tarafsızlığa iknâ etmekti. Temmuz ayında Paris'e giden Ahmet Cemal de Fransa tarafından aynı şekilde reddedilmişti. Savaşın Avrupa'da başladığı günden bir gün sonra, 2 Ağustos'ta Almanya'nın Avusturya'ya yaptığı yardımlar Rusya'yla bir savaşa neden olursa, Osmanlıların destek vereceğini taahhüt eden gizli bir anlaşma yaptı ve sadece dört gün sonra bu şart yerine getirildi. Nedense Ahmet Cemal'e ve diğer kabine üyelerine bu anlaşma imzalanan, kadar haber verilmemişti. Ayrıca Osmanlı Hükümetinin bu anlaşmaya uyup uymayacağı da belli değildi.

İngiliz Hükümeti 3 Ağustos'ta -muhtemelen Osmanlı-Alman ittifakından habersiz- Osmanlı donanması için İngiltere'de yapılan ve ücreti halk tarafından peşin ödenen iki zırhlıyı kullandığında bir dönüm noktasına gelinmişti. Bu keyfi karar, halkın İngilizlere öfkelenmesine neden olmuştu. Bu son aşamada bile Enver Paşa hâlâ Balkan Savaşları'nda Bulgaristan'la Yunanistan'a verilen Batı Trakya'yla Ege adalarının geri alınması için bir ittifak kurmak yolunda Rus büyükelçisi N.K. Giers'le anlaşmaya çalışıyordu. Giers, en fazla İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, Türkiye'nin tarafsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumasını teklif ediyordu. Enver Paşa, Ege adalarının iade edilmesi, kapitülasyonların kaldırılması ve savaş gemilerinin geri verilmesi konusundaki ısrarlarına devam etti ama Fransa'yla İngiltere son iki şartı reddedince pazarlıklar sona erdi.

Grey'e göre İtilaf güçlerinin sorunu "**Türkiye'nin karar verirken kendisine yapılan tekliflerden değil, hangi tarafın kazanıp teklifleri uygulayabilecek konumda olmasından etkilenmesiydi**"[39]. Bu değerlendirmeye göre Almanlar avantajlı konumdaydı. 10 Ağustos'ta Alman savaş kruvazörleri Goeben ve Breslau (Yavuz ve Midilli) İstanbul'a vararak, sahte bir satışla Osmanlı donanmasına katıldılar. Almanya, imparatorluğa yapacağı yardımı kanıtlamış ve İngiltere'nin zırhlılara el koyarak yaptığı hatadan kendine çıkar sağlamıştı. 11 Ekim'de Alman büyükelçisi, savaş ilân edildiği takdirde 2.000.000 İngiliz altını (1.800.000 sterlin) vereceğine dair gizlice söz verdi. 16 ve 21 Ekim'de altınların gelmesiyle anlaşma mühürlenmiş oldu. Enver Paşa kabinenin diğer üyelerine danışmadan, Karadeniz'de Osmanlı filolarına komutanlık yapan Alman Amiral Souchon'a, Ruslara saldırmasını emretti. Souchon, 29 Ekim'de aldığı emri yerine getirdi. Rusya 2 Kasım'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etti ve İngiltere'yle Fransa üç gün sonra aynı şeyi yaptılar. Enver Paşa, ittifak kuvvetlerinin hızlı bir zafer kazanacağını, Rusya'nın bölgeyi Osmanlılardan almak için Doğu Anadolu'daki Ermeni direnişinden yararlanacağını ve Almanya'yla kurulan ittifakın bunu en iyi şekilde önleyeceğini düşünmüş olabilir. Öte yandan, Enver Paşa Osmanlı diplomasisinde uygulanan hayati bir kuralı çiğnemişti, imparatorluk kendi toprakları doğrudan tehdit edilme-

diği müddetçe Avrupa güçleriyle herhangi bir savaşa girmemeliydi. Daha önceleri Osmanlı Hükümeti kendi zayıflıklarını Avrupa'daki güçleri birbirlerine karşı kullanarak telafi etmeye çalışmıştı, ama şimdi Enver Paşa bu avantajı geri tepiyordu. Feroz Ahmad gibi son dönem yazarları, Jön Türklerin 1914'te yanlış ata oynadıklarını ama aynı zamanda 'gelişen olayların başka bir ata oynamaya fırsat bırakmadığını' da itiraf ediyorlar[40]. Bu söylenene karşılık şu da tartışılabilir; yarış pistinden uzak durmakla daha iyisini yapabilirlerdi[41].

Savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı, İtilaf kuvvetleri arasında fazlaca tartışma götürüyordu. Bunlar birbirleriyle tutarsızdı ve birçoğu Rusya'nın savaştan çekilmesiyle kâğıt üstünde kaldılar. Bunun da ötesinde, Osmanlı Hükümetini bu yazılanlar hiç ilgilendirmiyordu. Buna rağmen savaş sırasında yaşanan üç olay, savaş sonrası Türk dış politikasını etkilemiştir. Bunlardan birincisi, son derece trajik ve hâlâ şiddetle yanlışlığı tartışılan bir olaydır. 1915 yılının Ocak ayında doğu sınırında Ruslarla çarpışan Türk kuvvetleri Sarıkamış'ta yenilerek perişan olmuştu. Böylece Ruslara ilerlemeleri için yol açılmıştı. Buna karşılık, Osmanlı Hükümeti haklı olarak düşmana taraf olduğunu düşündüğü Ermeni nüfusun bölgeden tehcir (sürgün) edilmesini emretmişti. O zaman olanlar hararetle tartışılmaktadır. Ermenilerin yaptığı hesaba göre 1.000.000'dan fazla insan planlı bir soykırımla katledilmiştir. Türkler ya da Türk taraftarlarıysa, yaklaşık 2.000.000 Müslüman'ın öldüğünü ve göç sırasında açlıktan ya da hastalıklardan ölen Ermenilerin 200.000 kişi olduğunu, ayrıca bir soykırım emri verilmediğini ya da uygulanmadığını savunmaktadırlar. Tartışılmaz olan tek şey, Anadolu'da bir zamanlar 1.300.000 olan Ermeni nüfusun savaş sonunda firar, katliam ya da hastalık sebebiyle yok olduğudur. Tarihte saklı gerçek ne olursa olsun, 1915 yılında yaşanan olaylar günümüze kadar Türklerle Ermenilerin arasında güvensizlik yaratmıştır[42].

İkinci olayın Türklerin Arap komşularıyla ilişkilerinde önemli ve uzun vadeli etkileri olmuştur. 1916 yılında Mekke şehri hükümdarı Haşimi ailesinin Hicaz'da başlattığı ve İngilizlerin desteklediği Arap isyanı, askeri niteliği İngilizler açısından şüpheli olduğu halde, Arap milliyetçiliği tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Türklere göre, 1914 yılın-

da bunun bir cihat olduğunu ve tüm iyi Müslümanların kâfirlere karşı savaşması gerektiğini duyuran Araplar, Türkleri sırtından bıçaklamışlardı. Üçüncü olay, biraz daha uzakta yaşanmaktaydı ve Osmanlıların bu olayda bir rolü yoktu. Yine de, Rusya'nın tüm komşularında olduğu gibi, Bolşevik isyanının imparatorluk üzerinde derin etkileri olmuştur. 1878'de Ruslara verdikleri toprakları Osmanlıların geri almasını sağlayan Aralık 1917 Brest-Litovsk Antlaşması'yla, Osmanlı ordusu önemli bir cephede rahatlamıştı. Sonuç olarak, 1918'de Türk kuvvetleri yarar sağlamayacak bir kampanyayla Kafkaslara girdiler. Bu, Türk milliyetçiliği ya da Orta Asya'da yaşayan tüm Türk insanlarını Türkiye'yle birleştirme fikrini en iyi ifade etme şekliydi. Jön Türk çevrelerinde rağbet gören bu fikir zamanla solup gitmiştir. Devrim ve Rusya'da meydana gelen karışıklıklar 1930'lara kadar Rusların gücünü zayıflatmış, hatta ezeli düşmanı en azından birkaç yıllığına müttefik konumuna getirmişti.

1915-16 yıllarında iki Jön Türk lideri -Suriye'deki Dördüncü Ordu kumandanı Ahmet Cemal'le Aydın Valisi Rahmi Evranos- Osmanlı İmparatorluğu'nu savaştan çıkartarak iktidara gelme ümidiyle Ruslarla ve İngilizlerle taraf anlaşmaları yapmaktan kaçınmıyorlardı ama bu yaklaşımlardan bir sonuç elde edilemedi[43]. Sonuç olarak Osmanlı Hükümeti gerekenden daha uzun süre savaştı. Eğer isteseydi, 1917 yılında İngilizlerle ayrı bir barış anlaşması imzalayarak imparatorluk topraklarına dokunulmamasını sağlayabilirdi. Ama Enver Paşa, Haziran 1918'e kadar ittifak kuvvetlerinin zafer kazanacağından şüphe etmemişti. 1918 yılının Eylül ayında yenilgi karşısında duruyordu. Almanya müttefikleri listesinden Bulgaristan çıkınca, imparatorluğun Almanya'yla yolları ayrılmış oldu. İstanbul, batıdan gelecek İtilaf birlikleri tehlikesiyle yüz yüze kalmıştı. Osmanlı ordusu Suriye ve Filistin'de daha kuvvetli olan İngiliz güçleri karşısında yenilgiye mahkûmdu. Enver Paşa gerçeği kabineden gizledi. İzzet Paşa 14 Ekim'de yeni bir hükümet kurduğunda barış girişimleri İngilizlerden uzaklaşmış ve Enver Paşa görevden alınmıştı[44]. Tüm bunlar, 30 Ekim'de Limni Adası'nın Mondros limanında demirli HMS Agamemnon İngiliz savaş gemisinde ateşkes imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu ateşkesin şartlarına göre, tüm Os-

manlı birlikleri silahlarını bırakacak ve boğazlar İtilaf devletlerinin tüm donanmalarına açılacaktı. Ateşkes anlaşmasının kritik olan 7. Maddesinde İtilaf güçlerine, 'müttefiklerin güvenliğini tehdit eden bir durum sözkonusu olduğunda stratejik noktaları işgal etme hakkı' tanınıyordu[45]. Savaş nihayet bitmişti ama Osmanlı devletini bulanık bir gelecek bekliyordu.

Göstergeler ve Sonuçlar

Gerek Türk halkı gerekse Türk politikacıları için Osmanlı devletinin uzun mücadele yıllarından ve on sekizinci yüzyılın sonlarında başlayan çöküş döneminden çıkan en belirgin ve en önemli ders, imparatorluğun bölgesel ve yapısal açıdan ayakta kalmasının mümkün olmamasıydı. Aslında son dönem Osmanlı hükümdarları uzun vadede zararı en aza indirmekle uğraşmışlar ama başarılı olamamışlardı. Tedbirli bir diplomasi yürüterek çöküş sürecini uzatmışlar ama imparatorluğu yenileştirmek ve yeniden inşa etmek için gerekli zamanı yaratamamışlardı. Dış istikrarı sağlamış olsalar bile, bunu başaramazlardı. Avrupa güçleri, Osmanlı egemenliğine sahte bağlılık göstermişler ve sıklıkla imparatorluğun toprak bütünlüğüne saygı gösterdiklerini vurgulamışlardı. Ama aslında, bu saygı genellikle sahteydi ve pek de nazik olmuyordu. İmparatorluğun parçalanması çoğunun beklediği gibi ani bir afetle gelen çöküş sonucu değil, uzun bir dönem içinde yavaş yavaş gerçekleşmişti. Genelde imparatorluk tebaası bir topluluk ayaklanıyor, Osmanlılar tarafından bastırılıyor ama sonra bir ya da birkaç Avrupa gücünün desteğiyle özerklik kazanıyordu. Özerklik, hatırı sayılır bir zaman sonunda tam bağımsızlığa dönüşüyordu. Bu hikâye Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan ve son olarak Arnavutluk örneklerinde tekrarlanmıştı. Osmanlı orduları düşman devlete karşı bir galibiyet kazandığında bile -1897 Yunanistan örneğinde olduğu gibi- Avrupa güçlerinden gelen siyasi baskı savaş meydanından çıkan sonucu tersine çeviriyordu. Yani Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman galip çıkamayacağı bir konuma saplanmıştı.

Bu tecrübe güç dengesini kendi çıkarlarına uygun şekilde kullanma taktiğinin yanlış olduğu anlamına gelmiyordu. Osmanlı dış politika-

sında yapılan en büyük hata, Enver Paşa'nın bu taktikten vazgeçtiği 1914 yılında yaşanmıştı (aslında 1914 yılında tarafsız kalarak Osmanlı İmparatorluğu'nun dayanmaya ne kadar devam edebileceği hâlâ yanıtlanmamış bir soru). Osmanlı tecrübesinden çıkan bazı kesin sonuçlar da var. İlk olarak, yeni Türk devletinin savunmak zorunda kalabileceği bölgelerin etrafına, ya kendi başına ya da çıkarları kendisiyle uyuşan müttefiklerin yardımıyla sağlam bir sınır çekmesi gerekiyordu. Genel olarak bunlar etnik Türklerin ya da Türk devletiyle entegre olmak isteyen diğer Müslümanların yaşadığı bölgelerdi. Bu sınırların dışında kalan etnik Türkleri, Türk askerlerinin girebileceği bazı özel haller hariç, korumak mümkün değildi[46]. İkinci olarak, on dokuzuncu yüzyılda yaşanan tecrübe, Türk topraklarında kalan gayrimüslim ya da Türk olmayan azınlıkların etnik ya da dini farklılıklarını ifade etmelerine karşı şüpheli bir tavır içine girilmesine neden olmuştu. Bu tavır kalıtsal bir önyargıdan değil, geçmişte dış güçlerin bu tip hareketleri kendi emperyalist arzularını maskelemek için kullanmalarından kaynaklanıyordu. Bu tepki yurt dışında bu çeşit azınlıklara karşı duyulan insancıl sempatiyi göz ardı ediyordu ama yine de tüm bölgeler için geçerli değildi. İmparatorluğun küçülmesiyle birlikte başlayan büyük mülteci akınları batının hıyanetine duyulan öfkeyi artırıp, Anadolu'ya yeni yerleşenlerle bütünleşme hislerini yoğunlaştırdı. Yeni Türk devleti işte bu kaynayan kazan içinde doğuyordu[47].

Başka şartlarda bu durum bir ulusun dış dünyadan kendini soyutlamasına ve yabancı düşmanlığına neden olabilirdi. Ama Türkiye örneğinde böyle olmadı. Batı dünyası politik, ekonomik ve kültürel yönleriyle ulusu inşa ederken örnek alınacak yegâne modeldi. Daha sonraları Atatürk bunu şu şekilde dile getirmiştir: 'Batı, Türklere karşı daima önyargılı olmuştur... ama biz Türkler tutarlı bir şekilde batıya doğru ilerlemekteyiz... Medeni bir ulus olabilmek için başka seçenek yoktur'[48]. Elitlerin dışındaki kimseler hâlâ geleneksel ya da İslâmî değerleri tercih ediyor olsalar da -ki öyle- batıdaki ekonomik ve teknik gelişmeleri veya onları uygulamanın önemini sadece aşırı muhafazakârlar reddedebilirdi. Sonuçta batıyla gelinen nokta bir sevgi-nefret ilişkisine dönüşmüştü. Batıyı teknik, ekonomik ve askeri açıdan takip

etmek ve batı topluluklarının saygın bir ülkesi olmak isteniyordu. Terazinin diğer kefesindeyse geçmiş tecrübelerden ötürü, batıya karşı bir şüphe ve Batı Hükümetlerinin her türlü patronluk taslayan hareketine karşı şiddetli bir içerleme duyuluyordu.

Siyasi kültürü oluştururken karşılaşılan en karmaşık ve belki de en sorunlu unsur İslâm'dı. Diğer yandan, imparatorluk sona erdiğinde bile Anadolu'da yaşayan Türklerin ve Kürtlerin çoğu hâlâ kendilerini dini kimlikleriyle tanıtıyorlardı (buna uzun yıllar devam ettiler). Osmanlı devleti yenilgiye uğratılmıştı ama siyasi otoritenin dini bir zemini olması gerektiği düşüncesi çoğunluktaydı. Öte yandan, İslâmî, proje darmadağın olmuştu. Şimdi olduğu gibi Müslümanlar yüzyıllardır tek bir devlet içinde oturmamışlardı. İslâm birliği genel bir prensip olarak Abdülhamid'in hoşuna gitmişti ama o bile bunu politikada bir taslak olarak kullanmıştı. Her şeyin ötesinde Arap Orta Doğusu'nda ve kutsal yerlerdeki Osmanlı hükümdarlığı, gerek daha üstün İngiliz askeri gücü gerekse Birinci Dünya Savaşı'nda Arapların yaptığını Türklerin hıyanet olarak değerlendirmeleri sebebiyle sona ermişti. Bu yüzden devlet yasalarını İslâmî kurallar üzerine oturtmak düşüncesi zayıflamış ve imparatorluğun coğrafi varlığını sürdürmek düşüncesi tamamen yok olmuştu. Ama yine de dinî bir inanç, kültürel ve sosyal bir sistem olarak çoğunluk İslâm'a saygı duyuyordu. Beraberinde getirdiği dış politika varsayımlarıyla İslâm'ın modern devlet yapısına ve değerlerine nasıl entegre edileceği çoğu Müslüman Türk için hâlâ bir sorun olmaya devam ediyor.

NOTLAR

1. F. R. Bridge'den alıntı, 'The Hapsburg Monarchy and the Ottoman Empire, 1900-18", Marian Kent bask., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (London, Cass, 2nd ed., 1996), s. 42. 1867 yılında ikili monarşinin kurulmasıyla Avusturya resmen 'Avusturya-Macaristan' adını almıştır. (Bundan böyle burada kısaca 'Avusturya' olarak anılacaktır).
2. Feroz Ahmad, "The Late Ottoman Empire", aynı yer, s. 6.
3. Bkz., Roderic H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire*, 1856-1876 (Princeton, NJ, Princeton University Press, 1963), s.136-71. Daha kısa açıklamalar için bkz., Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, Oxford University press, 1961), s. 381-4, ve Stanford J. Show ile ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, Cambridge University Press, 1977), c.2, s. 83-91.
4. Shaw ve Shaw, *History*, c.2, s.242.
5. Bu rakam o zamanlar ismen Osmanlı hükümdarlığında olan Sırbistan, Tuna prenslikleri, Mısır ve Kuzey Afrika dışanda tutularak hesaplanmıştır. Veriler Nuri Akbayar'ın, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul, İletişim Yayınlan,1985), c.5, s.1239-40'dan alınmıştır.
6. Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, c. 9 (1978), s. 325-38: Meir Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1918", *Middle Eastern Studies*, c. 17 (1981), s. 100.
7. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (London, I.B. Tauris,1993), s. 12-13, milletbaşılannın kendi dini topluluklarına hükmettiği fikrini sorguluyor: Yerel topluluklar Osmanlı Hükümeti temsilcileri ile karşılaştınldığında bir miktar özerkliğe sahiptiler, yani aslında yetki dağıtılmıştı. Millet sistemi ve bu sistemin on dokuzuncu yüzyıldaki düzenlenişi hakkında bkz. Davison, *Reform*, böl. 4.
8. Kusursuz bir özet için bkz. Hugh Poulton, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent: Turkish nationalism and the Turkish Republic* (London, Hurst, 1997), böl. 2.
9. Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra", s. 1242-3: Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims*, 1821-1922 (Princeton, NJ, Darwin Press,1995), s. 1-5, 333-40.

10. F.A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul, İsis, 1996), s. 2-4, 45-6, ve "Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem", *Diplomacy and Statecraft*, c. 4 (1993), s. 22-3. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ordusunda yapılan yenilikler hakkında bkz. William Hale, *Turkish Politics and the Military* (London, Routledge,1994), s. 15-24, 28-9.

11. Özellike Yasemee'den, *Ottoman Diplomacy.*

12. Aynı yer, s. 30-9: Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992), s. 15-18, 40-8: J. C. Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System", Middle East Journal, c.15 (1961), s. 141-52: Lewis, *Emergence*, s. 60-1: Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, s. 62, 72-3: İlber Ortaylı, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (bkz. Not 4), c. 1, s. 278-81. Girgin *Reis-ül Küttab*'ın bugün anladığımız anlamda bir dışişleri bakanı olmadığını, daha çok dışişerinin yönetimiyle ilgilenen bir genel sekreter yetkilerine sahip olduğunu, dışişleri politikasını asıl belirleyen kişinin Sadrazam olduğunu vurguluyor: Girgin, *Hariciye Tarihimiz*, s. 15.

13. Yasemee'den alıntı, *Ottoman Diplomacy*, s. 43.

14. Bu genelleme on dokuzuncu yüzyılın ilk değil de son yansına uyduğu için kısmen doğrudur. 1860'lara kadar İngiltere'nin nispeten küçük ama profesyonel ordusu etkililik bakımından diğer güçlerin ordulanyla pek de kıyaslanamazdı (meselâ Kınm Savaşı'nda İngiliz ordusu hayli başanlı olmuştu): Fakat daha sonra Prusya ve ardından diğer güçler mecburi askerlik getirerek ordulannı sayıca çoğaltınca İngiltere gerilerde kaldı. İngiltere, kolonilere sahip bir ada devletinin yapması gerektiği gibi, donanmaya yatınm yapmayı seçti. Bkz., A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, Oxford University Press, 1954), s. xix-xxiv.

15. Yasemee, *Ottoman Diplomacy*, s. 43-5,107-9, 184-5 ve "Abdülhamid", s. 20-1, 26-9: Selim Deringil, "Aspects of Continuity in Turkish Foreign Policy: Abdülhamid II and İsmet İnönü", *International Journal of Turkish Studies*, c.4 (1987), s. 39-43.

16. Bkz., M.S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations* (London, Macmillan, 1996) ve J.A.R. Marriot, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy* (Oxford, Clarendon Press, 4th ed., 1940). Türkiye hakkında daha fazla çalışmalar görmek için bkz., Yasemee, *Ottoman Diplomacy*; Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, böl. 1-4; ve Zürcher, Turkey, böl. 1-8.

17. Anderson, *Eastern Question*, s. xi-xii, 1-9, 13-20 ve Marriott, Eastern *Question*, s. 151-4, 158, 163-4.

18. Anderson, *Eastern Question*, s. 26-47 ve Marriott, *Eastern Question*, s. 167-73.

19. Anderson, *Eastern Question*, s. 48-50, 53-7, 67-8, 73-6 ve J.C.B. Richmond, *Egypt*, 1798-1952 (London, Methuen, 1977), s. 36-8, 47-9, 62-9.

20. Anderson, *Eastern Question*, s. 65-73, 77-87, 95-107; Marriott, *Eastern Question*, s. 183, 221 45 ve Richmond, *Egypt*, s. 50-62. Rusya'nın 1883 anlaşmasıyla ve daha önceki anlaşmalarla boğazlarda elde ettiği haklar hakkında bkz., J. C. Hurewitz, "Russia and the Turkish Straits: A Revaluation of the Origins of the Problem", *World Politics*, c. 14 (1961-62), s. 607-32.

21. Frank Edgar Bailey'den alıntı, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations*, 1826-1853 (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1942), s. 209. Aberdeen'in İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu uzun zamandır desteklediği iddiaları abartılı bulunabilir ve tartışılabilir ama 1840'larla 1870'ler arası dönem İngiliz politikası için bu iddialar önemlidir.

22. Aynı yer, s. 228. Bailey'nin iddiaları, diğer akademisyenlerin Osmanlı kaynaklarından yaptığı çalışmalarla ispatlanmıştır, özellikle Lewis, *Emergence*; Shaw ve Shaw, *History* ve Davison, *Reform*.

23. Anderson, *Eastern Question*, s. 116-43; Marriott, *Eastern Question*, s. 256-78 ve Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, s. 140-1. Son konu hakkında bkz., Hurewitz, "Ottoman Diplomacy", s. 151-2. *Hatt-ı Şerif* ve *Hatt-ı Hümayun* metinleri için bkz., Bailey, *British Policy*, s. 277-9, 287-91.

24. Osmanlının Eflâk ve Boğdan'daki egemenliği meydana gelen iç ayaklanmaların 1886'da ardından zayıflamıştı. 1867'de son Osmanlı garnizonlarının çekilmesini takiben Avusturya'nın güçlü etkisiyle Sırbistan da bağımsızlığını kazanmıştı. Lübnan'da Dürzilerle Maruniler arasında yaşanan gerginlikler Fransızların müdahale etmesine ve 1861 yılında özerk Lübnan sancağının kurulmasına yol açmıştı. Bkz., Anderson, *Eastern Question*, s. 152-8, 164-6; Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, s. 141-4, 147-9.

25. Detaylar için bkz., Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period* (Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1963). Tahttan indirilmesinin ardından Abdülaziz, 1876 yılının Haziran ayında intihar etmiştir.

26. Kurallara bakılırsa bu Berlin Anlaşması'nın bir bölümü değil, İngiliz ve Osmanlı Hükümetleri arasında Haziran 1878'de imzalanan ayrı bir mukaveleydi. Karşılığında, Osmanlı İmparatorluğu doğuda Rusların saldırısına uğrarsa İngilizler yardım edeceklerdi. İngilizler 1914'e kadar Kıbns'ı ilhak etmemişlerdir.

27. Anderson, *Eastern Question*, s. 169-73, 178-217, 226; Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, s. 158-67, 172-4, 182-4, 186-91.

28. Yasemee, *Ottoman Diplomacy*: s. 24-30, 89-90.

29. Aynı yer, s. 51, 80-81, 84, 184-86, 189-91, 255-9.

30. E.M. Earle, *Turkey, the Great Powers and the Baghdat Railway* (New York, NY, Macmillan 1923), s. 40, 43, 53, 68-70, 104-06: Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa* (London, Methuen, 1982), s. 69; H.C. Meyer, "German Economic Relations with South-Eastern Europe, 1870-1914", *American Historical Review*, c. 62 (1951-52), s. 85 ve Anderson, *Eastern Question*, s. 263-7.

31. Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Comittee of Union and Progress in Turkish Politics*, 1908-1914 (Oxford, Oxford University Press, 1969), s. 1-13; Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, s. 206-11, 266-7, 273-9 ve Anderson, *Eastern Question*, s. 262-3, 268-7.

32. Bosna-Hersek'in ilhak edilmesi Avrupa güçlerinde kaygılar yaratsa da, Bulgaristan'la yaşanan çarpışma Osmanlılar için daha endişe vericiydi. Çünkü Bulgar ordusu kuvvetliydi ve Türkler savunmak için harekete bile geçmeden Osmanlı topraklarına saldırabilirdi. Savaş tehlikesi atlatıldı ve Osmanlı parlamentosu Nisan-Mayıs 1909'da Bulgaristan'a bağımsızlığını tanıdı. Detaylar için bkz., Hasan Ünal, "Ottoman Policy During the Bulgarian Independence Crisis, 1908-9: Ottoman Empire and Bulgaria at the Outset of the Young Turk Revolution", *Middle Eastern Studies*, c. 34 (1998), s. 140,147, 165-6.

33. 15 Ekim 1912 Uşi Anlaşması. Bu anlaşmayla İtalya, Güney Ege'de bulunan Oniki Ada'ya geçici bir süre için sahip olmuştu.

34. Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, s. 279-87, 290-2, 298-305.

35. Hasan Ünal, "Young Turks Assessments of International Politics, 1906-9", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996), s. 30-44, Sylvia Kedourie tekrar bask., *Turkey; Identity, Democracy, Politics* (London and Portland, OR, Cass, 1996) ve "Ottoman Policy", s. 135, 137-9, 167.

36. Joseph Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire, 1908-1914* (London, Cass, 1983), s. 13, 23-6, 29-31, 78, 98-100; Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, c. 2 (1965-66), s. 309-15 ve Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies*, c.7 (1971), s. 89-104.

37. Heller, *British Policy*, s. 11, 16, 35, 53, 63-4, 74-5, 80 ve Ahmad, "Great Britain's Relations", s. 309, 319-21.

38. Heller, *British Policy*, s. 78-80; Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, s. 292-8. Tam olarak söylemek gerekirse, imparatorluk İstanbul'da Eylül 1913'te imzalanan bir anlaşmayla Edirne'yi geri aldı. Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan Arnavutluk Temmuz 1913'te bağımsızlığını kazanmıştı. Bükreş Anlaşması bundan başka, Makedonya'yı Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ arasında bölmüştü. Ayrıca Bulgaristan'a Ege kıyılarında Dedeağaç limanının bulunduğu kısa bir şerit veriyordu, 1920 yılında bu bölge Yunanistan'a devredilecekti.

39. Taylor'dan alıntı, *Struggle for Mastery*, s. 534.

40. Ahmad, "Great Britain's Relations", s. 325.

41. Aynı yer, s. 324-5; Anderson, *Eastern Question*, s. 311-14; Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, s. 310-12; Ulrich Trumpener, "Turkey's Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities", *Journal of Modern History*, c. 34 (1962), s. 369-80. Temmuz 1914'te Enver Paşa'nın İttifak kuvvetlerinin savaşı kazanmasını beklediği yolundaki ifadeleriyle ilgili bkz., Ulrich Trumpener, "Germany and the End of the Ottoman Empire", Kent ed., *Great Powers*, s. 124 ve Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 1914-1918 (Princeton, NJ, Princeton University Press, 1968), s. 20.

42. Shaw ve Shaw, *History*, c. 2, s. 315-17. Oysa Zürcher, Turkey, s. 121, Talat Paşa ve Jön Türk rejiminin merkez çemberinde bulunanların emriyle kontrollü bir imha politikası uygulandığına inanıyor. Bu tartışmalar hakkında bkz., Gwynne Dyer, "Turkish "Falsifiers" and Armanian "Deceivers": History and the Armanian Massacres", *Middle Eastern Studies*, c. 12 (1976), s. 99-107.

43. Bkz., Frank Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austira and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918* (Ithaca, NY, and London, Cornell University Press, 1970, s. 135-6, 153-4.

44. Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 1-The Turkish Decision for a Sepertae Peace, Autumn 1918", *Middle Eastern Studies*, c. 8 (1972), s. 143-6, 150-1, 158-69.

45. Tam metin Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 2- A lost Opportunity Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies*, c. 8 (1972), s. 340-1.

46. Akla gelen tek örnek Kıbrıs Türkleri.

47. Bkz., Poulton, *Top Hat*, s. 265-9. Lozan Anlaşması'nın öngördüğü nüfus değişiklikleri Birinci Dünya Savaşı bittikten bir müddet sonra tamamlanabildi (aşağıdaki maddeye bkz.),s. 55-6.

48. Altemur Kılıç'tan alıntı, *Turkey and the World* (Washington, DC, Public Affairs Press, 1959), s. 49.

2
DİRENİŞ, KURULUŞ VE DİPLOMASİ, 1918 - 1939

1919-1923 yılları arasında Türkler, modern tarihlerinin en kritik dönemecinden geçmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu 1918 yılında yenilgiye uğradığında, Türk devletinin uluslararası bağımsız bir oyuncu olarak sahneye katılmasını engellemek üzere İtilaf Devletleri imparatorlukta kalan tüm toprakları paylaşmaya hazırlanıyorlardı. Rus devriminin ardından iktidara gelen Bolşevik Hükümeti, Çar'ın Türk topraklarındaki taleplerinden vazgeçerek İngiltere'yi Yakın Doğu'da egemen güç haline getirmişti. Savaş bittikten sonra İngiltere Başbakanı David Lloyd George bunu doğrulamak istercesine, Irak ve Filistin'de İngiliz hakimiyeti kurmuş ve Yunanistan'ı Anadolu'da, İngiltere'nin vekili gibi kullanmaya başlamıştı. Yunanistan, Temmuz 1917'de İngiltere ve Fransa yüzünden savaşa girmeye mecbur kaldığı için, Yunan Başbakanı Eleutherios Venizélos'a, Şubat 1919'da yapılan Paris Barış Konferansı'nda bir yer ayrılmıştı. Nüfusun çoğunluğunun Rum olduğunu gösteren düzmece bir istatistikle batı Anadolu'nun tamamı, Doğu Trakya ve tüm Ege adaları üzerinde hak iddia etti. İngiltere'yle Fransa bu talepleri desteklerken, İtalya karşı çıktı. İtilaf kuvvetleri, güçlü bir milli direniş hareketinin paylaşım planlarını alt edeceğini tahmin edememişlerdi. Sonunda, Türklerin eski düşmanları, 1923 yılında bağımsız Türk devletini mevcut sınırları içinde tanımak zorunda kaldılar. O zamanlar 'Gazi' ûnvanını alan direniş hareketi lideri Mustafa Kemal Atatürk[1], Türk devletini pek de geleneksel olmayan bir şekilde kuruyordu. Bu devlet, çağdaşlık yolunda ilerlemeye kararlı, Müslüman olmaktan çok etnik Türk kimliğine bağlı lâik bir cumhuriyet olacak, kendisi de bu devletin başkanı olacaktı. Bu sonuca konferans masasında değil, savaş meydanında varılmıştı. Yine de, Atatürk ile arkadaşları (Osmanlıların güvendiği güç dengesi sistemini kullanarak, Avrupa devletleri arasındaki rekabeti kızıştırarak) becerikli bir diplomasi yürütmüş olmasalardı askeri zafer kazanmak imkânsız olabilirdi. Zafer-

den sonra en önemli amaçları, büyük zarar gördükleri uzun mücadele yıllarının ardından, kendi kaynaklarını kullanarak elde edebilecekleri hedeflere yönelerek barışı ve milli güvenliği sağlamaktı.

Diplomasi, Savaş ve Barış, 1918 - 23

Birinci Dünya Savaşı tüm şiddetiyle devam ederken, itilaf devletleri kendilerine Osmanlı İmparatorluğu toprakları için tutarsız ve çelişkili senetler hazırlamışlardı. 1915 yılında İngilizler itilaf devletleri savaşı kazandığı takdirde boğazları ve İstanbul'u Rusya'ya vermeyi ve Fransızların da buna razı olacağını taahhüt ederek yüz yıllık bir politikayı tersine çevirmişlerdi. Rus devriminin ardından Bolşevik Hükümeti Türk toprakları üzerindeki tüm taleplerinden vazgeçmişlerdi ama, boğazların ve Çar'ın işgal ettiği Doğu Anadolu topraklarının kaderi hâlâ belli değildi. Uzun münazaralar sonunda, son padişah Vahidettin Hükümetinin Ağustos 1920'de gönülsüzce kabul ettiği Sevr Antlaşması ile İtilaf kuvvetlerinin planları nihayet belirlenmiş oldu. Bu antlaşmayla İstanbul'daki Osmanlı hükümdarlığı devam ediyor ama boğazların kontrolü Osmanlı Hükümetinin azınlıkla temsil edileceği uluslararası bir komisyona veriliyordu. İzmir'le çevresi gelecek beş yıl süresince Yunanistan tarafından yönetilecek ve mahalli bir meclisin vereceği kararla daha sonra Yunanistan'a bağlanacaktı. Doğu Trakya Yunanistan'a bırakılıyordu. Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'teki Doğu Anadolu illerinde bağımsız bir Ermenistan devleti kuruluyordu (bu bölgelerde Ermeni nüfus azınlıktaydı). İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerden oluşan bir komisyon Kürtlere, muhtemelen tam bağımsızlığa varacak olan bir 'yerel özerklik' (mahalli muhtariyet) planı hazırlıyordu. Bu anlaşma Arap Prenslikleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasını öngörüyordu ki, Türk milliyetçileri de bunu büyük ölçüde onaylamışlardı. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın kendi aralarında imzaladıkları bir anlaşmayla İtalya'ya Güney Anadolu'da, Fransa'ysa Kilikya'da (Adana ve güneydoğusu) nüfuz bölgeleri tanımışlardı. Bu anlaşmaya göre geleceğin Türk devleti İstanbul'la orta ve Kuzey Anadolu'ya sıkıştırılıyor, ekonomik bağımsızlığı elinden alınıyordu[2]. Sevr Antlaşması'nı Osmanlı veya Türk parlâmentosu onaylamadığı için yasal açıdan aslında ge-

çersizdi. Ama yine de İtilâf Devletlerinin planlarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu antlaşmanın uygulanamamasıysa müttefiklerin, özellikle de İngiliz politikasının başarısızlığını gösterir.

Bu planlar Sevr Antlaşması'nın hazırlandığı 1920 yılına dek şekillenmediği halde, taraf ülkelerin çoğu daha önceden bir emrivaki hazırlamışlardı. 1915 ve 1917 yıllarında imzalanan anlaşmalarla İtalyanlara bırakılan bölgedeki askerleri boşaltmak için Yunanlılar, 15 Mayıs 1919'da İzmir'e ayak bastılar[3]. 1919 yılının baharında İtalyanlar Antalya'ya, Fransızlar Kilikya'ya girmişler, İngiliz, Fransız ve İtalyan kuvvetleri boğazlarda konuşlanmışlardı. Bu olaylar karşısında Türklerin büyük savaş kahramanı Mustafa Kemal İstanbul'da büyük protesto mitingleri, Anadolu'da yerel direniş hareketleri düzenliyordu. Mustafa Kemal, 1919 yılının Mayıs ayında İstanbul Hükümeti tarafından Karadeniz'de bulunan Samsun limanına, bölgede bulunan Türklerin Yunan yerleşim alanlarına yaptıkları saldırıları durdurmak için gönderilmişti. Savaşın sonlarına doğru Enver Paşa tarafından kurulan karakol örgütlerini kullanan 'Vilâyet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin' yerel direniş liderleri, 1919'un Temmuz-Ağustos ayları arasında Erzurum'da toplandılar. Burada Mustafa Kemal, Temsil Heyeti başkanı seçildi. Erzurum Kongresi'nde 'vatanın milli hudutları içinde bölünmez bir bütün olduğu'[4] ve dışarıdan gelen her türlü saldırıya karşı kuvvetle karşı konulacağı duyurulmuştu. Bu kararlar 4-11 Eylül'de Sivas'ta toplanan ve 'Anadolu ve Rumeli (Rumeli Türkiye'nin Avrupa'da bulunan Trakya topraklarıdır) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin' kurulduğu kongrede tekrar edildi. Karargâhlarını 27 Aralık'ta Ankara'ya taşıyan Mustafa Kemal artık, sultanın kontrolü dışında Anadolu'da yeni kurulmakta olan hükümetin başına geçmişti.

Anadolu için verilen mücadele -ya da Türklerin dediği gibi "Milli Mücadele"- iki evreye ayrılmıştı. Bunlardan ilki, Haziran 1919 ve Mart 1920 arasında askeri ve politik yapının kurulmakta olduğu milli direniş hareketi sırasında, İtilaf Kuvvetleriyle askeri problemler yaşamadan ve sultanın hükümetindeki sempatik üyelerle işbirliği yaparak amaca ulaşılması ümit ediliyordu. Bu dönemde Mustafa Kemal'in imparatorluk hükümetini devirmek yerine kontrolü ele geçirmeyi planladığı id-

dialar arasındadır[5]. Sultan Sadrazam ve kayınbiraderi olan Ferit Paşa'yı görevden alarak yerine Ali Rıza Paşa'yı göreve getirdiğinde böyle bir fırsat doğmuştu. Yeni Sadrazam, Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Karadeniz'deki Amasya kentine Mustafa Kemal'le görüşmesi için göndermişti. 23 Ekim 1919 "Amasya Protokolü'nde" her iki taraf da Osmanlı yasalarına göre kurulacak olan bir Meclis-i Mebusan'ın İstanbul dışında seçilip toplanması ve Sivas Kongresi'nde alınan kararları sultan hükümetinin kabul ettiği konusunda anlaştılar. Ekim-Kasım ayları arasında yapılan seçimlerde milliyetçilik taraftarları oy çokluğuyla kazandı ve (Amasya Anlaşması'na rağmen) 12 Ocak 1920'de Meclis, İstanbul'da toplandı. 28 Ocak'ta kabul edilen Misak-ı Milli, milliyetçilik düşüncelerinin temel ilkelerini oluşturmuştur. Misak'ı Milli'de 'Arapların çoğunlukta yaşadığı Osmanlı topraklarının' ve Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sırasında İtilaf Kuvvetlerinin işgali altında bulunan toprakların verilmesi kabul ediliyordu. Türkler artık bu bölgelerle ilişiklerini kesmekten memnun görünüyorlardı. Aslında milli mücadele hareketi Orta Doğu'da yeniden Türk iktidarı sağlamayı amaçlamıyordu. Misak-ı Milli'de kabul edilen temel prensip şuydu:

Ateşkes hudutları içinde olsun ya da olmasın, din, ırk ve amaç bütünlüğü içindeki Müslümanların (Türkler ve Kürtler) çoğunlukta yaşadığı Osmanlı toprakları, hiçbir suretle bölünmeyecek bir bütün oluşturur[6].

Türk direnişiyle Rusya'daki[7] Bolşevik rejim arasında bir çeşit bağ olmasından korkan İtilaf Kuvvetleri, Meclis'in bu direnişine karşılık, 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal altına alarak, sultanın Ferit Paşa'ya yeniden yetki vermesini sağladılar ve yakalayabildikleri tüm milliyetçileri tutuklamaya başladılar. Yine de 92 mebus kaçmayı başararak Ankara'da toplandı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yerel şubelerinde seçilen 232 yeni üye, onlara katıldı. 23 Nisan'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk toplantısında ulusun egemenliğini ilân ettiler. Ama sultanlığın devam edip etmeyeceği hâlâ belli değildi[8].

Nisan 1920'de Sevr Antlaşması hükümleri basılıp Ağustos ayında sultanın hükümeti bu maddeleri kabul edince, Türk milliyetçilerinin ken-

di başlarına veya İstanbul Hükümetiyle birlikte paylaşım planında pazarlıklara oturma ümitleri de kırıldı. Olasılıklar daha ilk baştan milliyetçilerin gözünü yıldırmıştı. Yüzyıllar süren çöküş döneminin ardından Osmanlı İmparatorluğu zamanın en güçlü ordularına yenilmişti. Türkler 1920 yılının yazında Ege Bölgesi'nin büyük bir kısmıyla Bursa'yı ele geçiren Yunanlıların ilerleyişini durdurabilecek güçte değillerdi. Bundan başka sultan hükümeti 1922 yılının Kasım ayına kadar devam ettiği için, milliyetçi hareket egemenlik konusunda hak iddia edemezdi. Diplomatik işlerini Ankara yerine İstanbul'dan yürüten dış ülkeler yeni hükümeti bir bir tanımaya başlamışlardı. Milliyetçiler, üç memur ve bir sekreterden oluşan Dışişleri Bakanlığı'na personel bulmakta güçlük çekiyorlardı. Anlatılanlara göre, İstanbul'dan gelen trenden inen ve kravat takan (batı kültürünün bir işareti sayılıyordu) yolculara Fransızca konuşup konuşmadıkları soruluyordu. Fransızca bilenlerden niteliklerine ve uzmanlık alanlarına bakılmaksızın hemen Dışişleri Bakanlığı'nda görev almaları rica ediliyordu. Zaman geçtikçe İstanbul Hükümetinde çalışan memurlar kendi istekleriyle yeni bakanlığa tayin oldular. Ekim 1923'te cumhuriyet ilân edildikten sonra bakanlıklar kuruldu. Yabancı devletler ancak 1920'lerin sonlarında büyükelçiliklerini Ankara'ya transfer ettiler. Bu dönemde Türkiye'de, politikada istikrar ve bağımsızlık sağlayan iyi eğitimli diplomatlardan oluşan bir kadro kurulmaya başladı[9].

Yine de Türklerin önünde, göründüğü kadar fazla engel yoktu. İtilaf Devletleri bir askeri harekât yapmadan paylaşım planını uygulayamazlardı. Ne var ki buna hazır değildiler. İtilaf Orduları'nın komutanı Fransız Mareşal Foch, Nisan 1920'de, Türkleri barış şartlarını kabul etmeye zorlamak için 27 tümenden oluşan bir orduya ihtiyaçları olduğunu bildirdi ama bu kuvvet mevcut değildi[10]. Kendilerine "savaşları durdurmak için" girilen savaşı kazandıkları söylenen İngiliz ve Fransız askerleri hiçbir milli menfaat göremedikleri ücra bölgelerde yeniden savaşmaya hazır değildiler. Anadolu topraklarında milli çıkarları olan tek ülke Yunanistan'dı ama o da İngiltere'nin desteği olmadan Türkleri yenebilecek durumda değildi. Fransızlarla İtalyanlar da Türklerle yaşanacak bir savaşı daha kaldırmaya güçleri olmadığını belirte-

rek barış anlaşması yapmanın yollarını aradılar. Sevr planı, Bolşevik Hükümetinin 1920 yılı sonunda kontrolü ele geçirdiği Rusya'yı kapsamıyordu. Onlar da İtilaf Devletleri'ne karşı Türk milliyetçileriyle ittifak kurdular. Nihayet İtilaf Devletleri'nin arası açılmakla kalmamış, kendi aralarında bölünmeye başlamışlardı. Avrupa devletlerinin en zayıfı olan İtalya, Ekim 1922'de faşistlerin yönetimi ele geçirmesiyle sonuçlanan iç karışıklıklarla daha da zayıflamıştı. İngiltere'deyse, Lloyd George'un Yunanlıları destekleme politikasına, Türk taraftarı olmadığı halde Yunanlılara Anadolu'da toprak verildiği takdirde barış sağlanmasının mümkün olmadığını savunan Dışişleri Bakanı Lord Curzon karşı çıkıyordu. Bolşeviklere karşı Türkiye'nin engel teşkil edeceğini düşünerek, ılımlı ve güçlü ilişkiler geliştirmek isteyen Savaş Bakanı Winston Churchill açıkça Türk taraftarı bir yol izliyordu[11].

İtilaf Devletleri'nde meydana gelen ayrılıkların ve güçsüzlüklerinin farkında olan Mustafa Kemal ve arkadaşları bu durumdan faydalanmaya hazırdılar. İlk olarak 1920-21 yıllarında Türkiye'nin kuzeydoğu sınırında bu planların sonucunu almaya başladılar. Burada çarlığın sona ermesinin ardından birbirine düşen Bolşevikler ve Çar taraftarları, sonuçlarını tahmin etmek mümkün olmayan ve sürekli değişen bir durum yaratıyorlardı ama bu durum sonuçta Türklerin lehine döndü. Savaş bitmeden hemen önce Eylül 1918'de, Enver Paşa'nın son dakikada başlattığı Kafkas kampanyasının bir parçası olarak Osmanlı orduları Azerbaycan'ın petrol şehri Bakû'yü işgal etmişler ama Mondros Mütarekesi'nin şartları uyarınca geri çekilmişlerdi. Kasım 1918'de İngilizler Batum'u ve Bakû'yü işgal ettiler. Kafkasların üç cumhuriyeti Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, Mayıs ayında bağımsızlıklarını ilân etmişler ama karşılıklı çekişmelere ve toprak kavgalarına saplanıp kalmışlardı. Bu sırada İngilizlerin desteklediği anti-Bolşevik Rus kuvvetleri lideri General Denikin, 'Tek ve Bölünmez Büyük Rusya' konusunda ısrar ediyor ve Kafkas Cumhuriyetlerine bağımsızlıklarını tanımayı reddediyordu. 1919 yılının Mart ayında Kafkaslarda ve boğazlarda yeteri kadar asker bulunduramayacağını anlayan İngilizler yıl sonunda askerlerini Kafkaslardan çekmeye karar verdiler. Aralık 1919'da Denikin'in kuvvetleri dağıldı[12].

Mustafa Kemal ilk olarak Mayıs 1919'da Sovyetlerle temasa geçerek Kafkaslardaki davalarını destekledi. Bunu yapmasının sebebi, İtilaf Devletleri'ne karşı Moskova'dan silah temin etmek ve kurulan bağımsız cumhuriyetlerin, özellikle de Ermenistan'ın Türkiye'yle Sovyet kontrolündeki topraklar arasında bir duvar oluşturmasıydı. Mustafa Kemal, Enver Paşa'nın Türkçülük fikirlerine, 'ne İslâm birliği ne de Turancılık bizim için mantıklı bir siyaset ya da bir öğreti oluşturamaz' diyerek karşı çıktı[13]. Ama stratejik faktörler ideolojiden daha önemliydi. Bolşevik güçleri Nisan 1920'de Türklerin desteğiyle Azerbaycan'da yönetimi ele geçirerek Kafkaslarda büyük bir adım attılar. Mustafa Kemal, Sovyet Hükümetine Bolşevik kampanyasına destek vereceğini yazdı. Türkiye'nin Kafkaslardaki en büyük engeli Ermenistan'dı. Diğer Kafkas devletlerinden farklı olarak Ermeniler, Türk topraklarında hak iddia ederek Kars ve Ardahan'ı işgal etmişlerdi[14]. Ankara Hükümeti olaylara el koyarak Eylül 1920'de Ermenistan'a saldırdı. Yalnız kalan Ermeniler yenilgiye uğradılar. 30 Ekim'de Orgeneral Kâzım Karabekir komutasındaki Türk kuvvetleri Kars'tan Gümrü'ye kadar ilerlediler. 2 Aralık'ta imzalanan Gümrü Antlaşması'yla Ermeniler yeni Türk-Ermeni sınırını kabul ettiler ve Sevr Antlaşması hükümlerinin uygulanmayacağını duyurdular. Ama Bolşevikler çok geçmeden Ermenistan'da yönetimi ele geçirerek Gümrü Antlaşması'nı reddettiler.

1921 yılına kadar Sovyet liderler komünist kuvvetlerin Türkiye'yi ele geçirebileceğine ve bu yüzden Mustafa Kemal'le bir anlaşmaya varmaya gerek olmadığını düşünüyorlardı. Ama kısa sürede hayal kırıklığına uğradılar. 28 Ocak 1921'de Mustafa Suphi'yle Türkiye Komünist Partisi liderleri Trabzon'da boğuldular -büyük ihtimalle öldürüldüler. Aynı ay, batı Anadolu'da Çerkes Ethem liderliğinde ayaklanan ve İslâmcılık ile sosyalizmin garip bir karışımını savunan 'Yeşil Ordu'yu Mustafa Kemal'in kuvvetleri yenilgiye uğrattı. Bu arada Mustafa Kemal, hükümetin önde gelen üyelerinden oluşan kendi resmi komünist partisini kurarak önündeki Bolşevik engelini kaldırmış, hatta Komünist Enternasyonal'le yakın ilişki içinde olacağını ileri sürmüştü. Batı cephesindeyse İsmet Paşa kumandasındaki milliyetçi kuvvetler, 10 Ocak 1921'de Bursa-İnönü'de Yunanlıları bozguna uğratmıştı. İnönü, daha

sonra İsmet Paşa'nın soyadı oldu. Bu gelişmeler Sovyet Hükümetini Türk milliyetçilerle iyi geçinmeye ve İtilaf Devletleri'ne karşı onlara yardım etmeye yöneltti. Türkiye'nin komünistlerce ele geçirilmesi belirsiz bir tarihe kadar ertelenebilirdi. Bu zamana kadar Ankara'yla bir anlaşmaya varmak daha mantıklı olacaktı. 5 Mart 1921'de Türklerin işgal ettiği Gürcistan limanı Batum'da yaşanan çarpışmadan sonra, her iki taraf, 16 Mart'ta Moskova'da, Türkiye'nin kuzeydoğu sınırlarını belirleyen bir dostluk anlaşması imzaladılar. Anlaşmanın 8. Maddesi gereğince, 'taraflar, kendi ülkeleri üzerinde diğer devletin hükümetini devirmek amacını güden teşekküllerin kurulmasına ve çalışmasına müsaade etmeyecekti'[15]. Anlaşmada yer almadığı halde Sovyetler milliyetçilere silah, cephane ve yaklaşık 10.000.000 ruble tutarında nakit yardımı sağlamıştır[16]. Bülent Gökay, Türk-Sovyet Antlaşması'nın 'ilke bütünlüğünden çok bir iş anlaşmasına benzediğini' ileri sürmektedir[17]. Yine de maddi kaynaklarını güçlendirdiği, batı cephesinde Yunanlılara karşı verdikleri askeri mücadeleye yoğunlaşabildikleri ve İtilaf kuvvetlerine dikkate alınması gereken bir kuvvet olduklarını gösterebildikleri için Kemalistler açısından önemi yadsınamaz.

Bolşeviklerle bu anlaşmalar yapılırken, Ankara Hükümeti İtilaf Devletleri'yle de pazarlıklar yapıyordu. 1921 yılının Şubat-Mart aylan arasında Londra'da düzenlenen konferansta Sevr Antlaşması hükümleri yeniden masaya yatırılıyordu. Ama Yunanlılar herhangi bir değişikliğe karşı çıkıyorlar, Ankara Hükümetiyse Misak-ı Milli'den ödün vermiyordu. Dışişleri Bakanı Bekir Sami, ekonomik ayrıcalıklar karşılığında Fransa ve İtalya'nın kuvvetlerini Anadolu'dan çekmeyi kabul ettikleri gizli bir antlaşma imzalamıştı. Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'in onayıyla bu çözüme karşı çıkarak Bekir Sami'yi Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmeye mecbur etti. Buna rağmen İngiltere ve Yunanistan'ı, Fransa ve İtalya'dan ayıracak bir antlaşma ihtimali hâlâ vardı. İtalyanlar Haziran ayında kuvvetlerini Antalya'dan boşaltmaya başladıklarında bunun ilk işaretleri alınmaya başlanmıştı. Yanlış bir başlangıcın ardından Fransız senatör Henri Franklin-Bouillon, 20 Ekim 1921'de Ankara Hükümetiyle bir ihtilafname imzaladı. Bu ihtilafnameyle Fransızlar kuvvetlerini Kilikya'dan çekiyor ve askeri teçhizatları Türk milliyetçilerine

bırakıyorlardı[18]. Mustafa Kemal Fransa'yla İtalya'yı tarafsızlaştırmayı başarmıştı ve Anadolu'da doğrudan Yunanlılara karşı savaş veriyordu. Bir de boğazlarda belirsiz bir konumda bulunan İngilizler vardı.

Bu diplomatik hareketlere Anadolu'da savaşan tarafların askeri kaderleri de eşlik etti. 1 Nisan 1921'de İsmet Paşa İnönü'de meydana gelen ikinci savaşta Yunanlıları yeniden yenilgiye uğrattı. Yeniden toparlanan Yunanlılar, 10 Temmuz'da Eskişehir, Kütahya ve Afyon'u işgal ederek yeniden ilerlemeye başladılar. Bu suretle Türkleri Ankara'nın sadece 80 kilometre batısında bulunan Sakarya Nehri'ne kadar çekilmeye zorluyorlardı. En büyük savaş 23 Ağustos-13 Eylül tarihleri arasında Sakarya'da meydana geldi. Önü kesilen Yunanlılar Eskişehir'e çekilmek zorunda kaldılar. Bu, savaşta önemli bir dönüm noktası oldu çünkü Yunanlıların savaşta nihai bir zafer elde etmeleri için Sakarya Savaşı'nı kazanmaları gerekiyordu. Savaşın yatıştığı 1921-22 yıllarında Bekir Sami'nin yerine Dışişleri Bakanlığı'na atanan Yusuf Kemal (Tengirşenk), İtilaf Devletleri'ni Misak-ı Milli şartlarını kabul edecekleri bir anlaşma imzalamaya iknâ etmek için Londra ve Paris'te haftalarca uğraştı. İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükümetleri en fazla Anadolu'da Türk egemenliğinin yeniden kurulmasına, bir ateşkes imzalanması ve barış antlaşması imzalandıktan sonra Yunanlıların çekilmesine yanaştıklarını 27 Mart'ta gönderdikleri notayla belirtiyorlardı. Yunanlılar bu teklifi kabul ettikleri halde, ateşkesten faydalanarak yeniden kuvvet toplamalarından çekinen Mustafa Kemal teklifleri reddederek Yunanlıların hemen çekilmelerini istedi. Temmuz 1922'de Mustafa Kemal güvenilir dostu Fethi Okyar'ı İngilizlerle müzâkerede bulunması için Londra'ya gönderdi. Fakat Mustafa Kemal'in bu arada asıl yaptığı zaman kazanarak milli savunmayı güçlendirmekti. 26 Ağustos'ta başlayan mücadele, Türklerin Afyon yakınlarında bulunan Dumlupınar'da kazandığı zafer ve 11 Eylül'de İzmir'in ele geçirilmesiyle sonuçlandı[19].

Kazandıkları zaferin heyecanıyla dolu olan Türkler, Doğu Trakya'da kalan Yunan kuvvetlerinin de üstesinden gelmek üzere kuzeye yöneldiler ama Çanakkale Boğazı'nı muhafaza eden küçük bir müttefik garnizonu yollarını kesmişti. Fransızlarla İtalyanlar birliklerini çekerek

Türkler karşısında İngilizleri yalnız bırakmışlardı. Lloyd George Hükümeti son çare olarak Türklere son bir saldırı daha yapabilirdi ama şartları kabul ederek bunu engellemek de mümkündü. Aynı gerçekçilik Türk tarafında da ifade buldu. 3 Ekim'de Marmara Denizi'nin güney kıyılarında bulunan Mudanya'da bir araya gelen İngiliz, Türk, Yunan, Fransız ve İtalyan askeri temsilcileri 10 Ekim 1922'de bir ateşkes imzaladılar. Bu antlaşmayla Yunanlılar 30 gün içinde Doğu Trakya'yı Meriç Nehri'ne kadar boşaltıyor, bölgede, boğazlarda ve İstanbul'da Türk egemenliği kabul edilip tanınıyordu. Bunların karşılığında Türkler boğazlar etrafında tarafsız bir bölge oluşturulmasını kabul etmişlerdi. 20 Eylül tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya, Romanya, Yugoslavya, Japonya, Yunanistan, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri, İsviçre'nin Lozan kentinde düzenlenecek olan barış konferansına davet edilmişlerdi[20].

Lozan Konferansı toplantıya kimin katılacağı konusunda ciddi problemler yaşandıktan sonra 21 Kasım 1922'de başladı. Katılım davetiyeleri gönderilirken Sovyet Hükümeti listeye alınmamıştı. Bu da Moskova'nın ve batılı güçlere karşı yalnız kalan Kemalistlerin tepkilerine yol açmıştı. Sonuçta, sadece boğazların geleceği hakkındaki müzâkerelere katılmaları koşuluyla 27 Ekimde Sovyetlere de davetiye gönderildi. Benzer şekilde hem Ankara Hükümetine hem de fazla bir hükmü kalmadığı halde sultanın İstanbul Hükümetine davetiye gönderilmişti. Mustafa Kemal ve arkadaşları Türkiye'nin Lozan'da ayrı ayrı temsil edilmesini engellemek istiyorlardı. Mustafa Kemal bir süredir Osmanlı hanedanı yönetimini sona erdirmeyi planlıyordu ama şimdi bu diplomatik davet, planlarının karşısına dikilmişti. Meclis, 1 Kasım'da aldığı ani bir kararla sultanlığı feshetti. Son padişah Vahdettin, 17 Kasım 1922'de halifeliği kuzeni Abdülmecit'e bırakarak İngiliz savaş gemisiyle sürgüne gönderildi. Yerine gelen Abdülmecit'in halifeliğiyse on altı ay daha sürdü.

24 Temmuz 1923'te Türkiye'yle İtilaf Devletleri Lozan Barış Antlaşması'nı imzaladılar. İngiltere, Türkiye ve Sovyetler Birliği müzâkerelerde başrol oyuncularıydılar. Fransa ve İtalya'ysa antlaşmanın ekonomik yönleriyle ilgileniyorlardı. Yunanistan'ınsa, sonuçlar üzerinde etkili ol-

maya gücü yoktu. 19 Ekim 1922'de, İngiltere'de - kısmen de olsa Yakın Doğu politikasının yürümemesi sebebiyle - Lloyd George Hükümeti düştü ve İngiliz diplomasisini belirlemek üzere Lord Curzon Dışişleri Bakanlığı'na atandı. Lord Curzon bir yandan hâlâ İngiliz çıkarlarını gözetirken, Sovyetler önünde duvar oluşturacak bağımsız bir Türkiye kurulmasını destekliyordu. Lord Curzon'un uzun süre devam ettirdiği bu politika 1920-22 yılları arasında Türk gücünün yeniden canlanmasına meydan vermiştir. İngiliz Genel Kurmayı, Ekim 1922'de verdiği bir muhtırada, "**artık Türkiye'ye** istediğimiz **şartları kabul ettirebileceğimiz işgal altındaki bir** devlet gibi davranamayız" demişti[21]. İngilizlere göre Doğu Trakya'da ve Anadolu'da iddia ettiği toprakları alamayan Yunanistan'a destek vermenin artık bir anlamı yoktu. Meriç Nehri Türkiye'yle Yunanistan'ın kara sınırı olarak belirlenmişti. Antlaşmanın aslında Türk-Yunan ve Türk-Bulgar sınırlarının askerden arındırılması öngörülüyordu. Bu antlaşmayla Ege adaları Yunanistan'a, On iki Ada (özellikle Rodos) İtalya'ya veriliyor, Çanakkale Boğazı girişine yakın olan Bozcaada ve Gökçeada'ysa Türkiye'de kalıyordu. Yunanistan'a verilen adalar da askerden arındırılacaktı[22].

Lord Curzon'a göre İngiltere'nin asıl istediği, İngiliz savaş gemilerinin boğazlardan serbestçe geçebilmesi ve Musul vilayetinin İngilizlerin yönettiği Irak'a bağlanmasıydı. Türkiye'nin çıkarlarıyla çok az benzerlik gösteren İngiliz çıkarları Sovyetlerinkiyle taban tabana zıttı. Bu dönemde İngilizlerin ve Sovyetlerin boğazlar politikaları on dokuzuncu yüzyılda alınan pozisyonları tamamen tersine çevirmişti. On dokuzuncu yüzyılda Çar Hükümeti Akdeniz'e inebilmek için savaş gemilerinin boğazlardan serbest geçiş yapabilmesini istiyor, İngilizlerse boğazların Türk kontrolünde kapalı tutulmasını istiyordu. Şimdiyse, İngilizler boğazların savaş gemilerine açık kalmasını isterken, Sovyetler kapalı kalmasını istiyorlardı. Bunun en önemli sebebi Rus filolarının Karadeniz'de yapılan iç savaşta tamamen tahrip edilmesiydi. Böylece İngiliz filolarını Karadeniz'den uzak tutmak konusunda endişe duyan Ruslar, kendi donanmalarının Akdeniz'e inmesiyle ilgilenmiyorlardı. Bu arada İngilizler Enver Paşa'nın 1914'te yaptığı gibi, Türklerin boğazları batı donanmalarına kapatmalarına engel olmak istiyorlardı. Türklerse Karadeniz devleti olmayan donanmalara sınırlı geçiş izni vererek Rus-

ya'ya karşı güç dengesini korumayı kabul edebilirdi. Sonuçta, Karadeniz devleti olmayan donanmalara sınırlı geçiş izni tanınarak ve boğazların her iki tarafı da askerden arındırılarak uzlaşmaya varıldı. Bu uygulamalar uluslararası bir komisyon tarafından denetlenecekti[23].

İngiliz ve Türk menfaatleri birbiriyle çakıştığı için diğer hususta anlaşmaya varmak daha zor olmuştu. Türkler Musul prensliklerinin Misak-ı Milli sınırları içinde olduğunu ve Mondros Mütarekesi sırasında İngiliz işgali altında bulunmadığını savunuyorlardı. Burada Türklerden fazla Kürt yaşaması onlara geri adım attırmadı. Lozan'a giden delegelerin başkanı İsmet İnönü, Türklerle Kürtler arasında hiçbir fark olmadığını ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin, Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümeti olduğunu ileri sürmüştü[24]. Türkiye'deki Kürtlerin çoğunluğu milli mücadelede Yunanlılara karşı destek verdiği için bu iddianın bir dayanağı vardı. Yine de Musul'u Irak'a katarak Türkiye'ye karşı bir savunma duvarı oluşturmak isteyen İngilizler buna şiddetle karşı çıkmışlardı. Bununla beraber kabul etmemelerine rağmen, her iki taraf da zengin petrol yataklarının kontrolünü elinde bulundurmak istiyorlardı[25]. Atatürk, Nisan 1922'de Türk gazetecilerine Musul sebebiyle İngiltere'yle bir savaşa girmeye niyetleri olmadığını bildirdiği halde[26], İsmet Paşa iddiasından vazgeçmeye yanaşmıyordu. Anlaşmada çözümsüz kalan bu konu hakkında taraflar dokuz ay içinde bir anlaşmaya varılacağına dair taahhütte bulundular[27].

Antlaşmanın ekonomik maddeleri üzerinde anlaşmaya varmak her iki taraf içinde eşit derecede zordu. Bunun üzerine 1923 yılının Şubat-Nisan ayları arasında görüşmelere ara verildi. Türkler, uluslararası zeminde, çağdaş ve bağımsız bir devletin gücünü kısıtladığı ve bu sebeple kabul edilemez olduğunu ileri sürdükleri kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ettirmek istiyorlardı[28]. Türkiye'de yaşayan yabancı uyruklu vatandaşlara bazı imtiyazlar sağlamak için mücadele veren İtilaf Devletleri, sonunda antlaşmanın 28. Maddesiyle kapitülasyonların tamamen kaldırılmasını kabul etmek zorunda kaldılar. Bunun karşılığında, Türk Hükümeti Ekim 1914'ten önce yabancı firmalara tanınan tüm ayrıcalıklara uyacaklarını ve 1929 yılına kadar yapılacak olan ithalatlarda, Osmanlıların Eylül 1916'da aldıkları gümrük vergisini uy-

gulayacaklarını taahhüt ettiler[29]. Osmanlı İmparatorluğu'nun 170.000.000 sterlin tutarındaki borcu iptal edilmişti. Osmanlı borcunun Türkiye'ye düşen payı 84.800.000 altın liraya (78.000.000 sterlin) sabitlenmişti. Borcun geri kalan kısmı 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu dahilinde olan diğer bağımsız devletler arasında paylaştırılmıştı. 1881 yılında kurulan ve yabancı denetiminde bulunan Düyun-ı Umumiye İdaresi de kapatılmıştı[30].

Lozan Antlaşması'nın en önemli şartlarından biri, Türk-Yunan nüfusunun karşılıklı mübadele edilmesiydi. Anadolu'da yaşayan yaklaşık 900.000 Rum (ya da Rum Ortodoks), Yunanistan'da yaşayan 400.000 Müslüman'la mübadele edilmişti. Bu büyük nüfus hareketleri her iki ülkenin nüfusunu homojenleştirirken, insanlık açısından korkunç bir sonuca yol açarak iki topluluğun barış içinde bir arada yaşadığı yüzlerce yıla son verdi. Nüfusu o zamanlar 120.000'i bulan İstanbul Rumları ve Batı Trakya'da yaşayan Müslümanlarla, Türkler için bir ayrıcalık tanınmıştı. 'Gayrimüslim' olarak tanımlanan Hıristiyanlara ve Yahudilere eğitim kurumlarını ve dini kuruluşlarını kendi lisanlarında devam ettirme hakkı tanınmıştı. Ayrıca Ortodoks Ekumenik Patriği İstanbul'da kalıyordu. O zamanlar nüfusun yüzde 10-15'ini oluşturan ve etnik azınlık olan Kürtlere, dini azınlık olmadıkları gerekçesiyle bir ayrıcalık tanınmamıştı. Nüfus mübadelesiyle birlikte savaş yıllarında Ermenilerin Anadolu'dan sürgün edilmesi ve toplu kıyımlar ülkenin kültürel ve siyasi görünüşünü büyük ölçüde değiştirmiştir. Savaştan önce nüfusunun yüzde 20'si gayrimüslimlerden oluşan Anadolu, on dokuzuncu yüzyılda başlayan sürecin sonunda yüzde 98'i Müslüman bir toprak haline gelmişti[31].

Uzlaşmalar ve Pürüzler Dönemi, 1923 - 39

1923 Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla yeni Türk devleti karşılaştığı en kritik sınavdan geçmiş oldu. Kendinden önceki Osmanlı İmparatorluğu'nun on sekizinci yüzyılın son çeyreğinden beri sahip olamadığı güvenliğe nihayet kavuşmuş, uluslararasında tanınan bir devlet olmuştu. Artık dış politika iç yapılanmadan sonra geliyordu. 1920'lerde yaşanan dinginliği ülkelerinin siyasi kuruluşlarını değiştirmek için

kullanan Atatürk ve arkadaşları, toplumu ve kültürü lâik-milliyetçi ve çağdaş inançlar doğrultusunda yeniden şekillendirmeye çalışmışlardı. 29 Ekim 1923'te resmen ilân edilen cumhuriyetin cumhurbaşkanı Atatürk, başbakanı İsmet İnönü'ydü. Kasım 1922'de sultanlıktan ayrılan Halifelik, 3 Mart 1924'te kaldırıldı ve Abdülmecit sürgüne gönderildi. 20 Nisan 1924'te kabul edilen yeni anayasayla bu değişiklikler yasalaştırıldı. Yeni anayasayla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 'milletin yegâne temsilcisi' olduğu tasdik ediliyor, Ankara yeni devletin başkenti oluyordu. 1920'lerde sosyal, hukuki ve kültürel sahalarda yapılan reformlar devam etti. 1926'da eski İslâmî medeni kanun ve ceza kanunları kaldırılarak, sırasıyla İsviçre ve İtalya'nın lâik kanunları kabul ediliyordu. 1928 yılında Arap harflerinden Latin harflerine geçildi. Aynı yıl, 1924 anayasasında devletin resmi dininin İslâm olduğunu yazan madde kaldırıldı. 1937 yılında 'lâiklik' cumhuriyetin altı değişmez maddesi arasında anayasaya girdi.

1920'lerin ilk yarısında Atatürk içişlerinde otoritesine karşı ciddi meydan okumalarla karşılaşmıştı. Yunanlılara karşı verilen savaş kazanıldıktan sonra milliyetçi hareket liderlerinin çoğu batıdaki gibi parlamenter bir demokrasi kurulmasını istiyorlar ve Atatürk'ün kendini diktatör ilân etmesinden endişe duyuyorlardı. Askerlerden ve sivillerden oluşan bu grup Kasım 1924'te Atatürk'ün iktidardaki Halk Fırkası'na karşı (sonradan adı Cumhuriyet Halk Partisi olarak değişti) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular. Halifeliğin kaldırılarak lâik bir devlet kurulmasını kabul etmeyenler gibi Kürt azınlık da Atatürk Hükümetine karşıydı. 1925 yılının Şubat ayında doğu vilâyetlerindeki bir Kürt aşiret lideri ve dini lider Şeyh Sait önderliğinde bir ayaklanma patlak verdi. İsyan kuvvetle bastırıldı. Atatürk'le İsmet İnönü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatma ve tüm muhalifleri susturma fırsatını yakaladı. 1926 yılında, İzmir'de, Atatürk'e suikast girişiminde bulunulunca tutuklamalar ve yargılamalar başladı. Bundan sonraki dönemde 1930'daki çok partili kısa dönem hariç, 1945 yılına kadar Türkiye tek partiyle yönetildi[32].

Atatürk ve taraftarlarının sıklıkla tekrarladığı hedef Türkiye'yi 'muasır medeniyetler seviyesine' yükseltmek ve devlet gücünü pekiştirmekti.

Devletin iç ve dış gücü en çok ilgilendikleri hususttu. Dış politikada en başta gelen amaçları, ülkelerinin bir Avrupa gücü kabul edildiğini görmek ve 1923 yılında nice zorluklarla elde ettikleri güvenliği korumaktı. Bu, onlara Osmanlı atalarının sahip olduğundan daha fazla güç veriyordu. Artık savunamayacakları toprakları yönetmek zorunda değillerdi ve Türkiye'de pek fazla gayrimüslim azınlık kalmadığı için dış güçlerin elinde toprak bütünlüklerine karşı kullanabilecekleri bir koz kalmamıştı. Ezeli düşman Rusya uluslararasında yalnız kaldığı, iç karışıklıklarla sarsıldığı için, 1930'ların sonuna kadar Türk güvenliği için ciddi bir tehdit oluşturamazdı. Tam aksine dost olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğrayan diğer devletlerin aksine Türkiye, 1918 yenilgisini 1923'te tersine çevirmiş ve Avrupa siyasetinde muhafazakâr ve anti-revizyonist bir rol oynamıştı.

1923-1926 yılları arasında Türk dış politikasının ilk gündem maddesini İngiltere'yle Musul konusunda yaşanan anlaşmazlık oluşturuyordu. Bu konuda Lozan Konferansı'nda bir sonuca varılamamıştı. Türklere göre Musul'u Irak'a vermek, Misak-ı Milli hedeflerinden feragat etmek anlamına geliyordu. Diğer yandan, İngilizler stratejik konumunu ve petrol yataklarını göz önünde bulundurarak Irak'ın askeri veya ekonomik açıdan Musul olmadan bağımsızlığını sürdüremeyeceğine inanıyorlardı. Kürtler bölgedeki en büyük etnik gruptu ama Musul şehrinde Araplarla birlikte Türkçe konuşan bir azınlık (Türkmen) yaşıyordu. Bu yüzden, etnik açıdan ne İngilizlerin ne de Türklerin bir dayanağı vardı. Zamanın siyasi ve ekonomik şartları göz önüne alındığında, bağımsız bir Kürt devleti kurulması fikri de pek gerçekçi bir seçenek değildi.

Lozan'da verdikleri taahhütlere sadık kalan İngiltere ve Türkiye, 1924 yılının Mayıs-Haziran ayları arasında pazarlık görüşmelerine oturdular ama bunlar bir sonuç vermeyince İngiltere, konuyu Türkiye'nin üye olmadığı Milletler Cemiyeti'ne götürdü. Takip eden ay, Milletler Cemiyet Konseyi bir araştırma komisyonu kurarak, konunun yerinde incelenmesine karar verdi. Sonuçta Konsey, Türkiye'yi ya da Irak'ı sevindirecek bir karara varamadı ama yerel nüfusun Türkiye'yi tercih ettiği fikrini de reddetti. Temmuz 1925'te düzenlenen raporla bölge Irak'a

verildi. İngiliz Hükümetinin kabul ettiği bu karara, Konsey'in yargılama hakkını sorgulayan Türkiye karşı çıktı. Bunun sonucunda Uluslararası Adalet Divanı'na başvuruldu. Divan, 21 Kasım 1925'te, Konsey kararının her iki taraf için de bağlayıcı olduğu kararına vardı. 16 Aralık'ta Konsey, oy birliğiyle Irak lehine bir karar aldı. Bir süredir Türkiye'nin bu konuda Milletler Cemiyeti'ne ve batı kuvvetlerine başkaldırabileceği söylentileri dolaşıyordu. Türkiye'nin 1925 yılında Sovyetler Birliği'yle imzaladığı Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması bu söylentileri körüklüyordu. İngilizler güce başvurmak istemedikleri halde Çanakkale'yi ablukaya alma planları yaptılar. Öte yandan, Atatürk'ün de 1922 yılında söylediği gibi, mücadeleyle geçen uzun yılların ardından savaştan yorgun düşen Türkiye, Musul için savaşa girmeye hazır değildi. Bu sebeple Nisan 1926'da Ankara'da yeniden başlayan karşılıklı pazarlıklar sonucunda, gelecek 25 yıl süresince Musul'da çıkan petrolden alınacak aidatın yüzde 25'inin Türkiye'ye verilmesi koşuluyla Cemiyet kararları kabul edildi[33]. 5 Haziran 1926'da, Ankara'da imzalanan antlaşmayla bu kararlar resmileştirildi. Varılan uzlaşma İngiltere'yle Türkiye arasında hemen bir dostluk başlatmadı (1914-18 ve 1920-22 savaş hatıraları bunun gerçekleşmesi için henüz çok taze ve çok acıydılar) ama İngiltere ve diğer batı güçleriyle sağlanacak olan uzlaşmaya zemin hazırladı[34].

1920'lerin sonlarında Yunanistan'la olan ilişkiler Türk dış politikasındaki bir başka önemli husustu. Nüfus mübadeleleri göçmenlerin geride bıraktıkları mülklerin elden çıkarılması konusunda karmaşık sorunlar yaratmıştı. 1926 yılında her iki hükümetin de imzaladığı bir anlaşmayla bu sorunlar asgari düzeyde giderilebilmişti. 1924 yılının sonunda Türk makamlarınca Ekumenik Patriği Konstantin sınır dışı edilince tarafların gerginliği artmış, Mayıs 1925'te Patrik Basil Georgiadis'in onun yerine gelmesiyle ancak yatıştırılabilmişti. Bu sayede normal diplomatik ilişkiler başladı ve aynı yılın bahar aylarında büyükelçiler atanmaya başlandı. Mülkler üzerindeki anlaşmazlıklar, tarafların konuyu halletmek için zora başvurmayı düşündüğü 1929'a kadar sürdü. Yunanistan'da yeniden başbakan olan Eleuthérios Venizélos, Şubat 1930'da, Yunan parlamentosuna Türkiye'nin barışsever bir ülke oldu-

ğunu ve Yunanistan'a saldırmayacağını söyleyerek beklenmedik bir adım attı. Türk Hükümeti Haziran 1930'da imzalanacak olan anlaşmanın zeminini hazırlayarak hemen karşılık verdi. Bu sefer anlaşmazlıklar çözümleniyordu. İsmet İnönü'nün daveti üzerine eski düşman Yunanistan'ın Başbakanı, Ekim 1930'da Ankara ve İstanbul'u ziyaret etti. 30 Ekim'de taraflar, ticari ve diğer anlaşmalarla birlikte Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması'nı imzaladılar. 1931 yılının Ekim ayında Atina'ya iade-i ziyarete giden İsmet İnönü, 1950'lerin ortalarında Kıbrıs anlaşmazlığı çıkana dek devam eden barışı sağlamış oldu. Şartlar uygun olduğunda Türk-Yunan ilişkilerinde yeniden neler elde edilebileceği Türkiye'de tartışma konusudur[35].

Yunanistan'la sağlanan uzlaşma Türk dış politikasında meydana gelen değişikliğin bir parçasıydı. Bu politikada Türkiye Moskova'yla bağlarını koparmadan batı kuvvetleriyle eşit şartlarda işbirliği yapabileceği bir pozisyon almak istiyordu. Bunun en göze çarpan göstergesi 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne katılma kararı almasıdır. Yenilgiye uğrayan güçlerden biri olan Türkiye, kuruluş aşamasında (1919) Cemiyet'in dışında bırakılmıştı. Musul anlaşmazlığı sırasında örgütün emperyalist kuvvetlerin, özellikle de İngiltere'yle Fransa'nın kontrolünde hareket ettiğinden şüpheleniyordu. 1930'lara kadar aynı görüşü paylaşan Sovyet Rusya'yla kurulan bağlar da bu düşünceleri besliyordu. Türkiye'yle Sovyetler arasında 1925 yılında imzalanan antlaşmayı yenileyen 1929 Protokolü'yle taraflar birbirlerinin onayını almaksızın üçüncü taraflara karşı herhangi bir taahhütte bulunmayacaklarını kabul ettiler. Batı kuvvetleriyle ilişkilerini yeniden canlandırmak için Cemiyet üyeliğini gerekli gören Türkler tutumlarını değiştirdiler. Bu yüzden 1932 yılında Cemiyet'e katılma daveti aldıklarında Sovyet izni almaya özen göstererek, Sovyet Hükümetine Cemiyet'e karşı yükümlülüklerinin Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini bozmasına müsaade etmeyeceklerini bildirdiler[36]. Sovyetler Birliği, 1934 yılında Milletler Cemiyeti'ne katılınca sorun kendiliğinden çözülmüş oldu. Türkiye bundan sonra Cemiyet ilkelerinin güçlü bir savunucusu olmuştur. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras 1935 yılında İngiliz Büyükelçi Sir Percy Loraine'e 'Milletler Cemiyeti sözleşmesinin devamlılığının' Türk dış politikasının temelini oluşturduğunu söylemişti[37]. Mussolini'nin 1935 yı-

lında Habeşistan'a saldırmasının ardından İtalya'ya karşı Türkiye, yaptırımların cesur bir savunucusu olmuştu. Ne yazık ki Türkiye, 1933 yılında Almanya'yla Japonya'nın ve 1935 yılında İtalya'nın Milletler Cemiyeti'nden çekilmesiyle elde ettiği tüm gücü yitirdi. Diğer devletler gibi barışın devamlığını sağlamak için Türkiye de, alternatif güvenlik şekilleri aramak zorundaydı[38].

1930'larda Avrupa gitgide savaşa yaklaşırken, Türkiye'nin güvenlik açısından kaygı duyduğu en önemli yer Balkanlar -Osmanlı İmparatorluğu'nun ezeli tehlike bölgesi- ve Akdeniz'di. Rusya tehdidinin savuşturulmasının ardından en güçlü olası düşman İtalya ve Almanya olmuştu. Geçmişte de olduğu gibi Balkanlardaki tehlike, devletlerin zayıflıkları ve kendi aralarındaki ihtilaflar nedeniyle artıyordu. Türkiye'nin İtalya'yla kurduğu ilişki istikrarsızdı. 1920'lerde On iki Ada'yı ilhak eden İtalyanlar, Ankara'ya dostane yaklaşımlarda bulunuyorlardı. Bu dönemde İtalyanlara ters davranmanın gereği yoktu. Bu yüzden 1928 yılında Türkiye, Mussolini Hükümetiyle Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Antlaşması imzalamıştı. Bu antlaşma 1930 yılında Yunanistan'la imzalanan benzer bir antlaşmaya model olmuştu. Roma, Arnavutluk üzerine Yugoslavya'yla girdiği mücadelede Doğu Akdeniz ittifakı sağlayarak kendisini koruyacağı için, Yunanistan'la imzalanan antlaşmayı teşvik etmişti. İtalya'yla yapılan antlaşma 1932 yılında yenilendi[39]. 1933-34 yıllarına gelindiğinde İtalya, Türkiye'ye ve çoğu Balkan ülkesine ciddi bir tehdit oluşturuyordu.

Bu dönemde Türk siyaseti Balkanlarda meydana gelen bölünmelerden de etkileniyordu. Bir yandan Birinci Dünya Savaşı galipleri Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya statüko taraftarı veya anti-revizyonist bir tutum içine girerken, diğer yandan savaşta yenilgiye uğrayan Bulgaristan'la Macaristan revizyonistlerin tarafındaydılar. Yugoslavya'yla arası açık olan İtalya da galipler tarafındaydı ve ayrıca revizyonistlerdendi. Lozan Antlaşması'yla boğazları ve Trakya sınırını askerden arındıran Türkiye, Bulgaristan ya da Yunanistan'dan gelebilecek bir saldırıda, özellikle de bu iki devlet birleşirse ya da İtalya'dan destek alırsa, batı sınırını korumakta güçlük çekecekti. Bu yüzden Türk siyasetinde şimdi amaç her iki Balkan komşusuyla veya en azından biriyle bir ihtilaf-

name imzalamaktı. Kısacası, Türkiye Lorain'in de dediği gibi 'Balkanları büyük güçlerin iştahını açan bir yer olmaktan kurtararak' savaşı Balkanlardan uzak tutmak ve Balkan devletlerinin birbirleriyle çekişmesini engellemek istiyordu[40].

İtalyan karşıtı ittifak oluşturmak amacıyla imzalanmamış olsa da, Yunanistan'la sağlanan uzlaşma bu stratejinin ilk adımıydı. 1933 yılında Yunanistan'la Türkiye karşılıklı olarak Trakya sınırının dokunulmazlığını ve ortak çıkarlarını ilgilendiren tüm meselelerde birbirlerine danışacaklarını taahhüt ettikleri 'Samimi Antlaşma Misakı'nı imzaladılar. Bunu takiben Türkiye, Romanya ve Yugoslavya'yla Saldırmazlık Paktı imzaladı. Bu sırada, Ekim 1930 - Kasım 1933 arasında Balkanlarda dört konferans düzenlenmişti. Bu konferansların sonucunda, Şubat-Mart 1934'te Yunanistan, Romanya, Türkiye ve Yugoslavya'nın katıldığı Balkan Paktı kuruldu. Paktın hükümlerine göre devletler, aralarından birine saldırıda bulunulduğunda akit devletin sınırlarını saldırgana karşı korumayı ve bölgedeki barışı tehdit eden bir unsur olduğunda birbirlerine danışacaklarını taahhüt ediyorlardı. Pakt, büyük bir başarıydı ama Türk siyasetinin asıl amaçlarından hâlâ çok uzaktaydı. Aras'a göre pakta İngiltere, Fransa, İtalya, Balkan devletleri ve Sovyetler Birliği katılarak karşılıklı yardım sözü vermeliydiler. Türkler açısından Bulgaristan'ın pakta katılmaması büyük bir dezavantajdı. Türk diplomasisi Bulgaristan'ın katılması için çok çaba sarf etmiş ama Bulgarlar Makedonya (Yugoslavya'ya karşı) ya da batı Trakya'daki (Yunanistan'a karşı) toprak iddialarından vazgeçmeye yanaşmamışlardı. Böylece pakt hâlâ Türkiye'yi, büyük ihtimalle Mussolini'nin destekleyeceği bir Bulgar saldırısına maruz bırakmış oluyordu. Yunanistan bu paktla altına girdiği yükümlülüklerin İtalya'yla bir savaşa girmeye mecbur etmemesi konusunda ısrar ediyordu. Bu itiraz, devletlerden biri İtalya'nın saldırısına uğrarsa, akit devletlerin yardım etmek mecburiyetinde olmadıkları genel hükmüyle kabul edildi. Ne tuhaftır ki, bu durum 1940 yılında İtalyanlar Yunanistan'a saldırdığında yaşandı[41]. 1930'ların sonlarında Yugoslavya ve Romanya Almanya'ya yaklaşınca Balkan Paktı daha da zayıfladı. İtalya'nın heveslerini yatıştırmaya da yaramamıştı. Tam aksine, Mussolini'nin Türkiye'ye yönelik teh-

ditleri bu paktın imzalanmasının ardından başlamıştı. 1934 yılında Mussolini Faşist Kongreye, İtalya'nın 'tarihi emellerinin' Asya ve Afrika'da yattığını söylemiş ve 1934-36 yıllarında yeniden On iki Ada'ya yığınak yapmıştı[42]. Her iki hareketin de Türkler tarafından bir tehdit olarak algılandığını söylemeye gerek yok. Bu tehditler Türklerde sert bir tepki yaratmıştı ama hâlâ İtalya'yı caydıracak geçerli bir çare bulmak zorundaydılar.

Türkler, Temmuz 1937'de Irak, İran ve Afganistan'la Şah'ın Tahran'da bulunan sarayında imzalanan Sadabat Paktı'nı imzalayarak bölgesel güvenlik önlemlerini doğuya taşıdılar. Bu pakta göre, devletler müşterek sınırların dokunulmazlığına riayet edecekler, birbirlerinin içişlerine müdahale etmeyecekler, birbirlerine karşı tecavüz hareketlerine girişmeyecekler ve müşterek uyuşmazlıkları ilgilendiren milletlerarası uyuşmazlıklarda istişarede bulunacaklardı. Pakt imzalanmadan önce İran ve Türkiye arasında 1932 yılında bir sınır antlaşması imzalanmıştı. Sadabat Antlaşması dört devlet arasındaki sınır anlaşmazlıkları sorununa, Irak ya da İran'ın Türk topraklarında ayaklanan Kürtlere (ya da tam tersi) destek vermeyeceğini garanti ederek bir son getiriyordu[43]. Bununla beraber Orta Doğu'da bulunan dört bağımsız devlet dünyaya, Avrupa güçlerinin Habeşistan'da yaptıkları gibi, onları teker teker düşürmelerine izin vermeyeceklerini gösteren bir işaret vermiş oldular. Yine de, Aras'ın Büyük Millet Meclisi'ne söylediği gibi bu paktta karşılıklı yardım veya askeri taahhüt maddeleri bulunmuyordu. Paktın daha çok psikolojik değeri vardı[44]. Bu devletlerin birlikte savunma yapmalarını engelleyen -zayıf ve coğrafi açıdan birbirlerinden uzak olmaları- gerçeklerin yanı sıra, pakt akit devletlere dışarıdan gelecek bir saldırıya karşı koruma garantisi vermiyordu.

Böylece Türk politikacılar gitgide kötüleşen uluslararası bir sahnede ülkenin güvenliğini arttırma sorunuyla yeniden başbaşa kaldılar. Söylendiğine göre 1932 yılında Atatürk, ABD Generali MacArthur'la yaptığı bir görüşmede, 1940-46 yılları arasında Almanya'nın yeni bir savaş başlatacağını, Amerika Birleşik Devletleri'nin bu savaşın içine çekileceğini, Almanya'nın yok edileceğini, Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da egemen güç olacağını ve Amerika Birleşik Devletleri'yle Sovyetler Bir-

liği'nin dünyadaki en büyük güç olacaklarını ileri sürmüştü. Ne yazık ki, bu görüşmenin tutanağı bulunmadığından hikâyenin doğruluğu şüphelidir[45]. Yine de Atatürk'le arkadaşlarının 1930'ların ortalarında İtalya ve Almanya'nın hevesleriyle ilgili ve ayrıca diğer Avrupa devletleri arasında ortaklaşa güvenlik anlaşmaları bulunmamasıyla ilgili kaygı duydukları ortadadır. 1939 yılı sonbaharına kadar Türk Hükümeti SSCB'yle iyi ilişkiler kurarak kuzeyde güvenliği sağlayacağını düşünmüş gibi görünüyor. Ama bu bile Balkanlardan ya da Akdeniz'de İtalyanlardan gelecek bir saldırıya karşı onlara koruma sağlamıyordu. Daha fazla güvenlik sağlamak yolunda Türkiye'nin üç hedefi vardı: Birincisi, Lozan Antlaşması'nın askerden arındırmayla ilgili hükümlerini kaldırarak Trakya ve Çanakkale'deki askeri pozisyonu kuvvetlendirmek; ikincisi, silahlı kuvvetlerini yenileştirmek; üçüncüsüyse Moskova'yla olan antantı bozmadan İngiltere ve Fransa'yla savunma ittifakı sağlamaktı. İngiltere ve Fransa'yla kurulacak iyi ilişkiler ilk iki hedefin gerçekleşmesini de kolaylaştıracaktı. Almanya bir savaşa girecek olursa, Türkiye 1914'te düştüğü tuzağa düşmemeliydi[46]. 1937 yılında Aras'ın İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden'e söylediği gibi, 'İngiltere sıradan bir güç değildi. Her yerde çıkarları bulunan bir dünya gücüydü.' Aras, İngiltere savaşa girecek olursa -tek başına olmasa bile, Amerika Birleşik Devletleri'nin yardımıyla- Almanya'yı yeneceğini düşünüyordu[47]. Türkiye bu defa savaştan uzak kalmayı başaramazsa, en azından kazanan tarafta yer almaya özen göstermeliydi.

Bu üç hedeften gerçekleştirmesi en kolay olanı ilk hedefti. 1935 yılının sonlarında, 1923'te alınan boğazlarla ilgili kararların mimarı olan İngilizler, Türklerin boğazlara yeniden asker yerleştirmelerinin zarardan çok fayda getireceğini fark ettiler. Bölgenin askerden arındırılması Türkiye'yi İtalyanlara karşı savunmasız bırakıyor ve Türkiye'de devlet egemenliğinin kısıtlanması olarak algılanıyordu. İtalyan tehdidi kendini iyice hissettirmeden önce, 1932 yılında Türkler yeniden silahlandırma konusunu gündeme getirmişlerdi. İngilizler bununla birlikte, Almanya'nın, 1936 yılının Mart ayında Ren Bölgesi'nde yaptığı gibi, Türklerin son dakikada uluslararasına danışmadan alacağı tek taraflı bir kararla bölgeyi silahlandırabileceğini fark ettiler. Türkler yasal ol-

mayan yollarla asker yerleştirmek yerine uluslararası bir antlaşma yapmayı tercih ettiler. Buna mukabil, 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Motreux kentinde, daveti reddeden İtalya hariç Lozan Antlaşması'nın tüm akit devletleri uluslararası bir konferansta toplandılar. 20 Temmuz'da yeni bir 'Boğazlar Rejimi Sözleşmesi' imzalandı. Yeni sözleşmeye, Türkiye'nin silahlanmasına ses çıkarmayan ama kendisi boğazlardan Karadeniz'e serbestçe geçerken, diğer ülkelerin donanmalarına boğazların kapalı tutulmasını isteyen Sovyetler Birliği karşı çıktı. Sonunda Karadeniz'e sahili olan devletlerin barış zamanlarında Akdeniz'e, (uçak gemileri dışında) bazı tonaj kısıtlamalanna tabi tutularak savaş gemileri gönderebilmeleri kaydıyla uzlaşmayı kabul etti. Karadeniz'e sahili olsun olmasın tüm devletlerin torpido gemilerine, hafif savaş gemilerine ve donanma destek gemilerine (10.000 tonu aşmayan savaş gemileri) barış zamanında boğazlardan serbest geçiş hakkı tanınıyordu[48]. Karadeniz'e sahili olmayan devletlerin savaş gemileri 30.000 tonu aşmayacaktı ama Karadeniz'in en güçlü filosu bu denizde en kuvvetli olan filoyu 10.000 ton aşarsa 45.000 tona kadar çıkabileceklerdi. Savaş zamanındaysa Türkiye tarafsızsa, savaşan tarafların savaş gemilerinin geçmelerine izin verilmeyecekti. Türkiye savaşa katılmışsa veya savaş tehdidi altındaysa kendi takdirine bağlı olarak boğazları savaş gemilerine kapatabilecekti[49]. O zamanlar pek dikkati çekmeyen ama 1990'larda önemi anlaşılmaya başlanan sözleşmenin 2. Maddesinde, barış zamanlarında bayrağı ve yükü ne olursa olsun tüm ticaret gemilerine boğazlardan serbest geçiş hakkı tanıyordu. Bu sözleşmenin Türkler için en önemli kısmı, boğazları yeniden silahlandırabilmeleri ve uluslararası denetim komisyonunun feshedilmesiydi[50].

1933-1937 arasında Türkiye'nin İtalya'yı baş düşman gibi gördüğü ortadadır ama 1938 yılının Mart ayında Hitler Avusturya'yı ele geçirince Almanya'dan gelebilecek tehdit en büyük korkuları olmuştur. İtalya'nın baş düşman görüldüğü yıllar boyunca, batı kıyılarından veya Ege adalarından İtalyanların çıkartma yapmalarını engellemek için sahil savunma üzerine yoğunlaşan Türkiye, bu işi kendi başına yapmak zorunda kalmıştı[51]. Balkanlar üzerinden gelebilecek bir Alman saldırısı tehlikesi doğmasıyla, öncelik Bulgaristan'la olan kuzeybatı

kara sınırına kaymıştı. Ama, özellikle saldırı harekâtı göz önüne alındığında Türk Silahlı Kuvvetleri bu tehditle baş edebilecek durumda değildi. İki savaş arasında geçen sürenin çoğunda hükümet, 1934 yılında yürürlüğe giren beş yıllık kalkınma planıyla sivil ekonomiyi güçlendirmek için var gücüyle çalışmıştı. 1938 yılına gelindiğinde hükümet, 1932-33 döneminde yüzde 23'lerde olan savunma harcamalarını yüzde 44'e çıkartmıştı ama silahlı kuvvetler hâlâ modern teçhizatlardan yoksundu. Ordunun toplam kuvveti hâlâ Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma silahlara sahip 150.000 askerden oluşuyordu. Ordunun az sayıda tankı ve zırhlı aracı vardı ve ulaşım hâlâ atlarla veya katırlarla sağlanıyordu. 1937 yılında Hava Kuvvetleri'nin sadece 131 (ki bunların yarısı modern uçaklardı) uçağı bulunuyordu ve donanmasındaki en büyük kruvazör hâlâ -Almanya'nın 1914'te verdiği ölümcül hediye- Yavuz'du[52].

1938 yılında Türkler deniz kuvvetlerine iki yeni gemi filosu eklemek ve 200-300 adet yeni uçak satın almak istediler. Dış güçlerin yardımı olmadan bunları başaramayacakları belliydi. Bundan dolayı Türkiye, Mayıs 1938'de İngiltere'den 6.000.000 sterlin tutarında silah kredisi aldı ve bunu 1939 yılının Ekim ayında alınan 25.000.000 sterlinlik kredi izledi[53]. 1938'lerde İngiltere'yle Almanya adeta ekonomik yardım yarışına girmişlerdi. İngiltere verdiği krediye 10.000.000 sterlin tutarındaki ticaret kredisini eklerken, Almanya 150.000.000 marklık (o zamanki adıyla Reichsmark) borç vermişti. Buna rağmen Türkler Berlin'den gelen tarafsızlık antlaşması teklifini reddetmiş ve 1939'dan itibaren Almanya'dan silah almamaya karar vermişti. Ne yazık ki, İngilizlerin yetersizliği, Fransızlarınsa isteksizliği sebebiyle, bu ülkelerden gelecek yardımların sadece küçük bir kısmı ulaşmıştı. İngiltere'yle Fransa'nın Türkiye'yi savaşa itmeye çalışmaları bir yana, asıl girişimin Türk tarafından geldiğini söylemek mümkün. Türkiye talip, İngiltere ve Fransa'ysa gönülsüz nişanlılar gibi davranıyorlardı[54].

Bu olaylar cereyan ederken Kasım 1938'de Atatürk'ün vefat etmesi Türk dış politikasında bir değişiklik yaratmamıştı. İsmet İnönü cumhurbaşkanı, Şükrü Saraçoğlu'ysa Aras'ın ardından dışişleri bakanı olmuştu. Atatürk gibi İnönü de dışişlerine yakın ilgi duyuyordu ve ko-

nu hakkında gerekli bilgilere vâkıftı. 1950 yılına kadar süren cumhurbaşkanlığı boyunca dış politikayı yakından takip etmişti. İnönü'nün en büyük hedefi Sovyetler Birliği'yle sağlanan antantı bozmadan, İngiltere ve Fransa'yla bir savunma ittifakı kurmaktı. Balkanların ancak Sovyetler Birliği'yle, Akdeniz'inse İngiliz ve Fransızlarla işbirliği yapılarak savunulabileceğine inanıyordu. Ne var ki, Sovyetler Birliği'yle Haziran 1936'da Montreux görüşmelerinde başlayan karşılıklı güvenlik paktı girişimleri bir netice vermedi[55]. İngilizler de bir ittifak kurulması fikrine önem veriyorlardı. 1934-1939 yılları arasında büyükelçilik yapan Sir Percy Loraine, Atatürk'le yakın dostluğu sayesinde İngilizlerden Türkiye'yle uzlaşma iznini almıştı. Fakat Hitler ve Mussolini'yle savaşmak yerine onlarla müzâkere yapma fikrini benimsiyordu. Atatürk iknâ olmamış gibiydi: 1935-36 yıllarında İtalya Habeşistan'ı istilâ edince Loraine'i, "**istilânın yasallaştırılması halinde** Mussolini'nin **daha büyük maceralara atılacağı**" konusunda uyarmıştı[56]. 1939 yılında Londra'da büyükelçilik görevi yapan Aras, Polonya, Romanya, Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında İngilizlerin de destekleyeceği bir saldırmazlık anlaşması imzalanmasını teklif ettiğinde İngilizlerin ve Fransızların sürdürdüğü politikada bir değişiklik olmamıştı. Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya, ortak bir Akdeniz politikası oluşturan 1938 İngiliz-İtalyan anlaşmasına da iştirak edebilirlerdi. Ama Polonya'yla Romanya, Almanya'ya karşı işbirliği yapmaya yanaşmıyorlardı. İngilizlerse Aras'ın teklifini geri çevirmişlerdi. Hitler'in 15 Mart'ta Çekoslovakya'yı işgal etmesi ve İtalya'nın, 7 Nisan'da Arnavutluk'u istilâ etmesi Londra'da gecikmeli bir tepkiye neden oldu. Başbakan Neville Chamberlain, Almanya'yla İtalya'ya gerekirse savaşarak karşı konulması gerektiğini anlamıştı. 12 Nisan'da İngilizler sadece iki hafta önce geri çevirdikleri karşılıklı yardım antlaşmasını teklif ettiler. Bir sonraki gün ise Yunanistan ile Romanya'ya güvenlik taahhüdünde bulundular. Pazarlıklar sonunda 12 Mayıs'ta Türkler ve İngilizler bir bildiri imzaladılar. Bu bildiriyle taraflar 'karşılıklı olarak imzalanan bu anlaşmayı' ve 'Akdeniz bölgesinde savaşa mahal verecek bir durum gelişmesi karşısında her iki tarafın da fiili olarak birbirlerine her türlü yardımı yapacağını' kabul ediyorlardı[57].

İmzalanan İngiliz-Türk bildirisi Türk Hükümetine acilen tamamlanması gereken iki görev veriyordu: Birincisi, bunu Fransa'nın da dahil olacağı bir ittifak haline dönüştürmek; ikincisiyse bunu, Sovyetler Birliği'ne verdikleri taahhütlere ve beklentilerine uygun hale getirmekti. Fransa'yı ittifaka dahil etmekte yaşanan en büyük güçlük, 1939 yılına kadar Fransızların yönettiği Suriye'ye bağlı olan İskenderun sancağı (Hatay) konusunda iki ülkenin yaşadığı anlaşmazlıklardı. Musul meselesinde olduğu gibi bu meselede de, her iki tarafa da etnik açıdan adil gözükecek bir çözüm bulunmuyordu. 1930'ların ortalarında 220.000 nüfuslu sancakta, en az beş farklı dil konuşan grup, 16 farklı din mensubu bulunuyordu. Bunların yaklaşık yüzde 38-39'unu Müslüman Türkler oluşturuyordu. Bunu yüzde 28'le Aleviler ve İsmaili Araplar, yüzde 10'la Sünni Araplar ve yüzde 23-24'le Arap ve Ermeni asıllı Hıristiyanlar izliyordu[58]. Frank-Bouillon Paktı'yla Türkiye, 1921 yılında İskenderun sancağının Suriye'ye terk edilmesini, yönetimin özerk olması ve Türk topluluğun kültürel haklarının korunması kaydıyla kabul etmişti. Bu ihtilafname daha sonra imzalanan Lozan Antlaşması'yla da onaylanmıştı. 1936 yılına kadar gerek Ankara Hükümeti gerekse İskenderun sakinleri bu anlaşmadan memnun görünüyorlardı. Ama aynı yılın Eylül ayında Fransız Hükümetiyle Suriye milliyetçileri, uygulandığında 1939 itibariyle Suriye'ye bağımsızlığını kazandıracak olan bir antlaşma imzalamışlardı[59]. Bunun üzerine Türkler sancağın Türkiye'ye bağlanması için gürültülü bir kampanya başlattılar. Kabaca söylemek gerekirse, Türkler Fransızlara sancağı adil bir şekilde yönetecekleri konusunda güvenmişler ama olası bir Arap-Suriye Hükümetine güvenememişlerdi. 1938 mahalli seçimleri, statükonun devam etmesini isteyen bir grup oluşturmuştu ama bu sonuçları dikkate almayan Fransız Hükümeti Temmuz ayında Türk askerlerinin sancağa girmesine izin verdi. Bunun üzerine yapılan yeni seçimde Türk taraftarları çoğunluktaydı. Eylül ayında yerel meclis bağımsız 'Hatay Cumhuriyeti'ni ilân etti. Bu olay Hatay'ın Türkiye'ye dahil edilmesi yolunu açmıştır. Türkiye'yle Fransa arasında son dakikada çıkan anlaşmazlıklar, Türk-İngiliz bildirisinin imzalanmasından hemen önce bu konuda bir mukavele imzalanmasını engellemiştir. Sorunlar daha sonra giderilmişti. 23 Haziran 1939'da Fransa'yla Türkiye, İskende-

run'un yasal terki konusunda anlaşarak 12 Mayıs'ta Türkiye ile İngiltere arasında imzalanana benzer bir bildiri yayımladılar. Böylece Türk-İngiliz ittifakına Fransızları katmak konusunda yaşanan güçlükler ortadan kalkmış oldu. Yapılan değişiklik Fransa'nın Milletler Cemiyeti'ne verdiği taahhütlere aykırıydı çünkü, 4. Maddesine dayanarak Suriye'yi yönettiği Manda Antlaşması, Suriye topraklarını 'hiçbir yabancı güce' terk edemeyeceğini şart koşuyordu. Milletler Cemiyeti bu feragata hiçbir zaman rıza göstermedi. Fransa'nın uluslararası hedefleri açısından bu sonuç önemli olmakla beraber, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'yle bağımsız Suriye arasında acı gelişmelere neden olmuştur[60].

Takip eden aylarda İngiliz, Fransız ve Türk Hükümetleri siyasi, askeri ve ekonomik konularda üç taraflı antlaşma görüşmeleri içine girdiler. Anlatılanlara göre, Türkler ilk başta paktın İtalya'ya karşı savunmacı değil de, saldırgan taahhütler içermesini istiyorlardı. Ayrıca İngiltere'yle Fransa'nın İtalya'ya savaş ilân etmesini, daha sonra Türk askeri yardımıyla topraklarını istilâ etmelerini teklif etmişlerdi. Bu teklifler İngiltere'yle Fransa'yı dehşete düşürmüş ve sonunda tamamen savunmacı bir antlaşma imzalanmıştı[61]. Bu sırada Türk-Alman ilişkileri oldukça gergindi. Mayıs 1939'da imzalanan Türk-İngiliz bildirgesi Almanları şaşırtmış ve Nisan 1939'dan beri Ankara'da görev yapan Alman büyükelçi Franz von Papen, bunun yasal bir ittifaka dönüşmesini engellemeye çalışmıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri görevini Türkiye'de yapan, Alman Şansölyesi olduğu 1932 yılında Hitler'in iktidara gelmesine yardım eden, Viyana'da Alman büyükelçiliği yapan ve 1938 yılında Nazilerin Avusturya'yı ele geçirmesine zemin hazırlayan von Papen, şöhretine yakışmayan bir biçimde Ankara'ya gelmişti. İngiliz rakibiyse Şubat 1939'da Loraine'in yerine göreve gelen İngiliz Büyükelçi Sir Hughe Knatchbull-Hugessen'di. Von Papen'in uzun vadedeki amacı, Alman-İtalyan tarafına üçüncü olarak Türkiye'yi de katmaktı. Ama bunu yapabilmesi için ilk önce Türkiye'yi İngilizler ve Fransızlarla kurduğu ittifaktan ayırması gerekiyordu. Mussolini'nin Arnavutluk'u istilâ etmesiyle Türkiye'nin İtalya konusunda artan şüphelerini gideremediği için projesinde başarılı olamadı. Von Papen Berlin'i, Türk-İngiliz bildirgesine karşı yumuşatmaya iknâ etmiş olmasına rağmen, Ribbentrop'un talimatları doğrultusunda, Saraçoğlu'nun üç-

lü antlaşmayı imzalamasını şiddetle protesto etmişti. Ribbentrop benzer şekilde, Türk büyükelçisi Hüsrev Gerede'yi Berlin'de, Almanya'yla boy ölçüşmeye kalkarsa sonunun Polonya gibi olacağı konusunda uyarmıştı[62].

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'yla olan görüş ayrılıklarına ve Almanya'nın itirazlarına rağmen, 1 Eylül 1939'da Türkiye, İngiltere ve Fransa prensipte anlaşma kararına vardılar. Böylece, Türkiye bir Avrupa gücünün saldırısına uğrarsa İngilizler ve Fransızlar yardım edecekler, Akdeniz'de herhangi bir Avrupa gücünün (İtalya) saldırıda bulunması veya İngiltere'yle Fransa'nın, Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantiler sebebiyle savaşa girmeleri durumunda Türkiye diğer iki akit devlete yardım edecekti. Türkler Sovyetler Birliği'yle benzer bir anlaşma yapana kadar antlaşmanın son hali imzalanmadı. Ankara'yla Moskova arasında bir süredir bu konuda görüşmeler yapılıyordu. 1939 yılının Nisan-Mayıs ayları arasında Karadeniz Güvenlik Paktı üzerinde anlaşmaya varılır gibi oldu ama Bulgaristan'la Romanya'nın isteksizliği ve İngilizlerin yeteri kadar hevesli olmamaları sebebiyle bir sonuç alınamadı. Ağustos ayının başlarında Sovyet Hükümeti diyalogları yeniden başlattı ama 23 Ağustos'ta Nazilerle Sovyetlerin bir saldırmazlık paktı imzalaması sebebiyle durum değişmiş, Türkiye'nin sert tepki göstermesine neden olmuştu. Almanya'ya karşı Sovyetler Birliği'yle bir savunma ittifakı kurmak beklentisi içinde oldukları için, Türkler açısından paktın büyük etkileri olmuştu. Hitler, Stalin'le imzaladığı paktın Türkleri korkutarak Türk-İngiliz ve Türk-Fransız bildirgelerini feshedeceklerini ve Moskova'nın Türk-Sovyet Paktı'nı geri çevirmesini ya da imzalansa bile en azından Türkiye'yi batı güçlerinden ayıracağını umut ediyordu[63].

25 Eylül 1939'da -Almanya Polonya'yı istilâ ettikten ve İkinci Dünya Savaşı'nı başlattıktan üç hafta sonra- Dışişleri Bakanı Saraçoğlu Moskova'ya vardı ama burada, Türkiye'nin batıda yeni başlayan ve Sovyetlerle var olan dostlukları arasındaki boşluğu doldurmanın imkânsız olduğunu anladı. Alman baskısıyla Stalin ve Molotov, Türk-Fransız-İngiliz üçlü antlaşmasında, Almanya'nın saldırıda bulunması durumunda, Türkiye'nin Balkanlara yardım etmesi ve boğazların kapatılması

maddelerinde değişiklikler yapılması konusunda ısrar ediyorlardı. Saraçoğlu her iki teklifi de reddetmişti. 17 Ekim'de İnönü, Ankara'da bulunan İngiliz ve Fransız büyükelçilerini telefonla arayarak Moskova görüşmelerinin bozulduğunu ve üçlü antlaşmanın bir an önce imzalanması gerektiğini bildirmişti[64]. Antlaşmanın 19 Ekim'de imzalanan son hali, Moskova görüşmelerinden önceki haliyle aynıydı. Antlaşmanın 1. Maddesinde İngiltere ve Fransa, bir Avrupa devletinin saldırısına uğradığında Türkiye'ye her bakımdan yardım edeceğini taahhüt ediyorlardı. Benzer bir koşul da 'Akdeniz bölgesinde Avrupalı bir devletin saldırısı sonucu İngilizlerin ve Fransızların dahil olacağı bir savaş olması' ya da 'Yunanistan'la Romanya'ya verdikleri garantiler sebebiyle Fransa'sya İngiltere'nin savaşa girmeleri durumunda' (2. ve 3. Maddeler) Türkiye'ye getirilmişti. Sovyetler Birliği ile bir güvenlik antlaşması imzalayamayan Türkler hâlâ Sovyetlerle bir savaşa girmekten endişe duyuyorlardı. Bu sebeple, bu antlaşmadan doğan yükümlülüklerinin Sovyetler Birliği'yle savaşa girmelerine mecbur edemeyeceğini belirten ek bir protokol getirdiler. Yapılan başka bir gizli ek antlaşmayla Türkiye'ye savaş malzemesi alması için 25.000.000 sterlinlik kredi ve Türk mallarıyla geri ödenebilecek olan 15.000.000 sterlin tutarında altın borç verildi. Altınlarla beraber savaş malzemeleri ulaşmadan, Türkiye'nin antlaşmadan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesi gerekmiyordu. Ek Askeri Sözleşme'ye göre İtalya'nın savaşa girmesi durumunda, hava üslerini Türkiye'nin inşa edeceği hava ve deniz kumandanlıklarına sahip olunur olunmaz On iki Ada'da İtalya'ya birlikte saldırılacaktı. Türkler ayrıca savaşa katılması durumunda Bulgaristan'ı kontrol altında tutacaklardı. Müttefik askerlerine Türk topraklarından geçme hakkı tanınacaktı ve Türkiye gerekli olan altyapının kurulmasında işbirliği yapacaktı. Türkler tüm bu konularda sıkı pazarlıklar yapmışlardı ve bu sefer anlaşmadan doğan yükümlülüklerini yerine getireceklermiş gibi görünüyorlardı. Devlet düşüncesini yansıtan Türk basını Almanya'yı (ve dolaylı olarak Nazi-Sovyet Paktı'nı) savaş başlatmakla suçluyor, İtalya'yla Sovyetler Birliği'nin savaşa girebilecekleri konusunda işaretler veriyordu. Türk diplomasisi, programında istediği seviyeye ulaşamadı ama Türkiye en azından kâğıt üstünde ve askeri hazırlıklarıyla kuvvetli görünüyordu[65].

Türk Diplomasisi, 1919 - 39: Özet Değerlendirmeler

İki dünya savaşı arasındaki Türk diplomasisinin 1923 Lozan Antlaşması'yla başlayan iki farklı evresi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybının en üst seviyeye ulaştığı birinci evrede, zafer kazanan güçler Türklerle Kürtlerin yaşadığı en önemli imparatorluk topraklarını bile paylaşmaya hazırlanıyorlardı. Türk devletinin ayakta kalmasını en başta askeri direniş gösteren Türk halkı, ondan sonra da siyasi liderliğiyle Atatürk'le arkadaşları sağlamışlardı. Bunlar olmadan diplomasi tek başına bir fayda sağlayamazdı. Türk dış politikacıları biraz şansın yardımıyla, Osmanlı meslektaşları gibi güç dengesini ve düşmanları arasındaki uyuşmazlıkları kendi lehlerine kullanmışlardı. Osmanlı dönemiyle aradaki en önemli fark, yeni Türk devletinin daha homojen olması ve devlet liderlerinin ulaşılabilir hedefler belirlemeleriydi. Toprak iddialarını askeri harekâtlarla devam ettirmeye niyetli olamayan Fransa'yla İtalya, 1921 yılında düşman koalisyonundan ayrılmıştı. Türk topraklarında kurulacak olan bir Ermenistan ya da Kürdistan devletine koruma sağlayabilecek Amerika Birleşik Devletleri, 1920'den sonra uluslararası siyasetten dışlanmıştı. Kendi güçleri hakkında yanlış inançlara kapılan ve İngiliz desteğinin süreceğini zanneden Yunanlılar kendi kendilerini aldatıyorlardı. Bu yüzden iş işten geçene dek görüşmelere katılmayı reddetmişlerdi. Yunanlılara tam destek vermek isteyen Lloyd George, 1921 yılının Ağustos ayında Sakarya'da Türklerle Yunanlılar arasında yaşanan savaştan sonra hem içerde hem dışarıda desteksiz kalmıştı. Hükümette kendisinden sonra göreve gelen ve onun Yunan taraftarı politikasına hiçbir zaman destek vermemiş olan meslektaşları, zengin kaynaklara ve stratejik öneme sahip İngiltere'yle Fransa'nın Orta Doğu'da hâlâ egemen güç olduğu düşüncesiyle, bir oldu bittiyi kabul etmek üzereydiler. Türkler açısından hayli talihli olan bu sonuçla Orta Doğu meselesi, 1941'e kadar Türk dış politikasında bir sorun olmaktan çıkmıştır.

Habsburg İmparatorluğu ve Alman gücü (geçici bir süre için) ortadan kalkmış da olsa, yeni güç dengesinde Sovyetlerin konumu önemliydi. 1921 yılının başlarında savaş yıllarının ardından harap düşmüş Sovyetler Birliği, uluslararasında yalnızlığa terk edilmişti. Yine de, batılıların ümit ve beklentilerinin aksine, Sovyet Hükümeti eski Çar İmpa-

ratorluğu üzerinde büyük ölçüde hakimiyet sahibi olmuştu. Batılılar anlamak istemese de, Sovyetler Birliği hâlâ dikkate alınması gereken bir güçtü. Türkler, Rusya'nın en büyük olası düşman olduğu on dokuzuncu yüzyılı tersine çevirebilirlerdi. 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan bu yana, Rusya'yla Türkiye'nin çarpışma yerine uzlaşma yaşadığı ilk dönem 1920'lerle 1930'lara rast gelir. Aynı zamanda Sovyet politikasında da değişiklikler yaşanıyordu. Türkiye'de bir komünist devrimini destekleme fikrinden vazgeçmişlerdi. Benzer şekilde antikomünist olmalarına rağmen Türk liderleri, bunun Sovyetler Birliği'yle iş ilişkileri kurmalarını engellemesine izin vermediler. Yeni Türkiye'yi batı tarzında, laik bir devlet olarak inşa etmek gayesi güden Kemalist rejim, batı taraftarıydı ama milli güvenlik açısından gerekli görülmediği müddetçe bu, Batı Devletleriyle uluslararası bir ittifak kurmalarına sebep olamazdı. Her zaman olduğu gibi dış politika belirlenirken, güç politikası ideolojiden daha önemliydi.

1923'ten 1930'ların ortalarına kadar dış ilişkiler, iç yapılanmanın ve devrimin Türk Hükümeti için ön sıraya yerleşmesi sebebiyle geri plana itildi. Ayrıca uluslararası durum pek de tehditkâr gözükmüyordu. Lozan Konferansı'ndan sonra, Türk diplomasi günlüğündeki maddeler askıya alınmıştı. Türkler 1926 yılında çözümlenen Musul sorununu bir kayıp olarak değerlendiriyorlardı ama Musul'un Türkiye'ye bağlanması Ankara'ya avantajdan çok dezavantaj getirecekti. Türkiye Musul'un hakimiyetini ele geçirmiş olsaydı, uzak ve dağlık bir ülkede kalabalık bir Kürt nüfusuyla birlikte yaşamak zorunda kalacaklardı. Türk etnik milliyetçiliği düşünüldüğünde, Musul'da sağlanacak olan Türk hakimiyeti istikrarsız olacaktı. Ayrıca Iraklılar Musul'u ülkelerinin bir parçası olarak kabul ettikleri için sürekli olarak bağımsız Irak devletiyle sorunlar yaşanacaktı. Bu sorunlar Kerkük petrol yataklarına hakim olma isteklerine ağır basmıştı. Antlaşmadan sağlanan en büyük fayda, İngiltere'yle daha iyi ilişkiler kurmanın yolunu açmış olmasıydı. Türkiye'nin Musul sebebiyle bir savaşa girmeme kararı, kendi kapasitesinin farkında olduğunu gösteriyordu.

Yunanistan'la daha yavaş uzlaşma sağlandı ama gerçekleştiğinde coşkulu ve etkin olmuştu. 1930 yılında Türkler ve Yunanlılar uluslararası ilişkilerinin sebebiyle değil, kendi bağımsız istekleri doğrultusunda ba-

rışarak antlaşma imzalamışlardı. Bununla beraber imzalanan bu barış, Türkiye'yle batılı güçler arasında daha iyi ilişkiler gelişmesine sebep olmuştu. Bunun sonucunda 1932 yılında Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne katılmıştı. 1933 yılında İtalya'dan bir tehdit alındığında bu değişiklik kendini daha da fazla hissettirdi. Türkiye, Osmanlı politikacıların karşılaştığı seçeneklerle bir kez daha yüz yüze gelmişti: ya ittifakların dışında kalacak ya da Avrupa güçlerinden biriyle veya birkaçıyla ittifak kuracaktı. Türkler, Balkan devletleriyle sonradan İngilizlerin, Fransızların ve Sovyetler Birliği'nin de katılacağını umdukları bir güvenlik paktı kurarak verecekleri kararı bir müddet geciktirdiler. 1934 yılında imzalanan Balkan Paktı önemli bir projeydi ama teknik yetersizlikler ve Yunanistan hariç, hiçbir Balkan devletinde Mihver'e karşı koyma gücü bulunmaması sebebiyle başarıya ulaşamamıştı.

Bu sırada Almanya'nın uluslararası gücüne yeniden kavuşma çabalarının daha büyük bir tehdit oluşturduğunu Türkler, 1938 yılında fark etmişlerdi. Atatürk Mussolini'yi küçümsüyor, anlatılanlara göre Hitler'dense pek hoşlanmıyordu. Ama Almanya'nın askeri ve ekonomik gücünü hafife almayan Türkler, bu güce karşılık diğer Avrupa güçleriyle sağlanacak güvenlik anlaşmalarına ihtiyaçları olduğunun farkındaydılar[66]. Türkler 1930'larda eski müttefikleri Almanya'yla bir güvenlik paktı imzalamayı hiç düşünmemişlerdi. Doğrusunu söylemek gerekirse, hem Atatürk hem de İnönü, 1914-18 ittifakını eleştiriyor, Türk çıkarlarını Alman çıkarlarının gölgesinde bıraktığını savunuyorlardı[67]. Diğer seçenek, sonradan Sovyetler Birliği'yle bir güvenlik paktının imzalanması ümidiyle İngiltere ve Fransa'yla ittifak kurmaktı. Fransa'yla yaşanan İskenderun meselesi ama daha da önemlisi Almanya Çekoslovakya'yı, 1939 yılının Mart ayında istilâ edene dek İngiltere'nin karşı çıkması yüzünden, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına birkaç ay kalana dek bu ittifakın kurulması geciktirilmişti. Nazi-Sovyet Paktı'nın imzalanmasıyla zayıflamasına ve Sovyetlerin bu ittifaka katılmamasına rağmen, İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında kurulan ittifak Türkiye'nin lehine olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Türk diplomasisi diktatörlere yenik düşmüştür. Türk Silahlı Kuvvetleri de 1939 yılına kadar yenileştirilememiştir. Bu istisnalar haricinde, gerçekten ümitsiz bir başlangıç yapan Türk diplomasisi sonunda başarıya ulaşmıştır.

NOTLAR

1. Aslında Mustafa Kemal, 1934 yılında soyadı kanununun kabulüyle "Atatürk" adını almıştır. 1934 yılından önceki olaylar anlatılırken kullanılan diğer soy adları bu tarihten sonra alınmışlardır.

2. Sevr Antlaşması metni ve İngiltere, Fransa, İtalya arasında yapılan ek anlaşma için bkz., J. C. Hurewitz, ed., *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record, 1914-1956* (Princeton, NJ, Van Nostrand, 1956), c. 2, s. 81-9. Bu olayların Yunanlılar açısında gelişmeleri için bkz., Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922* (2nd ed., London, Hurst, 1998).

3. Bu, Nisan 1915 Londra Gizli Antlaşması ve Nisan 1917 St. Jean de Maurienne Anlaşması'dır. Metni için bkz., Hurewitz, ed., Diplomacy, c. 2, s. 11-12, 23-5. Rusya'nın asla onaylamadığı St. Jean Maaurienne Anlaşması 1917 yılından sonra geçerliliğini yitirmiştir. Ama İtalya, Londra Anlaşması'nda bulunduğu taleplerinden vazgeçmek istememiştir. 1918-1920 yılları arasında antant devletlerinin Türkiye'nin geleceği hakkında yaptığı pazarlıklar için bkz., Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923* (New York, NY, Fertig, 1966), s. 217-41.

4. Atatürk'ün Büyük Nutku'ndan alıntı: *Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of Turkish Republic, October 1927* (Leipzig, K. F. Koehler, 1929), s. 58.

5. Roderic H. Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", Gordon A. Craig ve Felix Gilbert, eds, *The Diplomats, 1919-1939* (New York, NY, Atheneum, 1974), c. 1, s. 179.

6. Missak-ı Milli'nin 1. Maddesi. Türkçe metin, A. Suat Bilge, *Olaylarla Türk Dış Politikası* (Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 1969), s. 13-14: İngilizce tercümesi, Hurewitz, ed., *Diplomacy*, c. 2, s. 74-75. Misak-ı Milli'nin diğer hükümleri İstanbul'un milli sınırlar içinde bulunacağını açıkça göstermiş, batı Trakya'da plebisit fikrini kabul etmiş (Madde 4 ve 5), ve kapitülasyonların kaldırılmasını talep etmiştir (Madde 6). Ekim 1914'te Jön Türk Hükümeti kapitülasyonları resmen feshetmiş ama bu antant devletleri tarafından kabul edilmemişti.

7. Bülent Gökay, *A Clash of Empires: Turkey between Russian Bolshevism and British Imperializm, 1918-1923* (London, I.B. Tauris, 1997), s. 77-8.

8. Bildirgeye eklenen bir maddede padişahın tüm baskılardan kurtulduktan sonra Meclis'in belirleyeceği yasama işlerinde tekrar yerine geçeceği yazıyordu: Atatürk'ün Büyük Nutku'ndan metin (4. nota bkz.), s. 380. Bu olaylann özeti için bkz., Erik J. Zürcher, *Turkey, A Modern history* (London, I. B. Tauris,1993), s. 142-58.

9. Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz* (Teşkilat ve Protokol) (Ankara, Türk Tarih Kurumu,1992), s. 118-23.

10. M.S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1912: A Study in International Relations* (London, Macmillan, 1966), s. 368.

11. Marian Kent, "British Policy, International Diplomacy and the Turkish Revolution", *International Journal of Turkish Studies*, c. 3 (1985-86), s. 33-8.

12. Gökay, *Clash of Empires*, s. 52-60.

13. Jacob M. Landau'dan alıntı, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation* (London, Hurst, 1995), s. 74.

14. Bu bölge 1878 Berlin Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu tarafından Rusya'ya terk edilmişti ama Bolşeviklerle ittifak güçleri arasında, Mart 1918'de yapılan Brest Litovsk Antlaşması'yla Rusya tarafından boşaltılmıştı. Türkler bundan sekiz ay sonra imzalanan Mondros Mütarekesi'yle bölgeyi boşalttılar ve o günden sonra Ermeniler yerleşti.

15. Salahi Ransdan Sonyel, *Turkish Diplomacy, 1913-1923: Mustafa Kemal and the Turkish National Movement* (London and Beverly Hills, Ca, Sage, 1975), s. 48-65; Gökay, *Clash of Empires*, s. 85-112; Bülent Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-20", Sylvia Kedourie, ed., Turkey; *Identity, Democracy*, Politics (London and Portland, OR, Cass, 1996), s. 45-76, *Middle Eastern Studies*'den tekrar baskı, c. 32 (1996), s.45-76. 1921 Türk-Sovyet Antlaşması'nın metni için bkz., Hurewitz, ed., *Diplomacy*, c. 2, s. 95-7. Antlaşmanın 3. Maddesi, bölgeyi başka herhangi bir üçüncü devlete devredememesi koşuluyla (Ermenistan), Nahçıvan'ın Azerbaycan koruması altında özerk bir bölge olmasını öngörüyordu. Türkiye'deki ilk komünist hareketleri hakkında bilgi için bkz., George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey* (Stanford, CA, Hoover Institution, 1967), 1919-1921 tarihleri arasındaki Türk-Sovyet ilişkileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz., A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, 1920-1964 (Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlan, 1992), s. 26-78.

16. İlk konu hakkında bkz. Gökay, *Clash of Empires*, s.109-11. Bolşeviklerin milliyetçilere gönderdiği savaş malzemeleri hakkında detaylı bilgi için bkz., Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devrimi'nden Milli Mücadeleye* (İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979), s. 631-6.

17. Gökay, *Clash of Empires*, s. 86.

18. Aynı yer, 123-7; Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 96-107, 135-9, Davison, "Turkish Diplomacy", s. 188-90, 192-3. Franklin-Bouillon Paktı'nın tam metni için bkz., Hurewitz, ed., *Diplomacy*, c. 2, s. 98-100.

19. Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 161-73; Davison, "Turkish Diplomacy", s. 196-7; Osman Okyar, "Turco-British Relations in the Inter-War Period: Fethi Okyar's Missions to London", William Hale ve Ali İhsan Bağış, *Four Centuries of Turco-British Relations* (Walkington, Eothen Press, 1984), s. 71-4.

20. Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 173-82; Davison, "Turkish Diplomacy", s. 198-9; Gökay, *Clash of Empires*, s. 136-46.

21. A.L. Macfie'den alıntı, *The Straits Question*, 1908-36 (Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1993), s. 181.

22. Detaylar için bkz., Howard, Partititon, s. 281-5. Lozan Antlaşması'nın tam metni için bkz., *Treaty of Peace with Turkey and other Instruments signed at Lausanne on July 24, 1923* (London, HMSO, 1923: Cmd 1929). Hurewitz, Diplomacy, c. 2, s. 119-27.

23. Başlangıçta, Karadeniz'e sahili olmayan bir devlet, Karadeniz'in en güçlü filosundan daha büyük olmamak kaydıyla donanmalannı Karadeniz'e gönderebiliyordu. Lozan Antlaşması'na ek, Boğazlar Rejimi Sözleşmesi'yle buna yeni kurallar eklenmiştir. Bkz., Hurewtiz, ed., *Diplomacy*, c. 2, s. 124-7; Harry N. Howard, *Turkey, the Straits and US Policy* (Baltimore, MD, and London, Johns Hopkins University Press, 1974), s. 113-26, 303-13; A. L. Macfie, "The Straits Question: The Conference of Lausanne (November 1922- July 1923)", *Middle Eastern Studies*, c. 15 (1979), s. 211-38, ve Macfie, Straits Question, s. 181-211.

24. David Mc Dowall'dan alıntı, *A Modern History of the Kurds* (London, I.B. Tauris, 1996), s. 190.

25. İngilizlerin denetlediği Türk Petrol şirketinde Alman Bankası'nın yüzde 22.5, Calouste Gulbenkian'ın yüzde 5 hissesi vardı. Bu şirket, Birinci Dünya Savaşı çıkmadan önce Osmanlı Hükümetinden Musul vilayetinde ayrıcalık kazanmıştı. Savaştan sonra Alman Bankası hisseleri Fransızlara devredildi. İngiliz Hükümeti doğal olarak TP'nin taleplerini destekliyordu. Öte yandan Türk Hükümeti Nisan 1923'te, Amiral Colby M. Chester, Komutan Artur Chester ve Albay Clayton Kennedy'nin başkanlık yaptığı heyete Musul petrol haklan konusunda imtiyazlar tanımıştı. Buna rağmen Peter J. Beck'in de dediği gibi "petrol olmasa bile İngilizler Musul'da imtiyaz tanımak istemiyorlardı". Aynı isteksizlik Türkler için de geçerliydi. Bkz., Peter J. Beck, "A Tedious and Perilous Controversy": Britain and the Settlement of the Mosul Dispute, 1918-126, *Middle Eastern*

Studies, s. 17 (1981), s. 258. Chester imtiyazlan hakkında bkz., Selim İlkin, "The Chester Railway Project", Türkiye İş Bankası, *International Symposium on Ataturk (17-22 May 1981)* ve *Papers and Discussions* (Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlan, 1984), s. 769-817.

26. Bkz., Doğu Perinçek, ed., *Mustafa Kemal Eskişehir-İzmit Konuşmaları* (İstanbul, Kaynak Yayınlan, 1993), s. 94-97.

27. Beck, "Mosul Dispute", s. 256-61; Howard, *Partition*, s. 297-301 ve Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 195-9, 223-5.

28. Yukanya bkz., s. 73, 6. not ve s. 14.

29. *Treaty of Peace...Protocol relating to Certain Concessions Granted in the Ottoman Empire*, s. 203; Commercial Convention, s. 157. Gümrük vergisi kısıtlamasının ekonomik etkileri hakkında bkz., William Hale, "The Traditional and Modern in the Economy of Kemalist Turkey", J.M. Landau ed., *Ataturk and the Modernization of Turkey* (Boulder, CO, Westview Press, 1984), s. 153-70.

30. Z. Y. Hershlag, *Turkey, an Economy in Transition* (The Hague, van Keulen, 1958), s. 21.

31. Burada kullanılan nüfus rakamlan Zürcher'den alınmıştır, *Modern History*, s. 171-2. Diğer kaynaklar sınırdışı edilen ve göç eden Rum nüfusunu daha yüksek göstermektedir. Meselâ, Llewellyn Smith, *Ionian Vision*, s. 319, 1920-22 savaşı sırasında ve daha sonra Yunanistan'a giden mültecilerin 1.500.000 kişi olduğunu yazmıştır.

32. Bkz., Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden, Brill, 1984) ve *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1924-1925* (Leiden, Brill, 1991). Şeyh Sait Ayaklanması hakkında bkz., McDowall, *Modern History*, s. 194-8. 1930 tecrübesi hakkında bkz., Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath* (Leiden, Brill, 1973).

33. Sonradan nakit ödenmek üzere 500.000 sterline çevrildi.

34. Stephen F. Evans, *The Slow Rapproachment: Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-38* (Walkington, Eothen Press,1982), s. 80-97; Beck, "Mosul Dispute", s. 261-73; McDowall, *Modern History*, s. 143-6: Bilge, Olaylarla, s. 75-82; Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991), s. 126-31.

35. Bilge, *Olaylarla*, s. 67-75.

36. Bilge, *Güç Komşuluk*, s. 112.

37. Brock Milman'dan alıntı, "Turkish Foreign and Strategic P[illegible] 934-42", *Middle Eastern Studies*, c. 31 (1995), s. 491.

38. Aynı yer, s.487; Bilge, *Olaylarla*, s. 102-6.

39. Bilge, *Olaylarla*, s. 87-90, 119.

40. Milman'dan alıntı, "Turkish Policy", s. 489. Aynca bkz., Mustafa Türkeş, "The Balkan Pact and its Immediate Implications for the Balkan States, 1930-34", *Middle Eastern Studies*, c. 30, s. 122-30.

41. Türkeş, "Balkan Pact", s. 131-41: Bilge, *Olaylarla*, s. 106-14: Milman, "Turkish Policy", s. 491. Sovyet Hükümeti Türkiye'yi, Besarabya sınınnda olası bir savaşta, Romanya'ya yardım etmekten alıkoymak istediği için, Türk-Sovyet ilişkileri de pürüzlü bir konuydu. Bu sebeple ek bir maddeyle verilen taahhütlerin sadece Balkan devletlerinin birbirleriyle olan sınırlan için geçerli olduğu kabul edildi. Ayrıca Türkiye hiçbir suretle SSCB ile bir savaşa girmeye mecbur edilemeyecekti, Türkeş, *Balkan Pact*, s. 137.

42. Bilge, *Olaylarla*, s. 120; Milman, "Turkish Policy", s. 485-6.

43. 1929-30 yıllannda meydana gelen Kürt isyanı sırasında, ayaklanan kuvvetler İran'dan Türkiye'ye hareket etmişlerdi. Ama İran'la bu konu hakkında yaşanan anlaşmazlıklar, daha sonra imzalanan Türk-İran sınır antlaşmasıyla giderilmişti. Bkz., McDowall, *Modern History*, s. 204-6.

44. Bilge, *Olaylarla*, s.114-17 ve Akşin, *Atatürk'ün*, s. 198-9.

45. Bu hikâye ilk olarak *Caucasus* isimli dergide yayınlanan "Atatürk-MacArthur Astounding Political Prophets" başlıklı makalede yer almıştı. Milman'ın "Turkish Policy" isimli eserinin 505. sayfasının 27. dipnotunda da yinelenmektedir. Akşin, *Atatürk'ün*, s.163-5, Altemur Kılıç, *Turkey and the World*, (Washington, DC, Public Affairs Press, 1959), s. 59. Yine de eğer aralannda böyle bir konuşma geçtiyse tutanaklarda buna benzer bir şeyler bulunması gerekiyor, ama bu konuşmaya ilişkin hiçbir belgeye rastlanmamaktadır.

46. Mayıs 1936'da Loraine ile Atatürk arasında geçen konuşmalar, Milman, "Turkish Policy", s. 488.

47. Aynı yerden alıntı, s. 490, İngiltere Dışişleri Bakanlığı kayıtları.

48. Montreux Sözleşmesi, 10,11,14. maddeler ve Ek II B. Sözleşme'nin tam metni için bkz., *Turkish Straits Voluntary Watch Group, Turkish Straits: New Problems, New Solutions* (İstanbul, İsis, 1955), s. 10-24. Montreux pazarlıklarının detaylan hakkında bkz., Howard, Straits, s. 130-60; Macfie, *Straits Question*, s.213-27; Evans, *Slow Rapproachment*, s. 100-1. Sözleşmede kullanılan teknik açıklamalar artık kullanılmadığı için günümüzde yeni sorunlar yaratmaktadır. Alta bkz., s. 189-90, 92. not; Barry Buzan, "The Status and Future of the Montreux Convention", *Survival*, c. 18 (1976), s. 242-7.

49. Montreux Sözleşmesi, 18-21. maddeler.

50. Aynı yer, madde 24.

51. Milman, "Turkish Policy", s. 492.

52. Selim Deringil, *Turkish Foreign policy during the Second World War: An 'Active' Neutrality* (Cambridge, Cambridge University Press, 1989), s. 12-27, 31-40. Ayrıca bkz., Hershlag, *Turkey*, s. 113-14, ve William Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey* (London, Croom Helm, 1981), s. 55-9.

53. İkinci borç, üç devlet arasında Ekim 1939'da kurulan ittifakın ardından verilmiştir.

54. Milman, "Turkish Policy", s. 493-7; Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 35-8, Türkayya Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, 1939-1945 (Ankara University, Siyasal Bilimler Fakültesi, 1965), s. 9.

55. Bilge, *Güç Komşuluk*, s. 120-8.

56. Gordon Waterfield, *Professional Diplomat: Sir Percy Loraine of Kirkharle Bt., 1880-1961* (London, Murray, 1973), s. 221.

57. Frank Marzari, "Western-Soviet Rivalry in Turkey, 1939-I", *Middle Eastern Studies*, c. 7 (1971), s. 67-9, 72. Alıntılar aynı yerden, s.72.

58. Rakamlann alındığı kaynaklar; Robert B. Satloff, "Prelude to Conflict: Communal Interdependence in the Sanjak of Alexandretta 1920-1936", *Middle Eastern Studies*, c. 22 (1986), s. 154; Avedis K. Sanjian, "The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on Turkish-Syrian Relations (1939-1956)", *Middle East Journal*, c. 10 (1956), s. 380.

59. Fransız Ulusal Meclisi tarafından onaylanmadığı için geçersiz bir yasa olarak kaldı.

60. Satloff, "Prelude", s. 173-6: Sanjian, "Sanjak", s. 380-1 ve Marzari, "Western-Soviet Rivalry-I", s. 71-2. Bilge, *Olaylarla*, s. 137-44.

61. Frank G. Weber, *The Evasive Neutral: Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War* (Columbia, MO, and London, University of Missouri Press, 1979), s. 40-4.

62. Aynı yer, 29-33, 36, 45; Franz von Papen, çeviren Brian Connell, *Memoirs* (London, André Deutsch, 1952), s. 446-9; Sir Hughe Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War* (London, John Murray, 1949), s. 149 ve Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, s. 65.

63. Marzari, "Western-Soviet Rivalry-I", s. 69-70, 737, ve "Western-Soviet Rivalry...II", *Middle Eastern Studies*, c. 7 (1971), s. 201-8. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 75-84, ve Weber, Evasive Neutral, s. 39.

64. Marzari, "Western-Soviet Rivalry-II", s. 209-15: Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 85-8 ve Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, s. 54-8. Ayrıca bkz., Bilge, *Güç Komşuluk*, s. 137-48. Ayrıca Stalin kurulacak olan üçlü ittifakla eğer Yunanistan ve Romanya'ya karşı taahhütlerini yerine getirmekle yükümlü olacaklarsa, Türkiye'nin de sadece İngiltere ve Fransa ile görüşmesini talep etmişti. Türkler, İngilizlerle Fransızların bunu kabul etmesini sağlamışlardı ama pazarlıklar Sovyetlerin talepleri sebebiyle sona erdi. Daha sonra Türkiye'nin Yunanistan ve Romanya'ya verdiği taahhütler üçlü antlaşmaya yeniden eklendi.

65. Hurewitz, *Diplomacy*, c. 2, s. 227-8; Mazzari, "Western-Soviet Rivalry...II", s. 215; Milman, "Turkish Policy", s. 496-97 ve Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 88-91, 189-92.

66. Bkz., Milman, "Turkish Policy", s. 486-88. Milman'ın Atatürk'ün Hitler'e karşı olan tutumu hakkındaki görüşleri Lord Kinros'un, '*Ataturk, the Rebirth of a Nation*' adlı eserine dayanmaktadır (London, Weinfeld & Nicolson, 1964), s. 322, ama ne yazık ki Kinross bilgi kaynağını belirtmemiştir.

67. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 59-64.

3
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE: 1939 - 1945

Tüm İkinci Dünya Savaşı tarihi üzerinde belirgin bir etkisi olduğundan, 1939 - 1945 tarihleri arasındaki Türk diplomasisi akademik açıdan hayli dikkat uyandırmıştır, hatta bu tarihlerden hemen önceki ve hemen sonraki dönemlerden bile daha fazla. İlk bakışta açıklıktan ve tutarlılıktan yoksun görünür. Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa'yla bir üçlü ittifak anlaşması imzalamasına rağmen, müttefiklerin ve Almanya'nın kendi taraflarında savaşa katılması konusundaki baskılarına direnen Türkiye, tüm savaş boyunca tarafsızlığını korumuştur. Dengeli tutumu, nispeten küçük ve askeri açıdan geri kalmış bir ülkenin dünya çapında verilen savaş sırasında bağımsız bir yol izlemesine örnek gösterilir. Ayrıca uluslararası siyasette küçük bir ülkenin piyon gibi kullanılamamasına çarpıcı bir örnek oluşturur[1]. Bu politika Türkiye'nin 1914'ten itibaren yaşadığı deneyimlerin, ülkenin gücünün ve uluslararası konumunun doğal bir sonucu olarak görülebilir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de bulunan tüm liderler bundan bir önceki dünya savaşını bizzat yaşamışlardı ve doğal olarak böylesi bir tecrübeyi tekrar yaşamak istemiyorlardı. Ülkeyi savaşın getireceği ölüm ve yıkımdan uzak tutmak asıl amaçlarıydı. Türkiye'nin silahlı kuvvetleri Almanya'dan veya Sovyetler Birliği'nden gelecek bir karşı taarruzu karşılayamayacak durumdaydı. Ülkedeki siyasi liderler 1923 yılında elde ettikleri güvenliği devam ettirmek konusunda kaygılıydılar. Savaşa katılanlardan herhangi birinin saldırısına uğramayan Türkiye'nin savaşa katılmakla elde edebileceği hiçbir şey yoktu, ama kaybedebileceği çok şey vardı.

Bu görüş savunulabilir ama savaş yılları süresince Türkiye'nin izlediği politikayı açıklamak için yeterince makul görünmüyor[2]. Meselâ İnönü ve arkadaşları 1939'da İngiltere ve Fransa'yla ittifak anlaşmasını imzaladıkları andan itibaren savaşa girmemekte kararlı idiyseler, bu an-

laşmada verdikleri taahhütleri yerine getirmeye niyetli olmadıkları ya da bu anlaşmada bahsi geçen koşulların asla gerçekleşmeyeceğini düşündükleri söylenebilir. Onların genel siyasi tutumlarıyla çelişen bu varsayım, biraz saf veya ikiyüzlü olduklarını öne sürer. Kendilerine tembih edildiği gibi, yabancı hükümetlerle yaptıkları tartışmalarda elbette bazı noktaları abartacak, bazılarınıysa göz ardı edeceklerdi. Ama yine de, gerçekçi düşünen bu kişiler yerine getiremeyecekleri taahhütlerin altına girmediler. Çoğu durumda başka siyasi liderlerin de yaptığı gibi, mevcut duruma, geçmiş tecrübelerine ve beklentilerine bağlı kalan bir politika izlediler. Savaşa katılan belli başlı ülkelerin politikalarıyla beraber tüm bu etkenler de, savaşın değişik safhalarında çarpıcı değişiklikler gösterdi. Türk siyaseti de buna bağlı olarak değişti. Dolayısıyla Türkiye'nin savaş diplomasisi savaşın çeşitli safhalarında mevcut koşullara ve değişikliklere uyum sağlamış bir diplomasi olarak değerlendirilebilir.

İnönü bu dönemde karar alma politikaları üzerinde sıkı bir denetim uyguladı. Onun yaklaşımını açıklayabilecek kelime tedbirdir. Zaman kazanmaya çok önem verdi ki, bu konuda bir uzmandı. Politikalarını zamanın şartlarına uydurarak cüretkâr girişimlerden kaçındı. Güvenilir bir grup danışman kendisini destekliyordu ama yine de son sözü cumhurbaşkanı söylerdi. Siyaset oluşturma aşamasında, İtilaf veya İttifak Devletlerine açıkça taraf olan kişiler de vardı fakat İnönü bunları kontrol altında tutmayı başardı. Ordu komutanı bile bağımsız davranamadı. 1922 yılından beri görevde bulunan Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, ordunun devlet rejimine bağlı kalmasını sağlayabilecek güvenilir bir Atatürk taraftarı olduğu için seçilmişti. Savaş sırasında daha çok, askeri meselelerde tutucu bir tavır sergilediği için eleştirilmişti. Atatürk öldükten sonra cumhurbaşkanlığına aday bir rakip olduğundan İnönü'yle ilişkisi pek iyi değildi. Bu konumuna rağmen siyaset oluşturmakta pek etkin bir rol oynadığı söylenemez, sonuç olarak da 1944 yılında İnönü tarafından görevden alındı. Bundan daha önce İnönü'nün, Çakmak'ın kendi üzerindeki etkisini en aza indirmek için Genelkurmay başkan yardımcısı Asım Gündüz'le sorunlar üzerinde anlaşarak Fevzi Çakmak'ı hiçe saydığı düşünülebilir[3]. İnönü

savaş boyunca, iç siyasetten çok, dış ilişkilere yakın ilgi gösterdi. Dış siyaset danışmanlarının hepsi tecrübeli arkadaşlarıydı: Dışişleri bakanlığı yaptığı 1939'dan, başbakan olduğu 1942'ye kadar Şükrü Saraçoğlu ve Haziran 1944'de istifa etmeye zorlanana kadar Türk dış politikasının fikir babası olan, dışişleri bakanlığında genel sekreterlik yaptığı 1933 yılından dışişleri bakanı olduğu 1942'ye kadar Numan Menemencioğlu'ydu. İnönü'nün başka önemli danışmanları da vardı ama halk görüşlerindeki değişiklikleri yansıttığı halde Türk parlamentosu dış politika oluşturulmasında pek fazla rol oynamamıştır. Bu tip önemli kararlar toplantılarını gizli celsede yapan iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) parti heyetinde (ya da 'parlamenter grup') tartışılıyordu[4].

Değişen Kader ve Siyaset: Ekim 1939 - Haziran 1941

Ekim 1939'da Fransa ve İngiltere'yle üçlü ittifak anlaşmasını imzaladığında Türk Hükümetinin, İtilaf Kuvvetleri Balkanlara saldırdığında ya da İtalya Akdeniz'de bir savaş başlattığında İttifak Devletleri tarafında savaşa katılmak üzere anlaşmadan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesi bekleniyordu. Ayrıca benzer tarafların saldırısına uğradığında Türkiye'den kendi topraklarını koruması da isteniyordu. 1934'ten itibaren Türk Ordusu'nun yarısından fazlası teçhizatları ve modern silahlarıyla birlikte doğu Trakya'ya konuşlanmıştı. Ziyarette bulunan İngiliz yetkililerinin görür görmez etkilendiği "**Çakmak hattı**" diye bilinen bir sistem kurulmuştu. İşte bu sebeple, kendi sınırlarının ötesinde çok az ilerleme şansına sahip olmalarına rağmen, Türklerin Balkanlardan gelebilecek olası bir saldırıyı engelleyebileceği varsayılıyordu. Bu beklentiler ayrıca İngiltere'yle Fransa'nın Türkiye'ye silah göndereceği vaatlerine de dayandırılıyordu. İnönü, İngilizlerin ve Fransızların, batı kanadında Maginot hattında girişeceği savaşın uzun süreceği ve 1914-18'de olduğu gibi İttifak Devletlerinin kazanacağı görüşüne katılıyordu. Bundan başka, İtalya'nın savaşa katılıp katılmayacağı ya da Yunanistan veya Romanya'nın İtilaf Devletleri'nin saldırısına uğrayıp uğramayacağı belli değildi. Yani ittifakı başlatacak olan şartlar hiçbir zaman oluşmayabilirdi[5].

Savaşın ilk on ayı içinde hem Türkler hem de İngilizler varsayımlardan bazılarını yeniden gözden geçirmeye başladılar. 29 Mayıs 1940'da Çakmak, Savunma Bakanlığı'na ordunun Trakya'yı savunurken karşılaşacağı güçlükleri, özellikle de nakliye gemisi eksikliklerini anlatan bir rapor sundu. İttifak Devletlerinin söz verdikleri silahları gönderememeleri ve Hitler'in Eylül 1939'da Polonya'da elde ettiği başarı, Türklerin bu devletlerin askeri konumu hakkında olumsuz değerlendirmeler yapmalarına yol açtı. Bu sırada İngilizler, Türklerin ittifaka katılmayacağı konusunda endişe duymaya başlamışlardı. Mart 1940'da Fransızlar, Rusya'yı zayıflatmak ve Sovyetler Birliği'nin Almanya'ya büyük miktarlarda yaptığı petrol ithalatını engellemek için, Bakû'deki Sovyet petrol sahalarını bombalamayı öngören bir plan teklif ettiler. Bunun gerçekleşmesi için saldırı uçaklarının Türk hava sahası üzerinden uçmaları gerekiyordu. Anlatılanlara göre (sonradan tartışma konusu olmuştur) Ankara'da bulunan Fransız büyükelçisi René Massigli'ye Türkiye'nin hava sahasının bu şekilde ihlâl edilmesine göz yumacağı bildirilmişti. Yine de İngilizler, Türklerin yardımcı olmayabileceği ya da en azından bu konuda onları sınamanın doğru bir şey olmayacağı düşüncesiyle bu fikre biraz soğuk bakıyorlardı. İttifak Devletlerinin Sovyetler Birliği'ne yapacağı saldırı Türklere savaşa girmemek için bir sebep oluşturabilirdi. Ama İngilizlerin Orta Doğu'daki konumunun kalesi haline gelen Türkiye'nin desteğinin devamını sağlamak kaçınılmaz bir gereklilikti. Esasen Türklerin vereceği tepkinin korkusuyla bu plandan vazgeçildi. Daha sonraları Saraçoğlu Bakû'ye saldırmayı öngören bir İngiliz-Fransız-Türk planı olduğunu bile yalanlamıştı[6].

Türkiye'nin Bakû planına nasıl yaklaştığı tam olarak bilinmediği halde, Fransa'nın Haziran 1940'taki düşüşünün Türkiye'nin savaş ve bu savaşta kendi oynadığı rol hakkındaki beklentilerini tam tersine çevirdiği apaçıktır. Türkiye'nin savaşta yer alması olasılığı Fransız donanmasının Akdeniz'de İtalya'yı engelleyebilmesi ve Almanya'nın batı kanadında uzun süre devam edecek olan bir savaşla meşgul edilmesi varsayımına bağlıydı. İnönü'yle Hükümeti, Almanya karşısında yenilgilerinin kaçınılmaz olduğunu gördükten sonra, Fransa'nın İtilaf Devletleri'ne karşı savaşa katılmaları konusunda yaptığı ısrarlara kızmıştı.

Ayrıca ülke içinde, Sovyetler Birliği'nden gelebilecek müşterek bir tehlikeye karşı Almanya'yla anlaşma imzalanması için çağrılar yapılıyordu. Akdeniz'deki güçler dengesinin bozulmasına Türklerin verdiği tepki, Temmuz 1940'da İngilizlerin Akdeniz'de bulunan Fransız donanmasını Almanya'nın eline geçmesini önlemek için alınan ortadan kaldırma kararında etkili oldu[7].

10 Haziran 1940'da İtalya'nın savaşa katılmasıyla bu yeni durumun sonuçları daha da belirgin bir hal aldı. Üç Taraflı Anlaşma'nın 2. Maddesinde Türkiye'yi İttifak Devletleri tarafında savaşa katılmaya mecbur edecek koşullar oluşuyordu. 7 Ekim'de Alman askerleri Romanya'ya girmeye başladıklarında sorun daha da büyüdü. Daha sonra 28 Ekim'de İtalya Yunanistan'a Arnavutluk'tan saldırınca antlaşmanın 3. Maddesinde Türkiye'nin savaşa katılmasını gerektiren haller de ortaya çıkmış oldu. İtalya'nın savaş ilân etmesine Türkiye'nin verdiği cevap bu taleplerden muaf kalmak içindi. Hükümet 26 Haziran'da savaşa katılmama kararını duyurdu. Böylece imzalanan anlaşmaya, eğer Sovyetler Birliği'yle silahlı bir mücadeleye girmesi durumu sözkonusuysa Türkiye'yi savaşa girmekten muaf tutan bir protokol eklenmiş oldu. Ayrıca Türkler, antlaşmayı Fransa ve İngiltere'yle imzaladıklarını ve şimdi Fransa savaştan çekildiği için savaşa girmekle yükümlü tutulamayacaklarını iddia ediyorlardı. İtalya'ya karşı savaşa katılması durumunda Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin saldırısına uğrayacağı kesin olmadığından ilk bahane İngilizler için iknâ edici değildi. Bu sebeple antlaşmadan doğan yükümlülüklerini yerine getirmeleri konusunda Türkiye'ye baskı yaptılar[8]. Aslında Türkiye'nin savaşa girmekten çekinmesinin sebebi, Fransa tam anlamıyla yıkıldığı için İngiltere'nin yeteri kadar destek veremeyecek olması ve bu durumda İtalya'yla Almanya'ya karşı Türkiye'nin kendi başına savaşmak zorunda kalmasıydı. Stalin'in durumdan istifade etmesi ihtimali daha tedbirli davranmaya yönlendiriyordu. Bu sırada Almanya'nın yıldırım harbi taktiğinin (*blitzkrieg*) başarısı Türkiye'nin savunma planlarını gözden geçirerek değiştirmesine neden oldu. 1941 yılının Mart ayında Balkanlardan gelecek bir saldırıda kurulacak olan savunma hattı, İstanbul'u düşmana terk ederek batı Anadolu'ya kaydırılmıştı[9]. Elbette ki, İnönü Hüküme-

ti bundan sakınmaya çalışacaktı. Bu aşamadan sonra Türkiye'nin direnme gücü hakkında yapılan tahminler çeşitlilik göstermiştir ama saldıran kuvvetlere büyük bir engel teşkil edebilecek dahili haberleşmelerin ilkel standartlarda olması, Türk Ordusu'nun ülkeyi savunmasını güçleştiriyordu. Türk askeri cesurdu ama eski teçhizatları ve çağdaş askeri eğitim almamış olmaları, hava kuvvetlerinin zayıflığıyla birleşince, Rusya veya Almanya'yla girilecek bir savaşta onları ciddi derecede dezavantajlı bir konuma sokuyordu. Her şeyin ötesinde İstanbul ve İzmir bir hava saldırısı karşısında savunmasızdılar[10]. 1940 yazından sonra tüm olası tehditlere veya Türkiye'yi savaşa sokabilecek girişimlere karşı Türkler tetikte beklemeye başlamışlardı.

1940 yılında gelişen olaylar Türklerin konumlarını yeniden değerlendirmelerine sebep olduğu halde, Almanya'yla hemen bir uzlaşma sağlanmasına yol açmamıştır. İlk başlarda Almanya'nın asıl amacı Türkiye'nin tarafsızlığını korumak -en azından İngilizlerle taraf olmasını önlemek- ve İtalya'nın Türkleri İngilizlerle ittifak kurmaya yöneltmelerini engellemekti. 1940 yılının yazında Almanya'nın kazandığı zaferlerin ardından, von Papen Berlin'e, Orta Doğu'da İngilizlere saldırabilmek için Türkiye'nin Alman taraftarı bir bağımsız olmasını sağlamaları gerektiğini bildirdi. Rusya'ya boğazlarda ayrıcalık hakları teklif edilerek katılımı sağlanırsa bunu başarmak mümkün olabilirdi. Türkiye, Saraçoğlu'nun (şiddetli bir Alman.karşıtı olarak biliniyordu) görevden alınması da dahil Almanya'ya açık bir şekilde yakınlık gösterirse, Almanya'nın bu ayncalık haklarına itiraz edeceği haberini almıştı. İnönü bu teklifi kesinlikle reddetmişti[11]. Bu sırada gelişen ticaret ilişkileri Türk-Alman diplomasisini yavaş yavaş oluşturmaya başlamıştı. 1930'larda Almanya, toplam ithalatın yüzde 51'ini ihracatın ise yüzde 31'ini kapladığı Türk dış ticaretinde hakimiyet kazanmak için bir dizi anlaşmalar yapmaya başladı ama bunlar Türk politikasını etkilemedi. İngiltere ve Fransa'yla imzalanan ittifak antlaşmasının ardından Türkler Almanya'yla olan ticareti kestiler. Böylece Almanya'yla yapılan ithalat yüzde 12'ye, ihracat ise yüzde 9'a düştü[12]. 1940 yılının Haziran ayında İngiltere'yle yapılan ticaret anlaşmalarında yaşanan anlaşmazlıklar Türkiye'nin Almanya ile yeni bir ticaret anlaşması yapmasına ne-

den oldu. Bir yıl kadar süren bu süre içinde yapılan kısıtlı ticaret, Türkiye'nin en önemli stratejik silahı olan kromu içermiyordu. Sonuçta Türklerin 1941 yılında Almanya'yla yaptığı ticaret 1940 yılındaki seviyede kalmıştı[13].

Türklerin savaşa katılmama kararında İngilizlerin gösterdiği tepki belirsizdi. Knatchbull-Hugessen, İtalya Yunanistan'a saldırıncaya kadar Türklerin gösterdiği isteksizliği kınamıştı. Buna rağmen Dışişleri Bakanı Lord Halifax, 11 Temmuz 1941'de Lordlar Kamarası'na, İngiliz Hükümetinin 'Türk Hükümetini savaşa girmekten alıkoyan nedenleri takdir ettiğini' söylemişti[14]. Bir İngiliz askeri raporunda, Türkiye'nin savaşa girmesi ve Almanya'nın saldırısına uğraması durumunda, Hitler ordularının ülkeyi 16 hafta içinde fethedeceği varsayımında bulunulmuştu[15]. Aslında savaşa giren bir Türkiye İngiltere'ye faydadan çok zarar getirebilirdi. İngilizler, Türkiye'nin verdiği kararı resmi olarak kabul etmemiş olmalarına rağmen, daha fazla baskı yaparlarsa Türkleri Almanya'ya doğru itecekleri endişesiyle yapacak daha fazla bir şey olmadığını fark ettiler. Churchill, 1941 yılı Ocak ayı sonunda, 'Türkiye'yle yapılan antlaşmanın mevcut şartlarda bağlayıcı olamayacağı' kararına varmıştı[16]. 1941 yılının Şubat-Mart ayları arasında Yunanlılar, İtalyan istilâcıları geri püskürtmüşlerdi. İngilizlerse Yunanistan'a asker göndermek ve Balkan Paktı'nı yeniden canlandırmak suretiyle Almanya'nın yaklaşan Balkan istilâsına karşı koymaya hazırlanıyorlardı. Bu aşamada askeri durumunu tamamen iyileştirmeden Türkiye'yi savaşa itmenin bir yarar getirmeyeceğini fark ederek düşüncelerinden vazgeçtiler[17].

Bu dönem süresince -aslında savaş süresince- Türkiye Sovyetler Birliği politikasından ve onun savaşan taraflarla olan ilişkisinden çekiniyordu. Saraçoğlu'nun 1939 yılında yaptığı Moskova ziyareti sırasında Rusya'dan gelen talepler ve Nazi-Sovyet Paktı, Türklerin daha önceden Sovyetlerle işbirliği yapmaktan duydukları beklentileri tamamen tersine çevirmişti. Tek tehlike Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye coğrafi bakımdan yakın olması değildi. 1939 Moskova görüşmelerinden anlaşıldığı kadarıyla Ruslar, boğazlarda Türklerin kabul edemeyeceği geçiş hakları elde etmek istiyorlardı. Temmuz 1940'ta Stalin, İngilizlerin

Türkiye'yle ilişkileri geliştirmek için arabuluculuk yapmasını kabul etti ama görüşmelerin, (tahminen Rusya'nın hakim olduğu) Karadeniz güçlerinin boğazların savunulmasına katılımı üzerine oturtulmasını istedi. Bu, Türkler açısından kabul edilemezdi, böylece teklif sonuç getirmedi[18]. Bundan başka, Türklerin Sovyetler Birliği'yle olan ilişkileri Stalin ve Hitler sebebiyle gölgelenmişti. Nazi-Sovyet Paktı devam ettiği müddetçe, tarafsız kalması ya da savaşa Mihver tarafında katılmasının karşılığı olarak Almanya'nın boğazları Stalin'e teklif etme tehlikesi de devam ediyordu. Kasım 1940'ta Sovyetlerle Almanlar arasında yapılan pazarlıklar bu korkuların yersiz olmadığını göstermişti. 27 Eylül 1940'ta Almanya, İtalya ve Japonya arasında Üç Devlet Pakti'nın imzalanmasının ardından, Molotov 12-13 Kasım tarihlerinde Berlin'de Hitler ve Ribbentrop'la yaptığı görüşmelerde Sovyetlerin pakta katılma ihtimallerini araştırmaya başladı. Boğazların kontrolünün Sovyetler Birliği'nin güvenliği açısından elzem olduğunu ve bu konuda Türkiye'yle anlaşmaya varabileceğini belirtmişti. Almanlar 26 Kasım'da Türkiye'yi İngiltere'yle ittifakından ayırabilmek amacıyla, Sovyetlere boğazlardan serbest geçiş hakkı tanıyan ve Türkiye'yi herhangi bir nüfuz bölgesi içinde bırakmayan bir antlaşma taslağı hazırladılar. Yine de bunun yetersiz olduğunu düşünen Molotov, boğazlarda Sovyet kara ve deniz üslerinin kurulmasını talep etti. Dört devlet paktına katıldığı takdirde (Almanya, İtalya, Japonya ve Sovyetler Birliği) diğer devletler Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü garanti edeceklerdi. Aksi durumdaysagerekli askeri ve diplomatik tedbirler alınacaktı. Molotov'a göre, Sovyetler Birliği'nin Karadeniz güvenlik bölgesi içinde bulunduğu için, Bulgaristan'ın da karşılıklı yardım paktına imza atması gerekiyordu[19].

Bu talepler Hitler için çok fazlaydı. Boğazların kontrolünü ya da Bulgaristan'ı Stalin'e vermek istemiyordu çünkü bu, Orta Doğu'da Almanların İngilizlere saldırmasına engel olacak ve güneyde Almanya'nın etrafını kuşatacaktı. Yirmi iki gün sonra, 18 Aralık'ta Hitler, Sovyetler Birliği'ni (Barbarossa) istilâ etmek için ölümcül emirler yağdırmaya başladı. Türkler bundan dört ay sonra 18 Mart 1941'de, Hitler'in Berlin'de bulunan Türk büyükelçisine, "**Sovyetlerin boğazlarda üs kurmalarına kesinlikle karşı olduklarını**" söyleyerek, Türklerin ta-

rafında olduğunu göstermesi üzerine Alman-Sovyet pazarlıkları hakkında bilgi sahibi oldular. 25 Mart'ta Sovyet Hükümeti, Türkiye'yle Mihver arasında çıkabilecek bir savaşta tarafsız kalacağını açıkladı. Bu açıklamaya Türkler de aynı şekilde cevap verdiler. Buna rağmen İnönü ve arkadaşlarının hâlâ Stalin'in hevesleri hakkında şüpheleri bulunmaktaydı[20].

1940-41 yıllarında Orta Doğu'da meydana gelen olaylar, İngiltere'yle Almanya'nın, Türkiye'yle arasını açmıştı. Fransa'nın yıkılmasının ardından Suriye'de Vichy taraftarı bir yönetim başlamıştı. 1940 yılının yazında İngilizler, ülkenin Alman ya da İtalyan hakimiyetine girmesini önlemek için planlar hazırlamaya başlamışlardı. İşbirliği yapmaları için Türkiye'ye Halep şehri de dahil olmak üzere Suriye'den toprak teklif edilebilirdi. Ama Türkler ilgi göstermedikleri için bu fikir bir işe yaramadı. Zaten İngilizlerde Türkiye'nin Suriye'ye müdahale etmesi durumunda, diğer Arap devletlerinde benzeri tepkiler oluşmasından korkmuştu. Türkler Almanya'yı tahrik etmek istemiyorlardı. 1920 yılında kabul edilen Misak-ı Milli'ye aykırı olduğu için, Suriye'yi kendi topraklarına katmak da istemiyorlardı. Mart 1941'de Türk Hükümeti, Suriye topraklarından herhangi bir talebi bulunmadığını açıklamıştı. 18 Mart tarihinde Kıbrıs'ta Saraçoğlu'yla görüşen Anthony Eden'e, "**sınırları dahilinde homojen olmayan bir nüfusa sahip olmak istemediği**" için, Türkiye'nin Suriye topraklarına göz dikmediği rapor edilmişti[21].

Nisan 1941'de Iraklı milliyetçi bir politikacı olan Raşit Ali Geylani liderliğindeki Mihver taraftarı cunta hükümeti devirip, Geylani'yi başbakan yapınca, tüm dikkatler Irak'a çevrilmişti. Başbakan olduktan sonra Raşit Ali, İngiliz askeri desteğini kısıtlamış ve Irak kuvvetleri Bağdat'ın 40 kilometre batısında bulunan İngiliz üssünü kuşatma altına almışlardı[22]. Raşit Ali'ye yardım edecekleri haberi gitmiş olsa da Almanlar, yönetimi ele geçirmesini planlamamışlardı ve ayrıca ona yardım etmeye hazır değildiler. Bu safhada Hitler'in İngilizleri Orta Doğu'dan çıkartmak gibi bir planı yoktu. Daha çok Balkanlarla ilgileniyor ve Barbarossa Savaşı'nın hazırlıklılarını yapıyordu. 3 Mayıs'ta Hitler'in Alman savaş uçaklarını Irak'a göndermesi, İngilizlere karşı ve-

rilen mücadeleye yardımcı olmuştu. Almanların Irak'a asker göndermesinin en kestirme yolu, Vichy idaresinin Suriye'de bıraktığı üsleri ele geçirmekti. 5 Mayıs'ta Fransa'da bulunan Vichy Hükümetinden bu planları için izin aldılar. Görünürdeki tek sorun, Suriye'yle Irak arasındaki demiryolu hattının Türk topraklarından geçmesi ve bu sebeple operasyonun Türk iznine bağlı olmasıydı. Bir kaynağa göre Türklerin Irak üzerinde -Musul 1926 yılında terk edilmişti- İngiltere veya Almanya'yla işbirliği yapmak suretiyle uygulayacakları ciddi planları vardı[23]. Buna rağmen böyle bir hevesleri varsa, tehlikeyi kendilerinden uzak tutmaları daha iyi olacaktı. Hafif silahlarla yüklü dört tren, Mayıs ayının ikinci yarısında Suriye'den yola çıkarak Irak'a varmış ama planlanan sevkiyatın geri kalan kısmı tamamlanamamıştı (aslında gönderilen silahlar Irak'ta varılan askeri sonucu hiç etkilememişti)[24]. Bu sırada Türk Hükümeti Raşit Ali'yle İngilizler arasında faydasız arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştu. Haziran ayında Almanlarla yapılan pazarlıklarda Türkiye, Almanya'nın Irak'a sınırsız sayıda silah gönderme ve Alman birliklerini Türk topraklarından geçirme taleplerini kabul etmemişti. Almanlar bu teklifi yapmak için zaten çok geç kalmışlardı; İngilizler kuvvetlerini çoktan Irak'a göndermişler ve 30 Mayıs'ta Raşit Ali'yi devirmişlerdi. Bu sırada yeniden Suriye'yi istilâ etmeye hazırlanan İngilizler, Türklere bu kampanyanın bir parçası olarak Halep'i işgal etmelerini önermişlerdi. Suriye sınırında asker bulundurdukları halde, Türkler bu öneriyi bir kez daha geri çevirdiler. Türkiye'yle işbirliği yapma olasılığının uzaklaşması üzerine, son Alman birliklerinin çekilirken, İngiliz, Hint, Avusturya, Arap ve bağımsız Fransız kuvvetleri 8 Haziran'da Suriye'ye saldırdılar. 14 Temmuz'da müttefik güçler Suriye'deki Vichy idaresini devirdiler. Türkiye'yse her iki tarafa da bulaşmadan bu krizin içinden sıyrılmayı başarmıştı[25].

1941 baharında Türkler, Almanların Balkanlarda ilerlemesini kaygıyla izliyordu. Şubat ayının sonunda, Almanların Yunanistan'a saldırması gündeme geldiğinde Ankara'yı ziyaret eden Eden'e Türkler, artık sıranın kendilerine geldiğine iknâ olduklarını ve eğer Almanya'yla savaşa girecek olurlarsa Sovyetler Birliği'nin saldırmasından endişe ettiklerini söylemişlerdi. Nisan ve Mayıs aylarında Hitler'in Yugoslavya'yla Yuna-

nistan'ı fethetmesi üzerine İngilizlerin Balkanlardaki pozisyonu çökmüştü. Buna ilâve olarak Alman birlikleri Romanya'yla Bulgaristan'ı tamamen işgal etmişlerdi. Artık Alman birlikleri kuzeybatı sınırından sadece 60 kilometre uzaktaydı ve Türkiye, Berlin'le bir anlaşmaya varmak zorundaydı. Güney birliklerini Barbarossa Savaşı için hazırlamak isteyen Hitler de buna eğilim gösteriyordu. İngiltere'nin Orta Doğu'dan ihraç edilmesi ya da Türkiye'nin istilâ edilmesi Rusya yenilgiye uğratılana kadar bekleyebilirdi. Buna mukabil, 4 Mart 1941'de Hitler, İnönü'ye şahsi bir mektup yazarak, Bulgaristan'a yapılan saldırının hiçbir surette Türkiye'ye yönelik olmadığını, tamamen Yunanistan'da bulunan İngilizler'e karşı bir harekât olduğunu ve Bulgaristan'da bulunan kuvvetlerine Türk sınırına 60 kilometreden daha fazla yaklaşmamalarını emrettiğini bildirdi[26]. 29 Nisan'da Salzburg'da Mussolini'yle yaptığı bir toplantıda Hitler, "**Türkiye yavaş olmakla beraber mutlak suretle Mihver tarafına yaklaşıyor**" diyerek, Türkiye'nin asla Mihverin düşmanı olmayacağını, en kötü ihtimalle tarafsız kalacağını iddia etmişti. Türkler ayrıca Rusya'nın, topraklarından mümkün olduğunca uzak kalmasını tercih ediyorlardı[27].

Birbiriyle çelişen iki olay anlatıldığından, bu safhadan sonra Türk-Alman ilişkilerinin nasıl geliştiği pek açık değildir. Kaynaklardan birine göre (Alman kaynakları), 1941 yılının Mayıs ayında von Papen'le Saraçoğlu, Türkiye ve Almanya arasında tam ittifak kurulması üzerine görüşmeler yapmışlardı. Von Papen, 17 Mayıs'ta Saraçoğlu'nun kendisine "**Türkiye'nin Almanya'dan yüklü miktarlarda sağlanacak silah ve Irak'ın kendi nüfuz bölgesine alınması karşılığında İngiltere'yle kurduğu ittifakı feshedebileceğini**" söylediğini rapor etmişti. Bu kaynak von Papen'in o zamanlar Saraçoğlu'nun da yardım ettiği bir antlaşma taslağı hazırladığını ve bu taslağın 23 Mayıs'ta Berlin'e telgrafla bildirildiğini yazıyor. Bu, Türk-Alman ittifakının bir parçası olarak Türkiye'ye Edirne yakınlarındaki bazı Bulgar topraklarını, iki ya da üç Ege adasını ve 'güneyle doğu sınır bölgelerinde Türk çıkarlarının artmasını', Almanya'yaysa Türkiye'den transit geçiş hakkı sağlayacaktı[28]. Alman tutanaklarında da yer alan ikinci anlatıma göreyse, Almanya'ya geçiş hakkı sağlayacak olan antlaşma girişiminin hem von

Papen, hem de 18 Mayıs'ta Türkiye'ye Edirne yakınlarında sınır düzenlemeleri ve Ege Denizi'nde bir ya da iki ada teklif edilebileceğini ileri süren Ribbentrop'tan gelmiştir. Ribbentrop, Türkler bu teklife karşı gelirlerse, onlara 'Almanya'nın Türk devletini birkaç hafta içinde yok edebileceğinin' bildirilmesini önermişti. Bu ikinci kaynakta, toprak vaatlerinin Türk politikasında hiçbir değişiklik yapmayacağını ve Türkiye'nin Almanya'ya geçiş hakkı tanımasının uzak bir ihtimal olduğunu savunan von Papen'in teklife itiraz ettiği anlatılmaktadır. Ayrıca Saraçoğlu'nun antlaşma taslağını kabul ettiği de yazmamaktadır. Ama kesin olan bir şey varsa o da, Türklerin ittifak anlaşmasından çabuk vazgeçtiği ya da aslında hiçbir zaman benimsemediğidir[29].

Almanlar Türkiye'yle imzalanacak olan karşılıklı saldırmazlık paktıyla yetinmek zorundaydı. 18 Haziran 1941'de on yıl geçerli olmak üzere imzalanan Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nda, iki hükümet birbirlerinin toprak bütünlüğüne riayet edeceklerini ve birbirlerine doğrudan ya da dolaylı olarak yöneltecekleri herhangi bir hareketten kaçınacaklarını kabul ettiler. Ama antlaşmanın önsözünde, 1939'da İngilizlerle yapılan antlaşmaya atıfta bulunularak bu taahhütlerin "her bir tarafın mevcut anlaşmalarına bağlı olarak" gerçekleştirileceği yazmaktaydı[30]. Knatchbull-Hugessen'in anılarında, Türklerin Almanlarla yaptıkları görüşmelerden İngilizleri haberdar ettikleri ve böyle bir saldırmazlık antlaşmasına itiraz etmenin yanlış olacağına karar verdiği yazmaktadır. Ama yine de, o zamanlar gerek Hugessen, gerekse ABD Hükümeti bu paktı kınamışlardı[31]. Antlaşmanın imzalanmasıyla Türkiye tam anlamıyla *de facto* tarafsız bir devlet olmuştu. Elbette Türkler, İngilizlerle kurdukları ittifaka sadık kalmaları beklenirken, Almanlarla anlaşmaya çalıştıkları için eleştirilebilir ama o zamanlardaki stratejik durumları göz önüne alındığında daha güvenli bir seçenekleri olmadığı ortadadır. Antlaşmaya yapılan en büyük eleştiri bunun uzun vadede bir anlam ifade etmeyeceğiydi. Sonuçta Hitler yaptığı her önemli uluslararası anlaşmayı bozmuştu ve istediği an bu paktı da yok sayabilirdi. Antlaşma imzalandıktan sadece dört gün sonra, 22 Haziran'da Alman kuvvetleri nihayet Sovyetler Birliği'ne saldırdığında tam da bu noktaya gelinmişti.

Barbarossa Savaşı'nın başlamasıyla Ankara nihayet derin bir nefes almıştı. Artık Hitler'in yakın bir gelecekte Türkiye'ye ya da Orta Doğu'ya saldırmak için ayıracak kuvvetli yoktu. Türkiye hiç vakit geçirmeden yaşanan bu mücadelede tarafsızlığını açıkladı. Ama yine de, uzun vadede tehlikeler devam ediyordu. Bu savaşı Sovyetler Birliği kazanacak olursa, büyük ihtimalle Avrupa'daki tek büyük güç olacak ve boğazlarda istediklerini yaptırabilecekti. Diğer yandan, (1917 yılında olduğu gibi) Rusya'nın çökmesi ya da teslim olması durumunda, Hitler'in bir sonraki kurbanı Türkiye olabilirdi. Türkiye için varılacak en iyi sonuç, Almanya'yla müttefiklerin her iki gücü de Avrupa'da egemen güç kılmayacak bir uzlaşmaya varmaları ya da birbirleriyle savaşır halde kalmalarıydı. Ankara'da bulunan İtalyan büyükelçi de Peppo'nun da dediği gibi: "**Türklerin ideali, son Alman askerinin, son Rus cesedi üzerine düşmesiydi**"[32]. Ama Türklerin bu sonucun gerçekleşmesini sağlayacak gücü yoktu. İnönü'nün yapabileceği en iyi şey önsezilerine dayanarak zaman kazanmak, taahhütlerden kaçınmak ve Türkiye'nin konumunu güçlendirecek fırsatlardan yararlanmaktı.

Sovyetler Birliği yenik düşecek olursa, Almanya'nın Türkiye'ye saldıracağı endişeleri yersiz değildi. Alman arşivleri Barbarossa Savaşı başlamadan önce, Haziran 1941'de, Alman savaş plancılarının Rusya'yı üç ay içinde yeneceklerini umduğunu göstermektedir. Bunun ardından, 1941-42 yıllarının sonbahar ve kış aylarında, Almanya Mısır'a batıdan saldıracak ve Bulgaristan'a büyük miktarda asker yığacaktı. Türkiye teslim olmak zorunda kalacak, Türkiye, Suriye ve Filistin üzerinden Almanlar Süveyş Kanalı'na saldırabilecekler ve Kafkaslardan İran'ı istilâ edebileceklerdi. 1941 yılının Eylül ayında bir akşam yemeğinde konuklarıyla sohbet eden Hitler, Rusya'nın düşmesinin ardından Türkiye'nin Mihver'e katılacağını ve Almanya'yla işbirliği yapılması taraftarı olduğunu düşündüğü Berlin büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin dışişleri bakanı olacağını ileri sürdü. Yine de savaş planı bu varsayımlara dayanmıyordu. Alman plancılar Orta Doğu kampanyasının, Türkiye'nin işbirliği yapması halinde 85, yapmaması durumunda 145 gün içinde sonuçlanacağını öngörmüşlerdi. Her iki durumda da plan 1942 baha-

rında tamamlanmış olacaktı[33]. Bu planların detaylarını bilmeseler de Türkler, Hitler'in başlarına bir iş açabileceğini biliyorlardı. 1941 yılının Temmuz ayında Fevzi Çakmak (gerek İngilizler, gerekse Almanlar, Alman taraftarı olduğunu zannediyorlardı) Ankara'da bulunan İngiliz ataşesine Türkiye'nin "Almanların Rusya'da kendi kendilerini tüketmelerini ümit ettiğini" çünkü Almanlar Rusya'da başarı kazanırlarsa sıradaki kurbanın kendileri olduğunu bildiklerini söylemişti[34]. Almanların Moskova'ya varmadan durdurulmaları üzerine, Ocak 1942'de İnönü, Knatchbull-Hugessen'e hâlâ Almanya'nın Trakya'dan istilâ edebileceği ihtimaline karşı tetikte olduğunu ve bu sebeple o bölgeye takviye yaptığını belirtmişti. Bu tarihten sonra Türkler, Varşova ya da Belgrat'a yapıldığı gibi İstanbul'a da, karşısında hiçbir etkili savunmaya sahip olmadıkları ani bir Luftwaffe saldırısı yapılmasından korkmaya devam etmişlerdi[35].

1941-42 Türk-Alman ilişkileri hakkında sorgulanabilecek önemli bir konu Türklerin, Sovyetlerin yenildiğini varsayarak, Kafkaslarda ya da Sovyetler Birliği'nde bulunan diğer Türki bölgelerde toprak kazanma umudu olup olmadığıdır. Von Papen Türkiye'yi Mihver tarafına çekmek için bu teklifi yapmış ve Berlin'den destek almıştı. Atatürk'ün Pantürkizmi şiddetle reddetmesine rağmen, 1930'larda Türkiye'de küçük bir hareket olarak yaşanmıştı. Temmuz 1941'de Turancılık meselesi uzmanlarından oluşan bir heyet oluşturulmuştu. Bu heyet, Jön Türk lideri Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa ve ünlü bir Pantürkizm tarihçisi olan Profesör Zeki Doğan'ı da içeren Pantürkistlerden oluşuyordu. Türk kaynakları bunu yalanlasa da, 1941 yılının Ağustos ayında, von Papen'in Türk Hükümetinin tam yetkili temsilcisi olarak tanımladığı Nuri Paşa, Berlin'i ziyaret etmişti. Bu safhada Türk Hükümeti yarı resmi kanallar vasıtasıyla bu konu üzerindeki hassasiyeti ölçmeliydi. Nuri Paşa, Berlin'de sınırları Çin vilayetlerine kadar uzanan Panturancı bir devlet kurulmasını sağlamaya çalışmıştı. Ama gerek Türkler, gerekse Almanlar bu fanteziden vazgeçtiler. Bu fikri destekleyen Almanlar, Fevzi Çakmak'ın da destekleyenler arasında olduğunu iddia ediyorlardı. Ama Fevzi Çakmak'ın 1942 yılının Mayıs ayında elinden gelen en fazla şey Almanlara, Sovyetler Birliği'nden alınan

Türki topraklarda birer bağımsız devlet kurulmasını sağlamak için sivil Türklerin Almanya'ya gitmelerine izin verebileceğini söylemek oldu. Diğer yandan, ilk başlarda bu fikri destekleyen Hüsrev Gerede, Ağustos 1941'de Hitler'in Sovyetler Birliği'ndeki Türki bölgelerde Türkiye'nin yönetimi ele geçirmesi teklifini açık bir dille reddetmişti. Almanya'nın hiçbir şekilde Sovyetler Birliği'ni yenemeyeceği belli olmuş, bu fikirden açıkça vazgeçilmişti[36].

Türk-Alman ilişkilerinde ticaret de önemli bir mihenk taşıydı. Çelik yapımında çok gerekli bir malzeme olan krom, hem Almanlar hem de İngilizler için hayati değer taşıyordu. Almanya'nın kendi kaynakları yoktu; Türkiye ise 1939 yılında dünya toplamının yüzde 16'sını üretiyordu. Türklerin sorunu ürettikleri malları pek fazla tüketmeyen bir ülkeyle ittifak kurmuş olmaktı. İngiltere'nin Türkiye haricinde krom ya da tarım ürünü alabileceği başka kaynakları da vardı. Ama diğer yandan müttefikler Almanya'nın Türkiye'den krom almasını engelleyebilirlerse, Almanya'nın savaş gayretlerine ciddi ölçüde zarar verebilirlerdi. Türkler, 1939 yılının Ekim ayında, İngilizlere gelecek iki yıl süresince yılda 200.000 ton krom satmayı teklif ettiler. Bu teklif daha sonra 20 yıl uzatıldı. Bu miktar Türkiye'nin savaş başlamadan önce ürettiği miktardan fazla olduğu için, savaş süresince Almanya'yı krom piyasasından uzak tutabilirlerdi. Ama yapılan pazarlıklar sırasında Numan Menemencioğlu, İngiltere'nin diğer Türk ihraç mallarından da anlaşmaya varılan miktarda alması gerektiği konusunda ısrar etti çünkü Almanya krom alamazsa bu ürünleri de almak istemeyecekti. İngilizler anlaşma şartlarını değiştirerek 1941-42 yıllarında yılda sadece 50.000 ton almayı taahhüt ettiler. Türkler 1940 yılında Almanya'yla yaptıkları ticaret anlaşmasından kromu çıkarmışlardı. Ama İngilizlerle uzun vadeli bir anlaşmaya varamadıkları için bu haklarını ileride kullanmak üzere saklı tutmuşlardı. Ekim 1941'de Almanya'yla yeni bir anlaşmaya varıldı. Alman arabulucu Karl Clodius'un adını alan anlaşma "Clodius Anlaşması" olarak bilinir. Bu anlaşmaya göre Almanya 1943 yılında en fazla 90.000 (İngilizlerle yapılan anlaşma bittikten sonra), 1944'teyse 45.000 ton krom alacaktı. Clodius Anlaşması'na göre Almanya Türkiye'ye askeri ve diğer gerekli malzemeleri sağlaya-

caktı. 1942 yazında Türkiye silah satın almak için Almanya'dan 100.000.000 mark tutarında borç aldı ki, bu malzeme taleplerini İngiltere o zamanlar karşılayamıyordu. Sonuç olarak, 1942 yılında Türkiye'nin Almanya'yla olan ticareti yeniden eski seviyesine kavuşmuş, ihracat yüzde 28'e, ithalatsa yüzde 25'e yükselmişti. Clodius Anlaşması bir bakıma, Türkiye'nin anlaşmada öne sürdükleri koşulları İngilizlerin kabul etmemeleri sebebiyle imzalanmıştı ama ülkesinin tehlikeli durumunu göz önünde bulunduran İnönü'nün, krom satmayarak Almanya'yı tahrik etmek istememesi de bir başka nedendi. Almanya'dan alınan silah borcu Türkiye'nin savunmasını geliştirmesine olanak sağlamıştı, büyük bir ihtimalle de Almanya'ya karşı[37].

İngilizler o zamanlar bunu gündeme getirmemiş olmalarına rağmen, İnönü Hükümetine uluslararasında ün kazandıran ve uzun vadede Türk Hükümetinin müttefiklerle olan ilişkilerine zarar veren bir başka olay daha vardır[38]. Hükümet Kasım 1942'de zengin çiftçilere, iş adamlarına ve tüzel kişilere uygulanacak bir Varlık Vergisi getirdi. Teoride savaş zenginlerinin edindikleri servetin bir bölümünü almak amacıyla getirilmişti. Pratikteyse, ödenecek vergileri tayin eden mahalli heyetlerin Lozan Anlaşması'ndan sonra İstanbul'da kalan gayrimüslim azınlıkların ticari rekabet becerisini sona erdiren bir uygulaması haline gelmişti. Gayrimüslimler Müslümanlardan daha fazla vergi ödemekle yükümlü kılınmışlardı. Toplanan tüm verginin yüzde 53'ü gayrimüslimlerden, yüzde 36.5'i Müslümanlardan ve yüzde 10.5'i Türkiye'de yaşayan yabancı vatandaşlardan alınmıştı. Ödemeyi yapamayanlar Doğu Anadolu'da bulunan Aşkale çalışma kampına gönderiliyorlardı ki, burası orta sınıf İstanbullular için Sibirya'nın Türkiye'deki dengiydi. 1943 yılında vergi toplanması yavaşladı ve 1944 yılında tamamen durdu ama bu zaman zarfında birçok masum vatandaş iflas etmişti. Bu olay o zamanlar Türk dış politikasını dolaylı olarak etkilemişti. İstanbul'da toplanan vergiden sorumlu Faik Ökte sonradan, "**bu çirkin vergi**, savaş **yorgunu** Avrupa'da **hâlâ etkili olan ırkçılığın bir sonucuydu**" diyerek itirafta bulunmuştu[39]. Vergi uzun vadede, Türkiye'nin uluslararasındaki ahlaki itibarına ciddi zarar vermiştir[40].

Artık İngiltere'yle Sovyetler Birliği aynı tarafta savaştıkları için, Barbarossa Savaşı'nın başlaması, Türkiye'nin Moskova ve Londra'yla olan ilişkilerini etkilemiştir. İlk istedikleri Sovyetler Birliği'nin boğazlardaki hevesleri hakkında Türkiye'nin şüphelerini hafifletmekti. Dolayısıyla, 28 Temmuz 1941'de Stalin, İnönü'ye Montreux Sözleşmesi'ni yenilemeye niyeti olmadığını bildirmişti. 10 Ağustos tarihinde İngiliz ve Sovyet Hükümetleri ortak bir nota vererek Montreux hükümlerine sadık olduklarını, boğazlara yönelik herhangi bir talepleri ya da saldırgan niyetleri olmadığını ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne riayet edeceklerini duyurdular. Türkiye'ye bir Avrupa devleti saldıracak olursa (Almanya), her ikisi de yardıma geleceklerdi[41]. Yine de, Türkler bu açıklamalardan tatmin olmuşa benzemiyorlardı. Ağustos 1941'de Sovyetlerle İngilizler komşu İran'ı işgal edince kuşkuları daha da artmıştı. Türk basını, sadece yollarının üzerinde bulunduğu için tarafsız bir ülkeye saldıran İngilizlerle Sovyetlerin, aynı şeyi Türkiye'ye de yapabileceklerine işaret ediyordu[42]. 8 Temmuz 1942'de vefat eden Başbakan Refik Saydam'ın yerine Saraçoğlu geçmiş ve kısa bir müddet sonra Menemencioğlu dışişleri bakanı olmuştu. Göreve atandıktan sonra Saraçoğlu, Türkiye'nin muhalefet eden tüm devletlere karşı eşit derecede dost ve sadık olduğunu duyurmuştu[43]. Ama aslında hepsinden kuşku duyuyordu. Saraçoğlu'yla yaptığı görüşmeyi 8 Ağustos'ta rapor eden von Papen, Saraçoğlu'nun kendisine Sovyetler Birliği'nin çökmesini ve Almanya'yla Türkiye'nin bir barış anlaşması imzalamasını umut ettiğini ve Sovyet topraklarında yaşayan (Slav olmayan) azınlıkların Slavizm düşmanı olmalarını destekleyeceğini söylediğini bildirmişti. 29 Ağustos'ta von Papen'le bir başka görüşme yapan Saraçoğlu temennilerini tekrarlamış ama Türkiye'nin tarafsızlığını bozmaması gerektiğini de sözlerine eklemişti[44].

İngilizlere göre Türklerin şüpheleri anlaşılabilirdi. İngiliz ve Sovyet Hükümetleri bu aşamada yapılabilecek en iyi şeyin Türkiye'nin tarafsızlığını bozmamak olduğunu anlamışlardı. Aralık 1941'de Eden'le yaptığı bir toplantıda Stalin, savaştan sonra On iki Ada'nın, Bulgar topraklarından ve Kuzey Suriye'den bir bölümün Türkiye'ye verilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Ama Eden, İngiltere'nin savaştan sonra yeniden

sınır belirlenmesi işleriyle uğraşamayacağını bildirmişti[45]. Knatchbull-Hugessen hatıratlarında, İngiliz Hükümetinin 1942 yılı sonuna kadar Türkiye'nin *de facto* tarafsızlığı ilkesine sadık kaldığını yazmıştır. Ama 1942 yılının Ağustos ayına gelindiğinde, Churchill iki müttefikini (artık Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmuştu), İtalya'yı savaşın dışına iterek Türkiye'yi savaşa çekmeye iknâ etmeye çalışıyordu[46]. 1942-43 yıllarının kış aylarında yaşanan savaşın getirdiği değişikliğin üstüne eklenen bu teklif, 1945 yılına kadar Türk diplomasisinin en büyük sorunu olmuştu.

Müttefik Üstünlüğü: Kasım 1942 - Mayıs 1945

İkinci Dünya Savaşı'nın kaderini değiştiren tarihi belirlemek pek de kolay değildir. Aralık 1941'de Japonya'nın Pearl Harbour'a saldırmasının ardından Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa katılması belki de bunu belirleyen en büyük etkendi. Uzun vadede Mihver'in savaşı kaybetmesi bekleniyordu. Ama Türkiye'nin yakın çevresinde, Sovyetler Birliği'nde ve Kuzey Afrika'da yaşanan savaşlar üzerinde çok az etkisi olmuştur. Türkiye'nin durumu 1942-43 yılları kış aylarına dek değişmedi. Bunun birinci sebebi, Ekim-Kasım 1942'de Almanların Mısır'da yenik düşmeleri ve müttefiklerin Cezayir'le Fas'a çıkmaları ki, bu olay Orta Doğu'daki Mihver tehdidine son vermişti, ikincisiyse Şubat 1943'te Almanların Stalingrad'da kuşatılmalarıydı. Bu son olay nihayet Hitler'in Sovyetler Birliği kampanyasının sona erdiğini gösteriyordu. Aslında Türk devlet adamları, Stalin Doğu Avrupa'yı fethetmeden önce Almanya'nın batılı müttefiklerle bir barış anlaşması imzalamasını ve böylece bölgede Rusya'ya karşı denge sağlayabilecek bir güç oluşmasını tercih ediyorlardı. Ama bu ümit gerçeklere ters düşüyordu. Bir tarafta, Hitler savaşı sonuna dek devam ettirmek istiyor, onu devirme veya suikast girişimleri başarısızlıkla sonuçlanıyordu. Diğer yandan, müttefiklere göre savaş kötüye karşı verilen iyi bir mücadeleydi ve milli çıkarlara tezat oluşturmuyordu. Zafer, Üçüncü Reich tamamen yok edildiğinde kazanılacaktı. Ocak 1943 Kazablanka Konferansı'nda kabul edilen, Almanya'nın kayıtsız şartsız teslim olmasını talep etme politikası, Hitler'in fanatikliğiyle birleşince, Almanya'yla batılı mütte-

fiklerin barış ihtimali ortadan kalktı. Türkler dünyayla olduğu gibi başa çıkmak zorundaydılar, özellikle de müttefiklerin Türkiye'yi savaşa sokma çabalarıyla. Bu konuda Türk politikası oldukça kararlıydı. İlk başta, müttefikler tarafında Türkiye savaşa girerse, hazırlıklı olmayışı ve destek gelmemesi sebebiyle Almanya'nın saldırısına karşı savunmasız kalacaktı. Benzer şekilde Stalin de, Türkiye'nin savaşa katılmasını Sovyetlerin Türkiye'ye girmesine mazeret gösterebilecekti. Öte yandan müttefiklerin tekliflerini reddetmesi durumunda Türkiye yalnızlığa terk edilebilir ve Sovyetlerin boğazlarda ya da savaş sonrasında başka herhangi bir bölgede isteklerine karşı koymak için çok zayıf kalabilirdi. İngiltere'yle Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'yi savaşa sokmasının karşılığı olarak Rusya'ya boğazların kontrolünü teklif etmeleri -İngilizler 1915'te bunu yapmıştı- endişesi Türklerin aklından çıkmıyordu. Bu sebeple İnönü ve arkadaşları, müttefikleri Türkiye'nin niyetleriyle tatmin ederek zaman kazanmak ve güneydoğu Avrupa'yı batılı müttefikleriyle birlikte müdafaa etmek amacıyla olmadığı müddetçe ülkelerini savaşın dışında tutmaya özen göstermek zorundaydılar. Bu olasılık asla gerçekleşmediği için, ikinci tehlikeyle karşı karşıya kalan Türkiye tarafsız kaldı.

Türkiye'yi savaşa sokma girişimlerini ilk olarak Winston Churchill başlatmıştır. Bu istek 9 Kasım 1942'de Anthony Eden tarafından ABD Londra Büyükelçisi John G. Winant'a iletilmiştir. Suriye veya başka bölgelerden Türkiye'ye askeri malzeme sokmak ilkesine dayanıyordu. Türkiye'nin, Almanya'nın güney birliklerine saldırmak için 1943 baharında Balkanları istilâ edeceği tahmin ediliyordu. Bu projenin önündeki engeller Türklerin savaşa girmekte isteksiz olmaları, Eden de dahil siyasi uygulanabilirliğinden şüphe eden İngiltere dışişleri bakanlığının ve stratejik varlığını sorgulayan komutanların (özellikle ABD) karşı çıkmalarıydı[47]. Yine de Roosevelt ve Churchill arasında yapılan Kazablanka Konferansı'nda, İngiltere'nin Türkiye'yi müttefikler tarafında savaşa dahil etmesi gerektiği üzerinde anlaşmaya vardılar. Almanya'dan kayıtsız şartsız teslim olmasını talep etme fikrine karşı çıkan Türkler, Kazablanka kararlarının onları İngiliz nüfuzu altına alması fikrinden rahatsız olmuşlardı[48]. İnönü 30-31 Ocak 1941'de, Adana

yakınlarında duran bir trende Churchill'le bir görüşme yapmayı kabul etti. İnönü'nün asıl amacı Türkiye'yi Mihver karşısında savaşa sokmaktan sakınmak ve karşılığında mümkün olan en fazla miktarda savaş malzemesi temin ederek, Churchill'i Stalin'in savaş sonrası niyetlerinden haberdar etmekti. Almanya karşısında savaşa girmenin Türkiye'yi Rusya'ya karşı zayıflatmasından endişe duyan Türk liderler, Churchill'in verdiği taahhütlerle iknâ olmamışlardı. Churchill, Türkiye'de bulunan hava üslerinin Kraliyet Hava Kuvvetleri için hazır bulundurulmasını teklif ettiğinde Türkler, Almanya'nın boğazlardan geçebileceğini, İstanbul'da ve Türkiye'de bulunan birkaç sanayi bölgesini yok ederek tepki verebileceğini söylemişlerdi. İngiltere'nin Türkiye'den acil bir yükümlülük yerine getirmesini istememesi, ama Türkiye'nin Romanya petrol yataklarına, On iki Ada'ya ve Girit'e saldırı düzenlemek maksadıyla Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin hava üslerini kullanmasına izin vermesi konusunda yeniden görüşülmesi ve bölgede anarşi olayları meydana gelirse Türkiye'nin Balkanlara müdahale etmesi konularında anlaşmaya varıldı. Savaşa katılması durumunda İngiltere (Sovyetler Birliği'ne atıfta bulunularak) savaştan sonra Türk topraklarının dokunulmazlığını taahhüt ediyordu. Anlaşmada verilen en açık taahhüt, Türkiye'ye acil silah aktarımı yapılması ve altyapı desteği sağlanmasıydı[49].

Adana Konferansı'nın ardından, Şubat 1943'te Türk-İngiliz askeri görüşmeleri başladı. İngilizler hava ve kara müfreze birlikleri için Türkiye'de tesis kurma planlarına başladılar ama Türkler, İngiliz kuvvetlerinin topraklarına yayılmasını geciktirmek için ulaşım ve lojistik sorunlarını bahane ederek her seferinde geri adım attılar. Türkler, savaşa girecekleri tarihi geciktirme politikası uyguluyorlardı. Yine de Churchill vazgeçmedi. Tam aksine 25 Temmuz 1943'te Mussolini Hükümetinin devrilmesi ve 8 Eylül'de İtalya'nın teslim olması, Türkiye'yi savaşa girmeye iknâ etmek konusunda ona cesaret vermişti. İtalya'nın düşmesi akıllara hemen On iki Ada'nın geleceği sorusunu getiriyordu. İngilizler bu sorunu adalara kuvvet göndererek çözümlemeyi teklif etmişti. Fakat 1943 yılının Eylül-Ekim aylarında On iki Ada'yı ele geçirme girişiminde bulununca, Türkler küçük gemilerle yiyecek ve malzeme ta-

şımaktan ve esir düşerek anavatana kaçan İngiliz askerlerini almaktan başka bir şey yapamaz olmuşlardı. On iki Ada harekâtı, İngilizler açısından başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunu takiben Kasım ayının ortalarında Almanlar adayı yeniden fethettiler. Bu sonuç Almanların hâlâ Akdeniz'de en kuvvetli askeri güç olduğunu gösterdiğinden, Churchill diplomasisinin başarısızlığını da göstermişti. Ayrıca savaşa müttefikler tarafında katılması durumunda Almanların Türkiye'ye misilleme yapabileceğini de gösteriyordu[50].

On iki Ada mücadelesi yaşanırken, İngilizler Türkiye'ye diplomatik baskı yapmaya devam ediyorlardı. Sovyetler Birliği bu aşamada Türkiye'nin savaşa girmesi fikrini hâlâ destekliyordu. Moskova'da 1 Kasım 1943'te, Eden, Molotov ve ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull arasında yapılan görüşmelerde, Sovyet Dışişleri Bakanı, Türkiye'ye tartışmaya yer bırakmayacak şekilde savaşa müttefikler tarafında katılması gerektiğinin söylenmesini teklif etti. Sovyetler, Türkiye'nin savaşa katılmasını istiyorlar, bu sayede Rus cephelerinde bulunan 15 Alman tümeninin çekileceğini ümit ediyorlardı. Roosevelt, Türkiye'ye topraklarında müttefik hava üsleri kurulmasına izin vermesi ve 1943 yılı sonuna kadar müttefikler tarafında savaşa katılması tekliflerinin sunulmasını kabul etti. Eden, 5-8 Kasım tarihleri arasında Kahire'de gerçekleşen konferansta bu teklifleri Menemencioğlu'na getirdi, ancak Türk Dışişleri Bakanı'nı Türkleri savaşa sokma niyetleri olmadığına iknâ etti[51]. Yine de Menemencioğlu iknâ olmamıştı. İngilizlerle Amerikalıların Balkanları tamamen istilâ etme taahhüdü vermeleri haricinde Türkiye'nin savaşa girmesinin mümkün olmadığını açıkça belirtti. Müttefik kuvvetlerin Türkiye'de hava üssü kurmaları, Türkiye'nin hiç de hazırlıklı olmadığı bir zamanda Almanya'ya savaş ilân etmek anlamına gelecekti. Menemencioğlu, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası niyetleri hakkında soru sorduğunda Eden, İngiltere'nin isteklerini yerine getirmemesi haline Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne karşı desteklememekle tehdit etti. Böylece görüşmeler bir sonuç getirmemiş, biraz da tatsız sona ermişti. Türkler 22 Kasım'da gönderdikleri bir mesajla, Almanya'ya karşı yeterli koruma sağlanması halinde "prensipte" savaşa dahil olabileceklerini bildirdiler[52].

4-6 Aralık 1943'te Kahire'de yapılan konferansta İnönü Roosevelt ve Churchill'le

Bu sorunlara rağmen müttefik kuvvetler 1944 yılına kadar Türkiye'yi savaşa dahil etme çabalarına devam ettiler. 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihlerinde Churchill, Roosevelt ve Stalin arasında gerçekleşen Tahran Konferansı'nda Stalin bu konu hakkında fikrini değiştirmeye başlamıştı. Fransa'da yapılacak olan savaşın ertelenmesine yol açacaksa, askeri kuvvetlerin Türkiye'ye gönderilmesine karşı çıkıyor, bu sebeple Türkiye'nin savaşa girmesinin önemsiz olduğunu savunuyordu. Yine de konferans, Türkiye'nin savaşa girmesinin mutlak gereksinim olduğu ve 14 Şubat 1944 tarihinin savaşa aktif olarak katılması için belirlenen son tarih olması kararıyla sona erdi[53]. 4-6 Aralık 1943 tarihlerinde Roosevelt ve Churchill'le yeniden Kahire'de yapılan bir konferansta bu teklifler İnönü'nün önüne geldi. Kahire'ye gelmeden önce İnönü, hükümetten ve parti grubundan gerekli olması halinde savaşa girmek konusunda yetki almıştı. Ayrıca, eşit şartlarda müzâkere etme hakkını kullanması ve sadece Tahran'da alınan kararların tartışılmaması kaydıyla toplantıya katılmayı kabul etmişti[54]. Bir yanılgıya düşen İnönü ve arkadaşları, kendilerini savaşa itenin İngilizler değil de, Sovyetler olduğuna, İngilizlerle Amerikalılarınsa kasıtsız taraflar olduğu-

na inanıyorlar, Sovyetlerin olası niyetlerinden hâlâ rahatsızlık duyuyorlardı. Kahire görüşmelerinde bulunmamaları Sovyetlerin dikkatini çekmişti. Churchill bunu fark eden Türkleri yeniden, müttefikler tarafında savaşa girmemeleri durumunda savaş sonrasında Sovyetler Birliği'ne karşı desteklemeyebilecekleri konusunda uyardı. Ama Türkler, Sovyetler Birliği hakkındaki şüphelerinin üzerinde fazla durmamaya karar verdiler. İnönü, Türkiye'nin askeri yetersizliği ve İngiltere'den gelecek olan malzemelerin aksaması üzerinde duruyordu (İngilizler bunu reddettiler). İnönü, Türkiye'nin sadece Balkanlarda müttefik saldırı kuvvetlerinin oluşturulması kaydıyla mümkün olabileceğini savundu. İnönü şunları söylemişti: "**Türkiye için en uygun olan, kendi sahasında İngilizlerle ve Amerikalılarla omuz omuza çarpışmaktır**". Ama Fransa Savaşı'ndan asker çekerek Türkiye'ye göndermek fikrine karşı çıkan Amerikan askeri yetkililerinden bu fikre tepki geldi. General Marshall, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda hattın gerisinde bulunan lojistik avantajlarının yok olacağını iddia etmişti. ABD ordusunun endişelerinden haberi olmadığı halde, Roosevelt'in Türkiye'yi savaşa sokmak fikrine şüpheli baktığını sezinleyen İnönü, İngiltere'yle Amerika Birleşik Devletleri arasındaki bu görüş ayrılığını kullanarak zaman kazandı. Daha sonra İnönü, "**Roosevelt benim Türkiye'yi savaşa sokma konusundaki endişelerimi tamamen anlamıştı**" şeklinde konuşmuştur[55]. Sonuçta konferans bir sonuca varılamadan kapandı. Türkler sadece bahsi geçen hava üslerinin hazırlığı konusunda askeri görüşmeler yapma taahhüdü vermişler ve bu üslerin müttefiklerce kullanımı konusunda 15 Şubat 1944'e kadar karar verme haklarını saklı tutmuşlardı[56].

Kahire'de alınan kararlardan sonra başlayan askeri görüşmeler çıkmaza girmişti. Alman ajan "**Cicero**" (Knatchbull-Hugessen'in uşağıydı) vasıtasıyla konferans tutanakları hakkında bilgi sahibi olan von Papen, Türklere müttefik uçaklarının topraklarına inmesine izin vermelerinin Almanya'yla savaş anlamına geleceğini bildirdi. 18 Aralık'ta Menemencioğlu, von Papen'e Türkiye'nin tarafsız kalacağı konusunda teminat verdi. 12 Aralık'ta Türk Hükümeti müttefiklere, 15 Şubat tarihine kadar müttefik uçak filolarını kabul etmeme hakkını kullanacağını bildirdi[57]. Bunun üzerine Ankara'ya gelen askeri heyet, bir sonuç alamayın-

ca 4 Şubat 1944 tarihinde geri döndü ve İngilizler Türkiye'ye sağladıkları malzemeleri göndermeyi kestiler. Aynı yılın ortalarında Sovyetler, artık Türkiye'yi savaşa dahil etmek istemediklerini bildirmiş ve İngiliz ve ABD kuvvetlerinin bölgeyi kullanmalarına karşı çıkmıştı; çünkü bu şekilde Stalin'in güneydoğu Avrupa savaş sonrası planlarını engellemiş olacaklardı[58]. 1944 yılının Temmuz ayına gelindiğinde İngilizler de Türkiye'ye savaşa girmek için baskı yapmanın bir faydası olmayacağı görüşünü benimsemeye başlamışlardı. Doğu Avrupa'daki nüfuz bölgelerini belirlemek ve Sovyetler Birliği'ne Bulgaristan'la Romanya'da pay vermek amacıyla Ekim 1944'te Churchill'le Stalin, Moskova'da bir araya geldiklerinde, güneydoğu Avrupa'da Sovyetler Birliği'nin önünü tıkayacak olan -Türkiye de dahil- bir müttefik müdahalesi gündemden çıkarılmıştı. Churchill, Türkiye'ye müttefikler tarafında savaşa katılmak konusunda baskı yapmamaya karar vermişti. Bu karar, Sovyetler Birliği'ni askeri avantajdan mahrum bırakıyordu ama bu aşamada Sovyet birlikleri zaten Bulgaristan'ı işgal etmekle meşguldüler[59].

Türkler üzerinde uyguladıkları baskının azalması, müttefiklerin savaş diplomasisinden vazgeçtikleri anlamına gelmiyordu. Müttefik kuvvetlerin zafer kazanmasının an meselesi olduğu ülke içindeki bazı değişiklerle kendini belli etmişti. Bunlardan ilki, Ocak 1944'te Mareşal Fevzi Çakmak'ın mecburi istifasıdır. 68 yaşındaki Mareşal, aslında emeklilik yaşını geçmişti ve görevine devam edebilmesi için cumhurbaşkanının onayına ihtiyacı vardı. Askeri meselelerde takındığı muhafazakâr tavır, istifa etmesini gerektiren nedenlerden biriydi. Bununla birlikte Alman taraftarı olarak bilinmesi de önemli bir rol oynamıştır. Diğer etmenlerse Varlık Vergisi'nin, Mart 1944'te kaldırılması ve bundan iki ay sonra Pantürkist hareketlere karışanlar hakkında açılan davalardır[60]. 1944 yılının Mayıs ayında Menemencioğlu, savaş sonrası Balkan devletlerin bağımsızlığını garanti eden bir Türk-Sovyet anlaşması teklifiyle Ruslarla uzlaşmaya çalışmıştı. Sovyetlerse bunun ancak Türkiye'nin derhal savaşa katılmasıyla mümkün olabileceğini belirtmişlerdi ki, Türklerin bunu kabul edemeyeceğini gayet iyi biliyorlardı. Menemencioğlu, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin savaşa katılmasını arzu ettiği, ama bunun ancak savaş sonrasında Sovyet askerlerinin "destek olmak" amacıyla Türk topraklarında kalmak suretiyle gerçek-

leşebileceği kararına vardı[61]. İnönü'nün müttefikleri, özellikle de İngilizleri yatıştırmak için aldığı kararlar, 15 Haziran 1944'te Menemencioğlu'nun istifa etmek zorunda kalmasına kadar vardı. Yerine Eylül ayında Hasan Saka Dış işleri Bakanı olmuştu. Menemencioğlu'nun istifa etmek zorunda kalmasının en büyük sebeplerinden biri, Montreux Sözleşmesi'ni hiçe sayarak altı silahlı Alman gemisinin Boğaziçi'nden geçmesine izin vermesi üzerine İngilizlerin yaptığı şikayetti (Türkler bu gemilerin savaş zamanında geçişine izin verilen destek botları olduğunu iddia etmişlerdir). Ama asıl neden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın, özellikle de Eden'in, Menemencioğlu'nun Alman taraftarı olduğunu düşünmesidir. Gerçekten öyle olup olmadığı tartışılmaktadır ama izlediği tüm politikaları onayladığı halde, müttefikleri sakinleştirmek için İnönü bu kararı almak zorunda kalmıştı[62].

1944 yılının bahar ve yaz aylarında Türkiye'yle müttefik devletler arasında yaşanan en hararetli ilişkiler, Türkiye'nin Almanya'yla ticari ve diplomatik ilişkilerini kesmeleri konusunda yapılan baskılardı. 1944 yılının ilk aylarında Türkler Almanya'ya yaptıkları krom sevkıyatını artırmış, bu da Amerika Birleşik Devletleri'yle İngiltere'nin sert tepkilerini çekmiş, hatta Türkiye'ye ekonomik abluka tedbirlerini uygulamayı bile düşünmüşlerdi. Türkiye'yi Mihver'e eskisinden daha fazla bağımlı kılacağı düşüncesiyle bu fikirden vazgeçildi. Diplomatik baskı yeterli olacaktı. Menemencioğlu, 20 Nisan'da Almanya'ya yapılan krom ihracatının hemen kesileceğini duyurdu. 26 Mayıs'ta Almanya'ya yapılacak olan diğer stratejik malzeme sevkıyatını yüzde 50 azaltmayı ve müttefiklerden gelen taleplere öncelik vermeyi kabul etti. 2 Ağustos'ta Türkiye'nin Almanya'yla diplomatik ilişkilerini kesmesiyle süreç sona ermiş, von Papen'se belirsiz bir gelecekle kucaklaşmak üzere Berlin'e geri dönmek zorunda kalmıştı[63].

Türkiye'nin Almanya'yla bağlarını kopardığı bu son devrede bile, Balkanların geleceğinin belirlenmesinde aktif bir rol oynamak üzere, savaşa dahil edilmesi üzerinde tartışmalar devam ediyordu. Bu, Menemencioğlu'nun, Almanya'yla müttefikler arasında bir barış anlaşması düzenlenmesi isteğinden kaynaklanıyordu. Bu sayede Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'yı ele geçirmesi önlenebilirdi. 28 Şubat 1944'te düzenlenen bir akşam yemeğinde yaptığı konuşmada Menemencioğ-

lu, Türkiye'nin önderlik yapacağı bir Balkan Federasyonu kurulmasını önermişti. Bu federasyon Almanya'yla Panislavist Avrupa arasında arabuluculuk görevi üstlenecekti. Her iki tarafın da benimsemediği bu fikir rafa kaldırıldı. Ama Temmuz 1944'te, Sovyetler, Romanya'yla Bulgaristan'ı işgal etmeye hazırlanırken, Türkiye'nin Balkanlara müdahale etmesiyle ilgili alternatif bir plan ortaya atılmıştı. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin müdahale etmesi durumunda Bulgaristan'a savaş açacaklarını bildirmiş, Ankara'da bulunan ABD Büyükelçisi Laurence Steinhardt, yakın gelecekte ek savaş malzemesi temin edebilmesi durumunda Türkiye'nin savaşa katılması gerektiğine iknâ olmaya başlamıştı. Müttefikler, Türkiye'nin öne sürdüğü koşulları yerine getiremedikleri için bu proje asla gerçekleşmedi. Eylül 1944'te Sovyet kuvvetleri Bulgaristan'ı işgal ederek Türkiye'de, Sovyet ve Bulgar yayılmacılığının bir tehdit oluşturması ihtimali sebebiyle paniğe yol açtılar. Böylesi bir durumda batılı müttefikler karşı koymayabilirlerdi. Fakat daha sonra İngilizler, Yunanistan'da istikrarlı bir devlet kurulacağı konusunda Türkleri iknâ edince, İngilizler ve Yunanlılarla ortak çıkarlar taahhüt edildi. Bundan başka Kasım 1944'te On iki Ada üzerindeki taleplerinden vazgeçtiler[64].

Savaşın son devresinde, 1945 yılının Şubat ve Mart ayları arasında, Türkiye'nin savaşa dahil olma konusundaki kaygıları, savaş sonrası kurulacak olan siyasi düzende Türkiye'nin konumu ve Stalin'in boğazlar üzerindeki heveslerine kaymıştı. 1944'te gerçekleşen Moskova Konferansı'nda Stalin, Montreux Sözleşmesi'nin "uygunsuz" ve Rusya'yı hedef alan bir "ok" olduğunu iddia etmiş ve Türkiye'nin Rus ticaretine sekte vurmasına izin veremeyeceğini belirtmişti[65]. Dışişleri Bakanlığı ve Eden'in tavsiyelerine rağmen Churchill, İngiltere'nin Sovyet savaş gemilerinin boğazlardan geçmesine karşı çıkmayacağını ve sözleşmenin artık "kabul olunmaz" ve "modası geçmiş" olduğunu söylemişti. Stalin boğazlardaki taleplerinin tam olarak ne olduğunu bildirmemişti. Roosevelt'in katılmadığı bu konferansta bir karara varılamamıştı[66]. 4-11 Şubat tarihlerinde "Üç Büyükler" arasında düzenlenen son savaş konferansında soru yeniden gündeme gelmişti. Stalin, Montreux Sözleşmesi'ne yönelik itirazlarını dile getiriyor, Eden'le birlikte Türkiye'nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün garanti

edilmesi gerektiğini (daha sonra bu fikirden vazgeçildi) belirten Churchill'se sözleşmede yenilik yapılmasını yeniden kabul ediyordu. Konferans, Sovyetlerin özel bir istekte bulunmamasına rağmen, müttefiklerin bu konu hakkında daha detaylı görüşmesi kararıyla sona erdi. Buna rağmen Sovyet tarafı, müttefiklere danışmadan Türkiye'yle herhangi bir anlaşma yapmayacağını ve Türkiye'nin bağımsızlığına ve bütünlüğüne zarar vermeyeceğini açıkladı. Molotov'un, 19 Mart tarihinde Moskova'da bulunan Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper'e, 1925 Türk-Sovyet antlaşmasında değişiklikler yapılması gerektiğini söylediğine Sovyetler bir adım daha atmış oldular. Buna cevaben Türkler, Sovyetlerle dost ilişkilerini sürdürmek istediklerini ve Sovyet tarafından gelecek teklifleri değerlendireceklerini bildirdiler. Aslında Türkler gelecekte olabileceklerden endişe duyuyorlardı. Sovyetlerin, Mart ayı sonunda yaptıkları boğazların geleceği konusunda Türkiye'yle Sovyetler Birliği'nin karşılıklı bir anlaşmaya varması teklifi bu endişelerini artırmıştı. Stalin bu teklifle batı desteğini Türkiye'den uzaklaştırmak istiyordu. 19 Mart tarihinde Sovyet Hükümeti 1925 antlaşmasının kaldırılacağını duyurmuştu[67]. İnönü Hükümeti Stalin'in boğazlarla ilgili yapabileceği tekliflerle yüzleşmek üzereydi. Bu arada Yalta Konferansı'nda alınan bir başka karar, 23 Şubat'ta Türkiye'nin Almanya'yla Japonya'ya savaş ilân etmesine yol açmıştı. Bu karara göre sadece 1945 yılı sonuna kadar müttefikler tarafında savaşa katılan devletler Birleşmiş Milletler üyesi olabileceklerdi. Savaştan sonra kaderlerinin ne olacağını bilememekle beraber Türkler uluslararası kuruluşlarda aktif rol almak istiyorlardı.

Tarafsız Türkiye, 1939 - 45:
Taktikler, Stratejiler ve Uygulamalar

İnönü ve onu destekleyenler, savaştan sonra da savaş zamanında gerek ülke içinde, gerekse batılı müttefiklerine karşı uyguladıkları başarılı politikaları devam ettirmek istiyorlardı. Türkiye bir tek silahı bile ateşlemeden, toprak ve can kaybı vermeden bu savaşı atlatmayı başarmıştı. İnönü Hükümeti yürüttüğü başarılı diplomasi sayesinde, tüm Avrupa'yı içine çeken savaş vahşetinden Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumuştu. Türk ve batılı gözlemciler müttefik-

lerin uyguladığı politikalar her ne olursa olsun, Türkiye'nin tarafsızlığının her iki taraf için de en iyi sonucu verdiğini vurgulamaktadırlar. Türkiye'nin müttefikler tarafında savaşa katılması Almanya'nın saldırısına uğraması anlamına gelecek -Yunanistan ve Yugoslavya örneklerinde olduğu gibi- bu da müttefikler için bir başka engel teşkil edecekti, hatta bir Sovyet işgaliyle sonuçlanabilirdi[68]. 1941 yılında Almanya'yla saldırmazlık paktı imzalamış olmasına rağmen, Türkiye'nin savaş boyunca aslında müttefiklere yakınlık duyduğu düşünülmektedir[69]. Bu varsayım kabul görmeyebilir ama İnönü ve Hükümetinin başarıyla Türkiye'nin milli çıkarlarını gözettikleri inkâr edilemez. Hiç şüphesiz Türkiye'nin en önemli milli menfaatı, 1923 yılında kazandığı bağımsızlığından ve toprak bütünlüğünden ödün vermeden savaşın hezimetinden uzak kalmaktı. Bu bağlamda, İnönü ve arkadaşları tamamıyla başarılı olmuşlardır. Her iki tarafla yürüttükleri pazarlık görüşmelerinde beceri göstermişler ve diğer devletlerin propagandalarının kendi iç siyasetlerine nüfuz etmesini engellemişlerdir. Bu ülkelerin kalıcı dostluklarının değil de, kalıcı menfaatlerinin bulunduğu göz önüne alınarak, Türk diplomasisinin çok iyi bir iş başardığı söylenebilir[70]. Tarafsız kalan diğer devletler gibi Türk ekonomisi de savaş sırasında kıtlık çekmiştir. Bu durum Varlık Vergisi'nden ziyade, hükümetin ekonomi ve finans idaresindeki başarısızlığından kaynaklanıyordu[71]. Yine de, savaşa katılmaları durumunda, savaş sonrası ülkenin çekebileceği mali sıkıntılarla karşılaştırılınca bu ekonomik sorunlar önemsiz kalıyor.

İnönü ve arkadaşları amaçlarına ulaşabilmek için, bir gücü diğerine karşı kullanarak Türkiye'nin stratejik pozisyonundan azami ölçüde faydalanmışlardı. Türkiye'nin askeri güçsüzlüğü, Almanya ya da Sovyetler Birliği'nden gelebilecek bir saldırıya karşı onu ciddi sıkıntılar içinde bırakıyordu. Modern hava kuvvetlerine ve mekanize kara kuvvetlerine sahip devletlere karşı boğazları korumak neredeyse imkânsızdı. Buna rağmen bu zayıflığı bir diplomatik avantaja dönüştürmeyi başaran İnönü, Türkiye'nin askeri açıdan hazırlıksız olduğu konusunu vurgulamış ve müttefiklerin savaşa dahil etme baskılarından kurtulmuştu. Aynı zamanda İngiltere'yle Amerika Birleşik Devletleri'nin, Türkiye'yi savaşa sokma konusundaki görüş ayrılıklarından faydalan-

mayı başarmıştı. Türkiye'yle müttefikler arasında gerginliğe neden olan tek unsur, müttefiklerin tek bir düşmanı bulunurken Türkiye'nin hem Mihver'den hem de Sovyetler Birliği'nden tehdit alıyor olmasıydı. Türklere göre Stalin de en az Hitler kadar tehlikeliydi. Buna rağmen Türkler bunu da bir avantaja dönüştürmüş, Alman tehdidini müttefikler tarafında savaşa katılmamak için, 1939 yılında imzaladıkları Üç Taraflı Antlaşma'dan doğan yükümlülüklerini 1940 yılında yerine getirmemelerini de Sovyetlere karşı bahane olarak kullanmıştı. Benzer şekilde 1941 yılında Almanya'nın yaptığı savaş yardımı çağrısı karşısında Sovyetler Birliği'nin saldırması tehlikesini ileri sürmüştü. Yürütülen bu diplomasiye iyi şans da yardım etti. Hitler'in Stalin ile 1940 yılında Yakın Doğu meselesi üzerinde karşılıklı anlaşmaya varamaması Türkiye için büyük şanstı. Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırma arzusunun Orta Doğu'yu istilâ etme arzusundan daha büyük olması 1941 yılında Türkiye'yi Alman istilâsından kurtarmıştı. Hitler'in orduları Sovyetler Birliği'nde yenilgiye uğradığı için, İngilizleri Orta Doğu'dan çıkarma planını uygulayamamıştı çünkü bunu yapabilmesi için hem Sovyetleri yenmesi hem de Türkiye'yi istilâ etmesi gerekiyordu. Savaş sonunda, Almanya'nın çekilmesi üzerine Yunanistan'ı Sovyetlerin değil de İngilizlerin işgal etmesi Türkiye'nin üç tarafının düşmanlarca kuşatılmasını engellemişti. Bu sonuçlar Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak ayakta kalmasını sağlamışlardı.

Türkiye'nin savaş boyunca tarafsız kaldığını söylemek, 1939-1945 yılları arasında uygulanan politikalarda meydana gelen önemli değişikliklerin gözardı edilmesine sebep olacaktır. Bu değişiklikler Türkiye'nin savaş galibi olacak taraf hakkındaki inanışlarını değiştirmesinden kaynaklanmıştır. Tarafsızlık geniş kapsamlı bir kelimedir ve İsviçre'nin benimsediği de *jure* (meşru) tarafsızlık gibi, Türkiye'nin desteklediği *de facto* tarafsızlık anlamına da gelebilir. Ekim 1939-Haziran 1940 arasında Türkiye yaptığı anlaşmayla İngiltere'yle Fransa'nın müttefiki olmuştu ve bu ittifaktan doğan yükümlülüklerini yerine getirmeye hazır gözüküyordu. 1941 yılı baharında Almanya'yla saldırmazlık paktının imzalanmasıyla daha da tarafsız bir konuma gelmiş ve Menemencioğlu'nun belirttiği gibi her iki tarafa da eşit mesafede "aktif tarafsız" bir ülke olmuştu. 1943'te yeniden müttefikler kanadına yaklaşan

Türkiye, saldırmazlığını sürdürmüştü. 1943-44 yılları arasında Türk liderleri müttefiklere, sadece Balkanlarda bulunacak müttefik birliklerin bir parçası olarak savaşa katılmaya niyetli olduklarını yinelemişlerdi. Bazıları Türklerin, Amerika Birleşik Devletleri'nin Fransa Savaşı'ndan asker çekme fikrine karşı olduğunu bildiklerini ve bunun sadece İngilizleri reddetmenin kibar bir yolu olduğunu söyleyerek, teklifin bir blöf olduğunu savunacaklardır. Ama yine de, Doğu Avrupa'nın Stalin'in eline geçmesini önlemeye çalışmaları Türklerin samimi bir davranışıydı ve ayrıca İngiltere'yle Amerika Birleşik Devletleri Balkanlarda bir harekât gerçekleştirmiş olsalardı, büyük ihtimalle Türkiye de bu harekâta katılacaktı[72]. Bu durumda de *facto* tarafsızlığını bile hiçe sayan Türkler, ittifakın tam bir üyesi haline geleceklerdi.

Türkiye'yi savaştan uzak tutması bakımından başarılı sayılan Türk diplomasisi, Sovyetler Birliği'ni Doğu Avrupa'da egemen güç haline getirmesi bakımından eleştirilebilir. Türk politikacıları, özellikle de Menemencioğlu savaş boyunca, Sovyetler Birliği'yle batılı komşuları - özellikle de Almanya- arasındaki güç dengesini, Alman gücünün tamamen ortadan kalkmasını engelleyerek korumaya özen göstermişlerdi. On dokuzuncu yüzyıla dek Türk diplomasisindeki bu asıl hedef, 1939-45 döneminde müttefiklerin düşmana karşı girdikleri tutum ve Hitler'in savaştan vazgeçmeyen tavrı nedeniyle ulaşılamaz görüyordu. Hem müttefikler hem de Mihver bu savaşta kesin zafer kazanmak için savaşmışlardı. Güç dengesi gibi ilkeler nüfus mübadelesi ya da demokratik veya totaliter ideolojilerin savunulması için kullanılamazdı. Güç dengesini bozduğu için değil, kötü bir rejimi olduğu için Hitler'e karşı savaş veriliyordu. Güç dengesi sisteminin bir parçası olan, mühim devletleri sistem dışı bırakmamak ilkesi çiğnenmişti. Türkler savaşa girmeyerek, Stalin'in boğazları eline geçirmesini ya da Türkiye'nin bir Sovyet uydusu haline gelmesini önlemek için batılı müttefiklerin savaş zamanında yapılan ittifakları unutabilmeleri riskini göze alıyorlardı. 1944 yılında Menemencioğlu, bu riski almak gerektiğini, savaşa girmese bile batı güçlerinin savaş sonrasında Rusya'ya karşı Türkiye'yi destekleyeceğini düşünüyordu[73]. Tahminleri sonradan doğru çıktı ama o zamanlar bunun hiçbir garantisi yoktu ve Türkiye zor elde ettiği güvenliğe karşı ciddi tehditlerle karşılaşıyordu.

NOTLAR

1. Annette Baker Fox, *The Power of Small States: Diplomacy in World War II* (Chicago, IL, University of Chicago Press, 1959), s. vii.

2. Bu tartışmalann özeti için bkz., Brock Milman, "Turkish Foreign and Strategic Policy 1939-42", *Middle Eastern Studies*, c. 31 (1995), s. 483-4.

3. Edward Weisband, *Turkish Foreign Policy, 1943-1945: Small State Diplomacy and Great Power Politics* (Princeton, NJ, Princeton University Press, 1973), s. 249. Savaş öncesi ve sonrası Çakmak'ın durumu hakkında daha fazla bilgi için bkz., William Hale, *Turkish Politics and the Military* (London, Routledge, 1994), s. 70, 78-9, 82-3.

4. Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 33-71 ve Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy during the Second World War: An Active Neutrality* (Cambridge, Cambridge University Press, 1989), s. 41-57.

5. Milman, "Turkish Policy", s. 498-501: Selim Deringil, "The Preservation of Turkey's Neutrality During the Second World War: 1940", *Middle Eastern Studies*, c. 18 (1982), s. 34: Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 97 ve Sir Hughe Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War* (London, Murray, 1949), s. 148.

6. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 39, 93-95, ve "Preservation", s. 31-2; Türkkaya Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, 1939-1945, (Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 1965), s. 76-8. Ataöv, "Türk topraklarının kullanımı söz konusu olsaydı, Türkiye Bakü'ye saldırabilirdi" diye yazıyor, s. 77.

7. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 97-102, ve "Preservation", s. 34-8.

8. Frank G. Weber, *The Evasive Neutral: Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War* (Columbia, MO, and London, University of Missouri Press, 1979), s. 49-51 ve Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 104-105.

9. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 40.

10. Fox, *Small States*, s. 11-12. Fox bunun savaş sırasında tanındığına işaret ediyor ama 1939 ile 1940 yazı arasında Türklerin veya müttefiklerin beklentilerine uyduğu söylenemez.

11. A.L. Macfie, "The Turkish Straits in the Second World War, 1939-45", *Middle Eastern Studies*, c. 25 (1989), s. 240-1 ve Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, s. 78-79.

12. Bkz., William Hale, "Anglo-Turkish Trade since 1923: Experiences and Problems", William Hale ve Ali İhsan Bağış, *Four Centuries of Turco-British Relations* (Walkington, Eothen Press, 1984), s. 112-13. Bahsi geçen yıllar için veriler *Türk İstatistik Yıllığından* alınmıştır.

13. Aynı yer, s. 113 ve Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, s. 71.

14. Knatchbull-Hugessen'den alıntı, *Diplomat*, s. 167.

15. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 108.

16. Ataöv'den alıntı, *Turkish Foreign Policy*, s. 87.

17. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 102-15 ve "Preservation", s. 38-48 ve Knatchbull-Hugessen, *Diplomat*, s. 161-2, 166-7.

18. Necmeddin Sadak, "Turkey Faces the Soviets", *Foreign Affairs*, c. 27 (1949), s. 453.

19. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record*, 1914-1956 (Princeton, NJ, Van Nostrand, 1956), c. 2, s. 226-30.

20. Macfie, "Turkish Straits", s. 241-2; Bruce R. Kunihom, *The Origins of the Cold War in the Near East* (Princeton, NJ, Princeton University Press, 2nd ed., 1994), s. 25. Ayrıca bkz., Franz von Papen, çeviren: Brian Connell, *Memoirs* (London, André Deutsch, 1952), s. 465-8.

21. Y. Olmert, "Britain, Turkey and the Levant Question during the Second World War", *Middle Eastern Studies*, c. 23 (187), s. 438-43. Aynı yerden alıntı, s. 443.

22. Weber'e göre İngilizler eğer isteselerdi Raşit Ali'yi engelleyebilirlerdi. Ayrıca Irak'ta bulunan İngiliz Büyükelçi Sir Kinahan Cornwallis karşıklıklan arttırmıştı. Bkz., Weber, *Evasive Neutral*, s. 86-9.

23. Krizden bir yıl sonra Nisan 1942'de Knatchbull-Hugessen, Sir Orme Sargent'e gönderdiği şahsi bir mektupta "Türklerin Raşit rejiminin bastırılması harekâtına iştirak etmelerini ve Irak petrolünü ellerinde bulundurmayı istediğini yazmıştı" (Weber bu şekilde yazıyor), aynı yer, s. 89-90. Knatchbull-Hugessen anılannda böyle bir olaya değinmiyor.

24. Lukasz Hirszowics, *The Third Reich and the Arab East* (London, Routledge & Kegan Paul, 1966), s. 159-64. İngiliz raporlanna göre, Saraçoğlu Suriye'den Irak'a silah gönderilmesine karşı çıkmıştı. (Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 124). Ama Alman raporlan bununla çelişiyor. Aynı yer, s. 125.

25. Hirszowics, *Third Reich*, s. 170, 181-4; Olmert, "Levant Question", s. 444-7. 3 Haziran'da Saraçoğlu, von Papen'e stratejik sebeplerden ötürü Türkiye'nin Bağdat Demiryolu'nu Halep'e kadar işgal altında tutmayı düşündüğünü söylemişti ama Türkler daha sonra bu tekliften vazgeçtiler. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 125.

26. A. Suat Bilge, *Olaylarla Türk Dış Politikası* (1919-1965) (Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 1969), s. 166.

27. Ataöv'den alıntı, *Turkish Foreign Policy*, s. 102-3.

28. Weber, *Evasive Neutral*, s. 93-5.

29. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 121. Von Papen anılannda bu pazarlıklardan çok az bahsetmektedir. Türkiye ile Almanya arasında imzalanan saldırmazlık anlaşmasını gerçek bir tarafsızlık ve dostluk anlaşmasına dönüştürmeye çalıştığını yazmıştır Bkz., von Papen, *Memoirs*, s. 478.

30. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s.121-2; Bilge, *Olaylarla*, s.168-70; Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, s.92-4. Antlaşma metni için bkz., Hurewitz, *Diplomacy*, c. 2, s. 231.

31. Knatchbull-Hugessen, *Diplomat*, s. 169-70; Weber, *Evasive Neutral*, s. 102. Türklerin Almanlarla yaptığı görüşmelerden İngilizleri haberdar ettiğini von Papen doğruluyor (*Memoirs*, s. 478).

32. Deringil'den alıntı, *Turkish Foreign Policy*, s. 135.

33. Hirszowics, *Third Reich*, s. 197-201; Robin Denniston, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, the Foreign Office and Turkey*, 1942-44 (Stroud, Sutton Publishing/New York, NY, St Martin's Press, 1997), s. 59.

34. Deringil'den alıntı, *Turkish Foreign Policy*, s. 124.

35. Denniston, *Secret War*, s. 53, 66.

36. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 130-32; Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, s. 96-7; Weber, *Evasive Neutral*, s. 111-17;, 123-6: Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets* (London, Allen & Unwin, 1957), s. 175. Bu dönem Türkiye'si ve Pantürkizm hakkında daha fazla bilgi için bkz., Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation* (London, Hurst, 1995), s. 90-7, 110-35.

37. Weisband, *Turkish Foreign Policy*, 101-15; Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 129, 135-36; Fox, *Small States*, s. 20, 29. Türk dış ticareti rakamlan 1942 Türkiye İstatistik Yıllığı'ndan alınmıştır, bkz., Hale, "Anglo-Turkish Trade", s. 113. Aslında İngilizler 1941 yılında 151.000 ton krom almışlardı, başka bir deyişle imzaladıklan rakamın üç katını. Öte yandan Türkiye'nin Almanya'ya gönderdiği krom, Clodius Anlaşması'nda kararlaştınlan rakamın sadece yansıydı. Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 105-107.

38. Makale olarak yayınlanmıştır, C.L. Sulzberger, New York Times, Eylül 1943; bkz., David Brown, "Foreword", Faik Ökte, çeviren: Geffrey Cox, *The Tragedy of the Capital Tax* (London, Croom Helm, 1987), s. xiii.

39. Brown, "Foreword", *Tragedy of the Capital Tax*, s. 14.

40. Daha detaylı bilgi için aynı yere bkz., Ayrıca bkz., Edward C. Clark, "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered", *Middle Eastern Studies*, c. 8, s. 205-16; Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 231-6. Burada verilen yüzdeler Clark, "Varlık Vergisi"nden alınmıştır.

41. Denniston, *Secret War*, s. 48. Ataöv'den alıntı, *Turkish Foreign Policy*, s. 98. Ayrıca bkz., Sadak, "Turkey", s. 458.

42. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 127-8.

43. Knatchbull-Hugessen'den alıntı, *Diplomat*, s. 181.

44. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 131-2; Harry N. Howard, *Turkey, the Straits and US Policy* (Baltimore, MD, and London, Johns Hopkins University Press, 1974), s. 169.

45. Howard, *Straits*, s. 1665.

46. Knatchbull-Hugessen, *Diplomat*, s. 180; Denniston, *Secret War*, s. 76.

47. Howard, *Straits*, s. 170-1: Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 142-3. Churchill ile Eden arasındaki anlaşmazlıklar hakkında bkz., Denniston, *Secret War*, s. 7, 10, 76-7.

48. Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 106-9.

49. Aynı yer, s.133-9; Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, s. 119-32.

50. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 150-1; Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 163-6; Denniston, *Secret War*, s. 11-23. Weber, İngilizler adaların egemenliğini Türkiye'ye vermeyi reddettiği için Türkiye'nin kendi kuvvetleriyle harekâta katılmayı reddettiğini yazıyor. Ama bu diğer kaynaklar tarafından doğrulanmamıştır. Bkz. Weber, *Evasive Neutral*, s. 181-3.

51. Weisband'dan alıntı, *Turkish Foreign Policy*, s. 179.

52. Aynı yer, 175-85; Howard, *Straits*, s. 178-82; Kuniholm, *Origins*, s. 34-9.

53. Howard, *Straits*, s. 182-8; Kuniholm, *Origins*, s. 39-40.

54. Knatchbull-Hugessen, *Diplomat*, s. 197.

55. Weisband'dan alıntı, *Turkish Foreign Policy*, s. 208; Howard, Straits, s.188; Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 214.

56. Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 201-15; Howard, Straits, s. 188-94; Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 159-63; Kuniholm, *Origins*, s. 44-9.

57. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 163-4. Cicero olayı Knatchbull-Hugessen'in kariyeri boyunca en iyi bilinen olaydır, ayrıca von Papen, Cicero'dan edindiği bilgilere çok güvendiğini yazmıştır (*Memoirs*, s. 507-18). Daha fazla bilgi için bkz., Denniston, *Secret War*, s. 128-40.

58. Howard, *Straits*, s. 199, 204; Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 271-2; Kuniholm, *Origins*, s. 41; Macfie, "Turkish Straits", s. 245.

59. Howard, *Straits*, s. 205; Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 290-2; Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 176. Ekim 1944 anlaşması hakkında daha fazla bilgi için bkz., Kuniholm, *Origins*, s. 109-116.

60. Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 236-7, 249-50. Ayrıca bkz., Landau, *Pan-Turkism*, s. 117-18.

61. Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 228-9; Howard, *Straits*, s. 199; Kuniholm, *Origins*, s. 52-3.

62. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 55-7, 170-72; Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 261-8.

63. Howard, *Straits*, s. 197-98; Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 257-9, 268-73. Türkiye Japonya ile olan diplomatik ilişkilerini 1944 yılının Kasım ayında kesmiştir.

64. Weber, *Evasive Neutral*, s. 202: Howard, Straits, s. 203; Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 277-84; Kuniholm, *Origins*, s. 62-4, 217-18.

65. Macfie'den alıntı, "Turkish Straits", s. 245.

66. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 176; Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, s.124; Kuniholm, *Origins*, s. 111-12.

67. Howard, *Straits*, s. 212-17; Kuniholm, *Origins*, s. 219-20; A.L. Macfie, "The Straits Question at the Potsdam Conference: The British Position", Middle Eastern Studies, c. 23 (1987), s. 75-6.

68. Bu tartışmayı Sadak genişletmiştir, "Turkey", s. 459.

69. Bkz., Knatcbull-Hugessen, *Diplomat*, s. 203-204; Ataöv, *Turkish Foreign Policy*, s. 130-4.

70. Meselâ bkz., Fox, *Small States*, s. 41-42; Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 184-5; Kuniholm, *Origins*, s. 68-9.

71. Yazar diğer eserlerinde bu konuyu daha detaylı anlatmıştır, bkz., William Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, (London, Croom Helm, 1981), s. 70-1, 74-8.

72. Bkz., Weisband, *Turkish Foreign Policy*, s. 325.

73. Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 166.

4
SOĞUK SAVAŞ VE TÜRKİYE; BAŞLANGIÇ AŞAMASI, 1945 - 1963

İkinci Dünya Savaşı'nın bittiği, Soğuk Savaş döneminin başladığı sıralarda, Türk gazeteci Ahmet Emin Yalman, 18 Temmuz 1945 tarihli Vatan Gazetesi'nde, **"Eski şark meselesi mezarından kalktı"** diye yazmıştı[1]. 1917 yılına kadar geçen dönemde Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve devletin bağımsız geleceği Rusya tarafından tehdit edildiği ve Türkiye bir an önce kendine müttefik bulmak zorunda kaldığı için, Yalman'ın bu sözleri bir bakıma doğruydu. Diğer yandan, Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi ve 1914 öncesi dönemleri arasında önemli farklar bulunmaktaydı. İlk olarak **"eski şark meselesi"**, Balkanların geleceğiyle ilgiliydi ama 1912-13 yıllarında bu devletler Türkiye'ye yenik düşmüşler ve Türk devleti bir daha bu bölgede eski yetkisini kurmaya kalkmamıştı. Türk dış politikasındaki en önemli meselelerden biri olan etnik anlaşmazlıklar 1980'lerin sonlarına kadar ortaya çıkmamışlardı. Bu tarihten sonra Kürt sorunu, Türkiye'nin Batı Devletleriyle ve Orta Doğu'lu komşularıyla ilişkilerinde pürüzler çıkarmıştır. Ayrıca 1991 yılında Yugoslavya bölünene kadar Balkanlarda Hıristiyan-Müslüman anlaşmazlıkları yaşanmamıştı.

Türklere göre savaş sonrası dünyadaki en önemli mesele, Amerika Birleşik Devletleri'yle Sovyetler Birliği'nin başrol oyuncusu olduğu çift kutuplu sistemdi. Bu sebeple Türkiye 1914 yılından önce Osmanlı Hükümetinin yaptığı gibi, ittifaklar kurulan ve rekabet yaşanan bir sahnede, bir Avrupa gücünü diğerine karşı kullanamıyordu. Önceki döneme kıyasla, Türkiye'nin seçenekleri artık çok daha azdı. Güvenliğini korumak için Arap komşuları ya da Asya ve Afrikalı devletlerin yaptığı gibi, Sovyetlerin saldırısına uğrama veya siyasi hâkimiyeti altına girme riskini almadan iki Soğuk Savaş ülkesi arasındaki güç dengesinden faydalanarak Soğuk Savaş'ın dışında kalamıyordu. Tarafsız kalmayı

tercih etme durumundaysa kendini korumak için yeterli ekonomik, teknik ve askeri kaynağa sahip değildi. Bu açıdan bakıldığında Batı İttifakında kendine bir an önce bir yer bulması gerekiyordu. Nükleer bir savaş çıkma tehlikesi ve beraberinde taşıdığı riskler, Türkiye'nin kendi gibi bir müttefik bulmasını daha da gerekli kılıyordu. Türkler 1962 yılında bu gerçeklerden oldukça önemli bir ders almışlar, bir felâket yaşanmadan olayı atlatmışlardı. Soğuk Savaş'ın ideolojik etkilerini hesaplamak daha da zordur. Türk Hükümeti demokratik değerlere bağlı kalacağını yinelediği halde, Türkiye'nin batıyla kurduğu ittifakta bu değerler, toprak ve güvenlik çıkarlarının gerisinde kalmıştı. Soğuk Savaş sırasında Türkiye, liberal demokrasiye olan bağlılığı sebebiyle değil, Sovyetler Birliği'nden aldığı tehditler sebebiyle batıya yaklaşmıştı. Diğer yandan, yaşanan ideolojik bölünmenin Türk dış politikası üzerinde önemli bir etkisi olmamıştı. Batı İttifakı küçük ya da orta büyüklükteki devletlerin bağımsızlığına riayet ederken, Sovyet komünizmi bunun tam tersini yapıyordu. Bu etken Rusya'ya duyulan eski şüpheleri ve alınması gereken acil güvenlik tedbirlerini akıllara getirdi.

Türkiye'nin Soğuk Savaş ittifaklarından birine katılmasının, 1940'ların ortalarından 1960'ların başına kadar Türk iç siyasetinin geçirdiği evreleri ne derece etkilediğini tahmin etmek zordur. Ama diğer yandan, iç siyaset yapısında yaşanan değişiklikler dış politikayı etkilemiştir. 1945 yılının sonunda İsmet İnönü, tek partili yapıyı bozarak bir muhalefet partisi kurulmasına imkân sağlamıştı. Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) ayrılan iki muhalif görüşlü üye, Adnan Menderes ve Celâl Bayar, böylece Demokrat Parti'yi (DP) kurmuşlardı. Cumhuriyetin ilânından sonra ilk defa 1950 yılında gerçekleşen serbest seçimlerde Demokratlar kazanmış, Menderes başbakan, Bayar'sa cumhurbaşkanı olmuştu. İnönü'nün davranışı ilk bakışta dış politika amaçlı bir hareket gibi gözükebilir: Türkiye, Batı İttifakına katılacaksa, tam anlamıyla demokratik olmalıydı. Ama İnönü'nün verdiği kararın gerisinde bu kadar basit bir mantık yattığını söylemek pek de mümkün değildir. Hem içeriden hem de dışarıdan onu bu kararı vermeye zorlayan etkenler bulunuyordu. Uzun yıllar CHP'nin yönettiği ülkede, savaş zamanı yapılan ekonomik özelleştirmelerden kaynaklanan hoşnutsuz-

luklar vardı. İnönü büyük bir riske atılmadan bu belirsizliklerin altından kalkamayacağını anlayacak kadar duyarlı ve esnekti. Ama bunun yanı sıra, batı güçlerinin destek vermek için Türkiye'nin demokratikleşmesini talep ettiklerine dair açık bir belirti de yoktu[2]. İnönü yakın çevresine dış siyasete gösterdiği hassasiyetin verdiği kararları etkilediğini itiraf etmişti ama bu kararı, Soğuk Savaş döneminde batı desteğini kazanmak isteğinden çok, Mihver'in mağlup oluşunun artık diktatörlüğün tüm dünyada sona erdiğini ve demokrasinin kazandığını göstennesi temel prensibine dayanıyordu[3].

Demokratlann kazandığı zafer dış politikada birkaç önemli değişikliğe neden olmuştu. İnönü'yle aynı stratejik görüşleri paylaşan Menderes ve arkadaşları, Amerikan tarzı ekonomik liberalizme ondan daha fazla inanıyorlardı. Ama 1950'lerin sonunda yaşanan ekonomik başarısızlıklar ve ülke içindeki popülaritelerinin azalması yaptıkları dış siyaseti de zayıflatmıştı. Yeni alternatifler aramaya başladılar ama bu çabalar bir sonuç getirmedi. 27 Mayıs 1960'ta yapılan bir hükümet darbesiyle Demokrat Parti Hükümeti devrildi. Böylece Türkiye'nin batıya olan bağlılığı teyit edilmiş ama dış siyaset gerilere itilmiş oldu. 1960'ların ortalarına kadar iç siyasette yaşanan karışıklıkların dış siyaset üzerinde önemli etkileri olmamıştır[4].

Batı İttifakının Kuruluşu 1945 - 52

İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Türkler, tam olarak ne talep edeceğini bilmedikleri halde, Stalin'in Montreux Sözleşmesi'ni ve diğer ayrıcalıkları Rusya'nın lehine yenilemek istediği haberini almışlardı. Artık batı güçlerinin ona karşı çıkacağından da emin değildiler. Kısa bir süre sonra, Stalin'in planlarının, 1940 yılında Hitler'e teklif ettiği planlarla aynı olduğu anlaşıldı. 1945 yılında Sovyet Hükümeti Türkiye'yle 1925'te imzaladığı dostluk antlaşmasının kaldırılacağını duyurmuştu. Bundan üç ay sonra, 7 Temmuz 1945'te Molotov, Moskova'da bulunan Türk büyükelçi Selim Sarper'e, antlaşmanın yenilenmesi karşılığında Sovyetlerin yeni bir boğazlar sözleşmesi talep edeceğini söylemişti. Yapılacak yeni anlaşmayla Sovyet savaş gemilerine bo-

ğazlardan serbest geçiş hakkı tanınacak, boğazlarda Sovyet üsleri kurulmasına izin verilecek ve 1921 yılında Türkiye'ye bağlanan Kars ve Ardahan illeri Rusya'ya geri verilecekti[5]. Yapılan bu tekliflerden en tehlikeli görüneni Ruslara boğazlarda üs kurma izni vermekti çünkü bu şekilde Rus tehdidine karşı askeri bir savunma kurulması tehlikeye girmiş oluyordu. Molotov, Türkiye'yle varmak istediği anlaşmanın Polonya ve diğer uydu devletlerle yaptığı anlaşmalara benzer olmasını arzu ettiğini imâ edince, Türkler tehlikeyi daha da fazla hissetmişlerdi. Sarper bu talepleri, Sovyetlerin boğazlarda üs kurmalarına izin veremeyeceklerini ve 1921 Türk-Sovyet antlaşmasını (daha doğrusu Kars ve Ardahan'ı vermeyi) yeniden müzâkere etmeyi düşünmediklerini bildirerek yanıtladı. Montreux Sözleşmesi'nin yenilenmesi, uluslararasında görüşülüp anlaşılması gereken bir konuydu. 1945 baharında Ankara'da bulunan cumhurbaşkanlığı köşkünde yapılan bir toplantıda İnönü, Sovyetler Birliği'nin savaşta verdiği kayıplar ve Avrupa'ya olan yükümlülüklerinden dolayı, yakın tarihte Sovyetlerden Türkiye'ye gelecek bir saldırı beklenmediği görüşlerini dile getirmişti. Buna rağmen Türkler, Ekim ayında bu görüş üzerinde bir kez daha durup düşünmek zorunda kaldılar. Sovyet askerleri Bulgaristan'da toplanmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Türkiye seferberliği sona erdirme kararını durdurdu[6]. Türkler, Sovyet Birliği'nin hem boğazların kontrolünü ele geçirmek hem de Doğu Avrupa ülkelerinde yaptıkları gibi Türkiye'yi bir uyduya dönüştürmek istemesinden endişe ediyorlardı. Sovyetlerin İran Azerbaycan'ını, belki de tüm İran'ı ele geçirme girişimi ve Türkiye'yle Sovyetler Birliği arasında bir dizi savaş başlatmak gayesiyle Bulgaristan'a takviye yapması, bu düşünceyi kuvvetlendirmişti[7].

Sovyetler bu taleplerini Orta Doğu'da bir tehdit olarak gördükleri İngilizlere ilettikten sonra Türklere destek vereceklerine dair garanti verdiler. Bu aşamada Amerika Birleşik Devletleri uzak bölgelerde, Türk boğazlarının güvenliğini sağlamak gibi, taahhütlere girmekten çekiniyordu[8]. Bu yüzden 17 Temmuz-2 Ağustos tarihleri arasında, "Üç Büyüklerin" katıldığı Potsdam Konferansı'nda batılılar bu meselede Stalin'e açıkça karşı koymadılar. Molotov'un daha önceden Sarper'e sunduğu teklifleri Stalin bir kez daha tekrar ettiğinde, İngilizler Yalta'da

konuşulanların ötesine geçtiklerine işaret ettiler. Bunun üzerine, Başkan Truman beklenmedik bir müdahalede bulunarak, boğazların ve tüm uluslararası suyollarının uluslararası denetim altına sokulması gerektiği teklifinde bulundu. Bu planın kabul görmesi durumunda Türkiye 1923-1936 arasında Lozan Antlaşması'yla geldiği konuma dönecekti. Stalin, boğazlarda Sovyet üsleri kurmak konusunda İngilizlerden ya da ABD'den destek görememiş olmasına rağmen, konferans üç büyük devlet ve Türkiye'nin ileri bir tarihte müzâkerede bulunması teklifiyle tam bir sonuca bağlanmadan kapandı[9]. Aslında bundan da bir sonuç alınamamıştır.

Stalin'in 1945-46 yılları arasında gerçekten Türkiye'ye saldırmak isteyip istemediğini tam olarak bilemiyoruz. Büyük ihtimalle Türkiye'yi diplomatik yalnızlığa mahkûm etmek ve sonra ülkeyi yönetenleri Sovyetler Birliği'ne önce boğazların ardından tüm ülkenin kontrolünü verecek bir anlaşma imzalamaya mecbur etmeyi düşünüyordu. Daha sonra Türkiye dışişleri bakanı olan Necmettin Sadak, 1949 yılında yayınlanan bir makalede **"Sovyetler Çanakkale'nin işgalinin ardından Ankara'da komünist bir hükümet kurulmasını talep edeceklerdi"** iddiasında bulunmuştu[10]. Stalin'e karşı koyabilmek için Türkiye'nin karşıt ve dengi bir güç bulması gerekiyordu. Askeri caydırıcılık sağlanmadığı müddetçe diplomatik çıkışların bir faydası olmayacaktı. 1939'da İngilizlerle imzalanan antlaşma hâlâ geçerliydi ve Türkiye'nin mevcut tek ittifak anlaşmasıydı. Ama Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'yi desteklemeye yetecek kadar gücü veya kaynağı olup olmadığı şüpheliydi. Ayrıca Türkler Sovyetler Birliği'ne karşı bir savaşa girmek zorunda olmadıkları maddesini çıkardıkları halde, İngilizler savaş sonrası güçsüzlüklerine dikkat çekmek istemiyorlardı[11]. Bu yüzden Türkiye, ABD desteğine başvurmak zorundaydı. İnönü Hükümetinin yapması gereken ilk iş, Amerika Birleşik Devletleri'yle diğer batı kuvvetlerinin Sovyet taleplerine razı olmamalarını sağlamaktı. İkinci iş olarak, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin seferberlik halini sürdürebilmek için batıdan mali destek sağlamalı ve üçüncü olarak, Sovyetlere karşı uzun vadeli korunma sağlamak için batıyla güvenlik taahhütlerine dayalı bir ittifak kurabilmekti.

2 Kasım 1945'te Amerika Birleşik Devletleri Türk Hükümetine, Montreux Sözleşmesi'ni yeniden müzâkere etmek için bir uluslararası konferans teklifinde bulundu. Bu konferansta ABD, Karadeniz devletlerine ait savaş gemilerinin boğazlardan serbest geçiş yapabilmesi ilkesini savunacaktı. Türklere göre bu teklifteki en önemli nokta, boğazlarda Sovyet üslerinin kurulmasına dair bir öneri bulunmamasıydı[12]. Bu da İnönü'nün ilk hedefine uygun görünüyordu ama batının Türkiye'ye yeterli miktarda malzeme yardımı yapmak isteyip istemediği belli değildi. 1946 yılının başında Sovyetlerin Potsdam'da gösterdiklerinden daha sert bir tutum içine girerek İran ve diğer yerlerde yaptıkları başkan Truman'ın tutumlarında önemli bir değişikliğe neden oldu. Truman, ABD dışişleri bakanı James F. Byrnes'a ithafen (ama hiç göndermediği) 3 Ocak 1946 tarihli mektubunda şunları yazmıştı:

Rusya'nın Türkiye'yi istilâ ederek boğazlar bölgesini ele geçirmek isteğinden artık hiç şüphem kalmadı. Eğer bu gidişe demirden bir yumruk gösterip "dur" *demezsek yeni bir savaş çıkacaktır. Tek bir lisandan anlıyorlar,* "kaç tümeniniz var?" Rusya'nın ihtiyaçlarını karşılamaktan bıktım[13].

Truman'ın yaptığı tahminler, Sovyetlerin İran Azerbaycan'ına asker takviyesi yaparak, hem İran'ı hem de Doğu Türkiye'yi tehdit etmesi ve Türkiye'ye ya da Yunanistan'a karşı kullanabileceği Bulgaristan kuvvetlerini güçlendirmesiyle, Mart 1946'da gerçekleşmeye başladı. *USS Missouri* adlı savaş gemisinin 6 Nisan 1946'da İstanbul'a gelmesi Türk halkına büyük moral verdi. Aslında *USS Missouri*, Kasım 1944'te Washington'da vefat eden Türk Büyükelçi Mehmet Ertegün'ün naaşını getirmek için İstanbul'a gelmişti ama Sovyetler Birliği'ne karşı ABD'nin Türkiye'yle Yunanistan'ı desteklemesi şeklinde algılandı[14]. Yine de bu desteğin somut sonuçlarının ne olacağı belli değildi. Bu sırada boğazlar konusunda yaşanan diplomatik mücadele devam ediyordu. Sovyetler Birliği uzun bir aradan sonra ABD'nin geçen yılın Kasım ayında gönderdiği nota 7 Ağustos 1946'da cevap gönderdi. Bu sefer Kars ve Ardahan'a değinilmeden Sovyetlerin eski talepleri yinelenmişti. Ruslar, boğazların Türkiye'yle Karadeniz devletleri yetkisi altında bulunmasını ve boğazların Türkiye'yle Sovyetler Birliği tarafın-

dan müştereken savunulmasını teklif ediyorlardı. Buna cevaben Amerika Birleşik Devletleri, boğazlarda gerçekleşecek bir saldırının "**uluslararası güvenliğe zarar vereceğini**" ve BM Güvenlik Konseyi'nin harekete geçeceğini bildirerek Kasım 1945'teki tavrını tekrarlamıştı[15]. 24 Eylül 1946'da Sovyetler Montreux Sözleşmesi'nin yeniden düzenlenmesine hazırlık amacıyla Türklere, karşılıklı görüşmeler yapmayı teklif etmişler ama yine geri çevrilmişlerdi. Sovyet Hükümeti 26 Ekim'de İngilizlere, Türkiye ya da Batı Devletlerini Stalin'in taleplerine iknâ etmek güç olacağından, yeni boğazlar rejiminin görüşüleceği bir konferans için zamanın henüz erken olduğunu bildirdi[16].

Bu son gelişmeyle birlikte boğazlar konusundaki diplomatik müzâkereler aslında sona ermiş oluyordu ama ne Türkler ne de Batı Devletleri o zamanlar bunu kesin olarak bilmiyorlardı. Türkiye'yle Sovyetler Birliği arasındaki savaş propagandası uzun seneler devam etmiştir. Stalin taleplerinden resmen vazgeçmediği için, istediği zaman yeniden aynı kampanyayı başlatabilirdi. Bu yüzden, Türkiye hâlâ güvenliğini sağlayacak bir çözüm bulmalıydı. Bu arada, İngiltere ekonomik dar boğaza düşmüştü. 21 Şubat 1947'de, Clement Atlee Hükümeti, Yunanistan'la Türkiye'ye daha fazla ekonomik destek sağlayamayacaklarını duyurdu. Batı güçlerinin Stalin'i 1946'da İran'da sindirmesi Şah Hükümetinin aynı yılın sonunda İran Azerbaycan'ın da yeniden yönetimi ele geçirmesine imkân sağlamış ve bu sayede başkan Truman'ın verdiği karar sağlamlaşmıştı. Ama savaşın yaralarını henüz saramamış olan Yunan Hükümeti, Bulgaristan ve Yugoslavya'da Arnavutların destek verdiği komünist asilerin yenilgisine uğramak tehlikesiyle karşı karşıyaydı. İngiliz ve ABD liderleri bir yılı aşkın bir süredir, Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'nun güvenliği açısından Yunanistan'la Türkiye'nin savunulması gerektiğine iknâ olmuşlardı. Ama yeni seçilen Cumhuriyetçi ağırlıklı kongrenin hükümet harcamalarını kısma kararı aldığı Amerika Birleşik Devletleri'nde bu karar fazla benimsenmiyordu. Truman, kongreye ve halka korkunç gerçekleri anlatarak bu engeli aşmaya ve desteklerini almaya karar verdi. 12 Mart 1947'de, kongrede bulunan her iki hükümet meclisine de bir söylev şeklinde okunan "**Truman Doktrini**"nde başkan, Türkiye ve Yunanistan'a 1948 yılının Ha-

ziran ayı sonuna kadar 400.000.000 dolarlık bir yardım programının tamamlanmasını oylamaya sunmuştu. Takip eden iki ay içinde meclis çoğunluk kararıyla programı kabul etti.

Truman Doktrini, Soğuk Savaş tarihinde ve Türkiye'nin güvenlik arayışında önemli bir dönüm noktası olmuştu. Yunanistan'daki ekonomik ve siyasi durum Türkiye'dekinden daha tehlikeliydi. Bu yüzden Truman, kongreye hitap ederken asıl dikkati bu konuya çekmişti (böylece 300.000.000 dolarlık yardım Yunanistan'a, 100.000.000 dolarlık yardımsa Türkiye'ye yapılacaktı)[17]. Ama İnönü Hükümetinin de Stalin'i heveslerinden caydıracak askeri harcamalar yapabilmek için dış desteğe ihtiyacı vardı. Daha da önemlisi Truman Doktrini, Sovyetler Birliği'ne, Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'nin savunması için yardım yapmaya hazır olduğunu gösteriyordu. Necmettin Sadak'ın açıkladığı gibi: **"Yalnızlığa terk edilmediklerini göstermesi bakımından Truman Doktrini Türk insanına büyük bir ferahlık getirmiştir"**[18]. Yunan Hükümetini komünist asilere karşı desteklediği için Türkiye'nin üç tarafının uydu devletlerle çevrelenmesine de engel olmuştur.

1948 yılında Türkiye ek olarak Marshall yardımı almaya başlamış ve Avrupa Ekonomik işbirliği Örgütü (OEEC), daha sonra Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) üyesi olmuştu. O zamandan 1950 yılına kadar Avrupa Kalkınma (Marshall Planı) Programı kapsamında yaklaşık 183.000.000 dolarlık ekonomik ve 200.000.000 dolarlık askeri yardım almıştır. Türkler bu yardımın yeterli olmamasından ve Marshall Planı'yla verilecek olan yardımın gecikmesinden yakınmış olsalar da, Amerika Birleşik Devletleri'yle olan ilişkilerini geliştirdiği kesindir[19]. Bu sırada Berlin bloğuyla Soğuk Savaş Avrupa'da şekil almaya ve kurumsal yapıları ortaya çıkmaya başlamıştı.

Mart 1948'de İngiltere, Fransa ve Benelüks ülkeleri, başkan Truman'ın desteğiyle, ekonomik işbirliği ve karşılıklı savunma sağlayacak olan Brüksel Antlaşması'nı imzaladılar. Daha sonra Kasım 1948'de Türkiye, Atlantik Paktı'na katılmak için girişimde bulundu ama başarısız oldu. Türkler Batı Devletlerinin Sovyetlere karşı birlikte harekete geçmesini memnuniyetle karşılıyor ama paktın dışında tutulmalarının Stalin'e

Batı Devletlerinin Türkiye'yi korumaya hazır olmadığı işaretini vermesi olasılığını düşünerek, sadece Avrupa devletlerine bu hakkın verilmiş olmasından rahatsızlık duyuyorlardı. Türklere, İngilizlerle olan ittifakı canlandırmak amacıyla Orta Doğu'da batı taraftarı bir ittifak kurma ya da Amerikan desteğiyle İngiltere, Fransa, Yunanistan ve Türkiye'nin katılacağı Atlantik Paktı'na benzer bir Akdeniz Paktı kurmaları alternatifi sunuldu. Buna rağmen Atlantik güvenlik sistemine İtalya'nın dahil edilmesi beklentisi ikinci bir yapının kurulma olasılığını zayıflatmıştı. Türkler Akdeniz'in ikiye bölünemeyeceğini savunuyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri'yle iki taraflı savunma anlaşması yapılması ihtimali de sözkonusuydu ama kongrenin önce 1948-49, daha sonra 1949-50 yıllarında hükümet harcamalarını 15.000.000 dolarla kısıtlaması bunu engelledi. ABD Genel Kurmay Başkanlığı, Türkiye'yle Yunanistan'da stratejik çıkarları bulunduğunu açıklamasına rağmen, dışişleri bakanı George Marshall kısıtlı kaynakların harcanmasına karşı çıkmıştı[20]. Bu yüzden Türkler için en çıkar yol, Atlantik ittifakına tam üye olabilmekti. İttifaka katılmak önemli ölçüde güvenlik sağlamakla beraber, Batı Devletlerinin birbirlerinin hukuk ve adalet sistemlerine riayetine Türkiye'nin kabul edileceğine dair bir işaret olacaktı-1856 Paris Antlaşması'na dayanan bir amaçtı. İsmet İnönü'nün kendi deyimiyle, Türkiye'nin "medeni dünyanın saygıdeğer bir üyesi" olarak kabul edilmesi önemli bir hedefti[21]. Bu kararın bir göstergesi, Türkiye'nin Avrupa Konseyi'ne başvuruda bulunması ve başvurunun 1949 yılının Ağustos ayında kabul edilmesiydi. Bu katılım daha sonra Türkiye'nin insan haklarına ve diğer demokratik değerlere olan bağlılığını (ya da bağlı olmayışını) önemli ölçüde etkiyecekti ama o zamanlar bunu Avrupa ulusuna kabul edileceklerinin bir işareti olarak gören Türkler tarafından memnuniyetle karşılanmıştı[22].

4 Nisan 1949'da imzalanan Kuzey Atlantik Antlaşması, yeni ittifakı meşrulaştırmış ama İtalya'nın dahil edilmesi, Türkiye ile Yunanistan'ın ise dışarıda bırakılması sebebiyle Türkleri hayal kırıklığına uğratmıştı. Dışişleri bakanı Necmettin Sadak ABD Dışişleri Bakanı Yardımcısı Dean Acheson'a, Türklerin akıllarında hâlâ "Rusya'nın saldırması durumunda Amerika Birleşik Devletleri savaşacak mı?" sorusunun bu-

lunduğunu iletmişti[23]. NATO üyeliği Türkler tarafından bu soruya verilen olumlu bir yanıt gibi algılanıyordu ama üç yıl boyunca karşılaşılan çeşitli engellerden sonra elde edilebilmişti. En önemli engellerden biri Truman Hükümetinin Türkiye'yi Avrupalı değil Orta Doğu'lu olarak görmesi ve İngiltere ile karşılaştırıldığında ABD çıkarlarının bu bölgede çok daha az olduğunu düşünmesiydi. 1948 ile 1950 yılları arasındaki bütçe kısıtlamalarına rağmen ABD ordusu hâlâ Batı Avrupa'da birliklerini bulundurmayı tercih ediyordu. İngilizler ise bu sırada Orta Doğu'daki güçlerini yeniden kazanmaya çalışıyorlar, Türklerin NATO'ya katılmak yerine İngilizlerin idare edeceği Orta Doğu savunma sisteminde yer almaları gerektiğini düşünüyorlardı. Türkler NATO üyeliklerinin kabul edilmesi koşuluyla bu tip anlaşmalar yapmaya hazırdı. Buna dayanarak Türkiye ilk defa Mayıs 1950'de ittifaka katılmak için başvuruda bulundu.

Takip eden ay Kore Savaşı'nın çıkması küresel durumu önemli ölçüde değiştirmişti. ABD savunma bütçesi 1950-51 yıllarında hızla artarak 50.000.000.000 dolara ulaştı. Böylece ABD yönetimi Türkiye'nin stratejik konumunu yeniden değerlendirmek durumunda kaldı. Artık Türkiye'yle Yunanistan'ın NATO'ya dahil edilmesi gerekiyordu. Kore'de yaşanan olaylar aynı zamanda batı güvenliğine yönelen tehdidin uluslararası boyutlarda olduğunu ve Orta Doğu'da çıkabilecek bir savaşta Türkiye'yle Yunanistan'ın önemli rol oynayacağını gösteriyordu. Kore Savaşı başladıktan bir ay sonra Adnan Menderes tarafından yönetilen yeni Demokrat Parti (DP) Hükümeti batı kampına olan bağılılığını gösteren önemli bir işaret vererek, 4500 Türk askerinin BM kuvvetlerine katılacağını duyurdu[24]. Menderes'le arkadaşları bu fırsatı Türkiye'nin batıya olan bağlılığını göstermek ve bu sayede Atlantik ittifakına katılabilmek amacıyla kullanmayı düşünüyorlardı. Böylece bir önceki hükümetin başaramadığını başarmış olacaklardı. Kore'ye Türk askeri gönderme kararını aldıktan sadece bir hafta sonra ittifaka katılmak için resmen başvuruda bulundular[25].

ABD askeri liderlerinin ilk tepkileri çok temkinli oldu. Eylül 1950'de Yunanistan'la Türkiye'ye tam üyelik nihai hedef olmak suretiyle sadece yarı üyelik teklif etmeyi düşünüyorlardı. Türkler ittifaktaki bu ikin-

ci sınıf vatandaş muamelesine karşı çıkmışlardı. Bu sırada Kuzey Atlantik Konseyi, Türkiye'yle Yunanistan'ın Akdeniz savunma planlarında yer alması gerektiği gerekçesiyle, Türkiye'nin yaptığı ikinci başvuruyu geri çevirmişti[26]. Bundan kısa bir süre sonra Avrupa Yüksek Müttefik Kumandanı (SACEUR) Dwight Eisenhower ABD kararlarının önemli ölçüde değişmesine sebep olmuştu. Ocak 1951'de Truman'a gönderdiği bir mesajda Eisenhower, Avrupa'yı bir şişeye benzettiğini, Sovyetler Birliği'nin bu şişenin geniş kısmını, Orta Avrupa'nın boyun kısmını ve İspanya'nınsa en alt kısmını oluşturduğunu anlatmıştı. Sovyetler Birliği şişenin boynuna doğru hareket edecek olursa, batı güçleri onu orada zapt edecekler ama hava ve deniz kuvvetlerini kullanarak şişenin her iki yanına da sert bir darbe indireceklerdi. Güney kanadında bulunan ve Sovyet karşıtı olan Türkiye'yle Yugoslavya bu stratejide çok önemliydiler. Bölgesel güvenlik kapsamında Türkiye, Bulgarların Yunanistan'a yapacağı saldınyı geri püskürtmekte hayati önem taşıyacaktı. Ama batı güçleri sağlam bir güvenlik taahhüdünde bulunmadığı müddetçe Türkiye'den böyle bir davranış beklenemezdi[27]. Kasım 1950'de Çin askerlerinin Kore Savaşı'na katılması Sovyetler Birliği'nin dilediği her yere saldırabileceğini gösteriyordu. Meselâ Tito'nun Stalin'le ilişiğini kesmesinin ardından, Yunanistan'a ya da Yugoslavya'ya uydularından birini göndererek bir saldırı düzenleyebilirdi. İstanbul'da bulunan ABD Elçilik Heyeti'nin yaptığı konferansın ve Şubat 1951'de Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'la yapılan görüşmelerin ardından, Yakın Doğu'dan sorumlu ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı George McGhee, Türkiye ile Yunanistan'ın NATO'ya alınması gerektiğine dikkat çekmişti. ABD dışişileri bakanı Dean Acheson, Mart 1951'de görüşlerini bu doğrultuda değiştirdi. Amerika Birleşik Devletleri'yle Türkiye ve Yunanistan arasında yapılabilecek iki taraflı anlaşma ve Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye, İngiltere ve Yunanistan arasında yapılabilecek çok taraflı sözleşmeler gibi seçeneklerin daha az etkin olacağı düşünülüyordu[28].

Truman bu tartışmalara kani olmuş ve Mayıs 1951'de Yunanistan'la Türkiye'nin NATO tam üyesi olmaları için baskı yapmaya karar vermişti. Bu da Amerika Birleşik Devletleri'ne diğer NATO müttefiki ülkeleri

iknâ etme görevini veriyordu. Gelen tepkiler arasında en fazla sorun yaratan İngilizlerin direnişiydi, çünkü İngilizler Türk birliklerinin savaş halinde -o sıralar Mısır'la müzâkere etmeye çalıştıkları- Ortaoğu Komutanlığı planının bir parçası olarak İngiliz kumandasında hareket etmesini istiyorlardı[29]. İskandinav ülkeleri olan Norveç ve Danimarka, kendilerini hiçbir menfaatlerinin bulunmadığı bir Orta Doğu Savaşı'na sürüklemesi endişesiyle Yunanistan ile Türkiye'nin NATO'ya katılmasına karşı çıkıyorlardı. Buna rağmen, İngiltere'nin yeni dışişleri bakanı Herbert Morrison, Yunanistan'la Türkiye'nin NATO'ya girmelerini destekleyerek İngiliz politikasındaki değişikliği duyurdu. Buna karşılık Menderes'in dışişleri bakanı Fuat Köprülü, 20 Temmuz'da Türk parlamentosuna Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesi durumunda Orta Doğu'da belirsiz bir savunma rolü üstleneceğini söyledi. Kuzey Atlantik Konseyi'nin Eylül 1951'de Ottawa'da yapılan toplantısında, Amerika Birleşik Devletleri diğer müttefiklerin itirazlarının üstesinden gelmeyi başardı ve Konsey oybirliğiyle planı onayladı. Özellikle de İngiltere'nin öne sürdüğü Orta Doğu Komutanlığı ön şartını, Türklerin üyeliğe kabul edildikten sonra görüşmeyi kabul etmelerine rağmen, Amerika Birleşik Devletleri geçersiz kılmıştı. Bu aşamadan sonra yeni üyelerin NATO yapısına nasıl uyum sağlayabileceği konusunda görüşmelere başlandı. Bu görüşmeler sonunda Yunanistan'la Türkiye kara kuvvetlerinin NATO Güney Komutanlığı'na bağlanması kararı alındı. Türkler bu karara azimle bağlandılar. Ekavi Athanassopoulou şu tespitte bulunmuştur: "Türkiye'nin Orta Doğulu değil de Avrupalı olarak kabul görmesi Türk kabine üyelerinin zihinlerini oldukça meşgul ediyordu"[30]. Amerika Birleşik Devletleri bu davada Türkiye'yi desteklemiş ve İngiltere'ye üstün gelmişti. Şubat 1952'de Lizbon'da düzenlenen Kuzey Atlantik Konseyi toplantısında ittifakın genişletilmesi resmen kabul edildi. Altı yıl sonunda Türkiye'nin savaş sonrası siyaseti nihayet en büyük hedefine ulaşmıştı[31].

Batı İttifakında tam üyelik elde etmesi Türk dış politikasında 1920'lerden sonra yaşanan en önemli değişiklik olmuştur. Türklere göre bunun ardındaki nedenleri anlamak zor değildi: Türk Hükümetinin yaşadığı sorun kendisini ya da halkını batıyla ittifak kurulmasının gerek-

liliği konusunda iknâ etmek değil, batı güçlerini Türkiye'ye ihtiyaçları olduğu konusunda iknâ etmekti. Savaşın sona ermesi, tarafsızlığın devam etmesini sağlayarak ya da Türkiye'nin güvenliğini korumak için güçler dengesine bağlılığın gerekli olmadığını göstererek Türkiye'nin stratejik çevresinde önemli bir değişiklik meydana getirmişti. Batı'da Bulgaristan sınırına ve doğuda Kafkaslara uzanan Sovyet gücü yeniden dirilmeye başlamıştı. Yunanistan'da komünistlerin yönetimi ele geçirme tehlikesi 1949 Yunan iç Savaşı'na kadar devam etmişti. Doğu ve Orta Avrupa'da bulunan Almanya'yla Avusturya dengeleyici güçler olmaktan çıkmışlardı. Açık bir tehlike oluşturan Sovyet tehdidi Türkiye'yi Batı İttifakına yöneltmişti. Nikita Kruşçev, Beria'yla Stalin'in **"Türkiye'yi korkutarak Amerikalıların kucağına ittiğini"** söylemişti[32]. Eski koşullarda Türkiye, bunun kendisini müttefiklerin uydusu haline getirmesi endişesiyle -NATO hava ve deniz üslerinin Türk topraklarında kurulmasına izin vermek de dahil- bir ittifaka girmekten sakınabilirdi. Bu çeşit eleştiriler 1960'larda su yüzüne çıkacaktı ama o zamanlar ortada böyle bir tenkit yoktu. Eski emperyalist güçler olan İngiltere ve Fransa'nın yönettiği Batı İttifakına Türkiye muhtemelen temkinli yaklaşacaktı ama küçük devletlerin bağımsızlığını korumak konusunda kararlı olduğuna inanılan Amerika Birleşik Devletleri'nin liderlik yapması bu çeşit kaygıları gidermişti.

Batı tarafındaysa, Sovyet tehdidi gerçeği, Türkiye'nin stratejik konumu ve Türk tepkisinin sağlamlığı, Türkiye'nin bağlılığı ve güvenilirliği konusundaki şüpheleri ortadan kaldırmıştı. Batı güçlerine göre Türkiye **"asla batmayacak olan bir uçak gemisiydi"**[33]. Nisan 1948'de Dışişleri Bakanlığı'nda verilen bir muhtırada şunlar belirtilmişti: **"Türkiye bir sonraki savaşta tarafsız kalamayacak...Türkler eski oyunlarını oynayamayacaklarını anladılar"**[34]. Kendisinden önceki Çar yönetimi gibi Stalin de sadece Türkiye'yi değil, aynı zamanda Akdeniz ve Orta Doğu'daki batı güvenliğini tehdit ediyordu ve Türk ve batı çıkarları bu yüzden birbiriyle örtüşüyordu. Stalin'in Türkiye'ye saldırmayı planlamadığı, sadece kendi ülkesinin güvenliğini güçlendirmeye çalıştığı düşünülebilir ama Türkler ve müttefiklere göre mutlak Sovyet güvenliği, komşuları için mutlak güvensizlik anlamına geliyordu[35]. Bu

sırada Türklerin ittifak hakkındaki görüşleri İngilizlerden çok Amerika Birleşik Devletleri'ne yakındı. Bu sebeple Türkiye Amerika'nın Batı Devletleri arasındaki egemen rolünü kendi lehine kullanabilirdi. Ülke içinde Kemalist milliyetçilik hâlâ halkın benimsediği bir görüştü ve ayrıca Sovyetlere artık sempati duyulmuyordu. 1946 yılında Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) yeniden kurulmuş ama 1920 yılında kurulan Türkiye Komünist Partisi gibi birkaç ay içinde kapatılmış, altyapı desteğinden mahrum kalmıştı[36]. Bu sebeple Türkiye'nin Batı İttifakına olan bağlılığı, Sovyet gücünün içeriden nüfuz etmeye çalıştığı İran ve Yunanistan örneklerinden daha açıktı. 1945-46 yıllarında çok partili sisteme geçilmesine ve 1950 seçimlerini demokratların kazanmasına rağmen, dış politikanın ana hatları üzerinde herhangi bir ihtilaf yaşanmıyordu. Tek anlaşmazlık Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılması konusunda yaşanmıştı; cumhuriyetin ilânından bu yana ilk defa Türk askerleri yurtdışına gönderiliyorlardı. Şimdi muhalefette olan CHP, parlamentoya danışılmadan alınan bu kararı eleştirmişti. Türk basını ve Türk halkı Kore Savaşı'na katılma kararını desteklemişti[37]. Böylece dış siyaset, Türk iç siyasi tartışmalarından on yıllığına çıkmış oldu.

İttifaka Katılım Süreci ve Bölgesel Çekişmeler 1952-56

1950'lerde ve 1960'ların başlarında Türkiye'nin Batı İttifakına bağlılığı doruk noktasındaydı. İtiraf etmek gerekirse, Stalin'in 1953 yılında vefat etmesinin ardından Sovyet politikası yumuşamış, ama Demokrat Parti (DP) Hükümeti yaşanan değişikliğin geçici olduğuna inandığı için Türkiye'nin tutumunda bir değişiklik yaratmamıştı[38]. Nikita Kruşçev ile ondan sonra gelenler, batı dünyasıyla karşı karşıya gelmektense, "Üçüncü Dünyaya" destek vererek, Sovyet taraftarı bağlantılı güçlerin batı gücünü ve nüfuzunu azaltmasını umut ediyorlardı. Türkler kendilerini Üçüncü değil Birinci Dünya ülkesi olarak gördükleri için, Sovyetlerin bu tutumu Türkiye'nin Sovyet tehdidini algılayış şeklini değiştirmişti. Türkler kuzeybatı ve kuzeydoğu sınırlarında Sovyet askerleri bulunmasından ve güneydoğusunda yer alan Orta Doğu'da, Sovyet siyasi nüfuzunun artmasından rahatsızlık duyuyorlardı. Balkanlarda, özellikle de Yugoslavya'da değişen düzen dikkatle izlenme-

si gereken bir başka husustu. Batı ile olan ilişkiler her zaman uyum içinde olmasa bile Türkiye'nin batı güçleriyle çelişen dış politika çıkarları bulunmuyordu. Bu yüzden her iki taraf da ittifaka sağlam gözle bakıyordu.

Stalin'in vefatından kısa bir süre sonra Mayıs 1953'te, Sovyet Hükümeti Kars ve Ardahan üzerindeki taleplerinden vazgeçtiklerini ve "**Türk toprakları üzerinde herhangi bir iddiaları bulunmadığını**" duyurdu (aslında bu iddialarından boğazlar rejiminde bir değişiklik yapılması için vazgeçip geçmediği beli değildi). Menderes Hükümeti bunu memnuniyetle karşıladı ama uzatılan zeytin dalını almaya teşebbüs etmedi[39]. 1956 yılında Montreux Sözleşmesi'nin süresi sona erdiğinde, akit taraflardan hiçbiri feshi veya değişikliği için başvuruda bulunmadığı için anlaşmanın kendiliğinden yenileneceği düşünülüyordu. Türkiye'nin ekonomik sıkıntılar içine girdiği 1958 yılı başlarında Moskova'ya ekonomik yardım amacıyla bir delegasyon gönderilmiş ama bir sonuç alınamamıştı. Türkiye'yi bu zor durumdan IMF paketi kurtarmıştı[40]. 1960 yılının başında Türk tutumundaki bir başka değişiklik, Menderes'le Kruşçev'in birbirlerine resmi ziyaretlerde bulunacaklarını açıklamasıydı. Ama Menderes Hükümeti bunlar yapılamadan, 27 Mayıs 1960 hükümet darbesiyle devrilmişti. Kruşçev, 28 Haziran 1960'da Orgeneral Cemal Gürsel'e, Türkiye'nin tarafsızlık yoluna girmesi gerektiğini ve iki tarafın ortak konuları görüşmek üzere bir araya gelmeleri gerektiğini bildiren bir mektup yazmıştı. Bu, Sovyet politikasındaki bir değişikliğe işaret ediyordu; Sovyetler Türkiye'yi bir uydu haline getirmekten vazgeçmişlerdi ve tarafsız kalmasını talep ediyorlardı. Fakat, Türkiye'deki rejim değişikliğinin batıya olan bağlılığına bir zarar vermediğini ispat etmek isteyen Gürsel, yanıt veremedi[41]. Gerek askeri hükümet, gerekse Kasım 1961'de göreve gelen İsmet İnönü'nün sivil yönetimi, Sovyetler Birliği'nin 500.000.000 dolarlık yardım programını, karşılığında Moskova'nın siyasi imtiyazlar talep etmesi endişesiyle geri çevirmişlerdi. İnönü, askerlerden daha tarafsız bir tutum içinde olduğu konusundaki şüpheleri gidermekte çabuk davrandı[42].

Bu arada, Türkiye'nin batı savunma yapısıyla entegrasyonu ve batı ordularının Türkiye'de varlık göstermesi 1950'lerde çok hızlı gelişmişti.

Türk Kara Kuvvetleri'nin dörtte üçü, NATO'nun Manş Başkomutanlığı (CINCSOUTH), hava ve deniz kuvvetleri ise Avrupa Yüksek Müttefik Komutanlığı'na (SACEUR) tahsis edilmişti. İki taraflı ve gizli yapılan birçok anlaşmanın ardından, Adana yakınlarında bulunan İncirlik Hava Üssü ve Karamürsel, Çiğli ve Diyarbakır'daki diğer üslerle beraber, Karamürsel, Sinop, Samsun, Trabzon, Belbaşı ve Diyarbakır radar istasyonları da dahil olmak üzere Türkiye'de birçok ABD-NATO tesisleri kurulmuştu. İskenderun ve Yumurtalık'ta donanma tesisleri ve depolama merkezleri kurulmuştu. 1957 yılında yapılan bir anlaşmanın verdiği yetkiyle ABD Hava Kuvvetleri Türk topraklarında nükleer silahlara sahip saldırı uçakları bulunduruyordu. 1960'ların sonunda Türk topraklarında yaklaşık 24.000 ABD askeri personeli görev alıyordu. ABD yardımı, malzeme ve eğitim desteği, Türkiye'nin silahlı kuvvetlerini çağdaşlaştırmasında ve ekonomiyi düzeltmekte önemli bir rol oynamıştı. 1948'den 1964'e kadar Türkiye'ye yapılan toplam ABD askeri yardımı 2.271.000.000 dolara ulaşmış, yapılan levazım fazlası malzeme sevkıyatıysa 328.000.000 doları bulmuştu. 1950-1962 yılları arasında batı dünyası Türkiye'ye yaklaşık 1.380.000.000 dolar tutarında ekonomik yardımda bulunmuştu ve bu yardımın önemli bir kısmını ABD sağlamıştı. 1950'lerde Türkiye'nin yıllık ihracat rakamı 320.000.000 dolara, yıllık ithalatıysa 400.000.000 dolara ulaşmıştı. Bu yardımlar olmadan Türkiye'nin ekonomik büyüme hızını artırması ve aynı zamanda savunmasını güçlendirmesi mümkün olamazdı[43].

Türkler, özellikle de Menderes'e muhalif olanlar, 1957 yılında ilân edilen "**Eisenhower Doktrini**" uyarınca, ABD'yle Türkiye'nin verdiği karşılıklı taahhütlerin, içeriden bir tehdit alındığında hükümeti korumak amacıyla bir yükümlülük altına girilip girilmeyeceği sorusu üzerinde kaygı duyuyorlardı. 1959 baharında Türkiye "**doğrudan ya da dolaylı bir saldırıya uğradığında**" Amerika Birleşik Devletleri'nin yardıma geleceğini gösteren geniş kapsamlı bir güvenlik anlaşması imzalanması bu endişeleri arttırmıştı. Mayıs 1960'ta Menderes Hükümetini indiren darbenin ardından, görevden alınan başbakanın Amerika Birleşik Devletleri'yle böylesi bir ihtimal sözkonusu olduğunda kendisini başa geçirecek gizli bir anlaşma imzalamış olmasından korkuluyordu ama

batı güçleriyle Sovyetler Birliği'nin kurulan yeni rejimi tanıması gönülleri ferahlatmıştı[44]. Sadece 1950'lerin sonlarında bu çeşit kaygılar kendini göstermeye başlamıştı: Yorumcular bu dönemin Türkiye'yle NATO ilişkilerindeki "altın çağ" olduğunu belirtmektedir[45].

1950'lerde Türkiye, Balkanlar ve Orta Doğu'da batı savunma yapılarını genişletecek iki başarılı projeye katılmıştı. Bunlardan ilki, 1934 Balkan Paktı'yla karşılaştırılmıştır ama kapsamı daha kısıtlı olan yeni anlaşma Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında ve muhtemel düşman Sovyetler Birliği bölgedeki kontrolü ele geçirdiği sırada imzalanmıştır. Yugoslavya'yla yaşadığı Trieste anlaşmazlığı sebebiyle İtalya bu sefer de dışarıda bırakılmıştı. Öte yandan, 1930 yılında kurulan Türk-Yunan antantı, her iki ülkenin de Sovyetler Birliği'nden tehdit alması ve NATO'ya girme çabaları sebebiyle savaştan sonra devam etmişti. İtalya'yla imzalanan barış antlaşması uyarınca Türkiye On iki Ada'yı Yunanistan'a vermeyi kabul etmiş (1944 yılında prensipte kabul etmişti) ve Lozan Antlaşması'yla yunan Ege adalarında uygulanan silahsızlanmanın On iki Ada'da da uygulanması müştereken kabul edilmişti. Türkler isteseler bile, adalarda yaşayan halkın çoğunluğu Yunanlı olduğu için bu devir işlemine karşı çıkamazdı[46]. 1948'de Tito'yla Stalin'in arası açıldıktan sonra Yugoslavya daha da şüpheli bir duruma gelmişti. Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetlerin ülkeye saldırma ihtimalinden kaygı duyuyorlardı. Türkiye'yle Yunanistan, ABD teşvikiyle Yugoslav Hükümetiyle görüşmelere başladılar ve bu görüşmeler 28 Şubat 1953'te Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdi. Yine de, bu anlaşmanın yelpazesi geniş değildi. Akit devletlerin ortak çıkarlarını ilgilendiren konularda birbirlerine danışmalarını ve askeri müzâkerelerde bulunmalarını öngörüyordu.

Balkan ittifakı, Yugoslavya-Bled'de 9 Ağustos 1954 tarihinde üç ülke arasında Balkan Savunma Paktı imzalanana dek gerçek bir ittifak olmamıştır. Bu pakt akit devletlerden birine yapılan bir saldırının tümüne yapılmış bir saldırı gibi kabul edileceğini ve ortak savunma için silahlı kuvvetlerin kullanımı da dahil olmak üzere gerekli tüm tedbirlerin hemen alınacağını beyan ediyordu. Bu şartlar yerine getirildiğinde Yugoslavya, ittifakın tam bir üyesi olmamakla beraber NATO şemsiye-

si altına girecekti. Buna rağmen pakt, kâğıt üzerinde kalmıştır. 1955 yılında Tito'yla barış yapan Kruşçev, paktın hikmeti vücudunu (raison d'étre) ortadan kaldırmış oluyordu. Tito daha sonraları, temelleri Nisan 1955 Bandung Konferansı'nda.atılan Bağlantısızlık Hareketi liderlerinden biri oldu. Bu sırada Kıbrıs sorunu Yunan dış politikası gündeminde ağırlık kazanmaya başlamıştı. Bu da Türkiye'yle işbirliği politikasını yürütmeyi zorlaştırıyordu. Bu yüzden imzalanan İkinci Balkan Paktı, birincisinden daha hızlı bir şekilde geçerliliğini yitirmişti[47].

Türkiye'nin dış politika kaygılarından biri de, İngiliz ve Amerikan politikalarından kaynaklanan Orta Doğu'ydu. 1950'lerin başlarında İngilizler bölgede bulundurdukları asker sayısını azaltmak istemişlerdi. Bu isteğe dair ilk işaretler Ekim 1954'te Mısır'la imzalanan anlaşma uyarınca İngiliz birliklerinin Süveyş Kanalı'ndan çekilmeleri olmuştu. İngiltere bunun yerine, batı, özellikle de İngiliz konumunu kuvvetlendirecek bir Orta Doğu ittifak sistemi kurmak istiyordu. Eisenhower yönetimi dönemin Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'se, Sovyetler Birliği'ni güney sınırlarında kontrol altında tutacak bir savunma zinciri oluşturmayı amaçlıyordu. İngilizler, aralarına İngiliz nüfuzunun kuvvetli olduğu bazı Arap devletlerinin katılmasını tercih ederken, Amerika Birleşik Devletleri Sovyetler Birliği'yle sınırı olan "kuzey kuşağı" ülkelerine ağırlık verdiği -Türkiye ve İran- için ABD ve İngiliz planları tam anlamıyla uyuşmuyordu. Her iki durumda da, askeri açıdan bölgedeki en kuvvetli devleti ve NATO vasıtasıyla batıya açıkça bağlı olan Türkiye, projenin önemli bir katılımcısı olarak kabul ediliyordu. Türkler, 1951 yılında NATO'ya kabul edildikleri takdirde Orta Doğu'yu savunma rolünü üstleneceklerini duyurdular. Bu taahhüdü vermekten başka, batı nazarındaki değerini yükseltecek bir projeyi reddetmeyerek, batının Türkiye'ye destek verme ihtimalini arttırmış oluyorlardı. Başlangıçta Menderes'in belirgin bir Orta Doğu politikası yokmuş gibi görünüyor. Ama Menderes, batı savunma yapısında tam anlamıyla yer almak ve bir NATO üyesi olarak ekonomik ve askeri yardım almak istiyordu[48].

1952-53 yıllarında bir "Orta Doğu Savunma Teşkilatı" (MEDO) kurulması tartışılmış ama Arap ülkeleri Türkiye'yle işbirliği yapmaya şüp-

heyle yaklaştıkları için bir sonuca varılamamıştı. 1939 yılında Hatay'ın Türkiye'ye ilhak edilmesi sebebiyle Suriye'nin duyduğu düşmanlık gibi münferit anlaşmazlık konuları dışında, Arap topraklarının eski efendileri olan Türklere şüpheyle bakıyor ve Türkiye'nin Filistin konusunda batı politikalarına verdiği desteğe içerliyorlardı. Türkiye Kasım 1947'de BM'nin Filistin'in bölünme kararına karşı Araplarla birlikte oy kullanmasına rağmen, 1949 yılında İsrail'i tanımış ve aynı yılın sonunda iki devlet birbirlerine büyükelçiler göndermişlerdi. İsrailliler, Orta Doğu'daki diplomatik yalnızlıktan kurtulacakları ve Arap-Müslüman dünyasına bir kapı arayabilecekleri için bu ilişkiyi geliştirmeye çok hevesliydiler. 1950'lerde Türkiye'yle İsrail arasındaki ekonomik ilişkiler de hızla gelişmeye başlamıştı[49]. Mısır 1954 yılında İngiltere ile bir anlaşma imzalamış olduğundan, Menderes Hükümeti Arap devletleriyle, özellikle de Mısır'la bir ittifak kurma konusunda daha ümitliydi[50]. Bu sırada Irak, ABD'yle bir askeri yardım anlaşması ve 24 Şubat 1955'te Türkiye'yle "ortak güvenlik ve savunma" amacıyla Bağdat Paktı'nı imzalamıştı. Türkiye'nin güney sınırlarının güvenliğini artıracağını ve batıya Türk ittifakının önemini göstereceğini düşünen Menderes Hükümeti, Irak'ı bu konuda iknâ etmekte önemli rol oynamıştı. Ayrıca Irak'ın paktın, Türkiye'nin Musul konusundaki isteklerini örtbas eden bir anlaşma olduğu yolundaki şüphelerini de gidermeyi başarmıştı[51]. İngilizler Irak'la imzaladıkları ve Irak topraklarında kendilerine iki hava üssü veren güvenlik anlaşmasının 1957 yılında sona ereceğini göz önünde bulundurarak 4 Nisan'da Bağdat Paktı'na katıldılar. Ayrıca pakt, İngiltere'nin bu ülkedeki nüfuzunu devam ettirebilmesi için gerekliydi[52]. Eylül 1955'te Pakistan, bir sonraki aysa İran pakta katıldı. Kasım 1955'te Bağdat'ta bir araya gelen beş üye Bakanlar Kurulu'yla askeri planlama, ekonomik planlama ve yıkıcı faaliyetleri önleme özel komitelerini oluşturdular. Dışişleri Bakanlığı, Mısır ve Suudi Arabistan gibi üye olmayan Arap ülkeleriyle çalışma ihtimalini korumak istediği ve İsrail'i kışkırtmaktan kaçındığı için ABD hiçbir zaman bu paktın resmi akdi olmamıştı. Ama yine de başından beri ABD'nin bu projenin mutemedi ve organizatörü olduğu ortadaydı[53].

Bağdat Pakt'ının imzalanması geri kalan Arap dünyasında, özellikle de Mısır'da protestolara neden olmuştu. Nuri el-Sait'in Irak Hükümeti

batı kampına katıldığı ve Siyonizme karşı kurulan Arap ittifakına ihanet ettiği gerekçesiyle hor görülmüştü. Türklerin iknâ edici tutumları veya Suriye'yle Lübnan'a baskı yapma girişimleri faydalı olmuyordu. Ürdün'ün pakta katılma ihtimaline karşı yapılan protestoların artması sebebiyle Kral Hüseyin neredeyse tahtından oluyordu. 1956'da sona eren Süveyş Savaşı sonunda bölgedeki Fransız ve İngiliz gücü sona ermiş, ABD uzaklaştırılmış, ve batı taraftarı Orta Doğu ülkelerini tehlikelere açık hale getirmişti. Sonuç olarak paktın dört üye ülkesi ki, aralarında İngiltere bulunmuyordu, Kasım 1956'da Tahran'da bir araya gelerek, İngilizlerle Fransızların kanal bölgesine yapmış olduğu saldırıyı kınamışlar ve Mısır topraklarından İsrail kuvvetlerinin çekilmesi için çağrıda bulunmuşlardı. Zamanın raporlarına göre, Menderes İngiltere'nin pakttan çıkartılmaması için diğer üye ülkeleri iknâ etmeye çalışmıştı[54]. Bağdat Paktı'na gelen son darbe, Temmuz 1958'de, Irak'ta bir hükümet darbesiyle Nuri'nin ve batı taraftarı Haşimi rejiminin devrilmesi olmuştu. Londra'da toplanan Bağdat Paktı devletleri **"paktı gerekli kılan nedenler her zamankinden daha kuvvetlidir"**[55] beyanatında bulunmuş olsalar da, artık eskisi gibi devam edemeyeceği belli olmuştu. Ekim 1958'de ittifak karargâhları Bağdat'tan Ankara'ya taşınmış ve Mart 1959'da Irak resmen pakttan çekilmişti[56].

Ağustos 1959'da Bağdat Paktı yerine kuzey kuşak ittifakı oluşturmak amacıyla İngiltere, Türkiye, İran ve Pakistan, Amerika Birleşik Devletleri'nin gözlemci statüsüyle katıldığı Merkezi Antlaşma Teşkilatı'nı (CENTO) kurmuşlardı. Bağdat Paktı gibi CENTO da, merkezileşmiş askeri kumanda yapısına sahip olmadığı ve üyelerine yönelik bir saldırı olduğunda (meselâ Sovyetler Birliği) çok az yardım imkânına sahip olduğu için birtakım yapısal güçlüklerle karşı karşıyaydı. Orta Doğulu ülkeler için CENTO, silah ve ABD'den parasal yardım sağlaması açısından önemliydi. 1937 Sadâbad Paktı örneğinde olduğu gibi, üye ülkelerin coğrafi bakımdan birbirlerinden uzak olması ve aralarındaki eşitsizlik bir savunma teşkilatı olarak etkin rol oynamasını güçleştiriyordu. Türk Kara Kuvvetleri'nin dörtte üçü NATO'ya tahsis edildiği için, İran'a yönelik bir Sovyet saldırısına karşı gönderecek çok az kuvveti kalıyordu. Asıl amacı Hindistan'a karşı ABD'den askeri yardım ve dip-

lomatik destek almak olan Pakistan'ın katılımı çok az değişiklik yaratmıştı. Ayrıca Orta Doğu'daki bir askeri müdahaleye katılabilmek için yeterli kapasiteye sahip değildi ve böyle bir katılım için geçerli nedeni de yoktu[57]. Buna rağmen üyelerden hiçbirinin birbiriyle herhangi bir anlaşmazlığı bulunmuyordu. Bu yüzden teşkilat 1979 İran Devrimi'ne kadar devam etmişti. Bu sırada 1964 yılında üç üye ülke -Türkiye, İran ve Pakistan- Bölgesel İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı kurarak ilişkilerine daha sağlam bir ekonomik boyut kazandırmak istediler. Buradaki sorun yine bu üç ülkenin yeterli ekonomik sinerjiye sahip olmamasında yatıyordu: Aslında aralarındaki bağ askeri veya ekonomik derinliği olmayan siyasi bir bağdı[58].

Bağdat Paktı genel hatlarıyla biliniyor. Türkiye'nin bu pakta karşı olan tutumu ya da Türklerin bölgesel işbirliği fikrini ne derece ciddiye aldıkları konusunda şüpheler bulunmaktadır. Başlangıçta hükümetin Orta Doğu ülkeleriyle işbirliği yapma fikrini biraz küçümsediği görülüyor. Mart 1953'te Dulles, Orta Doğu Savunma Teşkilatı (MEDO) üzerinde görüşmek amacıyla Ankara'yı ziyaret etmişti. Ankara'da bulunan ABD Büyükelçisi George McGhee'ye göre, cumhurbaşkanı Celâl Bayar, Dulles'a "**Türkiye'nin müttefiklerinin politikası buysa, boş bir çaba olarak değerlendirilmesine rağmen, MEDO'nun kurulması için elinden geleni yapacağı**" taahhüdünde bulunduğunu söylemişti. Elimizdeki göstergeler Türklerin bu aşama Bir Orta Doğu savunma paktına fazla değer vermediğini gösteriyor[59]. Diğer yandan, Türkiye 1955 yılında Irak'la oluşturulan pakta öncülük etmiş ve Suriye, Lübnan ve Ürdün'ü projeye dahil etmek için hayli çaba sarf etmiş gibi görünmektedir. Menderes, Arap ülkelerinden daha olumlu bir tepki gelmesini beklemiş ama bir hata yaparak batı dünyasına duydukları antipatiyi hafife almıştı[60]. Aslında İngiliz ve Amerikan Hükümetleri Türkiye'nin Suriye ve Ürdün'e yönelik sert ve tehditkâr davranışlarından rahatsızlık duyuyorlardı -meselâ Suriye'ye, Mısır'la güvenlik paktını geliştirmeye devam etmesi durumunda Şam'la diplomatik ilişkilerini keseceği ya da Ürdün Hükümetine, Bağdat Paktı'na katılmaması durumunda İsrail'le girecekleri savaşta Türkleri karşılarında bulabilecekleri konusunda yaptığı uyarılar[61]. Süveyş fiyaskosunun ardından Amerika Birleşik

Devletleri Orta Doğu'daki kuvvet boşluğunu doldurmaya çalışmıştı. Ocak 1957'de ilân edilen Eisenhower Doktriniyle ABD, Orta Doğu devletlerini korumak için "**uluslararası komünizm denetimi altındaki herhangi bir devletten gelecek silahlı saldırı karşısında**" destek sağlayacağını ve ABD kuvvetlerini kullanmaya hazır olduğunu ilân etmişti. Eisenhower Doktrini, Nisan 1957'de içeriden kendisine muhalefet edenlere karşı girdiği çatışmada ABD'nin Kral Hüseyin'e destek verdiğini göstermek ve Temmuz 1958 Lübnan İç Savaşı sırasında ABD Deniz Kuvvetleri'ni Beyrut'a çıkarmak amacıyla kullanılmıştı[62].

Bu aşamada Menderes'in Orta Doğu'da ortaya çıkan komünist tehlikesi karşısında Dulles'dan çekindiği ve batılı müttefiklerinin Menderes'i bölgede daha da saldırgan bir tutum içine girmekten alıkoyduğu görülmektedir. 1957 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Washington ve İstanbul'da gelişen, Suriye'nin yerel komünistler tarafından ele geçirileceği inancı karşısında Sovyetler, bunun batılıların yerel müttefikleri ülkeye saldırmaya teşvik etmek için kurduğu bir komplo olduğu yolunda şikâyette bulunmuşlardı. Süveyş Savaşı'ndan sonra Sovyetlerin Mısır ve Suriye'ye yaptığı silah sevkiyatı Amerika Birleşik Devletleri'yle Türkiye'yi alarma geçirmişti. Krizin tırmandığı sıralarda Türkiye güney sınırına asker yığmış ve o zamanın İngiliz dışişleri bakanlığı raporlarından birine göre, Sovyetlerin konumunu güçlendireceği halde, "**Suriye'yi kendi haline bırakmayı**" düşünmüştü[63]. Buna karşılık Kruşçev, krizin bir savaşa dönüşmesi halinde Türkiye'nin "**tek bir gün bile**" ayakta kalmayacağı tehdidinde bulunmuştu. Amerika Birleşik Devletleri'yse saldırıya uğraması durumunda tüm gücüyle Türkiye'yi savunmayı taahhüt ettiğini vurgulamasına rağmen, Türkiye'nin Suriye'ye yönelik saldırgan tavrından İngilizlerle Amerikalıların rahatsızlık duydukları belli oluyordu. Sovyetlerin Türkiye'ye saldırarak iki süper güç arasında bir savaş başlatmasından çekiniyorlardı. Bu sırada beklenmedik bir şey oldu ve Kruşçev'in tutumundaki bir değişiklik sayesinde kriz sona erdi[64]. 29 Ekim 1958'de Moskova'da bulunan Türk Büyükelçiliği'nde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümü dolayısıyla verilen bir resepsiyona katılan Sovyet lideri, "**Orta Doğu'ya yönelik bir tehdit olmadığını ve tüm yaşananların yanlış anlaşıldığı-**

nı" bildirmişti[65]. Kruşçev'in Türkiye'yle barış anlaşması benzeri uzlaşma gayretleri Menderes Hükümeti ile olan ilişkilerinde bir değişiklik yaratmamıştı ama en azından kriz sona ermiş ve Türkiye askerlerini geri çekmişti.

1958 yılında Türkiye, NATO yükümlülükleri kapsamında olmamasına rağmen, İncirlik hava üslerinin kullanılmasına izin vererek ABD'nin Lübnan'a yaptığı müdahaleye destek vermişti. Temmuz 1958 Irak ihtilalinin hemen ardından, Menderes'in eski batı taraftarı rejimi tekrar kurmak için askeri müdahaleden faydalanmaya çalıştığı görülmektedir. Aslında Menderes'in askeri uygulanamazlık gerekçesiyle kendi kurmayları tarafından mı yoksa ABD baskısıyla mı devrildiği belli değildir[66]. İhtilalin ardından İsrail Başbakanı David Ben-Gurion, Ağustos 1958'de Türkiye'yi ziyaret etmiş ve İsrail, Türkiye, İran ve Habeşistan arasında gizli bir "Çevre Paktı" yapılmasını onaylamıştı. Bu pakt uyarınca İsrail Türkiye'ye teknik ve askeri yardım sağlayacaktı ama bir Arap-İsrail savaşı çıkması durumunda Türkiye'nin İsrail'e askeri destek sağlayıp sağlamayacağı açık değildi. Sonuçta bu ittifak bir çözüm getirmesi ve 1960'da Menderes'in devrilmesiyle sona erdi[67]. Kesin olan bir şey varsa o da Menderes'in Bağdat Paktı'nın hararetli bir destekçisi olduğu ve paktın başarısızlıkla sonuçlanmasından derin üzüntü duyduğudur. İhtilalciler tarafından öldürülen Irak Kralı II. Faysal ve başbakanı Nuri Sait'le aynı kaderi paylaşmaktan korktuğu da iddia edilmektedir[68]. Türkiye'nin Orta Doğu'da batı çıkarlarının bir kölesi olduğu fikrine katılmak pek mümkün değildir.

1950'lerin ikinci yarısında Türkiye, gelecek yıllarda dış politikada kendisini hayli meşgul edecek bir başka bölgesel çatışmayla karşı karşıya kalmıştı. 1878 yılında Kıbrıs'ta İngiliz idaresinin kabul edilmesinin ardından İngiltere 1914'te adayı ilhak etmiş ve 1923 Lozan Antlaşması'yla Türkiye bu ilhakı kabul etmişti. Lozan görüşmeleri sırasında İnönü, kapitülasyonların feshedilmesi konusunda İngilizleri daha da uzlaşmaz bir tavır içine itmesi endişesiyle Kıbrıs meselesinin gündeme getirilmesine karşı çıkmıştı. O tarihten 1950'lere kadar Kıbrıs'ta yaşanan sorunların Türkiye'yi ilgilendirmediğini söylemek doğru olamasa da, orada yaşayan Türk topluluğa kötü davranılmasına karşı bir ga-

ranti ve *énosis*'e ya da Yunanlıların birleşmesine karşı en iyi alternatif olarak gördükleri için, Türk Hükümetiyle nüfusun yüzyde 20'sini oluşturan Kıbrıslı Türklerin İngiliz yönetimini kabul etmeye gönüllü oldukları bilinmektedir. Benzer şekilde Yunan Hükümetleri de İngilizleri kendilerinden uzaklaştırmamak için *énosis* hareketine destek vermemişlerdir[69]. Kıbrıs'ın geleceği konusundaki kaygılar, 1950'lerin ortalarında hem Yunanistan'da hem de Kıbrıs'ta yaşayan Yunanlılar arasında *énosis* hareketinin hız kazanmasıyla başlamıştır.

Yunanistan'ın meseleyi Birleşmiş Milletlere taşımasıyla anlaşmazlık 1954 yılının Eylül ayında uluslararası arenaya çıkmıştı. Yunan terörist teşkilatı EOKA, (Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü) 1955 yılında adada vahşet kampanyasına başlayınca, İngilizler Türk ve Yunan Hükümet temsilcilerini Londra'da yapılacak olan bir konferansa davet etmişti. Bu konferansta İngiliz hakimiyeti altında Türk ve Rum taraflarının kendi kendilerini yönetmeleri konusu üzerinde görüşüldü ama anlaşmaya varılamadı. Ocak 1955'te Irak başbakanı Nuri Sait'le Bağdat Paktı üzerinde görüşen Menderes, Kıbrıs'ta İngiliz yönetiminin devam etmesini tercih ettiğini belirtmişti[70]. Buna rağmen Türk dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu Londra Konferansı'nda, adadaki İngiliz hakimiyetinin sona ermesi halinde, tüm adanın Türkiye'ye iade edilmesi gerektiğini söylemişti. 1956 yılında Türk Hükümeti tutumunu değiştirerek, adanın Rum ve Türk kesimlerinin birbirinden ayrılarak kendi hakimiyetlerini kurmaları konusunda ısrar etmeye başladı. Görünüşe bakılırsa, bu teklif ilk olarak İngilizlerden gelmişti[71]. İngilizler genelde Türklerin *énosis* mücadelesini teşvik etmişlerdi. Başbakan Sir Anthony Eden, "**dünyanın bu kısmına yönelik politikalarımızda öncelikle Türkiye'yle yapmış olduğumuz ittifaka önem veriyorum**" diye yazmıştı[72]. Menderes ise iç siyasette yaptığı hatalardan dikkatleri başka yöne çevirmek için Türkiye'deki protestoları başlatmış olabilir. Bunun utanç verici bir örneği 1955 Londra Konferansı sırasında, İstanbul'da büyük ihtimalle hükümetin organize ettiği gösteriler kontrolden çıkınca yaşanmıştı. İsyancı bir kalabalık Rumların şehirdeki mülklerine zarar vererek İstanbullu Rumları Yunanistan'a dönmeye zorlamışlardı[73]. Buna rağmen Türklerin *énosis* mücadelesinin suni olduğunu ve-

ya sadece İngilizler ya da Menderes tarafından organize edildiğini düşünmek yanlış olur. Türkler, Kıbrıslı Türklerin geleceği konusunda kaygılanıyorlar -hatta belki de diğer dış politika mesellerinden çok daha fazla- ve *énosis* hareketinin kendi varlıklarını hiçe saymasına içerliyorlardı[74]. Mili gurur ve itibar kaygıları bir yana, *énosis* hareketinin, Yunanistan'ın Türkiye'yi her iki taraftan kuşatmasına yol açarak, Akdeniz'de Türkiye ve Yunanistan arasındaki stratejik dengeyi bozacağı iddia ediliyordu. Bazı Türkler bu şartlar altında, adada hiç Türk bulunmasa bile Türkiye'nin *énosis* hareketine karşı çıkması gerektiğini savunmuşlardı[75].

1956-58 yılları arasında İngiltere Hükümeti Kıbrıs'ta kendi kendini yöneten ayrı hükümetler kurulması yolunda planlar yapmış ama İngilizler hakimiyet ilkesini benimsemedikleri için Yunanlılar bu fikre karşı çıkmışlardı. Bu sırada Kıbrıslı Rumların politik ve dini lideri Başpiskopos Makarios, Mart 1956'da Seychell'de gözaltına alınınca EOKA bir ayaklanma başlatmıştı. Makarios, Nisan 1957'de serbest bırakıldı. Çekişme 1958 yılında, Yunanlılarla İngilizler arasındaki mücadeleden çok, bir Türk-Rum iç savaşı halini almaya başlamıştı. 1959 yılı başında İngilizler Doğu Akdeniz'de stratejik askeri üs bulundurmak için tüm Kıbrıs'ta hakimiyet sağlamaya gerek olmadığını fark ettiklerinde bir dönüm noktasına gelinmişti. Menderes Hükümeti ilk başta adada bir federasyon devleti kurulmasını tercih etmiş ama Rumların bunu kılık değiştirmiş bir bölünme olarak kabul edeceklerini fark ederek karşı çıkacaklarını anlamışlardı. Benzer şekilde Yunanlılar da gerek Türklerin gerekse İngilizlerin *énosis*'e karşı çıkacaklarını fark etmişlerdi. Bu yüzden Türk ve Yunan Hükümetleri bir araya gelerek, *énosis*'e ya da adanın bölünmesine karşı bir alternatif olarak, iktidarın paylaşılmasını öngören bir anayasayla bağımsız bir Kıbrıs devletinin kurulmasını kabul etmeye karar verdiler. 1959 yılının 5-10 Şubat tarihleri arasında Zürih'te bir araya gelen Menderes ve Yunan başbakanı Konstantin Karamanlis, bu çerçevede yapılacak anlaşmanın ilk adımlarını attılar. Aynı ayın sonunda Londra'da yapılan bir konferansta İngiliz Hükümeti, Kıbrıslı Türklerin siyasi lideri Dr. Fazıl Küçük ve isteksiz de olsa Başpiskopos Makarios bu projeyi kabul ettiler[76]. Menderes, Londra ve Zürih

anlaşmalarının Türkiye için bir zafer ya da yenilgi olmadığını, "**Türkiye'nin milli çıkarlarına ters düşmeyen ve aynı zamanda diğer tarafın hak ve çıkarlarını gözeten bir uzlaşma**" olduğunu söylemişti[77].

Zürih ve Londra anlaşmalarına dayanan Kıbrıs Anayasası Nisan 1960'ta ilân edilerek, aynı yılın Ağustos ayında kurulacak olan bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin zeminini hazırlamış oldu. Buna göre kurulacak olan cumhuriyetin cumhurbaşkanı kendi topluluğunca seçilecek Kıbrıslı bir Rum, cumhurbaşkanı yardımcısıysa yine kendi topluluğunca seçilecek olan Kıbrıslı bir Türk olacaktı. Onlara yedi Rum ve üç Türk bakandan oluşan bir bakanlar kurulu eşlik edecekti. Dış politika, savunma ve güvenliği ilgilendiren konularda cumhurbaşkanıyla yardımcısının münferit veya müştereken veto etme hakkı olacaktı. 50 üyeden oluşan yasama kurulu yine aynı çoğunluk oylaması sistemiyle, Rumlar ve Türkler arasında 70'e 30 oranında bölüştürülecekti. Meclisin seçim, belediye ya da vergiler hakkında kabul edeceği yasalar bu söylenenin dışında tutulmak üzere, Rum ve Türk temsilciler ayrı hesaplanacaksa da çoğunluk oylarıyla belirlenecekti. Kamu hizmetleri yine aynı oranla bölüştürülecek, din, eğitim, kültür ve kişilik hakları Rum ve Türk toplulukların kendi cemaat meclislerince yürütülecekti. İngiltere'yle Kıbrıs arasında imzalanarak anayasaya eşlik eden Kuruluş Antlaşması'yla İngiltere, kendisi için Kıbrıs'ta önemli olan askeri üsleri egemenlik hakları'yla birlikte muhafaza ediyordu. Yunanistan, Türkiye ve Kıbrıs arasında imzalanan ikinci bir antlaşmayla adaya 950 Rum, 650 Türk askeri yerleştirildi.

1960 kararları kapsamında Kıbrıs, İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan Garantörlük Antlaşması'yla bu dört devlet, "**Kıbrıs'ın bir başka devletle birleşmesini veya adanın bölünmesini hedefleyen doğrudan ya da dolaylı bir hareketi engellemeyi**" taahhüt ediyor ve Kıbrıs'ın bağımsızlığıyla anayasasının temel maddelerini garanti ediyorlardı (Madde 2). Benzer şekilde 2. Maddede, Kıbrıs Hükümeti "**herhangi bir başka devletle siyasi veya ekonomik birleşmeye gitmeyeceğini**" taahhüt ediyordu. Son olarak ve belki de en önemlisi antlaşmanın 4. Maddesinde, antlaşma hükümlerinin çiğnenmesi halinde üç devletin birbirine danışması öngörülüyor ve mevcut antlaş-

manın oluşturduğu devlet durumuna geri dönmek amacıyla, garantör devletlerin her birine müdahale etme hakkı tanınıyordu[78]. Türk tarafına göre bu hükümler son derece karmaşık olmakla beraber, *énosis*'e karşı garanti verdiği ve Kıbrıs Türk halkını koruduğu için kabul edilebilirdi. Bu antlaşmayı, Kıbrıslı Türkler, Rumlar ya da iki ana ülke hükümlerinin devletlerinin ne derece uygulayıp yürütebileceği bir soru işareti yaratsada, Menderes Hükümeti bu anlaşmadan memnun kalmıştı.

Türkiye ve Füze Krizi, 1961 - 63

1960-61 yıllarında Türklerin batılı müttefiklerinin dikkatleri içişlerine çevrilmişti. Mayıs 1960'da silahlı kuvvetler önce Adnan Menderes Hükümetini devirmişler ve daha sonra kendi aralarında meydana gelecek ciddi anlaşmazlıklar pahasına, Türk politikasını yeniden oluşturmaya başlamışlardı. Ekim 1961 seçimlerinin ardından sivil hükümet nihayet göreve gelmiş, İsmet İnönü yönetiminde istikrarsız bir koalisyon hükümeti kurulmuştu[79]. Bu sıralar dış politika pek fazla ilgi uyandırmıyordu. 1960 anlaşmasının ardından Kıbrıs meselesinin çözümlendiği düşünülüyordu. Daha önce de belirtildiği gibi askeri hükümet Menderes'in Sovyetler Birliği'yle yaptığı uzlaşmayı feshetmiş ve Türkiye'nin NATO ile CENTO'ya bağlılığını teyit etmişti. Aslında görünenin ardında alınan kararlar Türkiye'yi, 1962'de patlak verecek daha büyük bir uluslararası krize doğru sürüklüyordu.

Menderes Hükümeti Ekim 1959'da Eisenhower yönetimiyle, 15 adet Jüpiter orta menzilli ve nükleer savaş başlıklı balistik füzenin Türk topraklarına yerleştirilmesi konusunda anlaşmıştı. Aslında bunlar Türkiye'deki iık nükleer silahlar değillerdi. Nükleer silahlara sahip ABD uçakları bir süredir Türkiye'de operasyonlarına devam ediyor ve bu durum Türkiye'nin nükleer bir savaştaki potansiyel rolünü artırıyordu. Türk dışişleri bakanlığının bazı üyeleri, Sovyetler Birliği'ni saldırmaya kışkırtacağı gerekçesiyle Jüpiter füzelerinin yerleştirilmesine karşı çıktığı halde, hükümet ve askeri yetkililer tarafından susturulmuşlardı. Askerler, Türkiye'ye yönelik bir Sovyet saldırısı karşısında müttefiklerinin atom silahı kullanmaya hazırlıklı olduklarının bir göstergesi olan

Jüpiterlerin, Türkiye'nin askeri gücünü arttıracağına inanıyorlardı. SACEUR Komutanı General Lauris Norstad Türklerle yaptığı görüşmelerde sık sık askeri güçlerinin üzerinde durduğu için, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bu inancı daha da kuvvetleniyordu. Füzeler 1961 yılı sonbaharında İzmir yakınlarına yerleştirildi ama 1962 yılına kadar kullanıma hazır hale getirilmediler. Füzelerin sahibi Türkiye'ydi ama savaş başlıkları ABD'nin gözetimi altındaydı, ayrıca ABD ve Türk Hükümetlerinin ortak izni olmaksızın kullanılmayacaklardı. İtalya'ya yerleştirilen iki Jüpiter füzesiyle birlikte, Sovyetlerin sahip olduğu ve Avrupa'ya yönlendirilmiş 129 orta menzilli füzesinin 45'ine hedeflenmişlerdi[80].

Kruşçev 1959 yılında Türkiye'de konuşlandırılan Jüpiterler konusunda ABD Başkan Yardımcısı Richard Nixon'a yakınmaya başlamış ve Mayıs 1962'de bu itirazını alenen yinelemişti. Türkiye'deki Jüpiter füzelerine misilleme ya da Jüpiterlerin Türkiye'den kaldırılması amacıyla Küba'ya Sovyet füzelerini yerleştirmeye karar verdiği iddia edilmektedir[81]. Eisenhower ve Kennedy yönetimleri Polaris denizaltı-balistik füzelerinin, Jüpiterleri etkisiz bırakacağını ve Sovyetlerden gelecek ilk saldırıya karşı yetersiz kalacağını fark etmişlerdi[82]. Nisan 1961'de Başkan John F. Kennedy Türkiye'ye yerleştirilen füzelerin yeniden gözden geçirilmesini istedi. Bir sonraki ay ABD dışişleri bakanı Dean Rusk, sorunu askeri hükümetin dışişleri bakanı Selim Sarper'e iletti. Rusk'ın sonradan anlattıklarına göre Sarper, Jüpiter füzelerinin çekilmesini, "**parlamentonun**"[83] bu füzelerin yerleştirilmesi için yapılacak olan harcamaları henüz kabul etmesi ve füzelerin geri alınacağını söylemenin mahcup edici olması gerekçesiyle reddetmişti. Ayrıca yerlerine Akdeniz'de Polaris denizaltıları gelmeden önce füzelerin alınmasının bir NATO üyesi olan Türkiye için moral bozucu olacağını eklemişti[84]. Sonraki yıllarda Türkiye ABD büyükelçiliği görevine atanan Robert Komer notlarında şunları yazmıştı: "**Savunma bakanı Robert McNamara, Jüpiterlerin hiçbir askeri değer taşımadığını biliyor. Ama Türkler, İtalyanlar ve diğerleri bilmiyorlar. Bütün mesele bu**"[85]. ABD Siyaset Planlama Konseyi Başkanı George McGhee, Haziran 1961'de Başkan'a, Jüpiterlerin kaldırılmasının, özellikle de Kruşçev'in ay başında Viyana Zirvesi'nde yaptığı diplomatik saldırının ardından

bir zayıflık göstergesi olarak algılanacağını söylemiş, aynı zamanda General Norstad'ın Sarper'e füzeleri tavsiye ettiği görüşmeleri hatırlatmıştı. 1962 yılının bahar ve yaz aylarında Rusk aynı soruyu iki kere Türklerin önüne getirdi ama bir sonuç alamadı. Bu sırada dışişleri bakanlığı Kennedy'ye bu konuda baskı yapmanın akıllıca olmayacağını söylemişti[86].

Bu sonuç getirmeyen tartışmaların ardından, Jüpiter füzeleri Türk yetkililerine teslim edildiği sırada, Ekim 1962'de Küba füze krizi patlak verdi. 26 Ekim'de Kruşçev Kennedy'ye yazdığı mektupta Amerika Birleşik Devletleri adadaki ablukayı kaldırır ve Küba'ya saldırmama konusunda anlaşma sağlanırsa, Küba'daki Sovyet füzelerini çekeceğini bildirince kriz sona erer gibi oldu. Ama ertesi sabah gönderdiği ikinci mektupta Küba'daki füzeleri, ABD'nin Türkiye'de bulunan Jüpiterleri çekmesi karşılığında geri çekeceğini yazmıştı (Türkiye'ye karşı Küba ticareti)[87]. Böylesi bir değiş tokuş fikri Washington'da tartışılmış ama Kruşçev'in daha fazla talepte bulunmasına yol açabileceği ve Ankara'da bulunan ABD Büyükelçisi Raymond Hare'nin söylediği gibi, Türkler "bir düşmanı yatıştırmak uğruna çıkarlarının ticaret malzemesi olmasına" içerleyecekleri için kabul edilmemişti[88]. Kennedy, Kruşçev'in gönderdiği ilk mektuba cevap vererek herhangi bir değiş tokuş yapmadan Sovyet füzelerinin çekilmesini kabul etme ve ikinci mektubu gözardı etme yolunu seçti. Ertesi gün (28 Ekim) Kruşçev bunu kabul etti ve kriz sona erdi[89].

Bu açıdan bakıldığında ABD, Türkiye'deki Jüpiter füzelerinden herhangi bir fedakârlıkta bulunmadan Sovyet füzeleri Küba'dan çekilmiş gibi görünüyor. Bu İnönü Hükümeti ve Kennedy yönetiminin değişmez çizgisiydi. Türk dışişleri bakanı Feridun Cemal Erkin'in füzelerin Polaris deniz altı balistik füzeleriyle değiştirileceğini duyurmasının ardından 24 Nisan 1963'te Türkiye'de bulunan son Jüpiter de ülkeden çıkartılmıştı[90]. Başkan Kennedy'nin erkek kardeşi Robert Kennedy'nin 1968 yılında vefatının ardından yayımlanan hatıralarında, başkanın talimatıyla Washington'da bulunan Sovyet büyükelçi Anatoli Dobrynin'le 27 Ekim gecesi (Kruşçev'in Sovyet füzelerini Küba'dan çekmeyi kabul ettiğini yazdığı mektup ulaşmadan önce) görüştüğünü yazmış-

tır. Büyükelçiye Sovyetler Birliği füzeleri çekmeyi kabul ederse, "zaten bir süredir, kriz sona erdikten sonra Jüpiter füzelerini çekmeyi düşündüklerini" söylemişti[91]. Daha sonraları Dobrynin'e daha açık bir taahhütte bulunduğu ve Kruşçev sözünden dönmediği takdirde ABD Hükümetinin bunu duyuracağını söylediği ortaya çıkmıştır[92].

Krizin Türklere ilk etapta neler düşündürdüğünü kestirmek hayli güç. Çünkü, resmi kanalların yalanlamasına rağmen Türkler çok geç olmadan, Kennedy yönetiminin Kruşçev'e "Türkiye'ye karşılık Küba ticaretinden" çok daha fazla imâda bulunduğunu ve Türk Hükümetine danışmadan Türkiye'nin hayati çıkarlarını etkileyecek şekilde ilişkisini kesmeye hazır olduğunu öğrenmişlerdi. O zamanlar bu bilgi halka duyurulmadığı için halkın tepkisini çekmemiş ve Kıbrıs konusunda Amerika Birleşik Devletleri'yle Türkiye arasında 1964'te çıkan daha acı bir anlaşmazlıkla gölgelenmişti. Bundan başka Kennedy yönetimi Ekim 1962'den önce Jüpiterleri Türkiye'den çekmeye çalıştığı için, ortaya çıkan sonuç Küba füzeleri dikkate alınmaksızın, ABD'nin uzun zamandır uygulamaya çalıştığı politikanın bir parçası olarak görülebilir. Her şeye rağmen Türkler sonuçta bir şeyi çok açık görmüşlerdi; Jüpiter füzeleri Türkiye için avantajdan çok tehlike yaratabilirdi. Krizin tırmandığı sıralarda, Ankara'da bulunan Sovyet Büyükelçi, Türk Hükümetini nükleer bir savaşın yaklaşmakta olduğu konusunda uyarmıştı. Doğu'yla batı arasında nükleer bir değiş tokuş yapılması durumunda, Jüpiter füzeleri kesinlikle Sovyet hedefi, İzmir ise Üçüncü Dünya Savaşı'nın Hiroşiması olacaktı[93]. Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri'yle olan ilişkilerinde Türkiye'nin 1959-62 döneminden çok daha temkinli davranması gerektiği ortadaydı.

Aslında Jüpiterlerin çekilmesi Türk-Sovyet ilişkilerinin geliştirilmesine daha iyi olanak sağlamıştı. 1963'ten sonra, Türkiye'de hâlâ ABD'nin sağladığı bazı nükleer silahlar bulunuyordu ama bunlar diğer NATO ordularına sağlananlar gibi kısa menzilli silahlardı. Çift taraflı bir kontrol mekanizmasına bağlı olan bu silahları Sovyetler Birliği, saldırı değil savunma amaçlı olmaları halinde makul karşılayabilirdi[94]. Jüpiterlerin çekilmesinin ardından 1963 baharında Türk parlamentosundan bir delegasyon 1932'den beri ilk defa Sovyetler Birliği'ne ziyaret-

te bulunmuştu. Türkiye'yle Sovyetler Birliği arasındaki ekonomik ilişkiler gelişiyordu. Ekim ayında Türkiye'de çıkan *Cumhuriyet* Gazetesi'nde Kruşçev'in şu sözlerine yer verilmişti: "**İki ülke arasında iyi komşuluk ilişkileri geliştirmememiz için hiçbir neden yok**"[95]. Ama bu Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin 1963 sonrası durumundan memnun olduğu anlamına gelmiyordu. Sovyetler hâlâ Türkiye'nin bağlantısızlığı konusunda baskı yapmaya devam ediyorlardı ama en azından Jüpiterlerin Türkiye'de bulunduğu zamankinden daha az rahatsızlık duyuyorlardı.

Biraz spekülatif olmakla birlikte varılabilecek bir diğer sonuç Ankara'da bulunan bazı yetkililerin, ABD'nin "**Türkiye'ye karşılık Küba ticareti**" yaparak, kendi çıkarlarını korumak uğruna[96] Türkiye'nin çıkarlarını feda edebileceği ve ABD desteğine güvenmenin riskli olduğunu düşünmeleridir. 1980 yılında George E. Gruen şu sonuca varmıştır: "**Ankara, Washington'ın süper güç olması faktörü ile harekete geçerek Türkiye'nin güvenlik çıkarlarını pazarlık konusu yapmasından şüphelenmeye başlamıştı**"[97]. Bu şüphe süper güçlere karşı, 1960'ların ikinci yarısından sonra kendini daha fazla hissettiren daha esnek politikalar benimsenmesine yol açmıştır.

Türk Dış Politikası, 1945 - 63: Bilanço

Türkiye'nin Soğuk Savaş sırasında batı tarafına katılma kararı kaçınılmazdı. O zamanın şartlarında tarafsızlık Türkiye için mantıklı bir seçenek değildi ve giderilmesi gereken güçlükler sadece Türklerin duyduğu korku değil, aynı zamanda Türkiye'nin Batı Devletleri ittifakının tam üyesi olması konusunda ülke içinde hissedilen isteksizlikti. İngiltere Orta Doğu'daki eski rolünü korumak için Türkiye'yi kullanmaya çalışırken, Amerika Birleşik Devletleri coğrafi alanı ve Soğuk Savaş'ın şiddetini hesaplarken biraz zaman harcadığı için Türkiye'nin ittifaka katılması biraz yavaş ama yine de tam bir üye olarak gerçekleşmişti. Başlangıçta anlaşmazlığın odak noktası eskisi gibi boğazlar meselesiydi ama bu yarış zaman içinde şeklini değiştirmeye başlamıştı. 1945-46 yılları arasında Sovyet donanmalarının Akdeniz'e inmesi ve batılı-

ların Karadeniz'e geçişi tartışma konusu olmuştu ama işin en fazla sorun yaratan kısmı Sovyetlerin boğazlarda üs kurma talepleriydi. Gündemdeki bu yeni madde Türkiye'nin bağımsızlık ve bütünlüğüne yönelik büyük bir tehditti. 1950'lerde ve sonrasında, hava kuvvetlerinin gelişmesi, nükleer silahlar ve kıtalar-arası füzeler konvansiyonel deniz kuvvetlerinin stratejik veya diplomatik silahlar olarak üstünlüğüne son verdi ve donanmaların boğazlardan geçişi daha az önemli bir hal aldı[98]. Buna rağmen, Sovyetler Birliği'nin boğazları kontrol edebilmek maksadıyla Türkiye'yi ele geçirme ihtimali, Türkiye'nin NATO'ya girmesinin en büyük sebebiydi. Türk Hükümetleri anti-komünist olmalarına rağmen, Türkiye'nin batıya gösterdiği bağlılık, ideolojik nedenlerden değil, ülke topraklarının denetimi ve uluslararası güç gibi eski sebeplerden kaynaklanıyordu. Komünizmin yarattığı tehlike endişelerini artırmış olabilir ama asıl sebep bu değildi.

İttifaka katılmak Türkiye için üç tehlike yaratıyordu: Birincisi, batı güçleri, en başta da Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye'yi bir uydu haline getirebilirdi; ikincisi, ittifak Türkiye'yi milli çıkarlarını çok az ilgilendiren bir nedenden ötürü küresel ve nükleer bir savaşa sürükleyebilirdi; üçüncüsüyse, Türkiye'nin diğer tüm müttefiklerin çıkarlarıyla çelişen milli çıkarları olabilirdi. Öncelikle, Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'nin iç siyaset sistemini denetlediğine ya da kendi çıkarlarını gözetmek için iç politikasına müdahale ettiğine dair hiçbir belirti yoktu. Ayrıca ittifaka karşı içerdeki muhalefet çok zayıf olduğundan böyle bir şey yapmasına gerek yoktu. NATO'nun, tüm Batı Avrupalı devletler dahil olmak üzere çok taraflı bir ittifak olması gerçeği, ABD'nin bu ittifak içindeki rolünü hafifletiyordu. 1960 krizinde Menderes devrildiği zaman bile, dış politika iç karışıklıkların nedeni olmamış ve ABD darbeyi düzenlemek bir yana tahmin bile etmemiş[99], olaydan sonra Menderes'i eski görevine getirmeye çalışmamıştı. İkinci tehlikeye gelecek olursak, Türkler bu bağlamdaki riskleri almaya hazırdı; meselâ, 1950 yılında askerlerini Kore'ye göndermişler veya 1959'da Jüpiter füzelerinin yerleştirilmesini kabul etmişlerdi. Öte yandan, 1962 yılında Küba füze krizinin çözümlenmesiyle nükleer savaş tehlikesi bir bakıma uzaklaştırılmıştı. İttifakın getirdiği tehlikeler şimdiye dek ger-

çekleşmemiş olmasına rağmen apaçık ortadaydılar. Üçüncü riskse, Kıbrıs anlaşmazlığının NATO'yla -ya da en azından Yunanistan'la- çatışma tehlikesini ortaya koymasıydı. İngilizler az da olsa Türkiye'yi destekledikleri ve Amerika Birleşik Devletleri henüz meseleye dahil olmadığı için şimdiye dek Batı Devletleriyle bir sorun yaratmamıştı.

Dönemin Türk diplomasisi hakkında iki eleştiri yapılabilir. Bunlardan birincisi, Türkiye'nin Sovyetlerde Stalin'in ölümünün ardından meydana gelen değişikliklere karşı son derece hassas olması ve Kruşçev başa geçtikten sonra Sovyetler Birliği'yle karşı karşıya gelmekten kaçınmak için daha fazla çaba sarf etmesi gerektiğidir. Türkiye'nin böylesi bir değişiklikten ne kazanacağı belli değildi, daha doğrusu önemli avantajlarını kaybetme ihtimali sözkonusuydu. Sovyetler Birliği'yle daha yakın ekonomik ilişkiler kurmanın getireceği faydalar olmakla birlikte, bunun sonucunda batı yardımı, azalmış olsaydı çok ağır zarara uğrayabilirdi. Sovyetlerden gelen güvenlik tehdidi azalmış olmasına rağmen, Türkiye tarafsızlığı seçmiş olsaydı, askeri güç dengesi Sovyetlerin lehine dönmüş olacaktı. İkinci bir eleştiriyse, Türkiye'nin Orta Doğu politikasının yanlış yorumlanmasıdır. Menderes'in, Soğuk Savaş'a katılmak için hiçbir isteği olmayan ve ayrıca İsrail'in asıl patronu olarak gördükleri Amerika Birleşik Devletleri'yle ittifak kurmayı reddeden bazı Arap devletlerinin çıkarlarını ve politikalarını yanlış anlaması Bağdat Paktı'na önem vermesinin asıl nedeniydi. Menderes'in 1957 yılındaki Suriye'ye yönelik saldırgan tutumu Sovyet ülküsünü harekete geçirebilir ve 1958 yılında Irak'ı müdahaleyle tehdit etmesi gerek, Sovyetler Birliği gerekse Arap devletleriyle olan ilişkilerde ciddi bir krize neden olabilirdi. Bu sebeple bölgeye yönelik bir sonraki dönem politikalarında bir değişiklik olacağını tahmin etmek mümkündü.

NOTLAR

1. Bruce R. Kuniholm'dan alıntı, *The Origins of the Cold War in the Near East* (Princeton, NJ, Princeton University Press, 2nd ed., 1994), s. 255.

2. Meselâ Ekavi Athanassopoulou'nun savaş sonrası dönem hakkında İngiliz ve ABD diplomatik arşivlerinden yaptığı inceleme böyle bir talep olduğunu göstermemekle birlikte bir bağlantı olduğuna dikkat çekiyor. Ekavi Athanassopoulou, *Turkey-Anglo -American Security Interests , 1945-1952: The First Enlargement of NATO* (London, Cass, 1999), s. 73. Öte yandan Türkiye'nin politik yapısı demokratik olmasaydı, Batılı Devletler kendi halklarını ve yasama kurullarını Türkiye'ye destek vermeye iknâ etmekte -ABD Kongresi örneğinde olduğu gibi- güçlük çekerlerdi. Durum böyle olmadığına göre bu tartışma spekülasyonlara açık kalmaya devam edecektir. Buna rağmen, 1951-53 yılları arasında Türkiye'de büyükelçilik yapmış olan George McGhee 1954'te yazdığı bir makalede, Türkiye'de "demokrasinin şekilde ve pratikte" uygulandığını ve Menderes yönetiminde "serbest girişimcilik ile yabancı yatırımlara maksimum teşvik sağlandığını" belirtmişti. George C. McGhee, "Turkey Joins the West", *Foreign Affairs*, c. 32 (1954), s. 626-9.

3. Bkz., Dankwart a. Rustow, "Transitions to Democracy: Turkey's Experience in Historical and Comparative Perspective", Metin Heper ve Ahmet Evin, *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s* (Berlin, de Gruyter, 1988), s. 245 n. 10 ve George S. Harris, *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective*, 1945-1971 (Washington, American Enterprise Institute for Public Poliy Research and Hoover Institution, 1972), s. 39.

4. Bu dönem Türk iç politikaları hakkında daha fazla bilgi için bkz., Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton, NJ, Princeton University Press, 1959); Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975* (London, Hurst, for Royal Institute of International Affairs, 1977), s. 11-176; Erik J. Zürcher, *Turkey, A Modern History* (London and New York, NY, I.B. Tauris, 1993), s. 215-52.

5. Sınırda büyük bir kale olması açısından stratejik öneme sahip Kars talep edilebilirdi. Ama Nikita Kruşçev hatıralarında sonradan, gizli bir polis şefi olan Lavrentii Beria'nın bu bölgenin Gürcistan'a (aslında 1918-20 arasında Kars Ermenistan'a aitti) ait olduğunu söyleyerek fikri ortaya attığını yazmıştı. Stalin'de sınırı Türkiye ve o zamanın Sovyet devleti ile görüşmüş ve olasılıkla çok fazla ver-

diğini düşünmüştü. Sovyetlerin resmi bahanesi bu toprakları Rusya'dan çok Ermenistan ve Gürcistan'ın talep ettiğini söylemekti. Bkz., Bruce R. Kuniholm, "Turkey and the West Since World War II", Vojtech Mastny ve R. Craig Nation, *Turkey Between East and West: New Challanges for a Rising Regional Power* (Boulder, CO, Westviwe, 1996), s. 45.

6. Athanassopoulou, *Turkey*, s. 44-5.

7. Kuniholm, Origins, s. 225-9; Harry N. Howard, *Turkey, the Straits and US Policy*, (Baltimore, MD, and London, Johns Hopkins University Press, 1974), s. 216-19.

8. Athanassopoulou, *Turkey*, s. 43.

9. A.L. Macfie, "The Straits Question at the Potsdam Conference: The British Position", *Middle Eastern Studies*, c. 23 (1987), s. 77-9.

10. Necmettin Sadak, "Turkey Faces the Soviets", *Foreign Affairs*, c. 27 (1949), s. 460.

11. Athanassopoulou, *Turkey*, s. 46,53.

12. Metin için bkz., Howard, *Turkey, the Straits*, s. 326-7. Amerika Birleşik Devletleri'nin teklif ettiği diğer değişiklikler, Milletler Cemiyeti isminin Birleşmiş Milletler olarak değiştirilmesi ve Japonya'nın akit taraflardan çıkartılmasıydı. Bu taleplerin her ikisi de Türkler tarafından kabul edilmişti. Sözleşmenin 29. Maddesi uyarınca, yürürlüğe girmesini takip eden her beş yılda bir değişiklik talebinde bulunulabilirdi: 9 Kasım 1946 uygun bir tarihti.

13. Kuniholm'dan alıntı, *Origins*, s. 297; Howard, *Turkey, the Straits*, s. 239. Daha fazla bilgi için bkz., Melvyn Leffler, "The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War", *American Historical Review*, c. 89 (1984), s. 346-81; Bruce Kuniholm'un "Reply" makalesi aynı sayıdadır.

14. Kuniholm, *Origins*, s. 317-19, 335-7, 356-7.

15. Howard'dan alıntı, *Turkey, the Straits*, s. 243, 246.

16. Kuniholm, *Origins*, s. 372-3.

17. Aynı yer, s. 410-17. Truman Doktrini metni için bkz., aynı yer, s. 458-63.

18. Sadak, "Turkey", s. 461.

19. Rakamlar William Hale'den alınmıştır, *The Political and Economic Development of Modern Turkey* (London, Croom Helm, 1981), s. 74-5. Ayrıca bkz., Athanassopoulou, *Turkey*, s. 70-5.

20. Athanassopoulou, *Turkey*, s. 105, 109-14, 116, 130; Ekavi Athanassopoulou, "Western Defence Developments and Turkey's Search for Security in 1948",

Sylvia Kedourie, *Turkey: Identity, Democracy, Politics* (London, Cass, 1996), s. 78-9, 86, 89-93, 99-102, *Middle Eastern Studies*'den tekrar baskı, c. 32 (1996), s. 77-108.

21. Athanassopoulou'dan alıntı, *Turkey*, s. 130.

22. A. Suat Bilge, *Olaylarla Türk Dış Politikası* (Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 1969), s. 242-3.

23. George McGhee'den alıntı, *The US-Turkish-NATO Midle East Connection* (London, Macmillan, 1990), s. 60.

24. Aynı yer, 54-5, 77-8 ve Kuniholm, "Turkey and the West", s. 46-8.

25. Athanassopoulou, *Turkey*, s. 163-5.

26. McGhee, *US-Turkish*, s. 72-74; Bilge, *Olaylarla*, s. 244-5.

27. Kuniholm, "Turkey and the West", s. 48-9.

28. McGhee, *US-Turkish*, s. 78-85 ve Athanassopoulou, *Turkey*, s. 196-97, 200-1.

29. Orta Doğu Komutanlığı teklifi hakkında bkz., John C. Campbell, *Defense of the Middle East: Problems of American Policy* (New york, NY, Praeger, 1960), s. 40-48. Mısırlılar Türklerin bu meseleye karışmasını İngilizlerin Mısır'daki askeri varlığını koruma girişimlerine bir destek olarak gördüler. Ama 1951 yılında Türkiye'nin Orta Doğu devletleriyle bir tarafsızlık paktı imzalamasını umut etmişti - her iki tarafın yanlış anlamalarına bir örnek. Michael M. Bishku, "Turkey and its Middle Eastern Neighbours since 1945", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 15(1992), s. 57.

30. Athanassopoulou, *Turkey*, s. 220.

31. Aynı yer, 218-20, 227-8; McGhee, *US-Turkish*, s. 87-88; Bilge, *Olaylarla*, s. 247-52.

32. Kuniholm'dan alıntı, "Turkey and the West", s. 45.

33. Harris, *Troubled Alliance*, s. 56.

34. Athanassopoulou'dan alıntı, "Turkey's Search", s. 85.

35. Philip A. Petersen, "Turkey in the Soviet Military Strategy", *Foreign Policy* (Ankara, Foreign Policy Institute), c. 13 (1986), s. 75.

36. Bkz., Aclan Sayılgan, *Solun 94 Yılı*, 1871-1965 (Ankara Mars Matbaası, 1968), s. 260.

37. Ahmad, *Turkish Experiment*, s. 391 ve Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası* (Ankara, İmge Kitabevi, 1990), s. 24-8. İnönü'nün CHP'si

diğer konularda Türkiye'nin NATO'ya girmesini ve 1954 Bağdat Paktı'nı desteklemiştir. Bkz., McGhee, *Us-Turkish*, s. 92 ve "Turkey", s. 617 ve Bilge, Olaylarla, s. 279. Ama daha sonra CHP Türkiye'nin 1957 Eisenhower Doktrini'ne bağlanmasını, 1958'de ABD'nin Lübnan'a müdahalesinde Türkiye'nin destek vermesini ve Mart 1959'da ABD ile yapılan işbirliğini eleştirmişti. Bkz., Harris, *Troubled Alliance*, s. 66-9; Bağcı, Demokrat Parti, s. 97. Ayrıca İnönü Kıbrıs konusunda 1959'da yapılan Londra ve Zürih anlaşmalarını da eleştirmişti. Bkz., Süha Bölükbaşı, *Turkish-American Relations and Cyprus* (Lanham, MD, University Press of America, for White Burkett Miller Center of Public Affairs, University of Virginia, 1988), s. 35-36.Ama bu eleştiriler hükümet politikasını etkilememişti.

38. Bağcı, *Demokrat Parti*, s. 77.

39. Ferenc A. Vali'den alıntı, *Bridge Across thc Bosporus: The Foreign Policy of Turkey* (Baltimore, MD, and London, Johns Hopkins Press, 1971), s. 174-5. Ayrıca bkz., Alvin Z. Rubinstein, Soviet *Policy Toward Turkey, Iran and Afghanistan: The Dynaimcs of Influence* (New York, NY, Praeger, 1982), s. 14-15. Kars ve Ardahan üzerindeki taleplerin Gürcistan ve Ermenistan'dan geldiği bildirilmişti. 5. nota bkz.

40. Hale, *Political and Economic*, s. 106-7.

41. Duygu Bazoğlu Sezer, "Turkey's Security Policies", Jonathan Alford, *Greece and Turkey: Adversity in Alliance* (London, Gower, for International Institute of Strategc Studies, 1984), s. 56-7; Kemal H. Karpat, "Turkish-Soviet Relations", *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, Brill, 1975), s. 86-7 ve Rubinstein, *Soviet Policy*, s. 17.

42. Bölükbaşı, *Turkish-American Relations*, s.48-9 ve A.H. Ulman ve R.H. Dekmejian, "Changing Patterns in Turkish Foreign Policy", Orbis, c. 11 (1967), s. 774-5.

43. Sezer, "Turkey's Security", s. 64-5; Kuniholm, "Turkey and the West", s. 50-1 ve Hale, *Political and Economic* , s. 104-5, 108-10, 230, Ayrıca bkz., Baran Tuncer, "External Financing of the Turkish Economy and its Foreign Policy Implications", Kemal H. Karpat, *Turkey's Foreign Policy Transition* (Leiden, Brill, 1975), s. 218-21. Burada verilen rakamlar buğday sevkiyatını içermemektedir. 1950 ile 1960 arasında GSMH'nın yıllık ortalama artışı yüzde 6,4 olmuştur.

44. Bkz., Ulman ve Dekmeijan, "Changing Patterns", s. 773, ve William Hale, *Turkish Politics and the Military* (London, Routledge, 1994), s. 120.

45. Bruce R. Kuniholm, "Turkey and NATO: Past, Present and Future", *Orbis*, c. 27 (1983), s. 424.

46. Vali, *Bridge*, s. 227 ve Andrew Wilson, *The Aegean Dispute* (London, International Institute for Stategic Studies, Adelphi Papers No. 155. 1980), s. 3.

47. Bilge, *Olaylarla*, s. 225-68, ve Vali, *Bridge*, s. 199-201. Aslında, Tito bağlantısızlık hareketinin en önemli taraftarlanndan biri olduğu halde, Yugoslavya Bandung'da temsil edilmemişti. Fred Halliday, Bandung Konferansı'nda bağlantısız devletlerden çok Afrika-Asya devletlerinin temsil edildiğine ve 1961 Brioni Konferansı'na kadar bağlantısızlık hareketinin oluşturulmadığına dikkat çekmektedir. Bkz., Fred Halliday, "The Middle East, the Great Powers and the Cold War", Yezid Sayigh ve Avi Shlaim, The Cold War and the Middle East (Oxford, Clarendon press, 1997), s. 18. Bunun bir göstergesi olarak, Türkiye dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Bandung Konferansı'na katılmış ama konferansı Soğuk Savaş sırasında tarafsız kalma düşüncesine karşı bir saldırı sahası olarak kullanmıştır. Zorlu daha sonra Türk parlamentosuna batının ısrarları doğrultusunda hareket ettiğini söylemiştir. Bkz., Bilge, *Olaylarla*, s. 291-4. Zorlu ayrıca Bandung Konferansı'nda Hindistan başvekilinin bağlantısızlık savunmasına karşı verdiği mücadelede, "Nehru'yu yenmekle" övünmüştü, bkz., Bishku, "Turkey", s. 63.

48. Bağcı, *Demokrat Parti*, s. 43-4.

49. Amikam Nachmani, *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the Eastern Mediterranean* (London, Cass, 1987), s. 5-12, 44-5, 61-3; McGhee, US-Turkish, s. 124-60, 186-207; Baruch Gilead, "Turkish-Egyptian Relations 1952-1957", *Middle Eastern Affairs*, c. 10 (1959), s. 357 ve Ara Sanjian, "The Formulation of the Baghdad Pact", *Middle Eastern Studies*, c. 33 (1997), s. 229-31. Türkiye 1941 yılında Suriye'nin bağımsızlığını tanırken, Suriye'nin yeniden Hatay üzerinde bir talepte bulunmamayı kabul etmesi koşuluyla Hatay'ın Türkiye'ye ilhak edilmesini tanıması konusunda ısrar etmemeyi kabul etmişti. Bunun ardından Türkiye ile Suriye'nin bu mesele hakkındaki ilişkileri Suriye'deki iç siyasetle birlikte iniş ve çıkışlar yaşamıştır. 1950'lerin ortalarına gelindiğinde Suriye'nin baskılan artmıştı. Bu durum Türkiye'nin Bağdat Paktı'nda üstlendiği rol ve Suriye'nin itirazlan ile daha da kötü bir hal almıştı. Bkz., Avedis K. Sanjian "The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on Turkish-Syrian Relations (1939-1956)", *Middle East Journal*, c. 10 (1956), s. 383-92. Dönemin Türk-İsrail ilişkileri hakkında bkz., Bishku, "Turkey", s. 59-61.

50. Bkz., G.E.K., "The Turco-Egyptian Flirtation of Autumn 1954", *The World Today*, c. 12 (1956), s. 450-3, ve Gilead, "Turkish-Egyptian", s. 359-60.

51. Ayşegül Sever, "The Compliant Ally? Turkey and the West in the Middle East, 1954-58", *Middle Eastern Studies*, c. 34 (1998), s. 75 ve Sanjian, "For-

mulation", s. 242-5. Bağdat Paktı tam metni için bkz., *Middle East Journal*, c. 5 (1995), s. 177-8; daha önceki taslaklar için bkz., Sanjian, "Formulation", s. 248-57.

52. İngilizler Bağdat Paktı'na katıldığı sırada Irak'la İngiltere arasında imzalanan iki taraflı bir antlaşmayla, Iraklılar iki hava üssüne sahip olmuşlardı ama İngilizler Irak hava kuvvetlerini desteklemek ve eğitmek için orada bulunacaklardı. Bu antlaşma ile Irak üzerinden uçuş ve Irak topraklanna iniş izni alınmış oluyordu. Bkz., Campbell, *Defense*, s. 57-8, ve Sanjian "Formulation", s. 237, 259.

53. Campbell, *Defense*, s. 49-54, 57-62 ve Bilge, *Olaylarla*, s. 273-88.

54. Bilge, *Olaylarla*, s. 303 ve Bağcı, *Demokrat Parti*, s. 80-1. Türkiye (diplomatik ilişkilere bir zarar vermeden), Birleşmiş Milletler kararnamelerine uygun ve adil bir şekilde Filistin sorunu çözümlenene dek, Tel Aviv'de bulunan büyükelçisini geri çekmişti (Bishku'dan alıntı, "Turkey", s. 61). Bu dönemde (1980 hariç) ülkeler, 1991 yılının sonuna kadar karşılıklı temsilciliklerini elçiler seviyesinde bırakmışlardı. Bu tarihten sonra Türkiye yeniden büyükelçilikler seviyesinde ilişkiler geliştirmeye karar vermiştir ama İsrail'le olan diplomatik ilişkiler resmi olarak hiçbir zaman kopmamıştır.

55. Vali'den alıntı, *Bridge*, s. 285.

56. Bu olaydan sonra Türkiye-Irak ilişkileri beklenmedik bir şekilde toparlandı. Temmuz 1959'da bir Türk heyeti, Bağdat'ta yapılan ihtilalin birinci yıldönümü kutlamalanna katıldılar. Belki de bunun en büyük nedeni, Mısır ve Suriye Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katılmayı reddeden ve Türkiye'ye sempati duyan Irak'ın yeni lideri Abdülkerim Kasım idi. Türkler bu aşamada Bağdat Paktı'nın bir işe yaramadığını fark etmişler ve bundan mümkün olan en fazla faydayla çıkmaya çalışmışlardır. Irak'ın Suriye ile olan rekabeti ve Türkiye'nin Şam'a duyduğu düşmanlık, uzlaşmada önemli rol oynamıştır. Bkz., aynı yer, s. 301.

57. İsrail kaynaklanna göre, aralanndaki coğrafi mesafeden dolayı Türkler Pakistan'ın Bağdat Paktı ittifakına katılması konusunda pek hevesli değillerdi. Aynca Hindistan'ın düşmanlığını kazanmak istemiyorlardı. Buna rağmen ABD baskısıyla ittifaka katılmalannı kabul etmişlerdi. Nachmani, *Israel, Turkey and Greece*, s. 72.

58. Campbell, *Defense*, s. 191-2, 242-3 ve William Hale ve Julian Bharier, "CENTO, R.C.D. and the Northern Tier. A Political and Economic Appraisal", *Middle Eastern Studies*, c. 8 (1972), s. 218.

59. McGhee, *US-Turkish*, s. 149-53: alıntı aynı yerden, s. 156. Ayrıca bkz., Sanjian, "Formulation", s. 229-31.

60. Bkz., Bishku, "Turkey", s. 58.

61. Sever, "Complaint Ally?", s. 76-80.

62. Bkz., Campbell, *Defense*, s. 212-4, 127-31, 140-5: alıntı aynı yerden, s. 122. Ayrıca bkz., Bağcı, *Demokrat Parti*, s. 83-5.

63. Philip Robins'den alıntı, *Turkey and the Middle East* (London, Frances Pinter, for Royal Institute of International Affairs, 1991), s. 26.

64. George E. Gruen, "Ambivalence in the Alliance: US Interests in the Middle East and the Evolution of Turkish Foreign Policy", Orbis, c. 24 (1980), s. 372 ve Sever, "Complaint Ally?", s. 81-3. Sever, yaklaşan 27 Ekim 1957 seçimleri sebebiyle Menderes'in, Türk halkının dikkatini ekonomik sorunlardan başka yöne çekmek amacıyla Suriye ile olan bu çekişmeyi abarttığını ileri sürüyor, ama bunun herhangi bir ispatı bulunmuyor. Buna rağmen Bağcı, Menderes'in seçimleri kazandıktan sonra krizi hızla giderdiğini ileri sürüyor. Bağcı, *Demokrat Parti*, s. 95.

65. Sever'den alıntı, "Complaint Ally?", s. 83.

66. Bkz., aynı yer, s. 83-4; Bağcı, *Demokrat Parti*, s. 97, ve Robins, *Turkey and the Middle East*, s. 27. Son konu hakkında George S. Harris ilk görüşü, Richard D. Robinson ise ikinci görüşü benimsemektedir. Bkz., Harris, *Troubled Alliance*, s. 65-6, ve Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1963), s. 187. Irak ihtilalinin ardından, ABD ve İngiliz askeri planlamacıları Irak'a yapılacak müşterek bir askeri müdahale için hazırlık yaptılar. İngiltere savunma bakanı Duncan Sandys bu projeyi destekliyordu ama askeri açıdan uygulanmaz oluşu ve yeni Irak lideri Abdülkerim Kasım'ın, Nasır'a (ç.n. tam adı Cemal Abdülnasır, Mısır'lı devlet adamı) Orta Doğu'da zıt kutup olması gerekçeleriyle ABD ve İngiltere dışişleri bakanlıkları tarafından reddedilmişti. Bkz., Stephen Blackwell, "A Desert Squall: Anglo-American Planning for Military Intervention in Iraq, July 1958-August 1959", *Middle Eastern Studies*, c. 35 (1999), s. 3-4.

67. Nachmani'ye göre, İsrail "hassas alanlarda bilimsel işbirliği", teknik ve ekonomik yardım ve İsrail askeri malzemelerinin Türkiye'ye ihracı karşılığında "Türkiye'nin desteğinden ve "devasa" ordusundan" faydalanacaktı. Bkz., Nachmani, *Israel, Greece and Turkey*, s. 75. Ayrıca bkz., Robins, *Turkey and the Middle East*, s. 77.

68. Bağcı, *Demokrat Parti*, s. 97.

69. Süha Bölükbaşı, "The Johnson Letter Revisited", Middle Eastern Studies, c. 29 (1993), s. 507-08. Bu durum 1921-39 yılları arasındaki Hatay meselesine benzetilebilir, bkz., s. 67.

70. Sanjian, "Formulation", s. 243.

71. Tozun Bahçeli, *Greek-Turkish Relations since 1955* (Boulder, CO, Westview, 1990), s. 36-40.

72. Robert Stephens'dan alıntı, *Cyprus, a Place of Arms: Power Politics and Ethnic Conflict in the Eastern Mediterranean* (London, Pall Mall, 1966), s. 138, Eden'in hatıralarından, Sir Anthony Eden, *Full Circle* (London, Cassell, 1960), s. 414.

73. Menderes ayaklanmaları komünist provokatörlerin çıkardığını iddia etmişti ve zararın bir kısmı ödenmişti. Ama 27 Mayıs 1960 darbesinin ardından Menderes ile arkadaşlarının çıktığı mahkemede hükümetin sorumlulukları açık bir şekilde ifade edilmişti. Bkz., Walter F. Weiker, *The Turkish Revolution*, 1960-1961 (Washington, DC, Brookings Institution, 1963), s. 33-5.

74. Meselâ 1954 yılında Birleşmiş Milletler'e yaptığı başvuruda Yunan Hükümeti adada Türk nüfusun bulunduğundan bahsetmemişti. Vali, *Bridge*, s. 237.

75. Aynı yer, s. 236-45; Stephens, *Cyprus*, s. 139-50; Stanley Kyriakides, *Cyprus: Constitutionalism and Crisis Government* (Philedelphia, PA, University of Philedelphia Press, 1968), s. 37-42 ve Suat Bilge, "The Cyprus Conflict and Turkey", Karpat, *Turkey's Foreign Policy*, s. 137-43.

76. Stephens, *Cyprus*, s. 157-60, 163-7; Kyriakides, *Cyprus*, s. 48-52 ve Bahçeli, *Greek-Turkish*, s. 44-6.

77. Bölükbaşı'dan alıntı, *Turkish-American Relations*, s. 36.

78. Anayasa metni, Kuruluş Antlaşması ve Garantörlük Antlaşması'dan alıntıların yapıldığı yerler, *Cyprus* (London, HMSO, Cmnd. 1093, 1960). Anayasa hakkında daha detaylı bir araştırma için bkz., Kyriakides, Cyprus, s. 55-71.

79. Detaylar hakkında bkz., Weiker, *Turkish Revolution, passim*; Ahmad, *The Turkish Experiment*, s. 147-76 ve Hale, *Turkish Politics*, s. 119-49.

80. Kuniholm, "Turkey and the West", s. 51-2, ve İsmail Soysal ile yapılan şahsi görüşme.

81. Yine de Donald L. Hafner bu son konuya karşı çıkıyor, "Breaucratic Politics and 'Those Frigging Missiles': JFK, Cuba, and US Missiles in Turkey", Orbis, c. 21 (1977), s. 330.

82. Kuniholm, "Turkey and the West", s. 51-2; Barton J. Bernstein, "The Cuban Missile Crisis: Trading the Jupiters in Turkey?", *Political Science Quarterly*, c. 95 (1980), s. 99-100 ve "Reconsidering the Missile Crisis: Dealing with the

Problem of the American Jupiters in Turkey", James A. Nathan, *The Cuban Missile Crisis Revisited* (New York, NY, St Martin's Press, 1992), s. 58-9, 65-6.

83. Büyük ihtimalle askeri rejimin Ocak 1961'de kurduğu Meclis'ten bahsediyor.

84. James G. Blight ve David A. Welch'in Dean Rusk ile röportajı, *On the Brink: Americans and Soviets Reexamine the Cuban Missile Crisis* (New York, NY, Noonday Press, 1989), s. 173.

85. Kuniholm'dan alıntı, "Turkey and the West", s. 53.

86. Aynı yer, s. 52; Robert F. Kennedy, *Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis* (New York, NY, Norton, 1961), s. 72-3, ve Bernstein, "Reconsidering", s. 62-3. Ayrıca bkz., McGhee, *US-Turkish*, s.166 ve Hafner, "Bureaucratic Politics", s. 309-11.

87. Kennedy, *Thirteen Days*, s. 64-8, 71-2, 160-4.

88. Bernstein'den alıntı, "Reconsidering", s. 76.

89. Kennedy, *Thirteen Days*, s. 80-2.

90. Bernstein, "Reconsidering", s. 98-9; James A. Nathan, "The Heyday of the New Strategy", Nathan, *Cuban Missile Crisis*, s. 23 ve Bilge, *Olaylarla*, s. 352.

91. Kennedy, *Thirteen Days*, s. 86-7.

92. Bernstein, "Reconsidering", s. 96, ve Blight ve Welch, *On the Brink*, s. 83-4.

93. Vali, *Bridge*, s. 129, ve Nazih Uslu, "Turkey's Relationship with the United States, 1960-1975" (basılmamış doktora tezi, University of Durnham, England, 1994), s. 184-5.

94. Süleyman Demirel'in 1970'te yaptığı basın konferansı: Harris, *Troubled Alliance*, s. 236.

95. Rubistein'den alıntı, *Soviet Policy*, s. 19.

96. 1970 yılında İsmet İnönü, geçmişte yapmış olduğu itirazlara rağmen, bunun 1962 yılında yapılmış olduğundan şikayet etmiştir. Bu da kendisinin veya diğerlerinin söylediğinden daha da şüpheci bir tutum içinde olup olmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. Aynı yer, s. 93, n. 10.

97. Gruen, "Ambivalence", s. 369. Gruen'in, Kennedy'nin Dobrynin'e yapmış olduğu gizli tekliften bahsetmeden aynı sonuca varması ilginç.

98. Bu durumun bir göstergesi de, Sovyet uçak gemisi *Kiev*'in 1976'da boğazlardan geçmesine Türklerin ve batılılann karşı çıkmamasıdır. Aşağıya bkz., s. 189-90, n. 92.

99. Weiker, *Turkish Revolution*, s. 13, n. 17, 160.

5
SOĞUK SAVAŞ VE TÜRKİYE: KÜRESEL DEĞİŞİKLİKLER VE BÖLGESEL ÇEKİŞMELER, 1964 -1990

1962'den sonra iki süper güç arasında yumuşayan ilişkilerin, Türkiye gibi cephe ülkeler üzerinde önemli etkileri olacağı kesindi. Böylesi bir çevrede Doğu-Batı mücadelesi 1950'lerin ortalarından itibaren Avrupa'dan Afrika'ya, Doğu Asya'ya ve Orta Doğu'ya doğru kaymaya başlaması sebebiyle Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden askeri tehdit alma beklentisi azalmıştı. 1960'ların ortalarında Avrupa'da bir savaş çıksa bile, özellikle de topraklarında nükleer füzeler bulundurmuyorsa, Türkiye'nin bir Sovyet hedefi olmayacağı inancı yaygınlaşmaya başlamıştı[1]. Böylece Türkiye, Soğuk Savaş'ın ilk evrelerinde olduğundan daha fazla hareket kabiliyetine sahip olmuştu. Milli güvenliğini tehlikeye atmadan Sovyetler Birliği'yle ve bağlantısız devletlerle ilişkilerini geliştirme riskini alabilirdi.

1960'larda Türkiye'yle müttefikleri arasında stratejik planlama konularında bazı görüş ayrılıkları bulunuyordu. NATO Varşova Paktı'na yönelik herhangi bir saldırıya karşı yapılacak nükleer misillemeye alternatif olarak "esnek karşılık" stratejisini benimsemeye başlamıştı. Süper güçler arasında yaşanan mücadelede zaman kazanmak için NATO'nun Türkiye topraklarını feda edebileceğini öngördüğü için Türklerin endişelenmelerini gerektiren sebepler bulunuyordu. 1967 yılında ittifakın diğer üyeleriyle birlikte Türkiye de bu stratejiyi kabul etti. Benzer şekilde Türkiye de "Çok taraflı Kuvvetlere" (Polaris füzeleriyle donatılmış denizaltılar ve değişik milletlerden oluşan mürettebat) iştirak etmeyi kabul etmemişti[2].Yukarıda sayılanlar tarafların birbirlerinde bıraktığı intibayı değiştirmiş ve dönemin Türk dış politikasına hakim olan Kıbrıs anlaşmazlığının çıkmasıyla daha da bozmuştu. Böylece Türkiye'yle Amerika Birleşik Devletleri'nin arasında ciddi çıkar çatışmaları ortaya çıkmıştı: Aslında iki ülkenin 1964-1980 dönemi iliş-

kileri savaş sonrası dönem boyunca yaşanan en gergin noktaya ulaşmıştı. Washington ilişkilerinde yaşanan güçlükler Türkleri doğal olarak daha az tek merkezli bir dış politikaya yöneltti.

Türk diplomasisi aynı zamanda, 1960-80 arası iç siyasette yaşanan değişikliklerden de etkileniyordu. 1960'a kadar Türkiye sırasıyla İnönü'nün Cumhuriyet Halk Partisi ve Adnan Menderes'in Demokrat Partisi tarafından yönetilmişti. İki parti arasında -neredeyse tüm iç meselelerde- büyük uyuşmazlıklar vardı ama her ikisi de parlamentonun çoğunluğunu sağlamış ve politika yapabilmek için istikrarlı bir altyapıya sahip olmuşlardı. 1960-61 askeri rejimi sırasında da bu durum bozulmadı. Ama görevden ayrıldığında askerler Türkiye'ye, orantılı temsilciliğe dayalı bir seçim sistemiyle -ki bu sistem parlamentoda temsil edilen fikirlerde çeşitlilik sağlıyordu- birlikte yeni ve daha liberal bir anayasa bırakmışlardı. Daha önce halk söylevlerinde yer almayan ideolojik görüşler, özellikle de beraberinde getirdiği dış politika yükümlülükleriyle birlikte sosyalizm ve İslâmîzm çoğunluk desteği almıyor olsalar bile artık açıkça ifade edilmeye başlanmıştı. Parti yapısındaki değişiklikler de hükümete istikrar ve etkinlik kazandırmışlardı. Eylül 1960'da askeri rejim Demokrat Parti'yi dağıttı. Sadece bir yıl sonra Menderes ve iki eski bakan (eski dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu da dahil olmak üzere) asılarak idam edildiler. Ama bu olay Adalet Partisi'nin (AP) kurulmasını engellememişti. Eylül 1961'de yapılan seçimlerde ne CHP ne de AP çoğunluk oylarını kazanamadılar. Böylece, İnönü, Şubat 1965'e kadar üç sallantılı koalisyon hükümetine başkanlık etmek zorunda kalmıştı. Bu tarihte, geçici bir hükümet Ekim 1965 seçimlerine kadar yönetimi devraldı. Seçimleri Süleyman Demirel'in başkanlığındaki AP kazanmış ve Türkiye, Mart 1971'e kadar devam eden tarihinde ender rastlanan istikrarlı bir tek partili hükümet dönemine girmişti. Silahlı Kuvvetler bu noktada yeniden müdahale ederek, "partiler üstü" sivil hükümetle yarı askeri bir rejimi 1973 yılına kadar yönetmişlerdi.

Ekim 1973'te yeniden sivil seçim politikasına dönülmüş, ama istikrarlı ve etkin bir hükümet kurulması ümitleri 1973 ve 1977 seçimlerinde hiçbir partinin çoğunluk oyları kazanamamasıyla kırılmıştı. Sonuç ola-

rak Türkiye bu yıllar boyunca en az yedi hükümet görmüştü: Birincisi, 1974 yılının Ocak-Kasım ayları arasında artık Bülent Ecevit'in başkanlık yaptığı CHP'yle İslâm taraftarı Milli Selamet Partisi (MSP), daha sonra kısa süreli partisiz geçici hükümet ve Mart 1975 - Haziran 1977 arasında Demirel başkanlığında "milliyetçi cephe" olarak bilinen sağ kanat koalisyon hükümeti. İki haftadan daha kısa bir süre yönetimde bulunan Ecevit başkanlığındaki bir azınlık hükümetini, Ocak 1978'e kadar görevde kalan Demirel'in ikinci milliyetçi cephe hükümeti izlemişti. AP'den ayrılarak kendi partisine katılanlar sayesinde Ecevit yeniden başbakan olmuş ama bu hükümet Ekim 1979'da düşmüş ve bu sefer yerini bir azınlık AP Hükümetiyle Demirel'e bırakmıştı. 1977-1980 yılları arasında Türkiye, zayıf ve istikrarsız hükümetler, aşırı sağcılar ve solcular arasında siyasi terörün tırmanması, yükselen enflasyon ve ödemeler dengesinde büyüyen açıklar yüzünden adeta topyekûn politik ve ekonomik bir çöküşün içine girmişti. Tüm bunlar kaçınılmaz olarak Eylül 1980'de Demirel Hükümetini deviren üçüncü bir askeri darbeye neden olmuştu. Bu karışıklıkların asıl etkileri yurt içinde kendini belli ediyordu ama Türkiye'nin dış politikası üzerinde de önemli neticeleri olmuştu. 1973'ten sonra gelen hükümetlerin en önemli meşguliyetleri iktidarda kalmak veya rakiplerinin iktidara gelmesini önlemek olmuştu. Dış politikalarda değişiklik yapmaya çalışmakla birlikte, yeni stratejiler geliştirmeye fırsat bulamıyorlar veya acil krizlere müdahale etmekten fazlasını yapamıyorlardı. İktidarda kalma ihtimalleri zayıftı ve uygulayacakları siyaseti sürtüşmeli oldukları koalisyon ortaklarıyla pazarlık etmek zorundaydılar. Sonuç olarak Türk diplomasisi, kronik iç istikrarsızlığın ve ekonomik krizlerin mahkûmu olmuştu[3].

Taraflar Ayrılıyor: Türkiye, Süper Güçler ve Kıbrıs, 1964 - 80

Küresel çevrede yaşanan değişikliklerin ve 1962 füze krizinin, 1960'larda değişen Türk politikasına etkileri olmuştu. Halkın duygularını ayaklandırması sebebiyle Kıbrıs, can alıcı bir karar meselesi olmuştu. Zürih anlaşmalarının imzalanmasının ardından 1959 yılında İsmet İnönü: "**Her iki topluluk da énosis'in uzun vadede mümkün olamayacağına iknâ olmadığı müddetçe, anayasanın diğer madde-**

lerinin uygulanmasında güçlük çekeceğiz" demişti[4]. Bu kehanet maalesef doğru çıkmıştı. 1960'da anlaşmaya varılan anayasa, çoğu *énosis*[5] fikrinden hâlâ vazgeçmemiş olan Kıbrıslı Rumların, anayasa ile Kıbrıslı Türklere verilen haklara saygı göstermeye yanaşmamaları sebebiyle işlemez durumdaydı. Anayasanın iptal edilmesini bile göze almış Kıbrıslı Türklerse bu hakları tam olarak elde etmeye kararlıydılar. İktidar paylaşımı her iki tarafta da bulunmayan işbirliği ve fikir birliğini gerektiriyordu. Başkan Makarios Kasım 1963'te, kabul edilmesi halinde Kıbrıslı Türklerin haklarını teminat altına alan hükümlerin değiştirilmesini öngören on üç maddeden oluşan bir anayasa değişikliği teklifi sunmuştu. Bunun üzerine Kıbrıslı Türkler hükümetten çekilmişler ve topluluklar arasında acısını en çok Türklerin çektiği çatışmalar başlamıştı. Yaşanan çatışmalarda Türklerin üçte biri evlerinden çıkartılmış ve kendi ülkelerinde mülteci konumuna düşmüşlerdi[6].

1964 yılında kriz büyüyünce İnönü, Amerika Birleşik Devletleri'ni bir barış anlaşmasına arabuluculuk yapmaya iknâ etme politikasına başvurdu. 31 Ocak tarihinde İngilizler, adaya üç ay kalacak bir NATO Barış Gücü gönderilmesini, bu sırada Türklerin müdahale etmemesini teklif ettiler. Eski tutumuna ters düşen Amerika Birleşik Devletleri, bu operasyon için asker sağlamayı kabul etti ama Makarios fikre hemen karşı çıktı. BM Güvenlik Konseyi alternatif olarak, 4 Mart'ta bir BM Barış Gücü oluşturulmasına karar verdi ama bu kuvvet, çatışmaları önlemek amacıyla kurulmuyordu[7]. 1964 yılının Haziran ayı başında İnönü Hükümeti, 1960 Garantörlük Antlaşması'nın 4. Maddesi'nin verdiği haklar uyarınca adaya asker çıkartmayı düşünmeye başlamıştı: Aslında hükümet 2 Haziran'da bir askeri harekât başlatmaya karar vermişti (bunu nasıl planladığı tam olarak bilinmiyor)[8]. Ama İnönü, 4 Haziran'da ABD başkanı Lyndon Johnson'dan, "Türkiye Sovyet müdahalesini gerektiren bir adım atarsa diğer NATO üyelerinin Türkiye'yi koruyamayacağını" ve Türkiye'nin Kıbrıs'ı istilâ etmek için ABD'nin sağladığı silahları kullanamayacağını bildiren bir mektup almıştı. Sovyet Hükümetinin Makarios'u desteklediği göz önüne alındığında, bunun boş bir tehdit olmadığı anlaşılıyordu[9]. 22-23 Haziran tarihleri arasında Washington'a bir ziyaret yapan İnönü, Amerika Bir-

leşik Devletleri'nin dizginleri eline alacağına ve Yunan Başbakanı George Papandreu'nun başkan Johnson'ın arabulucusu olarak ABD dışişleri bakanı Dean Acheson'la buluşacağına iknâ olmuştu[10]. Johnson bu şekilde hareket etmemiş olsaydı Türkiye'nin 1964 yılında Kıbrıs'ı istilâ etmekten vazgeçip geçmeyeceği pek net değil ama İnönü'nün tedbirli yaklaşımı düşünüldüğünde harekâttan vazgeçeceği düşünülebilir. Sovyetlerin saldırma ihtimali bir yana, çıkartma gemilerine sahip olmayan Türkiye, operasyonu yapmakta güçlük çekecekti[11]. 1964 yılının Ağustos ayında General George Grivas'ın liderliğinde yasadışı örgütlenen Kıbrıs Rum Ulusal Muhafız Birliği, Kıbrıslı Türklerin yaşadığı bölgeyi yok etme tehdidinde bulunmuştu. Karşılığında Kıbrıslı Türkler kendi milislerini kurmuşlar ama Türkiye Kıbrıslı Rumların mevkilerine yönlendirilmiş hava saldırısı hazırlığıyla yetinmişti. Bunun ardından adada, Türkleri oldukça sakıncalı bir pozisyona sokan barış benzeri bir uzlaşmaya varılmıştı.

Johnson mektubunun asıl etkileri Türk-Amerikan ilişkilerinde hissediliyordu. Birçok Türk, adada yaşayan Türklerin ezilmişlik duygularını gidermenin tek yolu olarak gördükleri askeri üstünlüklerini ispat etmekten alıkoyduğu için, ABD müdahalesinin Yunanlıları desteklediğini gösterdiğini düşünüyordu. Türkiye'de bulunan ABD askeri personelinin[12] dokunulmazlık hakları gibi diğer problemlerle daha da kötü bir hal alan Kıbrıs meselesi, Türk-ABD ilişkilerindeki sürtüşmelerin tek kaynağı olmamakla birlikte en önemlilerinden biriydi. Türkiye'nin NATO'dan çekilmesi için çağrıda bulunan Türkiye'nin ilk yasal Marksist partisi Türkiye İşçi Partisi (TİP) Amerikan karşıtı protestolar yapıyor ve Amerika Birleşik Devletleri'yle tüm siyasi bağların koparılmasını istiyordu. 1965 ve 69 genel seçimlerine katılan TİP çok az oy almış[13] ve hükümette koltuk sahibi olamamıştı. Ama yine de partinin ABD karşıtı sert tutumu, Marksist söylemleriyle birlikte milliyetçi duyguları harekete geçirmeyi başardığı için sempati yaratmıştı. Bu tepkiler başbakan Süleyman Demirel'i en azından ABD çıkarlarının karşısında Türkiye'yi koruyan bir izlenim sergilemeye mecbur etti. Yıllar süren pazarlıkların ardından Temmuz 1969'da, Türkiye'yle Amerika Birleşik Devletleri arasında bir Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzalan-

dı. Bu anlaşmayla Türk tarafı tüm ortak savunma faaliyetlerinin NATO yükümlülükleri çerçevesinde yürütüleceği ve tüm ortak savunma tertibatlarının Türkiye Cumhuriyeti'nin mülkü sayılacağı bir uzlaşmaya varmaya çalışmıştı. Bu şartlar altında Amerika'nın hareket özgürlüğüne kısıtlamalar getirilmiş ve Türkiye'de bulunan ABD personeli azaltılmıştı[14].

Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'yle yakınlaşması, Sovyetler Birliği'yle uzlaşmasına yol açmıştı. Sovyetler Birliği'nin bir süredir bu bağlamda yaptığı teklifleri Türkler geri çevirmişlerdi. Türkiye'ye yönelik Sovyet tehdidin azalması ve Sovyetlerin Kıbrıslı Rumlara verdiği desteğin Türkiye'nin Kıbrıs meselesi üzerindeki pozisyonunu zayıflattığının anlaşılması, politikadaki bu değişikliğe sebep olmuştu. Türkiye'nin Kıbrıs'a yaptığı hava saldırılarının ardından 8 Ağustos 1964'te, Sovyet haber ajansı Tass, Kıbrıs'ın istilâ edilmesi durumunda "**Sovyetler Birliği'nin, bağımsızlık ve özgürlüğünü müdafaa etmek için Kıbrıs Cumhuriyeti'ne yardım edeceğini... ve bu konuda hemen pazarlıklara başlamaya hazır olduğunu**" duyurmuştu[15]. Sovyetler Birliği'yle Kıbrıs meselesi yüzünden yaşanacak bir mücadele daha fazla ABD baskısına maruz bırakacağı için, Türkiye bu tehditten kurtulmak istiyordu. Sovyet Hükümeti uzun zamandır Türkiye'yle bir şekilde anlaşmaya varmak istediği için, Sovyet-Türk yakınlaşması çabuk gelişti. Ocak 1965'te Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı (Politbüro) üyesi Nikolai Podgorny başkanlığındaki bir parlamento heyeti Türkiye'yi ziyaret ederek, iki ülke liderleri arasında yapılacak resmi ziyaretleri başlatmış oldu. Yeni ilişkileri en belirgin neticeleri ekonomik alanda görülüyordu. Türkiye, Mart 1967'de yedi sanayi projesi için Sovyetler Birliği'nden 200.000.000 dolar tutarında kredi kabul etmişti. 1972 ve 1975 yıllarında 288 ve 700.000.000 dolarlık iki ayrı kredi bunu takip etmişti. 1970'lerin sonlarında Türkiye'nin diğer tüm Üçüncü Dünya ülkelerinden daha fazla Sovyet ekonomik yardımı aldığı söyleniyordu[16]. 1972'de Türkiye'yle Sovyetler Birliği, çok fazla uygulanabilirliği olmamasına rağmen, İyi Komşuluk İlişkileri Deklarasyonu'nu imzalamışlardı. Türkiye için bunlardan daha da önemlisi, Sovyetlerin Kıbrıs meselesi tavırlarında oluşan değişiklikti. Sovyetler Rum-

lara kayıtsız şartsız destek vermek yerine, Türklerle uzlaşmaya çalışmanın daha kârlı olduğuna karar vermişlerdi. 1964'ten sonra, özellikle de Yunanistan'da aşırı sağcı bir askeri hükümeti başa geçiren Nisan 1967 hükümet darbesinden sonra, Türkiye'yle Sovyetler Birliği *énosis*'e karşı ve "Kıbrıs'ta yaşayan her iki topluluğun yasal hak ve çıkarlarının gözetilmesi" yolunda birleşmişlerdi[17]. Sovyetler Birliği, ABD'nin adada üs kurmasına yol açacağı için Rumların Kıbrıs'ı ele geçirmesini önlemeye çalışıyordu. Bu, Türkiye'nin Kıbrıs politikasını tam manasıyla destekledikleri anlamına gelmiyordu ama en azından Türkler Moskova'nın girişebileceği düşmanca bir adımı engellemeyi başarmışlardı.

1966-68 yıllarında bu değişiklikler, Türkiye'de ilk defa ülkenin NATO'da kalması gerekip gerekmediği konusunda açık münazaralara yol açmıştı. Sonraki yıllarda Bülent Ecevit'in Dışişleri Danışmanı olan Profesör Haluk Ülman solda, NATO üyeliğinin Türkiye'yi gerekenden daha büyük bir ordu barındırmaya mecbur etmesi, bu yüzden komünizme karşı daha etkin bir silah olabilecekken, sivil projelere yeteri kadar kaynak aktarılamaması gerekçesiyle tarafsız kalmayı savunuyordu. Müttefikleri Türkiye'yi, milli çıkarlarını yok etmeye yönelik sebeplerle çıkmış olsa bile, dünyada çıkabilecek konvansiyonel bir savaşa sürükleyeceklerdi. Nükleer bir savaş çıkması halinde Türkiye anında mahvolacaktı. Türkiye tarafsız kaldığı takdirde Sovyetler Birliği'nin saldırısına uğrarsa, Amerika Birleşik Devletleri Sovyetlerin Orta Doğu'ya hakim olmasına izin veremeyeceği için yardımcı olacaktı. Buna karşıt görüş savunanlarsa emekli Amiral Sezai Orkunt ve Demirel'in dışişleri bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'di. İttifak üyeliğinin Türkiye'ye kabul edilemez yükler getirmediğini ve tarafsız kalmayı tercih ederse savunmaya daha az kaynak ayıracağını ileri süren Çağlayangil, kuvvetle NATO taraftarı olmayı destekliyordu. NATO'dan ayrılması halinde, hemen hemen tümünü ABD'nin sağladığı askeri yedek malzemesi sıkıntısı çekileceğini ekleyen Orkunt bu görüşe katılıyordu. Bundan başka ittifaktan ayrılmak, ABD'nin Yunanistan'a yaptığı askeri yardımı artırabileceği için, Türkiye'yi Kıbrıs konusunda Yunanistan'la yaşadığı çekişmede ciddi derecede zayıflatacaktı. Bu sırada Türkiye, dış borç açıklarını kapatmak, dış borç faiz ödemelerini karşılamak ve yatırımlarına finans

sağlamak için ekonomik yardım bakımından batıya özellikle de ABD'ye bağımlı kalmaya devam ediyordu. 1964 yılından sonra bu yardımlar Amerika Birleşik Devletleri'nin ve daha sonra o zamanki adıyla Batı Almanya'nın başı çektiği OECD yardım konsorsiyumu altında toplanmıştı. 1960-64 arasında yılda yaklaşık 243.000.000 dolar civarında olan bu transferler, 1965-69 döneminde yılda yaklaşık 284.000.000 dolara yükselmişti ki, bu rakam Türkiye'nin ticaret ve diğer kaynaklarından elde ettiği döviz gelirlerinin yarısına eşitti. Sovyetler Birliği'nden aldığı yardımların büyümesine rağmen Türk dış politikası batıdan borç almayı tercih eder bir hal almıştı. Tartışmaların sonucunda Türkiye'yi bir ABD uydusu haline getirmemesi amacıyla ABD'ye Orta Doğu ve diğer bölgelerde destek verme taahhüdüne girmeden, NATO üyeliğinin devam etmesine karar verildi[18].

Bu kararlar 1960'ların sonlarında diğer bölgelerde Türklerin Sovyet politikalarına gösterdiği tepkilerle pekiştirildi. Sovyet sözcüsünün Türkiye'yle dostluktan bahsetmesine rağmen, Sovyetlerin 1968'de Çekoslovakya'ya saldırmaları ve Doğu Akdeniz'de donanma kurmaları gibi hareketler tarafsızlık seçeneğini kaçınılmaz olarak zayıflatıyordu. Dönemin muhalefet lideri İsmet İnönü, "NATO anlaşmasını inceledik ve katılacağımızı açıkladık. Çeklerin bugünkü durumu bu kararın ne kadar doğru olduğunu göstermektedir" demişti. Dışişleri bakanı Çağlayangil, Çekoslovakya'da meydana gelen olaylarla küresel uzlaşmanın derinden yara aldığına dikkat çekerek bu görüşü vurgulamıştı[19]. Sonuç olarak, kayıtsız şartsız ABD taraftarı olmamaya dikkat ederek ve milli çıkarlarını gözeterek Türkiye'nin NATO'da kalması gerektiği konusunda görüş birliğine varılmıştı.

Kıbrıs'ta 1967 yılında çıkan yeni krizden Türk-ABD ilişkileri de etkilenmişti -bu defa olumlu yönde-. Demirel 1964'te İnönü'yü pasif kalmakla eleştirse de, Yunanistan'la doğrudan görüşmeler başlatarak kendisi de temkinli bir politika izlemişti. Yunan askeri darbesine dek devam eden bu müzâkereler, 9-10 Eylül 1967 tarihlerinde Keşan ve Dedeağaç sınır illerinde Yunan ve Türk başbakanlarının bir araya geldiği bir toplantıyla sonuçlanmıştı. Görüşmeler sırasında Demirel, Türklere özerk bir alan verilmesi şartıyla Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleş-

mesini kabul etmiş ama bu şarta Yunanlılar itiraz etmişlerdi[20]. Bundan sadece iki hafta sonra, 15 Kasım'da Rum Ulusal Muhafızlar'ının iki Türk köyüne saldırmasıyla Kıbrıs olayları yeniden patlak verdi. Türkiye'nin hava saldırısı tehdidinin ardından Kıbrıslı Rumlar köylerden çekildiler. Demirel, 17 Kasım'da Yunan Hükümetinden 1960 sözleşmesiyle izin verilen sayısının çok üzerinde olan 12.000 askerini adadan çekmesini ve Rum Ulusal Muhafızların dağıtılmasını isteyerek tutumunu sertleştirdi. Aynı gün Türk parlamentosu hükümete, Kıbrıs'a asker çıkartma yetkisi verdi[21]. Bu sırada adaya denizden asker çıkartma planları yapılıyordu ama Türkiye'nin malzeme yetersizliği ve ABD Altıncı Filosunun bu harekâtı durdurma ihtimali sebebiyle ne derece başarılı olacağı şüpheliydi[22]. Yunanlılar 22 Kasım'da Türkiye'nin taleplerini reddettiler ama ABD savunma bakanı Cyrus Vance ertesi gün ABD başkanının özel temsilcisi olarak Ankara'ya gitti. Lyndon Johnson Türkleri veto ederek aynı hatayı tekrarlamak yerine arabuluculuk yapmak istiyordu. Görüşmelerden sonra Yunan Hükümeti Kıbrıs'tan askerlerini çekmeyi ve Ulusal Muhafız birliklerini dağıtarak Grivas'ı ülkeye geri çağırmayı kabul ettiler. Makarios sonradan Ulusal Muhafızları dağıtmayı kabul etmediği için, Türkler için kesin zafer anlamına gelmiyordu. Yine de Vance Atina Hükümetini, Türklerin taleplerinin çoğuna iknâ etmeyi başarmış ve böylece Türk insanının Amerika Birleşik Devletleri kavramını düzeltmişti. Sovyetler Birliği Atina'daki cuntaya şiddetle karşı çıkan ve Türk istilâsını kınamayı reddeden Sovyetlerin tutumundaki değişiklik de dikkate değerdi[23].

Takip eden yıllarda Türkiye yeniden iç meselelerle uğraşmaya başlamış ve 12 Mart 1971'de yapılan askeri bir beyannameyle Demirel Hükümeti istifaya zorlanmıştı. Gelecek 30 ay boyunca Türkiye askeri komutanların talimatlarına uyan, zayıf ve "parti üstü" hükümetler tarafından yönetilmişti. Eldeki veriler yapılan bu askeri müdahalenin yurt içinde tasarlandığını ve Nixon yönetimi yarı-askeri rejimi desteklediği halde, ABD Hükümeti ya da devlet birimlerinin bu olayla hiçbir ilgisi olmadığını gösteriyor[24]. 1971-73 yılları arasında yaşanan anlaşmazlıklardan en önemlisi Amerika Birleşik Devletleri'yle, özellikle Afyonkarahisar bölgesindeki Türk çiftçiler için önemli bir gelir kaynağı olan

haşhaş yetiştirilmesi konusunda yaşanan anlaşmazlıktı. Ağrı kesici ilaç yapımında önemli bir madde olan ürün, yıllardır Türkiye'de yasal olarak yetiştiriyordu. Ama Nixon yönetimi Amerika Birleşik Devletleri'nde eroin bağımlılığının artması konusunda hassasiyet gösteriyor ve piyasaya yasal olmayan yollardan girmesini engellemek amacıyla Türkiye'deki haşhaş üretiminin yasaklanmasını istiyordu. Haziran 1971'de Nihat Erim başkanlığındaki yarı askeri hükümet ABD baskısına teslim olarak 1972 sonbaharından itibaren başlamak üzere ürünün yetiştirilmesinin tamamıyla yasaklanmasını kabul etti. Bu hareket, Amerika Birleşik Devletleri'ni memnun etmek için Türkiye'nin önemli gelir kaynaklarından birini kaybettiği gerekçesiyle halkın tepkisini çekmişti. Temmuz 1974'te başa geçen Bülent Ecevit'in sivil hükümeti yasaklamayı kaldırdı ama piyasalara meşru olmayan yollardan haşhaş girmesini engellemek için ürün toplanmasıyla ilgili bir dizi tedbirler aldı. Washington bu tedbirleri kabul etmişti: Aslında bu tedbirlerin alınmasını ortaya süren Ford yönetiminin kendisiydi ve böylece anlaşmazlık sona ermişti[25]. Ne yazık ki, Türk (ve Kürt) yeraltı örgütleri, Türkiye'nin üretimin yapıldığı yer olması sebebiyle değil ama uyuşturucu kaçakçılığı trafiğinde önemli bir noktada bulunması sebebiyle uluslararası eroin ticaretinde hâlâ rol oynamaktadırlar.

Türkiye 1974 yılında iki yeni siyasi oyuncu ile sivil hükümet dönemine geri dönmüştü. Mayıs 1972'de Bülent Ecevit beklenmedik bir şekilde CHP liderliğini İsmet İnönü'den kapmış ve daha sonra partiyi Batı Avrupa modeline uygun bir sosyal demokrat partiye dönüştürmeye çalışmıştı. Bu arada, Atatürkçü laiklik ilkesine bağlı kalıyor ve NATO içinde bağımsız dış politika yürütme fikrini savunuyordu. Bu gelişmeler sırasında Türkiye'nin ilk İslâmî partisi, Necmettin Erbakan Başkanlığında Milli Selamet Partisi (MSP) adıyla ortaya çıkmıştı. MSP kültürel meselelerde batı karşıtı görüşlere sahipti ve fazla milliyetçi bir görüntü sergilemiyordu. 1974 yılında birbirlerine zıt oldukları halde bir araya gelen bu iki partiden oluşan bir koalisyon hükümeti kuruldu. Beş ay sonra Yunan askeri cuntası, Makarios'u kovarak Kıbrıs'la Yunanistan'ı birleştirme gayretleri içine girince, 1940 yılından bugüne dek başa geçmiş tüm hükümetlerden daha ağır bir dış politika sınavına ta-

bi tutuldular. 1968 yılında Kıbrıslı Rumları temsilen Glafkos Klerides ve Kıbrıslı Türkleri temsilen Rauf Denktaş arasında yeni bir anayasa düzenlenmesi konusunda görüşmeler başlamış ama *énosis*'in tamamen sözleşmenin dışında bırakılması yüzünden Makarios'un reddetmesiyle 1973 yılında sona ermişti[26]. Kasım 1973'te Makarios'a kin besleyen ve *énosis*'in gerçekleştirilmesinde azimli olan Demetrios Ioannides, askeri cunta lideri George Papadopoulos'un yerine geçti. Bu sırada Grivas vefat etmişti. Bundan üç ay sonra yenilenen cunta, Rum Ulusal Muhafızları denetimine aldı ve 1950'lerin terörist teşkilatı EOKA yerine EOKA-B kuruldu. Bunun üzerine Makarios Yunan Başkanı Gizikis'e sert bir dille yazdığı mektupta, 650 Yunan anakara görevlisinin derhal Rum Ulusal Muhafiz Birliği'nden çekilmesini istedi[27]. Atina cuntası 15 Temmuz'da Makarios'u Ulusal Muhafızlar ve EOKA-B'yla görevden alıp yerine Nikos Sampson'ı görevlendirerek cevap verdi. Sampson her açıdan seçilebilecek en kötü alternatifti, Kıbrıs'ta destek görmüyor, 1950'lerde İngilizlere karşı EOKA'nın yürüttüğü kampanya sırasındaki ölümlerden sorumlu tutuluyor ve Türklere olan nefretiyle tanınıyordu.

Kıbrıs bağımsızlığının ortak garantörü olan İngilizler, adada binlerce İngiliz turist ve yaşayan olduğu için askeri harekâta karşı çıkıyordu. Rumlar, İngiliz vatandaşlarından öç almaya kalkışabilirlerdi ve ayrıca adada bulunan İngiliz üslerinin devamlılığı büyük ölçüde Kıbrıslı Rumların işbirliğine bağlıydı. İngilizler yine de Akrotiri (Agratur) İngiliz Hava Üssü'nden hareket eden Makarios'u Londra'da korumaya aldılar. Dışişleri bakanı Henry Kissinger, Ekim 1973 Arap-İsrail Savaşı-'nın ardından Orta Doğu barış görüşmeleriyle meşgul olurken, başkan Nixon Washington'da Watergate Skandalı'na karışmıştı. Bu yüzden Amerika Birleşik Devletleri krize zamanında müdahale edememişti. Türkiye bölgede tepki gösterebilecek tek kuvvet olmuştu.

15 Temmuz Kıbrıs darbesi Ecevit Hükümetinde şaşkınlık yaratmıştı. Federal bir hükümet kurulması[28] yolunda çözüm düşünüldüğü halde Kıbrıs'ta elde edilmek istenenlerle ilgili ayrıntılı bir plan hazırlanmamıştı. Ayrıca topluluklar arası görüşmelerdeki uzlaşmasız tavırları bilindiğinden Makarios'un göreve dönmesi istenmiyordu. O zamanın

şartlarında, Kıbrıs Türkleri ada topraklarının tek bir bölgesinde bulunmadıklarından Kıbrıs'ta coğrafi bir federasyon uygulamak zor bir işti. Bu durum ordunun onları korumasını daha da güçleştiriyordu. Diğer yandan, Türkiye artık Kıbrıs'a başarılı bir saldırı yapabilmek için çıkartma gemilerine yeterli malzemeye sahipti. Bundan başka İngiltere'yle Amerika Birleşik Devletleri bu çıkartmaya karşı çıkmıyorlardı. Ecevit Hükümeti, Yunanistan'la bir savaş çıkabileceği ihtimalini hesaplamış ama bu riski göze almıştı[29]. Türkiye yapacağı saldırıyı, 1960 Garantörlük Antlaşması'nın 4. Maddesi'ne dayandıracaktı. Aslında bu madde, sadece diğer garantör devletlere danıştıktan sonra ve antlaşmayla kurulan devleti -Kıbrıs'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü- eski haline döndürmek amacıyla saldırı yapılmasına izin veriyordu[30].

Sampson darbesinden bir gün sonra, 16 Temmuz'da Ecevit Milli Güvenlik Kurulu'nda askeri komutanlarla bir toplantı yaparak, 20 Temmuz'da yapılacak çıkartmanın hazırlıklarına başlanması kararı aldı. Askeri planlara göre operasyon iki aşamada gerçekleştirilecekti. Birinci aşamada, Türk kuvvetleri adanın kuzey tarafında bir köprü başı ele geçirecekler ve bundan sonra yeni bir anayasa için görüşmeler başlayacaktı. Yunanlıların bunu reddetmesi durumunda, Kıbrıslı Türklerin güvenlikli bir bölgeye yerleştirileceği ikinci bir emir verilecekti. İlk harekât başlamadan önce -Ecevit bundan pek ümitli olmasa da- Türkiye, İngiltere'ye danışacak ve diplomatik bir çözüm bulmaya gayret edecekti. Eski Başbakan Nihat Erim olaya temkinli yaklaşıyor, Necmettin Erbakan'sa askeri müdahale fikrini desteklemiyordu. Demirel gizli bir görüşmede Yunanistan'la bir savaş başlatabileceği gerekçesiyle saldırı teklifine karşı çıkmıştı. Kıbrıs'ın tümünü ya da bir bölümünü işgal etse bile, dünya devletlerinin Makarios'u yeniden başa geçirmesi durumunda Türklerin durumunun eskisinden daha iyi olmayacağını savunuyordu. Buna rağmen, Demirel'in partisi sonradan parlamentoda askeri müdahaleye tam destek verdi[31].

Ecevit, 17 Temmuz'da İngiliz Hükümetiyle acil durum görüşmeleri yapmak üzere Londra'ya gitti. Tahmin ettiği gibi, İngilizleri, Türk kuvvetlerinin Kıbrıs'ta bulunan İngiliz üslerinden operasyona başlamasına izin vermek suretiyle ortak harekât yapmak konusunda iknâ ede-

medi. Bu sırada Nixon'ın Dışişleri Bakanı Joseph Sisco arabuluculuk yapmak üzere Londra'ya gelmiş ama tarafları iknâ etmekte etkili bir diplomasi uygulayamamıştı. Ne Sisco, ne Kissinger ne de İngilizler, Ecevit'i 20 Temmuz sabahı başlayan çıkartmadan vazgeçiremediler. İngiltere'yle Amerika Birleşik Devletleri bu istilâyı engellemek için çok çaba harcamadılar ve Sovyet Hükümeti Kıbrıs'ın bağımsızlığının korunması kaydıyla Türklerin müdahale etmesine karşı çıkmadıklarını bildirdiler. Yunan cuntasının yanlış tutumu, Türk harekâtının kabul görmesine neden olmuştu. 22 Temmuz'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 353 sayılı kararıyla ateşkes ilân edilmiş ve Türk kuvvetleri adanın kuzeyinde küçük bir toprak parçasını korumaya almıştı. Ama 50.000-60.000 civarında Kıbrıslı Türk, bir başka deyişle adadaki Türklerin yarısı Türk korumasının dışında kalmıştı. Bu yüzden Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ilk iki gün için yaptığı planlar tam olarak uygulanamamış ve Türk askerleri ateşkes ilân edildikten sonra da ilerlemeye devam etmişlerdi. Kuzeydeki koruma üçgenin dışında kalan Kıbrıslı Türkler Ulusal Muhafızlar tarafından çevrelenmişlerdi ve büyük tehlike altındaydılar. Türklerin 20 Temmuz'da çıkartma yapmasının ardından Yunan Hükümeti prensipte Türkiye'ye savaş ilân etmeye karar vermiş ve Tuğgeneral Ionnides ertesi gün, Trakya'da bulunan Meriç Irmağı'nda ordunun Türklere saldırmasını talep etmişti. Ama Yunan Silahlı Kuvvetleri böyle bir harekâta hazırlıklı değildi ve böylece askeri rejim bozuldu. Konstantin Karamanlis 23 Temmuz'da sürgünden geri çağrılarak Atina'daki sivil hükümetin başına geçirildi. Sampson aynı anda Kıbrıs'ta iktidardan alındı ve 24 Temmuz'da yeni Kıbrıs Rum Hükümetinin başına Glafkos Klerides geçirildi[32].

İngiltere, Türkiye ve yeni Yunan Hükümeti arasında 25 Temmuz'da Cenova'da barış görüşmelerine başlandı. Görüşmeler 29 Temmuz'da çıkmaza girmişti ama Kissinger'ın Ecevit'i, BM'nin 353 sayılı kararının Türk askerlerinin hemen çekilmesi gerektiği anlamına gelmediğine iknâ etmesiyle, taraflar ertesi gün ortak bir deklarasyon imzaladılar. Bu, Türkler adına kazanılmış bir başarıydı. Taraflar arasında tampon bölge oluşturulması, ancak "**ilgili tüm taraflar için** adil ve **kalıcı bir çözüme ulaşılması**" halinde Türk kuvvetlerinin adadan çekilmesi, "**iki**

özerk yönetimin oluşturulması" ve eski üniter cumhuriyet yapısının devam etmemesi taraflarca kabul edilmişti[33].

Aralarına sonradan Klerides'le Denktaş'ın da katıldığı İngiliz, Yunan ve Türk delegeleri, yeni anayasa üzerinde çalışmak üzere 9 Ağustos'ta Cenova'da yeniden toplandılar. Üçgenin dışında kalan Kıbrıslı Türklere yönelik tehditlerin sona ermesini sağlamak Türklerin asıl amacıydı. Ama her iki taraf da ikinci Cenova Konferansı'nda uzlaşmaktan uzak bir tutum içine girmişlerdi. Ecevit'in telkinleriyle coğrafi federasyon kurulması suretiyle bağımsız bir Kıbrıs devleti fikrine iknâ olan Erbakan, Kıbrıs'ın bölünmesini kabul ediyordu. Hâlâ sürgünde bulunan Makarios Türkiye'yle anayasa pazarlıkları yapılmasına karşı çıkıyor, Yunan dışişleri bakanı ve Cenova temsilcisi George Mavros'sa, 1960 Anayasası'na sadık kalınması kaydıyla pazarlıklara oturmayı kabul ediyordu.

10 Ağustos'ta Denktaş, adanın kuzeyinde bir Türk devleti kurulması suretiyle iki bölgeli bir federasyon önerisinde bulundu. Ankara Hükümeti iki gün sonra Amerika'nın baskısıyla, federal bir yapı içinde Türklere mevcut yerleşim yerleri etrafında altı kanton veren "kanton" planını kabul etti. Kissinger ve İngiltere dışişleri bakanı James Callaghan federal çözümü benimsemişlerdi. Türkiye Dışişleri Bakanı Turan Güneş kantonlara dayalı ve iki bölgeli planları 13 Ağustos'ta Klerides'e sunduğunda Klerides 48 saatlik düşünme süresi istedi. Güneş bunu reddetti ve ertesi gün Türk birlikleri ikinci bir harekâta başladılar. İkinci harekâtın sonunda batıda Kokkina'dan doğuda Magosa'ya kadar uzanan bir çizgiyle adanın kuzey kısmı ayrılmış oldu. İngiltere veya Amerika Birleşik Devletleri ikinci harekâtı durdurmak için hiçbir çabada bulunmamışlardı. Klerides Cenova Konferansı'nda gözlemci sıfatıyla bulunan Victor Menin'e, Kıbrıs'a asker göndermesi teklifinde bulunmuş ve Menin kendisine Amerika Birleşik Devletleri'nin onayını alıp almadığını sorarak süper güçlerin tek başlarına müdahale etmesini engelleyen bir ABD-Sovyet anlaşması olabileceğini söylemişti[34]. Türkler ve Kıbrıs Türkleri prensipte hâlâ bağımsız bir Kıbrıs federe devleti kurulmasını istiyor olsalar da, topraklarının yüzde 36'sını Türklerin denetlediği ada bölünmüştü (bazı Türkler bölünmenin 1963-64 yılla-

rında gerçekleştiğini iddia etmektedirler). Yaklaşık 150.000 Kıbrıslı Rum güneye göç etmek zorunda kalmış, 120.000 Kıbrıslı Türk'se fiziksel bölünmeyi tamamlamak üzere kuzeyde bir araya gelmişti.

Ecevit, ikinci Türk harekâtının ardından Yunanlıların pazarlık masasına oturacağını[35] düşünüyordu. Ama Yunanlılar Cenova'ya dönmeyi kesinlikle reddediyorlardı. Türkiye'nin Kıbrıs'ta askeri üstünlüğü vardı ama Kıbrıs meselesinde istediği uzlaşmaya varmak için bunu siyasi nüfuz şeklinde kullanmazdı. İlk çıkartmalar sırasında Ecevit uluslararasından hayli destek görmüş ama ikinci harekâta alelacele girerek bu destekten mahrum kalmıştı. Aynı zamanda Erbakan'ı pazarlıklara iknâ etmek konusunda yaşadığı sıkıntılar, 7 Kasım 1974'te istifa etmesinin en büyük nedeni olmuştu. Şubat 1975'te Rauf Denktaş federal anayasa pazarlıklarına ön hazırlık gayesiyle, "Kuzey Kıbrıs Türk Federe Cumhuriyeti"ni ilân etmiş ama bu devlet Türkiye hariç hiçbir ülke tarafından tanınmamıştı. 28 Nisan 1975'te BM himayesinde Viyana'da taraflar arası görüşmeler başladı. 12 Şubat 1977'ye kadar bu görüşmelerde bir ilerleme kaydedilemedi. Bu tarihte Makarios ve Denktaş gelecekte yapılacak pazarlıkların dört ana ilkesi üzerinde anlaşmışlardı. Makarios'a göre önemli olan, "bağımsız, bağlantısız, iki taraflı bir Federal Cumhuriyet arayışı içindeyiz" esasının kabul edilmesiydi. Taraflar, iki topluma dayalı federal sistem çerçevesinde, "üç özgürlük" ilkesini tartışmayı kabul etmişlerdi; adanın iki tarafı arasında serbest dolaşım özgürlüğü, yerleşim özgürlüğü ve her bir tarafta mülk edinme özgürlüğü[36]. Ne yazık ki, bu önemli dönüm noktası olumlu bir sonuç getiremedi. 3 Ağustos 1977'de vefat eden Makarios'un yerine Spiros Kiprianu Rum tarafının başkanı olmuştu. Taraflar merkezi hükümette görev dağılımı ve coğrafi bölünme gibi konularda anlaşmadılar. Bu yüzden toplumlar arası yapılan görüşmeler hiçbir sonuç getirmeden sona ermiş ve Kıbrıs meselesi Türkiye'nin gündeminde iç sorunlarını etkileyen bir sorun olarak ilk sıraya yerleşmişti[37].

1970'lerde Kıbrıs sorunu başladığı sıralarda, Türk ve Yunan ilişkileri karşılıklı anlaşmazlıklar sebebiyle dargınlık havasına girmişti. Bunlardan en önemlisi Ege'de çıkan mineraller konusundaydı. Cenevre'de, devletlere, kıyılarına yakın yerlerde 200 metre derinliğe kadar bulunan

deniz kaynaklarını kullanma hakkı veren Kıta Sahanlığı Sözleşmesi'ne (1958) imza atan Yunanistan, Ege adalarının kıta sahanlıklarını Türk kıyılarına doğru birkaç mil daha uzatabileceğini ileri sürerek, Ege Denizi maddelerinin üçte ikisinin kendisine ait olduğunu savunuyordu. Ege'de petrol arama lisansı 1970 yılında verilmiş ve kuzeydeki Taşoz Adası yakınlarında 1974 yılında az miktarda petrol bulunmuştu. Yunanistan'ın iddialarına karşı çıkan Türkiye, Ege'nin tam ortasından geçen bir hatla doğal kaynakların ikiye bölünmesini ya da iki ülkenin birlikte arama ve üretim yapmasını önermişti. Sürtüşmeler Türklerin, Yunanistan'ın talep ettiği ama aynı yıl Kıbrıs'ta meydana gelen olayların ardından ele geçirdikleri bölgelere araştırma gemisi göndermeleriyle başlamıştı. 1976 yılının Temmuz-Ağustos aylarında meydana gelen ikinci bir olayla Yunanistan, konuyu BM Güvenlik Konseyi'ne ve La Haye'de bulunan Adalet Divanı'na götürdü. Bunun üzerine anlaşmazlıklar, herhangi bir uzlaşmaya varılamamasına rağmen hafiflemeye başladı. Yunanistan, Divan'ın bir karara varmasını isterken, Türkiye anlaşmazlığı ikili görüşme yoluyla çözmek istiyordu. Türkler anlaşmazlıkların ekonomik yönünden değil (Ege Denizi'nin petrol kaynakları kısıtlıydı), iddiaların günün birinde bitişik deniz ve hava sahaları üzerinde egemenlik isteme boyutlarına taşınmasından korkuyordu[38].

Benzer korkular Yunanistan'ın karasularını mevcut durumdaki 6 deniz milinden, uluslararasınca kabul gören 12 deniz miline çıkarmayı düşündüğünde yaşanmıştı. Ege'de çok sayıda Yunan adası bulunduğundan, Ege Denizi'nin yüzde 64'ü Yunanistan'a ayrılmış, yüzde 10'ysa Türkiye'ye kalmış olacaktı. Uluslararası hukuk gereğince Yunanistan ticaret gemileriyle her milletin savaş gemilerine karasularından geçiş hakkı tanımak zorundaydı. Yine de Türkler tamamen Yunanlılar tarafından çevreleneceklerini öne sürerek, Yunanistan'ın karasularını 12 deniz miline çıkarmasını savaş nedeni (casus belli) sayacaklarını duyurdular. Türkler NATO dışında "Ege Ordusu" adı altında Dördüncü Ordu'yu yeniden kurarlarken, Yunanlılar Lozan Antlaşması'na rağmen adaları silahsızlandırmak yerine tahkimat yapıyorlardı. İki ülke arasında yaşanan diğer sürtüşmeler, Trakya'da yaşayan Müslüman-Türk azınlıkların hakları, İstanbul'da yaşayan Rum topluluğun azalması ve

Ege üzerindeki uçuş kontrol haklarıydı (bu sorun 1980 yılında çözülmüştür). Bu sürtüşmeler sonraki yıllarda Kıbrıs sorununun üzerine eklenerek tartışmaları büyütmüştür[39].

1974 Kıbrıs Krizi Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'yle ilişkilerini de etkilemişti. Etnik politikalar bu zamana dek Washington'ın ilişkilerinde etkili olmamıştı[40], ama Eylül 1975'te Başkan Kıbrıs meselesinin çözümü üzerinde bir ilerleme kaydedildiğini gösterinceye kadar, ABD Kongresi'nde bulunan etkili bir Yunan lobisi, Türkiye'ye askeri satış ve yardım yapılmasını yasaklayan bir kararın kabul edilmesini sağlamıştı. O zamanlar sayısı 54.000 olan Türk-Amerikalı'ya[41] kıyasla 1.250.000 Yunanlı-Amerikalı olması Yunanlılara bu konuda açık avantaj sağlıyordu. Başkan Ford ve dışişleri bakanı Henry Kissinger bu yasaklamaya karşı çıktılar ama karar 5 Şubat 1975'te yürürlüğe girdi. Demirel Hükümeti buna karşılık, 1969 Savunma ve İşbirliği Anlaşması'nı askıya aldı ve Temmuz ayında Türkiye'de bulunan NATO harici tüm ABD tesislerindeki faaliyetleri durdurdular. Alınan bu karar ABD'nin Sovyet askeri hareketlerini, Sovyetler Birliği'nin güney bölgelerinde yapılacak olan füze ve yeraltı nükleer testlerini engelleme kabiliyetini kısıtlıyordu. Çünkü bu tedbirler Türk topraklarında yapılacak olan radar kullanımı ve diğer faaliyetlere bağlıydı. Ambargo kararının en az Türkiye kadar ABD askeri yeterliklerine de zarar verdiğini söylemek mümkün. Ford yönetiminin baskılarıyla Ekim 1975'te Kongre ambargoyu ödenekler ve geciktirilmiş kredi satışlarıyla kısıtlı tutarak kısmen kaldırmayı kabul etti. Türkiye, İtalya ve Almanya gibi diğer NATO ülkelerinden malzeme satın alarak ABD'nin getirdiği kısıtlamalardan kurtulabilirdi. Türk Silahlı Kuvvetleri 1970'lerde modern malzemeden yoksundu ama bu silah ambargosunun yanı sıra, hükümetin ekonomik darboğazda oluşu ve döviz rezervlerinin yetersizliğine de bağlıydı. Kongre, nihayet 1978 yılının Ağustos ayında ambargoyu kaldırdı ve bunun üzerine Ekim ayında ABD tesisleri yeniden faaliyetlerine başladılar[42].

1964 Johnson mektubunun halkta yarattığı büyük tepkinin ardından, 1975-78 silah ambargosunun fazla siyasi etkisi olmaması şaşırtıcıdır. Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı beklenildiği gibi toplu gösteriler yapılmamış ve Türkiye'den sınırlı tepkiler gelmişti. 1978 yılının başın-

da başbakanlığa gelen Bülent Ecevit ABD'yi hayrete düşürerek, ambargo kaldırılmadığı takdirde Türkiye'nin NATO'dan ayrılabileceğini ileri sürmeye başlamıştı[43]. Buna rağmen, Yunanistan ve Fransa'nın yaptığı gibi Türkiye'yi NATO'nun askeri kanadından çekmek için bir girişimde bulunulmamıştı. 1960'larda Türk-Amerikan ilişkilerindeki pürüzlerin giderilmesinde bir etkisi olmuş olabilir ama Washington'da görüşlerin ikiye ayrıldığının haberini almak da Türk tepkilerini yumuşatmıştı. Ford yönetimi bu ambargoya açıkça karşı çıkmakla kalmamış, 1976 başkanlık seçimlerinin güçlü adayı Jimmy Carter da bu konudaki tavrını değiştirmişti. Seçim kampanyası sırasında Yunan söylemlerinin etkisinde kalan Carter, yemin töreninden sonra askeri ve diplomatik görüşleriyle, tutumunu tamamen değiştirmiş ve 1978 yılında ambargonun tümden kaldırılmasını desteklemişti. Yunanistan'da Amerikan karşıtı hisleri yatıştırmış olma ihtimaline karşın, silah ambargosunun Kıbrıs konusunda Türk politikalarını yumuşattığına dair bir gösterge bulunmamaktadır[44].

1970'lerin sonlarında Amerika Birleşik Devletleri'yle olan ilişkilerde yaşanan sıkıntılar, Sovyet tehdidinin azalması ve Türkiye'nin yaşadığı ekonomik sorunlar Bülent Ecevit'in "**yeni bir milli güvenlik ve savunma kavramıyla dış politika**" benimsemesine yol açmıştı. Ecevit, Türkiye'nin NATO çerçevesinde çok ağır yük altına girdiğini ve Amerika'ya fazla bağımlı hale geldiğini savunuyordu. Kuvvetlerini azaltmalı, kendi savunma sanayisini geliştirmeli ve "**komşu ülkelerle karşılıklı güven esasına dayalı ilişkiler**" kurmalıydı[45]. Ecevit, kendinden öncekilerden daha "**Üçüncü Dünyacı**" bir tutum içindeydi. Temmuz 1978'de Ecevit'in dışişleri bakanı, Belgrat'ta bağlantısız ülkeler bakanlarının toplantısına katılmış ve burada Varşova Paktı'nda Romanya'nın tutumuna benzer şekilde Ecevit'in Türkiye için NATO'da bağımsız bir rol arayışı içinde olduğu izlenimi yaratılmıştı. Haziran 1978'de Ecevit Hükümeti Sovyetler Birliği'yle İyi Komşuluk Dostluk ve İşbirliği prensiplerine dayalı bir Siyasi Belge imzaladı. Ama bu belge Sovyetler Birliği'nin üzerinde çalıştığı saldırmazlık paktından daha fazlasını içeriyordu. Anlaşmanın neticeye varması için Moskova'ya yaptığı ziyaret sırasında Ecevit, Sovyetlerin artık Türk güvenliğine yö-

nelik bir tehdit oluşturmaması nedeniyle, Amerika Birleşik Devletleri ve NATO'yla işbirliğini azaltacağını duyurmuştu. Ama Sovyetlerin umduğu gibi bu, Türk topraklarındaki ABD üslerini kapatmaya veya NATO'dan çekilmeye kadar varmadı[46]. Ecevit şöyle bir açıklamada bulunmuştu: "**Yeni milli savunma kavramı... NATO üyeliğinin devam etmesine bağlı olmamalıdır... Her şeye rağmen NATO'dan ayrılmak niyetinde değiliz**"[47]. Ecevit politikalarının pratikte ne boyutlara ulaşacağını tahmin etmek mümkün değildi. Bundan başka daha az Amerikan taraftarı bir tutum sergiliyordu. Bunun tek somut örneği, iki süper güç arasında imzalanacak olan SALT II'yi (Stratejik Silahların Sınırlandırılması Antlaşması) gözlemek için U-2 keşif uçaklarının Türk üslerinden kalkmasına gösterdiği isteksizliktir[48]. Ecevit'in hiçbir zaman yeni stratejiler geliştirecek kadar uzun süre iktidarda kalamaması ve iç problemlere gömülmüş olması gerçeği bir yana, Demirel başkanlığındaki daha muhafazakâr yönetimler de "**çok yönlü**" dış politika fikrini desteklemiş, meselâ silah ambargosuna sert tepki vermiştir. Bu yüzden, Türkiye'nin 1970'lerde Batı İttifakından kopuşunun kısmi, tereddütlü ve belirsiz olduğunu eklemek gerekir.

Batı İttifakına Dönüş ve Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi, 1980 - 89

1980'lerin ilk yarısında Türk dış politikası - özellikle süper güçlerle olan ilişkilerinde -, Batı İttifakına yeniden katılma süreci içine girmişti. Türk-ABD ilişkilerinde geçmişte yaşanan gerginliğin ardından, Türkiye'nin NATO içindeki konumunun değişmesi hakkında söylenenler önemli ölçüde azaltmış ve Türk-Sovyet ilişkilerine yeniden şüphe ve düşmanlık karışmaya başlamıştı. Önceki dönemde olduğu gibi bu bağlantıların gerek iç gerekse dış politikada bazı neticeleri olmuştu. 1970'lerin sonlarında küresel gelişmeler süper güçler arasındaki gerginliği artırmış ve Türkiye'nin Batı İttifakındaki önemini yeniden ortaya koymuştu. 1979 İran Devrimi Türkiye'nin artık kuzey kuşakta yer alan tek batı müttefiki olduğu anlamına geliyordu. Ayrıca Sovyetlerin Orta Doğu'da yapacağı muhtemel bir ilerlemenin karşısında önemli bir engel olduğu bir kez daha anlaşılmıştı. Sovyetlerin Aralık 1979'da Afganistan'a saldırmasıyla Amerika'nın bölge güvenliği hakkındaki en-

dişeleri artmaya başlamıştı. Jimmy Carter'ın Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski gibi ABD politikacılarına göre, Türkiye'nin doğusundaki bölge, Sovyetlerin her an saldırabileceği ya da daha az bir ihtimalle İran'da bir iç ayaklanmanın yaşanabileceği "kriz kuşağıydı". Bu tip senaryolar biraz abartılı bulunabilir ama o zamanlar ciddi kabul görüyor ve batı, politikalarını buna göre belirliyordu. Türk liderler Sovyetlerin Türkiye'ye saldıracağına inanmamalarına rağmen, Sovyetlerin Afganistan'a saldırması, Sovyet sınırında bulunan ve tarafsızlığı tercih eden zayıf bir ülkeye neler olabileceğini görmüşler ve NATO'dan ayrılma fikrinden vazgeçmişlerdi[49]. 1980'lerde Orta Doğu'ya yönelik tehdit azalmasına rağmen, 1981 yılında başkanlık görevini alan Ronald Reagan'la birlikte Sovyetler Birliği'nin hâlâ ciddi bir tehlike olduğu görüşü devam etmişti. Bu görüş, Kremlin'de yönetimini sürdüren Leonid Brejnev ve ondan sonra gelenlerin değişmez tutumuyla kuvvet kazanmıştı.

Türkiye'nin iç siyasetinde yaşanan değişiklikler küresel çerçevedeki değişikliklerden sonra yaşanmıştı ama dış siyasetin yeniden belirlenmesinde etkili olmuşlardı. Siyasal anarşi ve ekonomik çöküş, 1960 darbesinin ardından, 12 Eylül 1980'de Türkiye'de üçüncü darbenin yaşanmasına neden olmuştu. Genel Kurmay başkanı Orgeneral Kenan Evren liderliğinde, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin dört kuvvet komutanı, Demirel Hükümetini iktidardan almış ve son iki yıl içinde ülkeyi korkuya boğan aşırı-sağ ve aşırı-sol terörist örgütlerin eylemlerine son vermişti. İslâmcı, aşırı milliyetçi ve solcu örgütlerin tümü yasaklanmış ve darbe öncesi partilerin tümü dağıtılmıştı. Kasım 1982'de eskisinden daha kısıtlayıcı olan yeni bir anayasa kabul edilmiş ve Kenan Evren gelecek yedi yıl için cumhurbaşkanı olmuştu. Ekonomiyi eski rayına sokmakta başarılı olan askeri rejim, bir sivil siyasi sistem oluşturmakta başarılı olamamıştı. Kasım 1983'te yapılan seçimlerde silahlı kuvvetlerin desteklediği ve emekli general Turgut Sunalp'ın başkanlık ettiği parti, Turgut Özal'ın merkez sağın temsilcisi Anavatan Partisi'ne yenik düşmüştü. Ordudan baskı gören solcular 1980'lerde tutunmayı başaramamış ve kişisel çekişmeler sebebiyle kendi aralarında bölünmüşlerdi.

1987 seçimlerinde ikinci kez başarı kazanan Özal, 1989 yılında cumhurbaşkanlığını Evren'den devralana kadar başbakanlık yaptı. Özal Türkiye'ye 1960'lardan beri eksikliğini hissettiği tek partili istikrarlı bir hükümet getirmiş, kararlı bir lider olmuş ve dış politikada tutarlı bir yol izlemişti. Bülent Ecevit'le Süleyman Demirel askeri rejimle 1992 yılına kadar siyasetten yasaklanmışlardı ama bu, onları başkan vekilleri etrafında (meselâ Ecevit örneğinde eşi Rahşan hanım) parti kurmaktan alıkoymamıştı. Ecevit, Demokratik Sol Parti'yi (DSP), Demirel, Doğru Yol Partisi'ni (DYP) kurmuştu. İki eski lider 1987 yılında yasakların kaldırılması için kampanya başlattılar. Ama ne kendileri ne de İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü'nün liderliğinde yeni kurulan Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP)[50], Özal'ın 1991 yılına kadar iktidarda kalmasını engelleyecek kadar oy kazanamadı. Benzer şekilde Necmettin Erbakan da bir başkan vekili etrafında Milli Selamet Partisi'ni, Refah Partisi (RP) adıyla yeniden kurmuştu. 1983 yılındaki seçimlere askerlerin engeliyle karşılaşıp giremeyen RP, 1987'de milletvekili çıkartamadı. Bu aşamada Erbakan'ın ılımlı İslâmi seçmenlerden alacağı oyları, Anavatan Partisi (ANAP) alıyordu[51].

Özal programının en ayırt edici özelliği, Ronald Reagan ve Margaret Thatcher'ınkine benzer şekilde liberal ekonomiye sarılmasıydı. Ekonomide büyüme sağlamak ve Türkiye'nin dış borç açıklarını kapatmakta etkili olmuş ve zamanın batılı liderleriyle önemli ideolojik bağlar kurulmasını sağlamıştı. Onlar gibi Özal da şuna inanıyordu: "**Yetmişlerin ikinci yarısında sadece komünist sistem değil, aynı zamanda...Keynesçi ekonomilere dayalı savaş sonrası toplum modelleride başarısızlığa uğramıştır**". Vizyonu, Türkiye'nin bir Avrupa Birliği üyesi olduğunu, tarih kavramının, dış politikasının ve hayat görüşünün tam olarak laikleştiğini görmekti. Türkiye, Hıristiyanlarla diğerleri arasındaki aşağılayıcı ayrımcılığın sona erdiği küresel ve hümanist bir çerçevede yer alacaktı[52]. Bu vizyon gerçeklerden çok uzak olsa da, 1960'larda ve 70'lerde Türkiye'yle batı arasında yaşanan gerginliklerin ve karşılıklı şüphelerin giderilmesine zemin hazırlamıştı.

Amerika Birleşik Devletleri'yle başlayan yeni ilişkilerin en önemli işareti, Mart 1980'de imzalanan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaş-

ması'ydı (SEİA). Yeni SEİA ile ABD, İncirlik ve diğer önemli istihbarat istasyonları dahil olmak üzere Türkiye'de bulunan 12 hayati üssü kullanmaya devam etti. Bununla birlikte, 13 tesis Türk kullanımına bırakılmıştı. Carter yönetimi Türkiye'ye daha fazla askeri ve ekonomik yardım sözü verdi ama bu Türkiye'nin askeri alışveriş listesinin yanında az kalıyordu[53]. Bundan sonraki yıllarda ABD'nin Türkiye'ye yaptığı yıllık askeri yardım 1984 yılında 715.000.000 dolara ulaşmış, Soğuk Savaş'ın dinmesiyle birlikte 1988 yılında 526.000.000 dolara inmişti. Yine de Türkiye, Mısır ve İsrail'den sonra ABD'nin en fazla askeri yardım yaptığı üçüncü ülkeydi. 1986 yılında Batı Avrupa'da konvansiyonel kuvvetlerin azaltılmasıyla Amerika Birleşik Devletleri'yle diğer NATO ülkeleri askeri levazım fazlalarını Türkiye, Yunanistan ve Portekiz'e göndermeye başlamışlardı. 1980'de imzalanan SEİA, Türkiye'nin teknoloji ve malzeme transferi sayesinde kendi savunma sanayisini kurmasını sağlamıştı. Bu programın en göze çarpan yanı, benzer başka projeler olmasına rağmen ilk uçağını 1987 yılında üreten ABD şirketi General Dynamics'le işbirliği içinde F-16 avcı uçağı fabrikası kurulmasıydı[54]. ABD ve Türk Hükümetleri için ilişkilerin ilerlemesinin önündeki en büyük engel, Yunan ve Ermeni lobilerinin kongrede yaptığı baskılardı. Bu lobiler, Yunanistan'a ve Türkiye'ye yapılan yardımların 10'a 7 oranında tutulmasını istiyordu. 1980 yılında imzalanan SEİA'nın 1985 yılında süresi dolduktan sonra Türkiye daha fazla yardım alma gayretlerine girerek, ABD dışişleri bakanı George Schultz'un yönetimin kongreye bu konuda baskı yapacağını söylemesinden kısa bir süre sonra yeni bir SEİA imzaladı. Kongre yine de Türkiye için ayrılan 914.000.000 dolarlık yardım paketini 750.000.000 dolara indirdi. Ardından, bir grup Ermeni taraftarı kongre üyesi 1915 yılının Nisan'ında Türkler tarafından öldürülen 1.500.000 Ermeni için resmi yas günü ilân edilmesi talebinde bulundu. Buna karşılık cumhurbaşkanı Evren, Washington'a yapacağı geziyi iptal etti ve hükümet ABD'nin İncirlik Hava Üssü'nü kullanmasını kısıtlamaya başladı. SEİA'nın ek sözleşmesini Türk parlamentosu henüz onaylamamış olmasına rağmen her iki taraf da uygulamaya çalıştı. Sonuçta, Sovyet tehdidinin azalmasına rağmen Türkiye hâlâ Amerika Birleşik Devletleri'nden gelecek

askeri ve ekonomik yardıma ihtiyaç duyduğu için, anlaşma 1988 yılında dört yıllığına yenilendi[55].

Türkiye'yle Amerika Birleşik Devletleri arasındaki bağların 1980'lerde kuvvetlenmesi, Ankara'yla Moskova arasında gerginliğin artmasına neden olmuştu. Türkler, Afganistan'a yapılan Sovyet askeri müdahalesini kınıyordu; Türkler Afgan mücahitlerine doğrudan destek vermemekle birlikte, Türk kökenli (aslında Kırgız) binlerce Afgan mülteciye topraklarında barınak sağlamıştı. 1980 yılında imzalanan SEİA, Sovyet politikasının başarısızlığını gösteriyordu. Sovyet basını SEİA konusunda Türk Hükümetine ağır saldırılarda bulunmuştu[56]. Türklerin şüpheleri Sovyetlerin 1980'lerde Kafkaslarda askeri yapılanmaya başlaması ve 1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı istilâ etmesinin ardından Sovyetlerin Suriye'de yeniden silahlanmasıyla artmıştı[57]. Bunlarla hemen hemen eş zamanlı olarak Sovyet yardımı kesildi. Sovyetler Birliği'yle Türkiye arasındaki soğuk ilişkiler 1985 yılında Sovyet Komünist Partisi genel sekreteri Konstantin Çernenkoo'nun yerine Mihail Gorbaçov geçene kadar devam etti. Gorbaçov'un politikaları, ekonomik yeniden yapılanma ve Sovyetler Birliği iç teşkilatının daha açık olmasıydı. Batıyla yaşanan sürtüşmeler yerini işbirliğine bırakınca 1989-90 yıllarında Soğuk Savaş sona ermiş oldu.

Brejnev dönemi Sovyetlerin Türkiye politikası Sovyet stratejisinde bulunan "milli kapitalizm" ekolüne dayanıyordu. Bu ekole göre, sosyalist tabandan gelmeyen ve sayıca çoğalan gelişmekte olan ülkeler, bu ülkelerle gelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki çelişkilerden faydalanmak suretiyle Sovyet taraftarı yapılabilirlerdi. Bu politika Gorbaçov yönetiminde başarısızlığa uğramış gibi görünüyordu. Türkiye'yle Amerika Birleşik Devletleri arasındaki anlaşmazlıklara ve etkileyici miktarlardaki Sovyet yardımlarına rağmen Sovyetlere siyasi bir yarar getirmemişti. Türkiye hâlâ bir NATO üyesiydi ve Türk topraklarında hâlâ çok sayıda ABD üssü bulunmaktaydı. ABD-Türk ilişkilerindeki sorunlar Sovyet politikalarından değil, kongrede bulunan etnik lobilerin baskılarından kaynaklanıyordu. Bu yüzden Gorbaçov'un savunduğu, tüm devletlerin tek bir küresel ekonomik sistemin parçaları olduğu "ekonomik karşılıklı dayanışma" ilkesi benimsenmeye başlamıştı[58].

1980'lerin ikinci yarısında Türkiye, 1930'dan beri ilk defa Sovyetler Birliği ve batı güçleriyle daha iyi ilişkiler geliştirme fırsatı bulmuştu.

Bu geçişin asıl etkileri ekonomik alanda gözlemlenmişti. 1987-1990 yılları arasında Türkiye'yle Sovyetler Birliği arasındaki iki taraflı ticaret hacmi 476.000.000 dolardan 1.800.000.000 dolara çıkarak neredeyse dörde katlamıştı. Bu ticaretin en önemli kısmı Rusya'nın, 1987 yılında inşa edilen ve Bulgaristan'dan geçen bir boru hattıyla Türkiye'ye sağladığı doğal gazdı. Doğal gaz anlaşması Gorbaçov iktidara gelmeden kısa bir süre önce Eylül 1984'te imzalanmıştı. Türk müteahhitleri Sovyetler Birliği'nde önemli inşaat ihaleleri kazanmaya başlamışlardı. Bu sırada Özal yönetimindeki Türkiye'nin gelişen dış ticaret kayıtları, artık Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne kredi sağlayabileceğini gösteriyordu. 1989'da Türk Eximbank, Sovyetler Birliği'ne, Türk malları satın alması karşılığında 150.000.000'ar dolar tutarında iki kredi vermiş ve bunları 1991 yılında verilen daha büyük krediler izlemişti[59].

Küresel politikalarda yaşanan bu büyük değişiklikler Türkiye'nin süper güçlerle olan ilişkilerini etkilerken, Ege ve Kıbrıs konusunda Yunanistan'la yaşadığı sıkıntılarda bir değişiklik olmamıştı. Kıbrıs'ta topluluklararası görüşmeler 1983 yılına kadar bir sonuç vermeden devam etmişti. Aynı yılın Ekim ayında -Türkiye'deki askeri rejim sona ermeden hemen önce- Kıbrıslı Türkler, Rauf Denktaş'ın cumhurbaşkanı olacağı "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti"ni (KKTC) ilân ederek, ulusal egemenlik iddiasında bulunmuşlardı. Ama Türkiye hariç bu devleti hiçbir ülke tanımamıştı. Artık Kıbrıslı Rumlar yüz yüze görüşmeleri reddettiği için, BM genel sekreteri Javier Pérez de Cuellar iki taraf arasında "yakınlık görüşmeleri" yapılması yolunda baskı yapıyordu. Denktaş 1984 yılında, Kıbrıslı Rum bir cumhurbaşkanı ve Kıbrıslı Türk bir cumhurbaşkanı muavini, federal kurumlar arasında görev paylaşımı ve anakara devletlerine sınırlı yetki veren bir federe cumhuriyet anayasasını kabul edince, bir anlaşmaya varılmak üzere olunduğu düşünülüyordu. Adada Türklerin denetimi altındaki topraklar yüzde 29'a indirilecekti. Pérez de Cuellar, Ocak 1985'te New York'ta düzenlenecek olan zirve toplantısında Kıbrıslı Rum başkan Kiprianu'nun bu paketi kabul edeceğini tahmin ediyordu, ama Kiprianu teklifi geri çevirdi.

Bundan sonra Kyprianou'nun yerine Georgios Vasiliu'nun geçmesinden başka bir değişiklik olmamıştır[60].

1980 yılında Yunan askeri rejimi yeniden NATO askeri kanadına girdiğinde, Yunanistan ilişkilerinde yaşanan zorluklardan biri aşılmış oldu. Buna rağmen Yunanistan'la Türkiye'nin Ege konusunda yaşadığı anlaşmazlıklar devam etti. Mart 1987'de Taşoz Adası'nda petrol bulan Kanada denetimindeki firma, Yunan karasularının dışındaki (Türklerin hak talep ettiği) bölgeden petrol çıkartacağını duyurduğunda iki ülke arasındaki gerginlik yeniden artmaya başladı. Bunun üzerine Türkler kendi araştırma gemileri *Sismik I*'i Ege'ye gönderdiler. Yunan savaş gemileri karşılık vermeye hazır hale getirildiler. Turgut Özal'ın, Yunanistan yeni kuyular kazmak için tartışmalı sulara girmediği müddetçe *Sismik I*'in de bu sulara girmeyeceğini açıklaması üzerine kriz savuşturuldu. Bunun üzerine taraflar arasında başlayan özel görüşmelerin ardından, İsviçre'nin Davos kentinde gerçekleştirilen ekonomik toplantıda Özal'la Yunan Başbakanı Andreas Papandreu bir toplantı yaptılar. Bu görüşme sonunda karşılıklı düşmanlıktan kaçınmak ve 1987 krizinin yeniden yaşanmaması konularında anlaşmaya varıldı. Diplomatlar, askerler, basın ve işadamları arasında yapılacak temaslar teşvik edilecekti. Ne yazık ki, "Davos ruhu" fazla uzun sürmedi ve iki ülke arasındaki meselelere bir çözüm getiremedi. 1980'lerin sonlarında Yunan-Türk ilişkileri bilindik, karşılıklı şüphe durumuna geri dönmüştü[61].

Soğuk Savaş'ın sona ermekte olduğu yıllarda Balkanlarda değişken - ve trajik- bir durum ortaya çıkmıştı. 1980'lerin sonlarında, Bulgaristan'ın uzun süredir başta olan komünist lideri Todor Jivkov, yurtiçindeki popülaritesini artırmak için ülkede yaşayan Türk topluluğa karşı bir kampanya başlattı. Balkan Savaşlar'ı ve sonrasında Türkiye'ye gelen göçmenlere rağmen, 1980'lerde Bulgaristan'da hâlâ 90.000 (ya da toplam nüfusun yüzde 10'u) Türk azınlık yaşıyordu[62]. Türkiye'yle Bulgaristan arasında 1925 yılında imzalanan bir antlaşmayla, Türk azınlığın hakları koruma altına alınmıştı. Türk Hükümeti Bulgaristan Türkleri'nin, birer Bulgar vatandaşı olarak adil muamele görme hakları olduğunu öne sürmüş, bunun yanı sıra Bulgaristan'ın toprak bütünlüğüne riayet edeceğini bildirmişti. Politik açıdan Türkiye Bulga-

ristan'la mümkün olduğunca iyi ilişkiler geliştirmeliydi. Buna rağmen 1950-51 yıllarında 150.000 Bulgaristan Türk'ü Türkiye'nin BM tarafında Kore Savaşı'na katılması nedeniyle Türkiye'ye sürgün edilmişti. 1970'lerde bölünmüş ailelerin yeniden birleşmesine izin veren anlaşmayla 166.000 göçmen daha Türkiye'ye gelmişti. 1984'ten itibaren Bulgar yetkililerin, Bulgaristan Türklerinin isimlerini değiştirerek Bulgar isimleri almalarına zorlayacak ya da dini törenlerini gerçekleştirmelerini engelleyecek şekilde bir asimilasyon ve zulüm kampanyası başlatmışlardı. Birçokları tutuklandı, hapsedildi ya da evlerinden ayrılarak sürgüne gönderildiler. Duruma itiraz eden Türkiye, BM ve İslâm Konferansı'dan (İK) destek gördü ama bir faydası olmadı. 1989 yılında Türkler arasındaki protestoların artmasıyla panikleyen Jivkov hepsini birden sürgüne göndermeye karar verdi. 1989 yılının Haziran-Ağustos ayları arasında 312.000 kişi yanlarında taşıyabildikleri kadar eşyayla Türkiye'ye kaçtılar. İstanbul'da geniş çaplı protesto toplantıları düzenlendi. Bu toplantılarda Turgut Özal, Sofya'ya girme konusunda boş tehditlerde bulunmuştu. Ama kaçış öyle boyutlara ulaşmıştı ki, 21 Ağustos'ta Hükümet, Haziran ayında kaldırdığı vizeyi yeniden uygulamaya başlamış ve mülteci akınını durdurmuştu. Nihayet, Kasım 1989'da Jivkov'un iktidardan alınmasıyla kriz sona ermiş ve Türk azınlığın yaşadığı koşullar hızla iyileşmeye başlamıştı[63].

Türkiye ve Orta Doğu, 1964 - 89

1960'larla 1980'ler arasında Türkiye'nin süper güçlerle olan ilişkileri küresel değişimlerden etkilenirken, Orta Doğu'lu komşularıyla ilişkileri daha bağımsız bir yol izlemiş ve iç politikadaki baskılardan pek etkilenmemiştir. 1960'ların ortalarında Türk dış politikasındaki değişikliklerin en önemlisi Arap dünyasıyla yeniden köprü kurma girişimidir. Bunun en önemli nedeni Arap devletlerinin geçmiş yıllarda Makarios'a verdiği desteği kırmak ve onları Türkiye'nin Bağdat Paktı'nda bulunduğu gereksiz yaklaşımlardan vazgeçtiğine inandırmaktı. Artık pakt, Türkiye'de Arap milliyetçiliğini kendisinden uzaklaştırdığı ve batının milli çıkarlarını, Türk milli çıkarlarının önünde tuttuğu için ağır eleştiriler alıyordu[64]. 1970'lerin ortalarında bu gündeme yeni bir dürtü

daha eklendi. 1973-74 yıllarında artan petrol fiyatları, 1980-81 yılında yaşanan yeni artışlar izlemişti. Türkiye'nin ithal petrol tüketiminin artması, onu Orta Doğu'da petrol ihraç eden ülkelere daha bağımlı hale getirmişti. Buna karşılık Türkiye'nin Orta Doğu'ya yaptığı ihracat eşit hızla artmamıştı. 1980'lerde ihracat arttığında sonuçlar gerçekten etkileyici olmuştur. Türkiye'nin 1970 yılında bölgeden yaptığı 64.000.000 dolar tutarındaki ithalat 1985'te 2.800.000.000 dolara yükselmiş, ihracatsa aynı dönemde 54.000.000 dolardan 3.000.000.000 dolara çıkmıştı. 1985 yılında kazandıkları ihaleler toplamı 15.500.000.000 dolara ulaşan Türk müteahhit şirketler için önemli bir piyasa haline gelen bölge, 1970-1985 arasında 200.000 göçmen Türk işçi çekmişti[65]. Tüm bu menfaatler Orta Doğulu büyük devletlerle daha sağlam bağlar oluşturulmasını gerektiriyordu. Sonuçta, Türkiye bölgeye yönelik politikasını mümkün olduğunca Batı İttifakından ayırmaya ve bölgede bulunan belli başlı devletlerle çok taraflı bağlar yerine, iki taraflı bağlar kurmaya çalışmıştı. Ama her şeyin ötesinde Türk politikası bölgede çıkan anlaşmazlıklara taraf olmaktan kaçınıyordu.

Bu yaklaşımın bir parçası olarak Türkiye, Orta Doğu'da Amerika Birleşik Devletleri'ni desteklerken 1950'lerde olduğundan daha temkinli davranmaya başlamıştı. Türk politikacılarına rehberlik eden ilke, bir ittifak kurulması kaçınılmaz durumlarda NATO yükümlülükleri dahilinde olmadıkça veya insancıl gayeler taşımadığı müddetçe herhangi bir taahhüt altına girmemekti. Türkiye 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda tarafsız kalmış ve ABD'nin yakıt veya malzeme ikmali yapmak için üslerini kullanmasına izin vermemişti. Demirel Hükümeti, Arap devletleriyle bir araya gelerek İsrail'i "saldırganlıkla" kınamayı kabul etmemiş olsa da, BM'nin İsrail'in savaş öncesi sınırlarına çekilmesi yolundaki 242 sayılı kararını desteklemişti. Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri'nin sivil halkı 1970'de Ürdün'den ve 1979'da İran'dan boşaltmak için Türk üslerini kullanmasına izin vermiş, 1973 Yom Kippur Savaşı sırasında ABD Hava kuvvetlerinin rutin NATO görevleri dışında İncirlik üssünü kullanmasını yasaklamıştı. Bununla beraber Türkiye 1980 yılında Tahran'dan Amerikalı rehinelerin kurtarılması operasyonunda işbirliği

yapmayı reddetmiş, 1980'lerin başlarında Orta Doğu'daki ABD Hızlı İntikal Kuvvetleri'ne (Orta Doğu Çevik Kuvveti) üs temin etmekten çekinmişti. Yapabileceğinin en fazlasını 1982 yılında göstermiş, askeri rejim Türkiye'nin doğusunda bulunan on havaalanının modernleştirilmesini ve iki yeni havaalanının inşa edilmesini öngören "Zincirleme Hareket Üsleri Anlaşması'nı" kabul etmişti. Yine de tüm bu çalışmaların NATO savunma planlarına uyumlu şekilde gerçekleştirilmesini şart koşmuştu[66].

Türkiye'nin tarafsız bir Orta Doğu politikası yürütme gayretleri en çok, Arap-İsrail mücadelesinde ve 1980-88 Irak-İran Savaşı politikalarında kendini gösteriyordu. 1970'lerde Türkiye Filistin taraftarı bir tutum sergiliyordu. 1976 yılında Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) tanıması ve 1979 yılında Ankara'da açılan FKÖ bürosu bunun en belirgin işaretleriydi. Ama yine de Filistinlilerle Türkiye'deki solcu Kürt teröristlerin işbirliği içinde olmasından şüphe etmeleri sebebiyle bu değişiklikler yavaş ve tereddütlü gerçekleşmişti. Bu yüzden Türkiye, Yunanistan'la Suriye'nin destek verdiği George Habash ve Nayif Havatme liderliğindeki daha radikal gruplara destek vermek yerine, FKÖ'ye destek vermeyi tercih ediyordu[67]. Türkiye'nin Arap devletleriyle yaşadığı bir başka sorun İslâm Konferansı Örgütü'ndeki (İKÖ) statüsüydü. Buradaki sorun Türkiye'nin İsrail'i tanımasından ya da Amerika Birleşik Devletleri'yle olan bağlantısından değil, kendi laik anayasasından ve siyasi elitin bunu muhafaza etmeye kararlı olmasından kaynaklanıyordu. Demirel'in dışişleri bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, 1969 yılında Rabat'ta toplanan İKÖ İslâm ülkeleri devlet ve hükümet başkanlarının zirvesine katılması, Türkiye'deki laiklerin ağır eleştirilerine hedef olmuştu. Buna karşılık hükümet İKÖ'nün "dini" bir teşkilat olmadığına ve Arap devletleri ile kurulan ekonomik ilişkilerin önemine dikkat çekerek ortamı yumuşatmaya çalıştı. İKÖ'de önemli bir rol almasına rağmen, parlamentonun teşkilat sözleşmesini onaylamaması sebebiyle Türkiye hiçbir zaman teşkilatın hukuki (de jure) bir üyesi olmamıştır[68].

İslâm dünyasına yeniden yakınlaşma çalışmaları, Türkiye'de doğmaya başlayan siyasal İslâm'ın bir parçası olarak görülebilir. Ecevit ve Demirel Hükümetlerinin her ikisinde de yer almasına rağmen Necmettin Er-

bakan, dış politikaya pek etki edememiş ve Türkiye'nin NATO ve diğer batı örgütleriyle bağlarını koparması çağrısı önemsenmemişti. Orta Doğu'dayse Türkiye İsrail'le ilişkilerini kesmeyi reddediyor, ama yine de bu ilişkileri duygularına kolay kapılan Arapları fazla heyecanlandırmamak için olabildiğince sakin götürüyordu. Diğer pek çok ülke gibi Türkiye de İsrail'in Doğu Kudüs'ü ilhak etmesini eleştiriyor, hatta İslâmcılar arasında olduğu kadar liberaller arasında da Aralık 1987'de başlayan Filistin ayaklanmasına karşı sempati gösteriliyordu. Diğer yandan, İsrail'le Türkiye arasında kuvvetli bir işbirliği vardı. İsrail, 1982 Lübnan istilâsı sırasında bir grup Türk terörist ele geçirmiş ve hem bu teröristleri hem de Türk ve Ermeni terörist grupları hakkında edindiği bilgileri Türk yetkililerine vermişti. 1986'dan sonra, ABD Kongresi'yle yaşadıkları problemleri aşabilmek için, Washington'da bulunan İsrail lobisinin desteğini almanın önemini kavrayan Türklerin, İsrail'le ilişkileri belirgin bir şekilde gelişmeye başladı. Washington'dan gelen baskılarla 1986 yılında İsrail ilişkilerini geliştiren Türkiye, Tel-Aviv'de bulunan ikinci derecedeki elçiliğine tecrübeli bir diplomat olan Ekrem Güvendiren'i göndermişti[69]. Bu yakınlaşmaların sonucunda, Arap-İsrail barış süreci başlamış ve FKÖ, 1988'de İsrail'in varlığını ve Filistin'de "iki devletli çözüm" ilkesini kabul etmişti. Bu gelişmelerle aynı süreç içinde Soğuk Savaş'ın etkisini kaybetmesiyle Türkiye gerek batıyla gerekse Sovyetler Birliği'yle iyi ilişkiler geliştirme imkânı bulmuş ve böylece Orta Doğu ilişkilerinde gerek Araplarla gerek İsraillilerle dostluk ilişkilerini korumayı başarabilmişti[70].

Türkiye'nin, özellikle 1980-88 savaşı sırasında iki sınır komşusu İran ve Irak'a yönelik politikaları ip cambazlığı yapmaya benziyordu. Ankara'nın Bağdat'la çok ciddi karşılıklı anlaşmazlıkları olmaması sebebiyle, Irak politikası o kadar zor değildi. 1980'lerde her iki ülkede de gruplaşmaya başlayan Kürt ayrılıkçı hareketleri, ülkelerin ortak çıkarlarının artmasına yol açmıştı. Türkiye'de PKK (Kürdistan İşçi Partisi) militanlarının ayaklanma başlattığı 1984 yılında, Özal Hükümeti Irak'ta bir iktidar boşluğu olmasından endişe ediyordu. Ekim 1984'te Bağdat'la, her seferinde Irak'tan izin almaya gerek kalmadan Türk kuvvetlerinin Irak topraklarına girerek PKK'ya müdahale etmesine ola-

nak sağlayan bir anlaşma imzalandı[71]. İran ilişkilerini yürütmek daha zordu. Şah'ın yönetimde olduğu dönemde, Türk-İran ilişkileri daha işbirlikçi bir hal almış ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı (CENTO) ile yan kuruluşu Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) kanalıyla kurumsallaştırılmıştı. Buna rağmen 1970'lerde Şah'ın İran'ı Orta Doğu'da egemen güç kılma yolundaki abartılı hevesleri Türkleri rahatsız etmişti. 1979 İran Devrimi, ülkeyi İslâmcı ve Türkiye'nin müttefiki olan batıya karşı çıkan bir devlet haline getirmişti. Gerçeklerin farkına varan ve İran'ı yalnızlığa terk ederek Sovyet nüfuzuna girmesine yol açmak istemeyen Türkiye, açıkça İran karşıtı bir tutum içine girmedi. Bu yüzden, Tahran'da bulunan ABD büyükelçilerinin rehin alınmasının ardından, Kasım 1980'de İran'a ambargo koyan Amerika Birleşik Devletleri'nin uygulamasını takip etmeyi kabul etmedi. Dolayısıyla, biraz soğuk olmakla birlikte Türkiye'nin İran ilişkileri devam etmişti[72]. 1979'da RCD ve CENTO dağılmış ama İran, Türkiye ve Pakistan'ın ilk üyeleri oldukları Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (EİÖ) 1985 yılında kurulmasıyla yeniden canlanmıştı.

1980 yılında İran-Irak Savaşı'nın patlak vermesi İran'ın dikkatini başka yöne çevirmiş, askeri olmayan malzeme tedariki ve dış dünyaya geçiş kapısı olması sebebiyle gerek İran, gerekse Irak'ı ekonomik açıdan Türkiye'ye bağımlı hale getirmişti. Türkiye için savaşın getirebileceği en ağır bedel, Iraklı Kürtlerin İran yardımıyla yeniden bağımsız Kürdistan devleti kampanyasını başlatmaları ve Irak'ın Türk topraklarına yapılacak saldırılar için PKK'ya üs vermesiydi. Ama bunlar ekonomik ve stratejik kazançların gerisinde kalıyordu. Türkiye'nin bir geçit olması ve ihraç malları, İranlıların Türkleri kendilerinden uzaklaştırmamaları için iyi bir nedendi[73]. Irak içinse, Kerkük'ten başlayarak İskenderun yakınlarındaki Yumurtalık limanına kadar devam eden petrol boru hattı hayati değer taşıyordu. Bu hattın toplam taşıma kapasitesi 1987 yılında günlük 1.500.000 varile çıkarılmıştı. Böylece savaş Türkiye'ye ekonomik kâr sağlamıştı. Türkiye'nin iki ülkeye yaptığı toplam ihracat 1981 yılında 220.000.000 dolarken, 1985 yılında 2.000.000.000 dolara çıkarak, toplam ihracatının dörtte birini oluşturuyordu. Temkinli adımlar atmak ve tedbirli bir politika uygulamak

kârlı olmuştu. Ama bu arada fon bulunamaması sebebiyle 1986-88 yıllarında ihracatın azaldığını da belirtmek gerekiyor[74]. Türkiye, İran ya da Irak'ın kesin bir zafer kazanamayacak olmasından şanslıydı. Meselâ İran, Mart 1988'de Irak'ın Halepçe şehrini ele geçirdiğinde Ankara, bu ilerlemenin Kerkük'e kadar devam etmesinden ve Kürtlerin Irak'ta özerk bir devlet kurmalarına izin verilerek, Kerkük-Yumurtalık boru hattının kesilmesinden endişe etmişlerdi. Haziran 1988'de Irak kuvvetleri, şehire zehirli gaz atarak 5.000 kişinin ölümüne sebep olmuşlar ve Halepçe'yi geri almışlardı. Irak'ın karşı saldırıları sonucunda 60.000 Kürt Türkiye'ye iltica etti. Başlangıçta gitmek istememişler ama daha sonra Güneydoğu Anadolu'da bulunan dört ayrı kampa yerleştirilmişlerdi. Bu yüzden İran, BM'nin arabuluculuk ettiği ateşkesi kabul edince Ankara'da büyük bir rahatlama yaşanmıştı[75].

Bu yaşananlar, Türkiye'nin 1980'lerde tüm Arap ülkeleriyle olumlu ilişkiler geliştirdiği anlamına gelmiyor. Suriye ilişkileri her zaman olduğu gibi yürütülmesi en zor ilişkilerden biriydi ve Suriye 1939 yılında Türkiye'ye ilhak edilen Hatay konusunda şikâyetlerine devam ediyordu. Irak rejimi Kürt direnişine karşı Türkiye'yle işbirliği yaparken, Suriye ve PKK lideri Abdullah Öcalan'a barınak sağlayarak destek vermiş ve ayrıca Suriye işgali altındaki Lübnan'da lojistik ve eğitim desteği sağlamıştı. Türkiye'nin elektrik üretimi ve sulama yapmak için Fırat ve Dicle nehri sularını kullanarak Güneydoğu Anadolu Projesi'ni başlatması ve Suriye'yle Irak'ı sularını kesmekle tehdit etmesi üzerine sürtüşmeler daha da arttı. 1987 yılında Fırat Nehri üzerinde dev Atatürk Barajı'nın inşasına başlandığında, Turgut Özal, Şam'ı ziyaret ederek Hafız Esat'la, Suriye'nin birbirlerinin topraklarında faaliyet gösteren direnişçi gruplara destek vermeyeceğini taahhüt etmesi karşılığında, Türkiye'nin Suriye'ye saniyede 500 metreküp su göndermeye devam edeceği bir anlaşmaya vardı. Kâğıt üstünde bu anlaşma Türkiye için yeteri kadar tatmin ediciydi ama Suriye daha sonradan sadece barajın yapım aşamasında bu rakamı kabul ettiklerini vurgulayarak, inşaat tamamlandıktan sonra gönderilecek suyun saniyede 600-700 metreküpe çıkartılmasını talep etti. Her ne kadar reddetmiş olsa da Suriye, PKK'ya verdiği desteği kesmedi. Bu sırada Özal, Suriye, Ürdün ve Su-

udi Arabistan'ın batısına Ceyhan ve Seyhan nehirlerinden sağlanacak olan suyla "barış boru hattı" ve Suudi Arabistan'ın doğusuyla küçük Arap Körfezi emirliklerine su sağlayacağı "Körfez Boru Hattı" projelerini geliştirdi. Su sağlanacak çok sayıdaki ülkenin yaratacağı siyasi problemler ve proje maliyetinin yüksek olması sebebiyle bu projeler hayata geçmedi. Ama yine de, Özal'ın Türkiye'yi bölgede önde gelen bir ekonomik ve siyasi güç haline getirme isteğinin ne derece güçlü olduğunu gösteriyor. Su, Türkiye'yle güney komşuları arasında bir işbirliğinden çok, anlaşmazlık meselesi olmuş ve yaşanan diğer sürtüşmeleri daha da güçleştirmiştir[76].

Türkiye ve Avrupa, 1959 - 1990

Türkiye'nin Batı İttifakı üyeliğinin etkilerinden biri de, batıyla kurduğu iki taraflı ilişkilerde eskisinden daha az eleştiriye maruz kalmasıdır. İngiltere, 1960 Kıbrıs Anlaşması'nda ortak garantör olarak özel bir rol oynamış, o sıralarda Türk halkının beğenisini kazanan Batı Almanya'ysa, mali ve askeri yardım sağlayan bir kaynak olmanın yanı sıra, yeniden Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı olmuştu[77]. Türkiye'nin Batı Avrupa Devletleriyle olan siyasi ilişkileri, bu ülkelerin artık 1945 öncesinde olduğu gibi siyasal açıdan bağımsız olmamaları ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ortağı olmaları sebebiyle önemliydi. İlişkiler 1957 yılında, başlangıçta Almanya, Fransa, İtalya ve üç Benelüks ülkesinin yer aldığı Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulmasıyla değişmeye başlamıştı. 1959 yılının Haziran ayında Yunanistan, bir ay sonraysa Türkiye üyelik başvurusunda bulundular. Temmuz 1961'de Yunanistan, ardından 12 Eylül 1963'te Brüksel'le ortaklık anlaşması (Ankara Anlaşması) imzalayan Türkiye topluluğun yarı üyesi olmuştu. Türklerin politik nedenleri ekonomik nedenlerinden ağır basıyordu. Uluslararasında batı topluluğu devletlerinin bir üyesi olarak tanınmak Tanzimat'tan bu yana Türk liderlerin en önemli hedeflerinden biriydi ve Türkiye'nin NATO'yla diğer batı örgütlerine üyeliğinin bir uzantısı olarak kabul ediliyordu. Yunanistan'ın kendi önlerine geçmesini engelleme isteği Türklerin kararlığını daha da arttırıyordu. Şimdiden Türkiye'nin yaptığı ihracatın yüzde 35'ini alan AET piyasasına

girmek bu dürtüyü kuvvetlendiriyordu. Topluluğunsa, -özellikle de Fransa'nın- Türkiye'nin bir "**Avrupa**" devleti sayılıp sayılamayacağına dair şüpheleri vardı ama bu şüpheler Türkiye'nin Soğuk Savaş'taki stratejik rolünün, Yunanistan'la Türkiye arasındaki tarafsızlığın muhafaza edilmesi ve AET'nin yeni üyelere açık, genişlemekte olan bir topluluk olduğu genel görüntüsünün vurgulanması gerekliliğinin gerisinde kalmıştı[78].

Türkiye'nin 1963 anlaşmasını imzalamasının nedeni politik olmakla beraber, anlaşma kapsamı neredeyse tamamen ekonomikti. Türkiye'nin AET'yle gümrük birliğine gideceğini ve bunun ardından olasılıkla üç aşamada gerçekleşecek tam üyeliğin verileceğini öngörüyordu. 1964'ten 1973'e kadar sürecek hazırlık evresinde, AET Türkiye'nin ayrıcalıklı ticaret haklarını artırarak bir miktar doğrudan parasal yardımda bulunacaktı. Bunun ardından başlayacak geçiş sürecinde, taraflar ticaretin önündeki gümrük vergisi benzeri engelleri kaldıracaklar ve böylece gümrük birliği kurulmuş olacaktı. Türkiye'nin anlaşmadan doğan hazırlık süreci yükümlülükleri taşıyabileceğinden daha ağır bir yük vererek AET üyesi olmasını gerektiren şartları yerine getirmemesine yol açarsa, 28. Madde uyarınca "**Türkiye'nin AET'ye giriş ihtimalleri incelenecekti**"[79]. Üye devletler bu şekilde Türkiye'ye tam üyelik vermiyor ama en azından Türkiye'nin şartları yerine getireceği ileriki bir tarihte konuyu tekrar görüşmeyi kabul ediyorlardı[80]. Bu dönemde Türkiye'nin politik açıdan kazandığı en büyük başarı, AET Başkanı Walter Hallstein'ın "**Türkiye Avrupa'nın bir parçasıdır**" sözleri olmuştu[81].

Ankara Anlaşması 1963 yılında Türkiye'de fazla tartışma yaratmadan kabul edilmişti. Ama Kasım 1970'de taraflar katma protokolü imzaladıklarında aynı durum sözkonusu değildi. Bu protokol, 1973 yılında başlayıp en erken 1980, en geç 1995 yılında sona erecek geçiş sürecinin şartlarını belirliyordu. Topluluk, çok az hazırlık yapıldığı gerekçesiyle Türkiye'nin hemen ikinci aşamaya geçme isteğini erken buluyordu ama gelişen politik ilişkiler sayesinde iknâ edilmişti. Ankara'da bulunan Demirel Hükümeti tam üyelik hedefine ulaşmayı amaçlıyor ve Türkiye'nin üyeliğe kabulde İngiltere, İrlanda, Danimarka ve Norveç'i

geçeceği hayallerini kuruyordu. Ama Türk politikasına katılan yeni güçler, özellikle de Necmettin Erbakan liderliğindeki İslâmcılar, ideolojik ve yerli sanayii savunma ilkelerine dayanarak bu harekete karşı çıkıyordu. Gümrük vergilerinin ve diğer ticaret tarifelerinin kaldırılması konusundaki şüphecilik, zaman içinde Bülent Ecevit liderliğindeki CHP'de ve Devlet Planlama Teşkilatı gibi bürokrasinin devletçi kurumlarında da görülmeye başlanmıştı. Yine de, Mart 1971 askeri müdahalesinin ardından, aynı yılın Temmuz ayında protokol Türk parlamentosu tarafından onaylanmıştı[82].

1970'lerde ticari anlaşma engellendiğinde muhalefet sesini daha da duyurur olmuştu. Demirel yönetimi Türkiye'ye topluluğun tarım piyasasına girmek için yeterli imkânlar sağlanmadığından yakınıyordu. Ayrıca 1978 yılı başında topluluk Türkiye'nin en önemli ihraç ürünleri olan pamuk ipliği ve tekstile kısıtlamalar getirmeye başlamıştı[83]. Bu arada 1974 yılında yeniden demokratik hükümete kavuşan Yunanistan, Karamanlis yönetimi sırasında AET'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuş ve 1981 yılında kabul edilmişti. Sonradan Yunanistan'la aynı zamanda başvuruda bulunmayan Türkiye'nin treni kaçırdığı konusunda tartışmalar yaşanmış, topluluğun her iki başvuruyu aynı anda kabul edebileceği (belki de her iki başvuruyu birden geri çevirebileceği) üzerinde durulmuştur[84]. 1976 yılında sayıları 600.000'e ulaşan ve Türkiye'ye yaptıkları yıllık havale miktarı yaklaşık 1.000.000.000 doları bulan, toplulukta çalışan Türk işçileri de önemli meselelerden biri haline gelmişti. Katma Protokol'ünün 36. Maddesi gereğince taraflar, 1976 yılından itibaren Türkiye'yle topluluk arasında işgücünün dolaşım serbestliği sürecine başlayacaklardı. Ama kararlaştırılan tarih geldiğinde AET yalnızca, halihazırda topluluk içinde çalışan işçilerin dolaşım serbestliğine ve ihtiyaç duyulan insan gücü, topluluğun diğer üyelerince karşılanamadığı takdirde, öncelikli olarak Türkiye'den talepte bulunulacağına karar verdi. Böylece verilen taahhütler kâğıt üstünde kalmış oldu[85]. Ekim 1978'de üst üste yığılan siyasi ve ekonomik sorunların altında kalan Ecevit Hükümeti, Türkiye'nin protokol yükümlülüklerini durdurma kararı aldı. Ekim 1979'da Demirel iktidara gelene dek yeniden başlatılmayan süreç, Eylül 1980'de yapılan askeri müdahaleyle bir kez daha askıya alındı.

1960 ve 71 yıllarında yapılan askeri müdahaleler, Avrupa devletlerinin pek fazla tepkisini çekmemişti ama 1980 darbesi farklıydı. Artık Avrupa halkı müttefik ülkelerde demokratik değerlerin korunmasının öneminin bilincine varmıştı. Ulusal Hükümetlerden veya bürokratlardan daha fazla ideolojik ilkelerle ilgilenen Avrupa Parlamentosu artık topluluk bünyesinde daha fazla yetkiye sahipti. Avrupa'nın tepkisi Türk askeri yetkililerini de ikileme sürüklemişti. Aslında, Türkiye'nin çağdaş ve batılı bir kimliğe sahip olması ilkesine bağlıydılar ve bu yüzden Batı Devletleriyle olan bağları güçlendirmek istiyorlardı. Diğer taraftan otoriter bünye, Batı Avrupa'nın demokratik değerlere bağlılık anlayışına ters düşüyordu ve Türkiye'nin bu değerlere sadık kaldığını görme isteğine tezat yaratıyordu. Bu yüzden Türkiye'nin iç idare sistemi, Batı Avrupa'yla ilişkilerinde dış politikasından daha önemliydi. İnsan haklarına saygı ve demokratik sisteme geri dönmesi konularında Avrupa'dan daha az gürültü çıkartan Amerika Birleşik Devletleri, aslında perde arkasından Ankara'ya bu yönde baskı yapıyordu. Her iki tarafın da işi zordu. Batı Devletleri, Türkiye'yi kendilerinden iyice uzaklaştırıp, işbirliği yapılamaz bir hale getirmeden demokratikleşmeyi gündemden düşürmemeye gayret etmek zorundaydılar. Diğer taraftan, askeri yetkililer, politikalarının batılılar tarafından idare edilmesine izin vermeden (aksi takdirde yurt içindeki statüleri zarar görecekti) veya içişlerinde hareket yetilerine bir kısıtlama getirilmesine izin vermeden batı görüşlerine sadık olduğunu göstermek zorundaydı. Her iki tarafın da sonunda, başarıyla bu zorlukların üstesinden gelebilmiş olması sevindiricidir[86].

1980 darbesine ilk tepki, Türkiye'nin 1949 yılında katıldığı topluluktan ayrı bir bünye olan Avrupa Konseyi'nden gelmişti. Askeri veya ekonomik nüfuza sahip olmayan Konsey üyeliğinin daha çok sembolik önemi vardı. Ama Türkiye'nin Avrupa kimliğini gösteren belgelerden biri olması sebebiyle Türk eliti için bu sembol yine de çok önemliydi. Darbeden kısa bir süre sonra Türk heyet, Konsey'in Bakanlar Komitesi'nden çekilmiş ve Türkiye'nin Konsey üyeliği askıya alınmamasına rağmen, sivil yönetim tekrar başa geçene kadar Komite'ye girememişti. Mayıs 1981'de Türkiye-AT Ortaklık Konseyi Türkiye'ye, Dördün-

cü Mali Protokol olarak bilinen bir ekonomik yardım paketi taslağı hazırladı. Bir sonraki ay, yapılacak yardım 600.000.000 ECU olarak belirlendi ama Avrupa Parlamentosu'ndan gelen baskıyla yardımın ulaştırılması demokrasiye yeniden dönülmesi şartına bağlandı. Askeri rejimin tüm mevcut siyasi partilere getirdiği yasağın ardından Kasım 1981'de, Avrupa Parlamentosu tutumunu sertleştirerek, bu şartlarda fonların nakledilmesinin mümkün olmadığını bildirdi. Yunan itirazları sebebiyle bu paket o günden bu yana dondurulmuştur. Askeri hükümetin değişen politikaları üzerinde yardımın geri çekilmesinin bir etkisi olduğunu söylemek için yeterli kanıt olmasa da, bir önceki Amerikan silah ambargosuna bakılarak etkili olmadığı kanısına varabiliriz. Buna rağmen ifade ettiği sembolik anlam önemliydi ve belki de rejimin kabul edilir şartlarda yeniden demokrasiye dönmesinde rol oynamıştı. Bu sırada Avrupa devletleri de Türkiye'yle bağlarını koparmadan amacına ulaşmayı başarmıştı[87].

Birçok batılı gözlemci yeniden kurulan sivil rejimin demokratik kimliği hakkında şüpheleri vardı. 1983 yılında iktidara geçen ve topluluk üzerindeki etkilerini hesaba katmadan, Türkiye'nin uluslararası ticaretini liberalleştirme ilkesine bağlı olan Turgut Özal, bu tabloyu tamamen değiştirmişti. Aslında Özal 1987 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisine: "Yaptığımız reformların ve ekonomik liberalleşme programımızın asıl amacı Türkiye'yi Avrupa Birliği'ne tam üye sıfatıyla entegre etmektir" demişti[88]. Özal Türk ekonomisini her durumda liberalleştirme amacında olduğu için Özal bu söylevle bile bile kendini yanlış tanıtmış olabilir ama toplulukla ekonomik entegrasyon sürecine geçişte yaptığı reformların büyük ölçüde katkısı olmuştur. Şahsen İslâm dinine bağlı olan ve iç siyasette ılımlı İslâmcı seçmenlere atıfta bulunan Özal, dinin topluluğa girişte Türkiye'ye bir engel yaratmayacağına inanıyordu[89]. 1983 yılında ticaret engelleri yeniden kaldırıldı ve Özal Hükümeti Nisan 1987'de topluluğa tam üyelik başvurusunda bulundu. Erken bir davranış olmasına rağmen, artık adı değişen Avrupa Birliği (AB) bu başvuruyu dikkate alacaktı ve komisyon başvuru hakkındaki görüşünü hazırlamaya başladı. Uzun bir gecikmeden sonra Aralık 1989'da gündeme getirilerek, Şubat 1990'da toplu-

luğun Bakanlar Komitesi'ne resmen kabul edildi. Aslında topluluğun görüşü, Türklerin başvurusuna nazik bir red cevabı niteliğindeydi. Ekonomik açıdan "**toplulukla Türkiye arasındaki ekonomik uçuruma**" dikkat çekerek, topluluğun ekonomik ve sosyal politikalarını Türkiye'nin yerine getirmekte sıkıntı yaşayacağı anlatılıyordu. Siyasi açıdansa, Türkiye'nin Yunanistan'la yaşadığı anlaşmazlıklar, Kıbrıs problemi, insan hakları ve "**azınlık kimliğine gösterilen saygı**" etmenleri dikkate alınarak "**Türkiye'nin henüz istenilen demokrasi seviyesine ulaşamadığı**" bildiriliyordu. Bu şartlar altında 1993 yılından önce topluluğa giriş pazarlıklarının başlayamayacağına karar verilmişti. Ama bu sırada taraflar katma protokolde belirtildiği gibi gümrük birliğinin tamamlanması üzerinde çalışmalıydılar[90]. Görüş açıklandığı sırada komisyon üyesi Abel Matutes, Türkiye'nin prensipte hâlâ topluluğun tam üyesi olabileceğini açıklamıştı[91]. Buna rağmen Türkiye'nin Batı Avrupalı ortakları gerekçeleriyle birlikte, süreci mümkün olduğuna uzun bir zaman dilimine yaymak istiyorlardı.

Türk Diplomasisi, 1964 - 79: Bazı Kritik Değerlendirmeler

1960'ların ortalarından 1980'lerin sonlarına kadar küresel politikalarda yaşanan değişiklik Türk diplomasisine bazı yeni fırsatlar sunmuş ama bu fırsatlar yeni sorunlarla gölgelenmişti. Yumuşayan küresel çekişmeler, yerini çözümlenmesi eşit derecede güç bölgesel çekişmelere bırakmıştı. Süper güçlerle ilişkilerinden faydalanmayı başaran Türkiye, belki de daha iyi ekonomik ilişkiler kurarak Kıbrıs meselesinde Sovyetler Birliği'ni düşman tavırlarından uzaklaştırarak tarafsızlaştırmakta gecikmişti. Aslında Soğuk Savaş süresince her iki taraftan da ekonomik ve siyasi yarar sağlamayı başarmıştı. Ama Türkiye'yle kuzey komşusunu birbirine bağlayacak fazla seçenek yoktu. İttifaka katılmakla tarafsızlık seçenekleri arasında kalan Türkiye, Batı İttifakına sadık kalmıştı. Sonuçta tarafsızlığı savunanlar, getirilerin götürülerden daha fazla olduğunu kanıtlayamadıkları için tartışmayı kaybetmişlerdi. 1960'larda Sovyetlerin bir tehdit oluşturduğu görüşleri değişmeye başlamıştı. Boğazların güvenliği -iki yüz yıl boyunca hem Türklerin hem de batılıların ilgi noktası-, nükleer silahlarla kıtalar arası füze sis-

temlerinin gelişmesi sebebiyle artık çok önemli bir sorun yaratmıyordu[92]. Öte yandan, Türkiye, Varşova Paktı'na karşı kendisine koruma sağlayan ve (başka türlü elde edemeyeceği) askeri ve ekonomik yardım kaynağı olan Batı İttifakını bozmayı göze alamazdı. Türkiye'nin tarafsızlığı Yunanistan'a ve Sovyetlerin Orta Doğu politikalarına avantaj sağlayacaktı. Ayrıca, Avrupa, Türkiye'ye yeteri kadar güven telkin etmeyecekti. Ecevit'in yeni politikalar benimsenmesi görüşü fazla ileri gidememiş ve 1980'lerde bu görüşten vazgeçilmişti. Dolayısıyla, Türkiye'nin NATO üyeliği Johnson mektubundan ve 1975-78 ABD silah ambargosundan daha uzun ömürlü olmuştu. 1980'lerin ilk on yılı süresince Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'yle bağlarını kuvvetlendirmesine karşı itirazlar olsa da, ikinci yarıda Özal Türkiye'nin Batı İttifakına sadık kalmasını sağlamış ve Sovyetler Birliği'yle ilişkileri geliştirerek yaşanan sorunların çoğunu ortadan kaldırmıştı.

1960'ların ortalarıyla 1980 arasındaki dönemde başarılı bir dış politika uygulamayı güçleştiren iki etkenden birincisi, yerel çekişmelerin yeniden ortaya çıkması ve Soğuk Savaş'la çelişen çıkarlar, ikincisiyse, hem Türkiye'de hem de batıda iç siyasi faktörler ile istikrarsızlıkların dış siyasete yansımasıydı. 1964'e kadar NATO üyeliğinin gerekliliği olduğu konusunda görüş birliği olması ve kamuoyunun dış meselelerle fazla ilgilenmemesi sebebiyle, dış politika iki partinin yaşadığı rekabette pek göze çarpmıyordu. Benzer şekilde, Batı Devletleri de Türkiye'nin dış politikalarından memnundular ve iç siyasi uygulamalarıyla ilgilenmiyorlardı. Türkiye'yle Amerika Birleşik Devletleri arasında açık bir çatışma yaratan ve gerek Türkiye'de gerekse Yunanistan'da ateşli milliyetçileri tahrik eden Kıbrıs meselesi bu tabloyu oldukça değiştirmişti. Türkiye'de bir dizi sosyal ve kültürel değişiklikler olmuştu. Sıradan vatandaşlar gazete ve televizyon ağıyla dış dünyadan haberdar oluyor ve dış siyaseti alışıldığı üzere diplomatlara ve generallere bırakmak istemiyorlardı. İç siyasette yaşanan ciddi istikrarsızlıklarla daha da kötüleşen iç baskıları dış dünyanın gerçekleri bağdaştırmak, özellikle de 1970'lerde zor bir görevdi. Yeniden ortaya çıkan siyasal İslâm'ın dış politika üzerinde doğrudan etkileri olamamakla birlikte, solcu görüşler bir müddet dış siyasete hakim olmuştu. 1970'lerde etnik lobiler

şeklinde, kendini gösteren iç baskılar, ABD'nin Türkiye politikalarını etkilemişti. Türk diplomasisi henüz bu lobilerle baş edecek tecrübe ve hünere sahip değildi[93]. Benzer şekilde, Türk demokrasisinin özellikle insan hakları alanında zayıf olması, bugüne dek Türkiye'nin iç siyasetine fazla ilgi göstermeyen Batı Avrupa politikalarını, Türkiye'nin uluslararası stratejik önemi nedeniyle etkilemeye başlamıştı.

Doğrudan Soğuk Savaş çekişmesiyle ilgili olmayan dış politika gündeminin bu yanıyla ilgilenen Türk politikası karma bir başarı elde etmişti. Gerek İnönü, gerek Demirel 1964-67 yıllarında Kıbrıs sorununu ele alırken temkinli davranmışlardı. Türklere göre 1967 tecrübesi 1964 yılında yaşanandan daha başarılıydı ama Kıbrıslı Türkler hâlâ tehlikelere açık bir durumdaydılar ve Kıbrıs devletinin yakın zamanda kurulacağına dair bir çözüm beklentisi yoktu. 1964 Johnson mektubu, Türkiye NATO için Yunanistan'da daha önemli ve Batı İttifakına sadık bir üye olduğu için, Amerika Birleşik Devletleri'nin Yunanlılara karşı Türkiye'yi savunacağını düşünen Türk halkında yarattığı şok etkisi, yanlış anlamaya dayanıyordu. İki NATO müttefiki arasındaki anlaşmazlıkta Amerika Birleşik Devletleri'nin tarafsız kalmaktan daha fazlasını yapamayacağı görüşüyse, Türkler için kabul edilmesi zor bir görüştü. 1960 Garantörlük Antlaşması'nın verdiği yetkiyle Türkiye'nin müdahale etme hakkı olduğu görülen 1974 krizi daha farklıydı. Türkiye adaya girmemiş olsaydı Kıbrıs büyük olasılıkla Yunanistanla birleşecek, Kıbrıslı Türkler kıyımdan geçirilecek ya da sürgün edilecek ve Yunan askerlerinin rejimi pekişecekti. Makarios, İngiliz ve ABD Hükümetleri kendilerini temize çıkaramamalarına rağmen, yaşanan krizdeki suçun büyük kısmı Yunan cuntasına yüklenebilirdi; ABD ve İngiliz Hükümetleri Yunan cuntasına karşı zamanında tedbir alamamışlardı. Ecevit'se Yunanistan'ın karşılık olarak Türkiye'ye saldıramayacağını varsayarak risk almış ve bu görüşünde haklı çıkmıştı. Öte yandan, Klerides'e istediği 48 saatlik müddeti vermeden ikinci harekâta geçmekle, yaptığı ilk çıkarmalarda aldığı destekten mahrum kalmıştı. Ama sonuçta Yunanlıları federal bir çözümü kabul etmeye iknâ edememişti. Ecevit ikinci harekâtın yaşattığı şokla Yunanlıların konferans masasına geri döneceğini tahmin etmiş ama yanılmıştı. Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Krizi sı-

rasında uyguladığı politika, NATO'dan bağımsız hareket ettiği tek örnek olmakla birlikte varılan sonuç, kendi siyasi şartlarını dayatamayacağını göstermişti. Bundan sonra yaşanan çekişmeler bir dizi Türk-Yunan anlaşmazlığına dönüşmüş ve Türkler kadar Yunanlılar da bu suçu paylaşmışlardı. Özal'ın 1988 yılında Andreas Papandreu'yla yaptığı görüşmeler askeri bir çarpışmayı önlemiş olmasına rağmen, Ecevit ve ondan sonra gelenler bu sorunları çözememişlerdir.

Türkiye'nin Batı Avrupa'yla olan ilişkileri, Soğuk Savaş'tan bir nebze bağımsız bir sahnede gelişmiştir. İlk adımı atan Türkler, karşılaşacakları güçlükleri hafife almış ama başka seçeneklerinin olmadığını düşünmüşlerdir. Yeni Avrupa'nın bir üyesi olmak, Atatürk'ün bıraktığı mirasın önemli bir parçasını oluşturuyordu ve bu fikirden vazgeçmek Yunanistan'a avantaj sağlayacaktı. Öte yandan, Türkiye'nin ekonomik sorunları, Ecevit'in tarafsız ve devletçi eğilimleri 1970'lerde Türkiye'yi neredeyse çökmeye kadar götürüyordu. 1974-75 yıllarında Yunanistan'ın ardından tam üyelik başvurusunda bulunmamakla Türkiye'nin önemli bir fırsatı kaçırıp kaçırmadığı konusu uzun uzun tartışılabilir ama bu iddiayı kanıtlamak neredeyse imkânsızdır. 1987 yılında tam üyelik başvurusunda bulunan Özal'sa Türkiye'nin sahip olduğu avantajları biraz abartmış olabilir ama yine de o zamanlar Türkiye bu başvurudan alabileceği en iyi cevabı almıştı.

Bu dönem içinde Orta Doğu -1950'lerin aksine- belki de Türk dış politikasının en başarılı olduğu sahneydi. İç siyasette Yunanistan veya Amerika Birleşik Devletleri'yle yaşanan sürtüşmeler kadar tepki uyandırmadığı için, Orta Doğu ilişkileri daha kolay çözümlenebilen meseleler olmuşlardı. İslâm kurumuna saygı göstermekle beraber Türk Müslümanların çoğunluğu, şimdi olduğu gibi kendilerini Arap kimliğiyle bağdaştırmıyor ve davalannı desteklemek istemiyorlardı. Anlaşılacağı üzere bu duygular karşılıklıydı. Türklere karşı kardeşlik duygusu çok az olan Araplar, Kıbrıs meselesinde Türklere destek vermemişlerdi. Bu yüzden Türk Hükümetinin daha dost ilişkiler kurmaları halinde, Arapların BM ve diğer kurumlarda Kıbrıslı Rumlara destek vermekten vazgeçecekleri umudu kınlmıştı. Diğer taraftan Türkler, artık Orta Doğu'da Amerika Birleşik Devletleri'nin jandarması olmadıkları

yolundaki şüpheleri gidermeyi başarmış ve bu sayede kârlı ticaret ilişkileri kurabilmişti. İran-Irak Savaşı sırasında, tarafları Türkiye'ye bağımlı kılarak dışarıda yaşanan çatışmayı kendi lehine kullanabilirdi. Arapların şüphelerini üzerine çekmekle beraber, temkinli bir diplomasi izleyerek İsrail ilişkilerini yürütmeyi başarmıştı. Türkiye'de yaşanan Kürt bölücülüğü, Suriye'nin bu harekette oynadığı rol ve Fırat Nehri çekişmesiyle iyice zor bir hal alan Suriye ilişkileri daha sorunluydu. Kıbrıs davasında olduğu gibi bu da Soğuk Savaş'tan sonra yaşanmaya devam edecek sorunlar yaratmıştı.

NOTLAR

1. Alvin J. Rubinstein, *Soviet Policy Toward Turkey, Iran and Afghanistan: The Dynamics of Influence* (New York, NY, Praeger, 1982), s. 25.

2. Ferenc A. Vali, *Bridge Across the Bosporus: The Foreign Policy of Turkey* (Baltimore, MD, and London, Johns Hopkins University Press, 1971), s. 120-1 ve Mehmet Gönlübol, "NATO, USA and Turkey", Kemal H. Karpat, *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, Brill, 1975), s. 43-5. Türkiye'nin Çoktaraflı Kuvvetlere katılmayı reddetmesi, olasılıkla Sovyetleri kızdırmamak içindi. Bu tarihlerde Ankara Sovyetler Birliği'ni Kıbrıs meselesinde Yunanlılara taraf olmaktan vazgeçirmeye çalışıyordu. Aşağıya bkz., s. 151. Diğer taraftan Faruk Sönmezoğlu Türkiye'nin Çoktaraflı Kuvvetlere destek vermeyi reddetmesini 1964 Johnson mektubuna tepki olarak görmektedir. Bkz., Faruk Sönmezoğlu, *ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980)* (İstanbul, Der Yayınevi, 1995), s. 37.

3. Türkiye'nin 1961-1980 iç politikaları hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975* (London, Hurst, for Royal Institute of International Affairs, 1977), s.177-388; Erik J. Zürcher, Turkey, *a Modern History* (London and New York, NY, I.B. Tauris, 1993), s. 253-91 ve C.H. Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy* (2nd ed., Wistow, Eothen Press, 1990), böl. 1-2.

4. Süha Bölükbaşı'dan alıntı, "The Johnson Letter Revisited", *Middle Eastern Studies*, c. 29 (1993), s. 510.

5. Makarios bunun bir işareti olarak "Zürih ve Londra anlaşmaları çerçevesinde hayallerimiz ve ümitlerimiz tam olarak gerçekleşmemiştir" diyerek bu fikre atıfta bulunmuştu. Zenon Stavrinides'ten alıntı, *The Cyprus Conflicy: National Identity and Statehood* (Wakefield, Loris Stavrinides, 1976), s. 40. Haziran 1967'de -Atina'daki askeri darbeden sonra- Kıbrıs Rumları Temsilciler Meclisi, "bölünmez Kıbrıs'ı anakara ile birleştirmek" çağrısında bulunan bir kararname geçirmişti. Makarios Ekim ayında Kıbrıs Rum tarafındaki bir gazeteye "Gerçek zafer Kıbrıs Yunanistan'a ilhak edildikten sonra gerçekleşecektir" açıklamasını yapmıştı. Aynı yerden alıntı, s. 64.

6. Detaylar için bkz., Robert Stephens, *Cyprus, a Place of Arms: Power Politics and Ethnic Conflict in the Eastern Mediterranean* (London, Pall Mall, 1966), s. 168-94 ve Stanley Kyriakides, *Cyprus: Constitutionalism and Crisis Government* (Philadelphia, PA, University of Philadelphia Press, 1968), s. 72-157.

7. Bölükbaşı, "Johnson Letter", s. 506, 513- 15.

8. Sönmezoğlu, *ABD'nin Türkiye Politikası*, s. 14.

9. Johnson Mektubu'nun tam metni ve İnönü'nün yanıtı için bkz., *Middle East Journal*, c. 20 (1966), s. 386-93. Mektubun gizli kalması gerekiyordu ama çeşitli versiyonlan Türk basınının eline geçmişti, hatta Türkiye'yi Kıbns'a saldırmaktan alıkoymak için Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'ye karşı kuvvet kullanmaya hazır olduğu bile iddia edilmişti. 1965 yılında hükümetler mektubun tam metnini halka açıklamaya karar vermişler ama bu Türk-ABD ilişkilerine çok zarar vermişti. Bkz., Parker T. Hart, *Two NATO Allies at the Threshold of War: Cyprus: A Firsthand Account of Crisis Management, 1965-1968* (Durnham, NC, and London, Duke University Press, 1990), s. 15.

10. Bölükbaşı, "Johnson Letter", s. 517.

11. Aynı yer, s. 521. Bkz., Suha Bölükbaşı, *Turkish-American Relations and Cyprus* (Lanham, MD, University Press for White Burkett Miller Center of Public Affairs, University of Virginia, 1988), s. 66-8. O zamanlar Türkiye'nin çıkartma gemileri yoktu ve Kıbns'a sıradan kargo gemileri veya küçük botlarla asker göndermek zorunda kalacaktı. Bu da ağır risk altına girmek ve gecikmeler yaşamak demekti. Planlanan operasyonun ne zaman gerçekleştirileceği hakkında sorular vardır. İnönü 12 Temmuz 1963'de kendisiyle yapılan bir röportajda, 4 Haziran tarihi için bir harekât planlandığını ama operasyondan bir gün önce Amerika'dan ABD yapımı silahlan operasyonda kullanmayacağını bildiren bir mektup aldığını söylemişti. Bay Johnson, Ruslann harekete geçmesi halinde NATO taahhütlerini yerine getiremeyeceklerini söylemişti. Jacob M. Landau'dan alıntı, *Johnson's 1964 Letter to İnönü and Greek Lobbying of the White House* (Jerusalem, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem Papers on Peace Problems 28, 1979), s.6-7. Ama Johnson mektubu 5 Haziran'a kadar İnönü'ye ulaşmamıştı. İnönü'nün olayı yanlış aktarmadığı ya da üstünden sadece bir hafta geçtikten sonra tarihleri kanştırmış olabileceği ihtimalinin düşük olduğu düşünülürse, başkan Johnson'dan "Johnson mektubu" ile ilgili bir başka uyarı aldığı ya da mektup eline geçmeden bir gün önce operasyondan vazgeçtiği varsayılabilir.

12. Aslında bu anlaşmazlıklar 1950'lerde başlamıştır. Bkz., George S. Harris, *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971* (Washington, DC, American Enterprise Institute for Public Policy reseach and Hoover Institution, 1972), s. 55-61. Ayrıca bkz., Sönmezoğlu, *ABD'nin Türkiye Politikası*, s. 44, 50-1.

13. Tam olarak belirtmek gerekirse 1965'te yüzde 3, 1969'da yüzde 2.8.

14. Bkz. Harris, *Troubled Alliance*, s. 128-47, 160-9 ve Ferenc A. Vali, Bridge, s. 137-46.

15. Rubinstein'den alıntı, *Soviet Policy*, s. 30.

16. Bruce R. Kuniholm, "Turkey and NATO: Past, Present and Future", *Orbis*, c. 27 (1983), s. 427.

17. Rubinstein'den alıntı, *Soviet Policy*, s. 32. 1960 ve 1970'lerdeki Türk-Sovyet ilişkileri hakkında bkz., aynı yer, s. 26-32; A.H. Ulman ve R.H. Dekmejian, "Changing Patterns in Turkish Foreign Policy, 1959-1967", *Orbis*, c. 11 (1967), s. 779-80.

18. Vali, *Bridge*, s. 158-63 ve Baran Tuncer, "External Financing of the Turkish Economy and Its Foreign Implications", Karpat, *Turkey's Foreign Policy*, s. 218-24. Tuncer bu konuyu büyütmüş gibi görünüyor ama elindeki veriler 1969'a kadar uzanıyor. Bu tarihte Sovyetler tatmin edici paylar almışlardı.

19. Aynı yerden alıntı, s. 83, 209. Sovyetlerin Çekoslovakya'yı işgal etmesinin etkileri Türkiye'de, Alexander Dubcek'in Çek büyükelçisi olarak Ankara'ya tayin edilmesiyle kendini hissetmiştir.

20. Bölükbaşı, *Turkish-American*, s. 132-3. Bu teklifler başkan Johnson'ın özel temsilcisi Dean Acheson'un tekliflerine çok benzemekteydi. Türklere, adanın geri kalan kısmının Yunanistan ile birleşmesini kabul etmeleri karşılığında kuzeydoğu Karpas yanmadasında özerk bir üs, Kıbnslı Türklere mahalli muhtariyet verilen Türk kantonlan verilecekti. Türkler bu teklifi kabul etmişler ama Makarios karşı çıkmıştı. Bkz., Bölükbaşı, "Johnson Letter", s. 519; Stephens, Cyprus, s. 200-1, ve Sönmezoğlu, ABD'nin Türkiye Politikası, s. 18. 1964 Cenevre görüşmeleri Türk temsilcisi Nihat Erim'e göre, Acheson kendisine ve zamanın Genel Kurmay başkanı Turgut Sunalp'e, "Size ayrılmış bölgeye giderek, çok fazla kan dökmeden askeri kuvvetlerinizle işgal edebilirmisiniz? Yapabilirseniz, buyrun yapın. Amerikan Altıncı Filosu size karşı koymayacaktır. Tam tersine sizi koruyacak" demişti. Sönmezoğlu, *ABD'nin Türkiye Politikası*, s. 19, (Erim'in hatıralanndan alıntılar). Aynca bkz., Bölükbaşı, "Johnson Letter", s. 519.

21. Sönmezoğlu, *ABD'nin Türkiye Politikası*, s. 23.

22. 1967 yılında Türkiye'nin iki çıkartma gemisi, altı helikopteri ve 150 paraşütü bulunuyordu, askerler konvasnsiyonel gemilerden karaya çıkmak durumundaydılar. Bkz., Bölükbaşı, *Turkish-American*, s. 135.

23. Aynı yer, s. 133-46; Harris, *Troubled Alliance*, s. 122-4 ve Clement H. Dodd, *The Cyprus Imbroglio* (Hemingford Grey, Eothen Press, 1998), s. 27.

24. Mart 1971 olaylan hakkında daha fazla bilgi için bkz., Feroz Ahmad, *Experiment*, s. 288-91, ve William Hale, *Turkish Politics and the Military* (London, Routledge, 1994), s. 184-93.

25. Bkz., James W. Spain, "The United states, Turkey and the Poppy", *Middle East Journal*, c. 29 (1975), s. 295-309.

26. Detaylar için bkz., *Polyvios G. Polyvio, Cyprus: Conflict and the Negotiation*, 1960-1980 (London, Duckwoth, 1982), s. 62-126, ve Dodd, *Cyprus Imbroglio*, s. 27-9.

27. Makarios'un 2 Temmuz'da yazdığı mektubun tam metni için bkz., Necati Ertekün, *The Cyprus Dispute and the Birth of the Turkish Republic of Northern Cyprus* (Nicosia, Rustem, 2nd ed., 1984), s. 236-9.

28. Ecevit Hükümetinin Ocak 1974'te yayınladığı koalisyon protokolü federal bir çözüm bulunmasını talep ediyordu. Dışişleri bakanı Turan Güneş, hükümetin üniter devlet fikrine karşı çıktığını söyleyerek bu talebi doğrulamıştı. Ama hükümetin, Kıbnslı Türklerin ayn bir topluluk olarak tanıyan, 1960 Anayasa'sına benzer yetki paylaşımlı bir federal devleti kabul etmeye de hazır olduğu görünüyordu. Öte yandan Kıbns Türk lideri Rauf Denktaş, coğrafi federasyon fikrini savunuyordu. Bkz., Bölükbaşı, *Turkish-American*, s. 178-79. Sampson darbesinden sonra Ecevit Hükümeti bu tutumdan vazgeçmiştir.

29. Dönemin bir dışişleri yetkilisinden edinilen bilgi. Türk kuvvetlerinin artık 100 çıkartma gemisi, 15.000 paraşütü ve 100 helikopteri vardı. 20 Temmuz'da yapılan ilk harekâtta çıkartma gemilerinin yüzde 70'i Yunan adalanna yapılacak bir saldınya hazır halde bekletiliyordu. Yunanistan'ın Türkiye'ye saldırması durumunda Türkiye adalan işgal edecek ve pazarlıklarda kullanacaktı. Bölükbaşı, *Turkish-American*, s. 189,195.

30. Aynı yer, s. 132-3.

31. Aynı yer, s.185-90 ve Mehmet Ali Birand, *30 Hot Days* (London, Nicosia and Istanbul, Rustem, 1985), s. 1-11. Kitabın orijinali *30 Sıcak Gün* adıyla Türkçe basılmıştır. (Istanbul, Milliyet yayınlan, 1975).

32. Birand, *Hot Days*, s. 6-9, 11-14, 17-25, 36-7, 41-2, 47-8; Bölükbaşı, *Turkish-American*, s. 191-7 ve Theodore A. Couloumbis, *The United States, Greece and Turkey: The Troubled Triangle* (New York, NY, Praeger, 1983), s. 90-6.

33. Deklarasyonun tam metni için bkz., Ertekün, *Cyprus Dispute*, s. 248-9. Cenevre Konferansı hakkında diğer bilgiler için bkz., Birand, *Hot Days*, s. 61-76, ve Bölükbaşı, *Turkish-American*, s. 200-2.

34. Olay, konferansa Kıbns Rum temsilcisi olarak katılan Polyviou ve Bölükbaşı ile bağlantılıdır. Bkz.,, Polyviou, *Cyprus*, s. 177 ve Bölükbaşı, *Turkish-American*, s. 211. Toplantıya gazeteci sıfatıyla katılan Birand, Güneş'e "Sovyetler Birliği'nin Yunanistan'a destek vermeye söz verdiğini" ama bunun askeri desteği kapsamadığını söylediğine değiniyor. Birand, *Hot Days*, s. 81-2. İkinci Cenevre Konferansı hakkında farklı görüşler için bkz., Birand, s.812-113, Bölükbaşı, *Turkish-American*, s. 202-211 ve Polyviou, *Cyprus*, s. 162-85.

35. Bölükbaşı, *Turkish-American*, s. 211.

36. Tam metin için bkz., Ertekün, *Cyprus Dispute*, s. 278, ve Polyviou, *Cyprus*, s. 205-6.

37. 1974-1980'de topluluklar arası görüşmelerin detayları hakkında bkz., Ertekün, *Cyprus Dispute*, s. 37-103; Polyviou, *Cyprus*, s. 203-217, ve A.J.R. Groom, "The Process of Negotiation, 1974-1993", C.H.Dodd, *The Political, Social and Economic Development of Northern Cyprus* (Hemingford Grey, Eothen Press,1993), s. 16-45.

38. Andrew Wilson, *The Aegean Dispute* (London, International Institite for Strategic Studies, Adelphi Papers, No.155, 1980), s. 4-10, 13-14, 22-3, 30 ve Suha Bölükbaşı, "The Turco-Greek Dispute: Issues, Policies and Prospects", C.H. Dodd, *Turkish Foreign Policy: New Prospects* (Wistow, Eothen Press, for Modern Turkish Studies Programme,SOAS, 1992), s. 33-8.

39. Wilson, *Aegean Dispute*, s. 3, 6-7, 11-12, 1618, 23-4; Coloumbis, *Troubled Triangle*, s.117-30 ve Bölükbaşı, "Turco-Greek Dispute", s. 38-49.

40. 1964 Johnson mektubu Yunan-Amerikalıların lobi çalışmalarından kaynaklanıyor olabilir ama Johnson'ın bu mektubu göndermek için stratejik nedenleri de vardı, meselâ Sovyet tepkisinden çekiniyordu. Bkz., Landau, "Johnson's 1964 Letter"

41. Couloumbis, *Troubled Triangle*, s. 108.

42. Aynı yer, s. 103-6; Richard C. Company, Jr., *Turkey and the United States: The Arms Embargo Period* (New York, NY, Praeger, 1986), s. 55-6, 63-4; Duygu Bazoğlu Sezer, "Turkey's Security Policies", Jonathan Alfrod, *Greece and Turkey: Adversity in Alliance* (London, Gower, for International Institute of Strategic Studies, 1984), s.64-5 ve Rubinstein, *Soviet Policy*, s. 47.

43. Sönmezoğlu, *ABD'nin Türkiye Politikası*, s. 112.

44. Couloumbis, *Troubled Triangle*, s. 106-7; Campany, *Turkey*, s. 63 ve Sezer, "Security Policies", s. 67.

45. Bülent Ecevit, "Turkey's Security Policies", Alfrod bak, *Greece and Turkey*, s. 138. Başbakanlığı sırasında Mayıs 1978 tarihinde, Londra'da bulunan Uluslararası Stratejik Bilimler Enstitüsü'ne yaptığı konuşmanın metni.

46. Rubinstein, *Soviet Policy*, s. 40-1 ve Gareth Winrow, "Gorbachev's New Political Thinking and Turkey", University of Warwick, December 1991, s. 7.

47. 12 Mayıs 1978 Bonn'da verilen beyanat, Wilson'dan alıntı, *Aegean*, s. 25.

48. George E. Gruen, "Ambivalence in the Alliance: US Interests in the Middle East and the Evolution of Turkish Foreign Policy", *Orbis*, c. 24 (1980), s. 376.

49. Bu değişikliklerin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz., Duygu Bazoğlu Sezer, "Turkey and the Western Alliance in the 1980s", Atila Eralp, Muharrem

Tünay ve Birol Yeşilada bask., *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* (Westport, CT, Praeger, 1993), s. 218-20.

50. Parti, Sosyal Demokrat Parti ile eski Halkçı Parti'nin birleşmesiyle 1985 yılında kuruldu.

51. 1980'ler Türk politikası hakkında tam bilgi için bkz., Dodd, Crisis, böl. 3-5; Nicole ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled: Ataturk and After* (London, Murray, 1997) böl. 10-13; Hale, *Turkish Politics*, s. 246-300 ve Kemal H. Karpat, "Turkish Democracy at Impasse: Party Politics and the Third Military Intervention", *International Journal of Turkish Studies*, c. 2 (1981). 1980 darbesinin detayları ve darbeye kadar yaşanan olaylar hakkında bkz., Mehmet Ali Birand, çev. M.A. Dikerdem, *The Generals' Coup in Turkey: An Inside Story of 12 September* 1980 (London, Brassey's Defence Publishers, 1987).

52. Turgut Özal, *Turkey in Europe and Europe in Turkey*, (Nicosia, Rustem, 1991), s. 300,304.

53. Gruen, "Ambivalence", s. 365-6 ve Rubinstein, *Soviet Policy*, s. 51.

54. George E. Gruen, "Turkey Between the Middle East and the West", Robert O. Freedman, *The Middle East from the Iran Contra Affair to the Intifada* (New York, NY, Syracuse University Press, 1991), s. 404, ve Ömer Karasapan, "Turkey's Armamanets Industries", *Middle East Report*, Ocak-Şubat 1987, s. 27-31.

55. Gruen, "Turkey", s. 405-6, ve Mahmut Bali Aykan, "Turkish Perspectives on Turkish-US Relations Concerning Persian Gulf Security in the Post-Cold War Era: 1989-1995", *Middle East Journal*, c.50 (1996), s. 345. Ayrıca yazarın, Iatamar Rabinovich, Haim Shaked ve Ami Ayalon bask., *Middle East Contemporary Survey*, c.11,1987 (Boulder, Co, Wesrview Press, 1989), s. 673'te yayınlanan makalesine bkz.

56. Rubinstein, *Soviect Policy*, s. 42-3, 48-50.

57. Ali L. Karaosmanoğlu, "Turkey's Security and the Middle East", *Foreign Affairs*, c. 62 (1983), s. 159, 173.

58. Winrow, "Gorbachev's New Political Thinking", s.2-4, 8-9. David E. Albright, "The USSR and the Third World in the 1980s", *Problems of Communism*, c. 38 (1989), s. 50-70.

59. Winrow, "Gorbachev's New Political Thinking", s. 10-11. Gaz anlaşmasının zamanlaması Çernenko yönetimindeki Sovyet görüşünün değiştiğini düşündürebilir ama yine de bu konuda inceleme yapmak gerekir. Türkiye için anlaşmanın siyasi yönünden çok ekonomik getirileri ağır basıyordu. Ankara, İstanbul ve diğer şehirlerde hava kirliliği yaşanıyordu.

60. Dodd, *Cyprus Imbroglio*, s. 37-42.

61. Detaylar için yazarın makalesine bkz., *Middle East Contemporary Survey*, c.11, s. 672 (not 55'e bkz.) ve 1988 baskısı c. 12, s. 765.

62. Bu rakamlar Bulgarca konuşan Müslümanları (Pomaklar) kapsamıyor.

63. Kemal Kirişçi, "Post Second World War Immigration from the Balkan Countries to Turkey", *Turkish Review of Balkan Studies* (Istanbul), c. 2 (1994-95), s. 176-8; Turkey Almanac 1989 (Ankara, Turkish Daily News, 1989), s. 406-9, ve Hugh Poulton, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and theTurkish Republic* (London, Hurst, 1997), s. 299-302.

64. Mahmut Bali Aykan, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s", *International Journal of Middle East Studies*, c. 25 (1993), s. 94 ve Kemal H. Karpat, "Turkish and Arab-Israeli Relations", Karpat bask., *Turkey's Foreign Policy*, s. 122-5.

65. Philip Robins, *Turkey and the Middle East* (London, Pinter, for Royal Institute of International Affairs, 1991), s. 100-7.

66. Kuniholm, "Turkey and NATO", s. 426, 438-9; Aykan, "Palestinian Question", s. 95, 97; Gruen, "Ambivalence", s. 372-3, 377 ve Karaosmanoğlu, "Turkey's Security", s. 160, 163, 168-70.

67. M. Hakan Yavuz ve Mujeeb R. Khan, "Turkish Foreign Policy toward the Arab-Israeli Conglict: Duality and the [sic] Development", Arab Studies Quarterly, c. 14 (1992), s. 80-1; Aykan, "Palestinian Question", s. 98 ve Bülent Aras, "The Impact of the Palestinian-Israeli Peace Process in Turkish Foreign Policy", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 20 (1997), s. 57-9.

68. Michael M. Bishku, "Turkey and its Middle Eastern Neighbours since 1945", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 15 (1992), s. 65: Aykan, "Palestinian Question", s. 99 ve Karaosmanoğlu, "Turkey's Security", s. 167. 1976 yılında Demirel Hükümeti Türkiye'nin İK'nın tam üyesi olacağını duyurmuştu ama bu asla gerçekleşmedi.

69. Yavuz ve Khan, "Turkish Foreign Policy", s. 81.

70. Aras, "Impact", s. 60-2; Aykan, "Palestinian Question", s. 104-5; Gruen, "Turkey between Middle East and West", s.413-15 ve Robins, *Turkey and the Middle East*, s. 79-86.

71. Aslında Türkiye Kuzey Irak'a ilk olarak Mayıs 1983'te saldırmıştır. Bkz., Suha Bölükbaşı, "Turkey Copes with Revolutionary Iran", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 13 (1989), s.103.

72. Aynı yer, s. 95-9 ve John Calabrese, "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship", *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 25 (1998), s. 77-8.

73. Bölükbaşı, "Turkey Copes", s. 99-101.

74. Bkz., Henri J. Barkey, "The Silent Victor: Turkey's Role in the Gulf War", Efraim Karsh bask., *The Iran-Iraq War: Impact and Implications* (London, Macmillan, Tel Aviv University, 1989), s. 135-9. Türkiye'nin bu iki ülkeye yaptığı ihracat, petrol fiyatlarındaki düşüşle birlikte 1985'ten sonra azalmıştır. Türkler Iraklıların ticari borçlarını ödemeleri konusunda güçlükler yaşamışlardı. İran'la yapılan ticarette ise, İranlıların şikâyetleri vardı. Bkz., aynı yer, s. 139-40 ve Bölükbaşı, "Turkey Copes", s. 100-1. Ayrıca bkz., *Robins, Turkey and the Middle East*, s. 53-4, 58-62, 103. 1980'lerde ortaya çıkan PKK ve Kürt politikaları hakkında bkz., David McDowell, A Modern History of the Kurds, (London, I.B., Tauris, 1996), s. 418-31; Michael M. Gunter, *The Kurds in Turkey* (Boulder, CO, Westview, 1990), s. 57-91, ve Kemal Kirişçi ve Gareth Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of Trans-state Ethnic Conflict* (London, Cass, 1997), s. 126-36.

75. Bölükbaşı, "Turkey Copes", s. 105-6 ve McDowell, *Modern History*, s. 357-61.

76. Robins, *Turkey and the Middle East*, s. 49-52, 87-99. Fırat nehri anlaşmazlığı hakkında bkz., Suha Bölükbaşı, "Turkey Challenges Iraq and Syria: The Euphrates Dispute", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 16 (1993), s. 9-32 ve Gün Kut, "Burning Waters: The Hydropolitics of the Euphrates and Tigris", *New Perspectives on Turkey*, Güz 1993, s. 1-17. Türkiye ile Suriye arasında yapılan 1987 anlaşmasının tam metni için bkz., H. Fahir Alaçam, "Turkish-Syrian Relations", *Turkish Review of Middle East Studies* (İstanbul), c. 8 (1994/95), s.12-14. Fırat ve Dicle nehirleri suyunun dağıtımı konusunda Türkiye, Irak ile de anlaşmazlılar yaşamıştır ama 1991 Körfez Krizi'nden sonra Irak'ın uluslararasında yalnız kalması nedeniyle bu konu kapanmıştır. Aşağıya bkz., s. 302-3.

77. Bkz., Vali, *Bridge*, s. 107, 154-6.

78. Selim İlkin, "A history of Turkey's Association with the European Community", Ahmet Evin ve Geoffrey Denton bask., *Turkey and the European Community* (Opladen, Leske and Budrich, 1990), s. 35-6; Roswitha Bourguignon, "The History of the Association Agreement between Turkey and the European Community", aynı yerden, s. 52; Mehmet Ali Birand, "Turkey and the European Community", World Today, c. 38 (1978, s. 52-3; ve Heinz Kramer, "Turkey and EC's Southern Enlargement", *Aussenpolitik*, c. 35 (1984), s. 101-4.

79. Ortaklık anlaşması, Madde 28. Anlaşmanın tam metni ve 1970 Katma Protokolü için bkz., *Official Journal of the European Communities: Information and Notices*, c. 16, n. C 113.

80. Meselâ Seyfi Taşhan Türkiye'nin "nihayetinde tam üye olmak üzere" yan üyeliğe kabul edildiğini savunmaktadır. Bkz., Seyfi Taşhan, "The Case for Turkish Membership", Evin ve Denton bask., *Turkey*, s. 71-2. Buna karşılık Bourguignon "tam üyeliğin anlaşmaya bağlı olmadığını" ileri sürer. Bkz., Bourguignon, "Association Agreement", s. 53. Aynca bakıız, John Redmond, *The Next Mediterranean Enlargement of the European Community: Turkey, Cyprus and Malta?* (Aldershot, Dartmouth Publishing, 1993), s. 26.

81. Redmond'dan alıntı, *Next Mediterranean Enlargement*, s. 23.

82. İlkin, "Turkey's Association", s. 40-4.

83. Bourguignon, "Association Agreement", s. 55-6; Kramer, "Turkey and EC", s. 105-7.

84. Yunanlılar ekonomik ve politik açıdan Türkiye'den daha iyi durumda oldukları için ilk iddia gerçeklerden uzak görünüyor, ama yine de başvuruda bulunmak Türkler için diplomatik açıdanbir fayda sağlayabilirdi. Bkz., David Barchard, *Turkey and the West* (London, Routledge & Kegan Paul for the Royal Institute of International Affairs, 1985), s. 64-5.

85. Bkz., Nurset Ekin, "Turkish Labor in the EEC", Werner Gumpel bask., *Die Türkei auf dem Weg in die EG* (Munich and Vienna, R. Oldenbourg, 1979), s. 88-94, 96 ve İsmet Ergün, "The Problem of Freedom of Movement of Turkish Workers in the European Community", Denton ve Evin bask., *Turkey*, s. 185-6, 189-90.

86. Bkz., İhsan D. Dağcı, "Democratic Transition in Turkey, 1980-83: The Impact of European Diplomacy", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996), s. 125-9, 138-9: Sylvia Kedourie tekrar baskısı, *Turkey: Identity, Democracy, Politics* (London and Portland, OR, Cass, 1996).

87. Aynı yer, s. 129-32, 137-9; Barchard, *Turkey and the West*, s. 58-9, ve Bourguignon, "Association Agreement", s. 58-9.

88. Meltem Müftüler'den alıntı, "Turkish Economic Liberalization and European Integration", *Middle Eastern Studies*, c. 31 (1995), s. 85.

89. Bkz., Özal, *Turkey in Europe*, s. 281-304.

90. Görüş'ün tam metni için bkz., *Commission des Communautés Européennes*, Sec (89) 2290, "Avis de la Commission sur la demande d'adhésion de la turquie a la Communauté" (Brüksel, Aralık 1989).

91. "Press conference by Mr Matutes on Membership of Turkey to the Community" (Brussels, Commission of the European Communities, December 1989: ref BIC/89/393)

92. En göze çarpan örneği Sovyet uçak gemisi *Kiev*'in 1976 yılında boğazlardan Akdeniz'e inmesidir. Aslında Montreux Sözleşmesi'yle uçak gemilerinin boğazlardan geçmesi yasaklanmıştı. Ama Sovyet donanmasının uçak gemisi için yaptığı yeni sınıflandırmayı kabul eden Türk ve NATO yetkilileri boğazlardan geçişine izin vermişlerdi. Olayın bu şekilde gelişmesi, Türkiye'nin Sovyetlerin tepkisini çekmek istememesine ve *Kiev*'in artık güç dengesini bozacak kadar büyük bir tehlike yaratmamasına bağlıydı. Monreux Anlaşması'nın tonaj ve silah hükümlerini çiğnemeyen donanma füzelerinin gelişmesi de, anlaşmayı çağ dışı bırakmışlardı. Bkz., Barry Buzan, "The Status and Future of Montreux Convention", Survival, c. 18 (1976), s. 242-7.

93. Kemal Kirişçi, "Turkey and the United States: Ambivalent Allies", B. Rubin ve T. Keaney bask., *US Allies in a Changing World* (London, Cass, 2000).

6
SOĞUK SAVAŞ SONRASI TÜRK DIŞ POLİTİKASI: STRATEJİK SEÇENEKLER VE YURT İÇİNDEKİ DURUM

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Doğu Avrupa'da komünist rejimin çöküşü ve 1989-91 arasında Sovyetler Birliği'nin bölünmesi, Türkiye'nin uluslararası çevresini en az 1918-23 ve 1945 yıllarında olduğu kadar değiştirmiştir. Türkiye'nin Batı İttifakına bağlanmasının başlıca nedeni olan Sovyet tehdidi nihayet sona ermişti. Sovyet devletinin parçalanması, Rus topraklarının küçülmesi ve Karadeniz, Orta Asya ve Kafkas bölgelerinde küçük yeni devletlerin ortaya çıkmasıyla, bir dereceye kadar 1920'lerdeki duruma geri dönülmüştü. Geçmişte kendisinden daha güçlü bir devlet tarafından üç tarafından kuşatılan Türkiye, artık gerek askeri gerekse ekonomik açıdan kendisinden daha zayıf devletlerle (Yunanistan istisna) çevriliydi[1]. Politikaların, Batı İttifakının askeri güvenlik sağlamaktan başka bir etkisi olmadığı düşünülerek belirlenmesi durumunda, Türkiye tarafsızlığı seçebilirdi. Ama böyle olmadı, çünkü 1990'ların dünyası 1920'lerden çok farklıydı. Batı askeri ittifakı, Sovyet tehdidini önlemenin yerine Türkiye'nin önemli rol oynayabileceği yeni yükümlülükler getirmişti. Bunun yanı sıra NATO, Türkiye'yle batı dünyası arasındaki kurumsal ve ideolojik köprülerden sadece biriydi. Avrupa Birliği[2] (AB) gibi askeri olmayan diğer bağlar ve Türkiye'nin siyasal ve ekonomik açılardan liberalleşmeye devam etmesi, Soğuk Savaş öncesi ve Soğuk Savaş sonrası eğilimlerinde süreklilik olduğunu gösteriyordu. Türkiye'nin dış politika gündemi yeni sahalara yayıldığı halde, NATO'ya sadık bir üye olarak kaldı ve AB tam üyeliği konusundaki istekli tutumunu devam ettirdi. Bir Dışişleri Bakanlığı yetkilisinin 1999 yılında belirttiği ve eskiden olduğu gibi Türkiye, **"sadece NATO'nun yüksek derecede güvenlik garantisi vermesi sebebiyle değil, aynı zamanda batıda yer aldığının açık bir gösterge-**

si olduğu için" ittifakta yer almalıydı[3]. Batı İttifakı Türkler için eski değerini korurken, Türkiye de Batı Devletlerine değerini kanıtlamaya başlamıştı.

1990'ların Türk dış politikası küresel değişimlerden oldukça etkilenmişti. Bununla birlikte iç siyasi çevrenin de dış politikanın gidişatı üzerinde güçlü bir etkisi vardı. 1991 yılında partisinin seçimleri kaybetmesiyle Turgut Özal'ın iktidar üzerindeki etkisi azalmış ve 1993 yılında vefat etmesiyle tamamen sona ermişti. Bunun ardından hükümetin etkili kararlar alıp uygulamasını güçleştiren bir istikrarsız hükümetler dönemi başladı. Önceden kabul edilmiş ilkelerin karşısında daha radikal akımlar -diğer akımlarla birlikte başta siyasal İslâm- güçlük çıkartmaya başlamışlardı. İnsan hakları kısıtlamalarıyla birlikte (tartışılır), Kürt bölücülüğünün doğuşu ve bunun sonucunda PKK'ya karşı verilen iç savaş ülkenin dış ilişkilerine büyük ölçüde yansımıştı. Ve son olarak ekonomik talepler dış politikada giderek daha fazla rol almaya başlamışlardı. Bu bölümde Türk dış ilişkilerinin dönem boyunca karşılaştığı sorunlar ve uluslararasındaki önemi ele alınacak, başlıca ülkelere karşı uyguladığı politikalar daha sonraki bölümlerde incelenecektir.

Küresel Değişiklikler: Dış Politika Seçenekleri ve Tartışmalar

Soğuk Savaş sonrası gelinen durum, gerek Türkiye'de gerek yurtdışında Türkiye'nin uluslararası geleceğinin ne olduğu konusunda beklenmeyen tartışmalara sebep olmuştur. Bu tartışmalarda birbirinden oldukça farklı görüşler ifade edilmiştir. 1989-90 yıllarında bazı yorumcular, Doğu Akdeniz'de batı güvenliğinin köşe taşı olmaktan çıktığı için, Sovyet tehdidinin sona ermesiyle Türkiye'nin uluslararası etkisinin azaldığını ileri sürmüşlerdi. Dahası, NATO'nun önemini yitireceği ve başka güvenlik yapılarıyla değiştirileceği iddia ediliyordu[4]. Bu durumda Türkiye, batı için değer taşımaktan daha çok stratejik ve politik yükümlülük getirecekti; çünkü stratejik açıdan oldukça karmaşık bölgesel güvenlik sorunları vardı (sadece iddia ediliyordu, Batı Devletlerinin ortak görüşü değildi) ve politik açıdan, içerde Kürt sorunu yaşanıyordu, kötü bir insan hakları karnesi vardı, Yunanistan'la sürtüşmeler yaşıyordu ve AB üyesi değildi. Türk liderler batıya, ülkelerini Av-

rupa'yla Orta Doğu arasında bir köprü olarak tanıtıyorlardı ama Avrupalıların Türkiye'yi, Avrupa yapılarının dışında kalmış ve kendisine düşman bir engel gibi görme riski de vardı. Avrupa'yla sıkı bağlar kurulamaması durumunda Türkler, Orta Asya ve Karadeniz'in bağımsızlığını yeni kazanmış devletleri gibi, başka alanlarda fırsatlar aramaya yönelecekler ama bu arada Amerika Birleşik Devletleri'yle kurdukları ilişkiler devam edecek, hatta güçlenecekti[5].

Tartışmanın bir başka boyutuysa, Türkiye'nin batıyla kurduğu bağların önemini yitirmediği yolundaydı. Soğuk Savaş'ın sona ermesi Türkiye için tamamen kötü sonuçlar doğurmayacak, elde ettiği yeni fırsatlar batıyla ilişkilerine katkıda bulunacaktı. Her iki tarafın yorumcuları tarafından bu daha muhafazakâr görüş dile getiriliyordu. 1989 yılının Aralık ayında *Cumhuriyet* Gazetesi'nde yayımlanan bir röportajda Bülent Ecevit, yeni tehlikeler doğmasına rağmen Sovyet gücündeki düşüşün, küresel bir savaş çıkması tehlikesini azaltmasının "üzüntü yerine memnuniyet vermesi gerektiğine" dikkat çekmişti[6]. Kasım 1991'de Roma'da düzenlenen NATO zirvesinde, ittifakın mevcut şartlarda bir saldırıyla karşı karşıya olmadığı, ama NATO dışında kalan orta Avrupa, Sovyetler Birliği, Orta Doğu ve Güney Akdeniz bölgelerinde meydana gelen istikrarsızlıkları ele alması gerektiği kararına varılmıştı. Etnik çekişmelerden, sınır kavgalarından ve ekonomik güçlüklerden kaynaklanan bu istikrarsızlıklar, silahların çoğalması, aşırı ideolojilerin artması ve ülkeler arası anlaşmazlıklara kadar varıyordu[7]. Coğrafi konumu dikkate alındığında, Türkiye'nin NATO içindeki rolü batının "bölge dışında" kalan görevlerinde hayati önem taşımaya devam edecekti. Aralık 1989'da Roma'da o zamanın dışişleri bakanı Mesut Yılmaz'la 17 büyükelçi arasında düzenlenen toplantıda, Türkiye'nin NATO üyeliğinin devam edeceğine, bunun yanı sıra Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı devletleriyle daha yakın ilişkiler kurulmasına karar verilmişti. AB üyesi olabilmesi için Türkiye'nin demokrasi yolunda daha kararlı adımlar atması ve insan hakları karnesini düzeltmesi gerekiyordu. Dışarıdan gelebilecek güvenlik tehditleri Irak ve Suriye üzerinde yoğunlaşıyordu (1990-91 Körfez Krizi çıkmadan önce bu kanıya varılması ilginçtir)[8]. 1993 yılında Ankara'da bulunan Dış Politika

Enstitüsü'nün hazırladığı bir durum raporunda, Türkiye'nin güvenliğinin en başta kendi ulusal gücüne bağlı olduğu ama "**benzer çıkarları olan ve aynı tehdit görüşlerini paylaşan ülkelerle**" ittifak kurulması gerektiği kararına varılmıştı[9].

Orta Asya ve diğer bölgelerde çıkan yeni fırsatlarla -"**batılı kimliği**" yerine "**Orta Doğulu**" ya da "**Türki**" kimliği alarak- Türkiye'nin batıdan uzaklaşacağı görüşü, yeni fırsatların karşıtlık yaratmadığına, tam aksine katkı sağlayacağına dikkat çeken Paul Henze gibi deneyimli yorumcular tarafından çürütülmüştü. Batı Avrupa'yla Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'yi, "**Orta Doğu ve Orta Asya'yla ilişkilerini güçlendirecek, bütünün ayrılmaz bir parçası**" olarak değerlendirmelerinin kendi yararlarına olacağını savunuyordu[10]. Bununla birlikte Türkiye'nin, Soğuk Savaş sonrası çevrede Türkiye'yle dost olmanın değerini artıracağı için, Avrupa dışında aktif bir siyaset uygulamasının önemi tartışılıyordu. Ziya Öniş, "**Türkiye'nin aynı anda hem batı hem de doğuyla ilişkiler kurması**" ama bu arada "**kültürel mirasında İslâm'ın önemli bir yeri olduğu**" gerçeğini kabul etmesi gerektiğini ileri sürmüştü[11]. Türkiye'nin batı, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri için, Orta Doğu ve bölgedeki gelişmeler bağlamında -esasen 1990-91 Körfez Krizi'nde oynadığı rolden kaynaklanan bir düşünce- önemli olduğu kabul görüyordu. Bu sebeple Amerika Birleşik Devletleri dışişleri başkan yardımcısı Richard Holbrook "**eskiden Almanya'nın oluşturduğu Avrupa sınır çizgisini şimdi Türkiye'nin oluşturduğunu**" savunmuş ve Türkiye'yi Amerika Birleşik Devletleri'nin "**yeni Avrupa cephesi**" olarak betimlemişti[12]. Batı Devletlerinin Türkiye'yi Orta Doğu güvenlik kapsamı içine yerleştirmeleri fikri, NATO'ya girişini 1949-51 yıllarına kadar erteleyen Türkiye'nin "**Orta Doğulu**" mu yoksa "**Avrupalı**" olarakmı sınıflandırılacağı sorusunu yeniden gündeme getiriyordu[13]. Diğer yandan, Batı Hükümetlerince ülkenin "**batılı**" kimliği kabul edilmezse, Türk elitinin batının Orta Doğu politikasına destek vermesi pek olası görünmüyordu.

Türk politikacılarının halka seslenirken zaman zaman ülkelerinin yeni rolünü abartmaları şaşırtıcı değildir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal "**yirmi birinci yüzyılın Türklere ait olacağı**" görüşüyle tanınıyordu (baş-

ka bir deyişle "İslâm'a" ait olacağı)[14]. Ayrıca bir dizi bölgesel ve yurt içi güvenlik tehditleriyle karşı karşıya olan Türkiye'nin yüksek savunma halini devam ettirmesi gerektiği tartışılıyordu. 1996 yılında yayımlanan bir makalede Washington eski Büyükelçisi Şükrü Elekdağ, Türkiye'nin halen -Yunanistan ve Suriye'ye karşı birer ve yurt içinde PKK'ya karşı yarım olmak üzere- toplam iki buçuk cephede savaş vermekte olduğunu ileri sürmüştü[15]. Bu iddia, Yunanistan gibi Türkiye'nin de 1990'larda, diğer NATO ülkelerinden farklı olmak üzere GSMH'sından daha büyük bir payı savunma harcamalarına ayırmasından kaynaklanıyordu[16]. Silahlı Kuvvetlerin iç politikada sahip olduğu nüfuzdan veya PKK'yla mücadele etmek ve Kıbrıs meselesinde Yunanistan'a gözdağı vermek ihtiyacından kaynaklanan askeri harcamalardaki bu yüksek oranın, daha esnek politikalarla yer değiştirebileceği konusunda eleştiriler yapılabilir. Ama yine de, Türkiye'nin istikrarsız ve potansiyel tehdit oluşturan bir bölgede bulunduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Tüm bu faktörleri bir araya getiren Kemal Kirişçi, "**dünyanın en sıcak bölgelerinden birinin tam merkezinde bulunan**" Türkiye'nin, uluslararası gündemine yeni maddeler ekleyerek ve uluslararası çevrede kendisine destek verilmesini sağlayarak, artık uluslararası profilini değiştirme fırsatına sahip olduğu yargısına varmıştır[17].

1990'lardaki Parti Politikaları: Anlaşmazlıklar ve İstikrarsızlık

Avrupa'da komünizmin çökmesi, diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de 1960'lar ve 70'lerde Türk dış politikasında etkisini göstermeye başlayan "**solun**" çökmesi anlamına geliyordu. Gelinen yeni durumda merkez sol partiler sosyalizme olan bağlılıklarından vazgeçmeye ve batı dünyasıyla, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'yle uyum sağlayacak dış politikalar benimsemeye başlamışlardı. Bu sırada batı yanlısı merkez sağ partilere, İslâmcı kesimden ve etnik milliyetçilerden gelen tepkili sesler yükseliyordu. 1980 askeri darbesiyle geleneksel solun zayıflaması ve 1983-1991 döneminde Turgut Özal'ın kesintisiz iktidarda kalması sebebiyle, bu değişiklikler Türkiye'de Soğuk Savaş bitmeden önce kendini göstermeye başlamıştı. Benzer şekilde Necmettin Erbakan'ın MSP'sinin temsil ettiği İslâm seçeneği, Türk dış politikası-

na pek etkilememesine rağmen, 1970'lerde göze çarpmaya başlamıştı. Sonuç olarak yaşanan küresel geçişin, Türkiye'de yıllar önce başlayan değişimleri kuvvetlendirdiği söylenebilir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin getirdiği yeni fırsatları değerlendirme yeteneğine sahip olsun ya da olmasın, Türk Hükümetinin istikrarlı bir siyasal altyapıya ihtiyacı vardı. Dış sorunlar içerdeki zayıflık ve anlaşmazlıklar sebebiyle daha da kötü bir hal aldığı için bu ihtiyaç, Türk dış politikasında aşılması gereken zor bir engeldi. 1990'lar etkin bir demokratik hükümet arayışı içinde geçen yorucu yıllardı. 1991, 1995 ve 1999 yıllarında yapılan seçimlerde hiçbir parti tek başına çoğunluğu sağlayamamış ve Türkiye, 1978-80 yıllarındaki gibi bir askeri darbe yaşamamakla birlikte, 1970'lerin istikrarsız hükümet dönemine geri dönmüştü. Kısacası, Türkiye siyasal liderlik sıkıntısı çekiyordu. Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel gibi yeniden siyasete dönen eski liderler çoğunluk desteği alamıyorlar ve lider boşluğunu dolduramayacak kadar yaşlı görünüyorlardı. Öte yandan, Tansu Çiller ve Mesut Yılmaz gibi genç ve yeni parti liderleri eski başkanlar kadar etkili olamıyorlardı. Siyasal yapının dışında kalan Necmettin Erbakan gibi radikal liderler, uygulanamayacak fikirlere sahip olmaları ve varlıklarının sistemdeki istikrarsızlığı daha da artırması sebebiyle çekince yaratıyorlardı.

Turgut Özal'ın 1987-1991 yılları arasında kazandığı iç siyasal destek, hükümetinin ekonomik başarısızlıkları, özellikle de 1988-1991 yılları arasında ortalama yüzde 66'ya ulaşan enflasyonu durduramaması sebebiyle oldukça aşınmıştı[18]. Kenan Evren'in ardından 1989 yılında cumhurbaşkanı olan Özal, anayasa gereği Anavatan Partisi'yle tüm bağlarını kesmek zorundaydı. Buna rağmen perde arkasından partisini ve hükümeti idare etmeye devam etmişti. Bu durumda vekil olmaktan fazla bir görev üstlenemeyen başbakan Yıldırım Akbulut, gerek partisini gerekse halkı faal bir lider olarak etkilemeyi başaramamıştı. Haziran 1991'de parti kongresinde başkan seçilen Mesut Yılmaz, başbakan olmuştu. Yılmaz yanlış bir karar vererek Ekim 1991'de erken seçime gitmiş ve Süleyman Demirel'in 179 koltuğa sahip olan Doğru Yol Partisi (DYP) karşısında, Anavatan Partisi'nin (ANAP) kazandığı 112 koltukla gerilerde kalmıştı. Aynı seçimde Erdal İnönü'nün Sosyal De-

mokrat Halkçı Parti'si (SHP) 91 ve İslâmcı kesimin Refah Partisi'yle (RP) aşırı milliyetçi sağın lideri Alparslan Türkeş'in partisinin oluşturduğu geçici ittifak 61 koltuk kazanmıştı[19]. Bülent Ecevit'in Demokratik Sol Parti'si (DSP) ise barajı aşarak 7 koltuk almayı başarmıştı. Anavatan ve Doğru Yol partilerinin politikaları arasında çok az fark olmasına rağmen, Demirel'le Özal arasındaki rekabet bu iki parti arasında yapılabilecek işbirliğini engellemiş ve Demirel sosyal demokratlarla koalisyon kurmuştu. 17 Nisan 1993 tarihinde Turgut Özal kalp krizi geçirerek vefat edinceye dek, Demirel Hükümeti devam etmişti. Cumhurbaşkanlığına geçmeye karar veren ve 16 Mayıs'ta parlamento tarafından bu görev için seçilen Demirel'in yerine, DYP'ye yeni bir başkan ve başbakan bulunması gerekiyordu. 25 Haziran 1993'te yapılan parti kongresinde Tansu Çiller beklenmedik bir şekilde başkanlığa seçilmişti.

Tansu Çiller'in göreve gelmesi, gerek liberal olduğunun bilinmesi gerekse Müslüman bir ülkenin kadın başbakanı olmasının önemi nedeniyle ümitleri artırmıştı. Siyasal tecrübesizlikten ve partisi içinde fazla denetim sahibi olamamasından kaynaklanan eksikleri vardı. Ayrıca hükümeti, Türk lirasında hızlı değer kaybına ve ekonomik büyüme hızında düşüşe yol açan 1994 ekonomik krizi döneminde oldukça sarsılmıştı. Başbakan ve eşi hakkında çıkan ispatlanmamış rüşvet suçlamaları ve Çiller'in kontrolünün dışında merkez solda meydana gelen karışıklarla hükümete duyulan güven azalmıştı. 1992 yılında Deniz Baykal liderliğindeki bir grup meclis üyesi SHP'den ayrılarak Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) yeniden kurmuşlardı. Bu parti Şubat 1995'te Deniz Baykal'ın liderliğinde SHP'yle yeniden birleşti. Eylül ayında ise Baykal partisini koalisyondan çekti. Tansu Çiller'in bir azınlık hükümeti kurma çabalarının ardından, Baykal'ın isteğiyle 24 Aralık'ta seçim yapılması koşuluyla Kasım ayında DYP-CHP koalisyonu yeniden kuruldu.

1993'ten sonra ortaya çıkan hükümetteki istikrarsızlık, Erbakan'ın İslâm taraftarı Refah Partisi'nin toplam 550 koltuktan 158'ini kazanarak mecliste çoğunluğu sağladığı 1995 seçimlerinden sonra daha da kötüye gitmişti. Parlamentonun geri kalan koltukları, DYP'nin 135, ANAP'ın 132, DSP'nin 76 ve CHP'nin 19 milletvekili arasında payla-

şılmıştı. Aylar süren pazarlıkların ardından Mesut Yılmaz, 12 Mart 1996'da Tansu Çiller'le koalisyon kurmuş ama birkaç ay sonra bu koalisyon da dağılmıştı. Siyasal İslâm'a karşı daha önceden takındığı tutumu değiştiren Tansu Çiller, Necmettin Erbakan'la 26 Haziran'da göreve gelen bir koalisyon kurmuş ve Erbakan başbakan olmuştu. En başından itibaren koalisyon, taraflar arasındaki görüş ayrılıkları yüzünden sıkıntılar yaşamış ve 3 Kasım 1996'da Susurluk'ta meydana gelen bir araba kazasının ardından, hükümetin ve polis teşkilatının organize suç şebekeleriyle olan bağlarının açığa çıkmasıyla iyice zayıflamıştı[20]. Bu sırada Erbakan'ın Türkiye'yi İslâmlaştırma çabaları, laik ilkelere sadık generallerle birlikte sivil toplumu da kızdırmaya başlamıştı. Asker ağırlıklı Milli Güvenlik Konseyi'nin yinelediği uyarılar ve halkın biriken tepkileri karşısında Erbakan, 18 Haziran 1997'de Tansu Çiller başkanlığında hükümeti yeniden birleştirmek ümidiyle istifa etmişti. Ama bazı milletvekillerinin DYP'den ayrılarak Demokratik Türkiye Partisi'ne (DTP) katılmalarıyla koalisyon çoğunluğu kaybetmişti. Buna dayanarak cumhurbaşkanı Demirel'in hükümeti kurma görevini verdiği Mesut Yılmaz, 30 Haziran 1997'de DSP ve DTP'yle bir azınlık hükümeti koalisyonu kurdu. Bunun ardından, Şubat 1998'de, anayasanın laiklikle ilgili maddelerine karşı gelmesi gerekçesiyle, Anayasa Mahkemesi kararıyla Refah Partisi kapatıldı ve Necmettin Erbakan'a gelecek beş yıl için siyaset yapma yasağı getirildi. Buna rağmen kısa sürede, Recai Kutan liderliğinde ve Fazilet Partisi (FP) adı altında bir halef parti kuruldu[21].

On beş ay iktidarda kalmayı başaran üçüncü Yılmaz Hükümeti (ve 1991'den bu yana Türkiye'nin dokuzuncu hükümeti), CHP desteğine duyduğu ihtiyaç nedeniyle kuruluş aşamasından itibaren zayıf bir hükümetti. 25 Kasım 1998'de hükümete yönelik ispatlanmamış rüşvet suçlamalarının ardından Baykal, verdiği desteği çekti ve hükümet güvenoyunu kaybetmiş oldu. Meclis, 30 Temmuz 1998'de, 1999 yılının Nisan ayında erken seçimlere gidilmesine karar verdi. Artık seçimlere kadar ülkeyi yönetecek geçici bir hükümet arayışına girilmişti. Belirsizlik içinde geçen yedi haftanın ardından Bülent Ecevit, ANAP ve DYP'nin dışarıdan verdiği destekle 17 Ocak 1999'da geçici bir azınlık

hükümeti kurdu ama seçimlerde pek başarılı olamadı. 18 Nisan 1999 seçimlerinde sandıktan sırasıyla 85, 86 ve 111 koltukla çıkan Tansu Çiller, Mesut Yılmaz ve Recai Kutan'ın oyları ciddi derecede azalmıştı. Bu seçim yüzde 10'luk barajı aşamayan CHP için de bir felâket olmuştu. Artık Ecevit'in DSP'si 136 koltukla Meclis'te en fazla koltuğa sahip olan partiydi ama asıl sürpriz bir zamanlar Alparslan Türkeş'in aşırı milliyetçilik damgasını taşıyan Milliyetçi Çalışma Partisi'nin (MÇP) devamı olan MHP'nin kazandığı başarıydı[22]. Türkeş'in 1997 yılında vefat etmesinin ardından parti başkanlığına ağırbaşlı ve fazla karizması olmayan Devlet Bahçeli geçmişti. Bahçeli, partiyi daha ılımlı bir görünüme sokmayı ve 129 koltukla meclisin ikinci büyük partisi haline getirmeyi başarmıştı. Çoğu DSP üyesinin, 1970'lerde aşırı sağ terörizmin kışkırtılmasında oynadığı rol sebebiyle MHP hakkında ciddi şüpheleri olmasına rağmen[23], Bahçeli partisine yeni ve daha fazla sorumluluk sahibi bir imaj vermeye kararlıydı. Bu sebeple Ecevit'in başbakanlığında 28 Mayıs 1999'da DSP ve ANAP'la oluşturulan üç partili koalisyon hükümetinde Bahçeli, başbakan yardımcısı olarak görevinin başına geçti. Meclisteki 550 koltuktan 350'sine sahip olan yeni hükümet 1991'den beri başa geçen hükümetler arasında en fazla çoğunluğa sahip olanıydı. İlk birkaç ay içinde Türkiye'nin iç ve dış problemlerinde kendisinden önceki hükümetlerden daha aktif ve etkin davrandı ama bu düzenin iç siyasette yaşanan yenilgilerin sonu olup olmayacağı henüz belli değildi.

Türkiye'nin Kürt Sorunu ve İnsan Hakları

Hükümette yaşanan istikrarsızlıklar, Türkiye'nin dış politika geliştirebilmesini ciddi şekilde engellerken, Kürt milliyetçiliğinin ortaya koyduğu güçlükler iç ve dış politikalarını etkilemeye başlamıştı[24]. Kürt sorunu, Türkiye'nin dış ilişkilerinde önemli bir mesele haline geldiği için, bu konu hakkında bilgi vermek gerekiyor. PKK 1984 yılında askeri ve sivil hedeflere yönelik terörist saldırılarıyla başlattığı vahşet kampanyasını 1990'ların başlarında iyice artırmıştı. Bu dönem içinde PKK lideri Abdullah Öcalan Suriye Hükümetinin misafiri olmuş, Suriye'nin lojistik desteğini almış ve Suriye'nin işgali altında bulunan Be-

kaa Vadisi'ndeki eğitim kamplarını kullanmıştı. 1991 Körfez Savaşı'ndan sonra, Saddam Hüseyin'in Irak'ta ayaklanan Kürtlere uyguladığı zalim baskının ardından, Kürt meselesi uluslararasında adını duyurmaya başlamıştı. 500.000 Kürt sığınmacının Irak-Türkiye sınırına ve daha fazlasının İran'a kaçmasının ardından 5 Nisan 1991'de BM Güvenlik Konseyi 688 sayılı kararı almıştı. Bu kararla, 11 ülkenin yaklaşık 20.000 askerinden oluşacak uluslararası bir kuvvet Kuzey Irak'ta, tüm sığınmacıların Mayıs ayı sonuna kadar geri dönebileceği bir "**güvenlikli bölge**" oluşturacaktı[25].

"**Huzur Operasyonu**" sığınmacı sorununu çözmüş ama uluslararasının dikkatini Kürt davasına çektiği ve PKK'ya Kuzey Irak'ta Türk hedeflerine saldırabilecekleri bir üs sağladığı için, Türkiye'nin içinde yaşanan Kürt meselesini daha da kötü bir hale getirmişti. Bu yeni durumdan ve Suriye'nin verdiği destekten faydalanan PKK, aynı zamanda kampanyasını büyütme fırsatını yakaladı. 1993 yılında kendi "**bağımsız bölgesini**" yöneten, zorla vergi toplayan, diğer siyasi partilerin faaliyetlerini yasaklayan ve işbirlikçileri acımasızca cezalandıran Filistin ayaklanması gibi bir halk ayaklanması başlatılmak üzereydi[26]. 1993 yılının Mart ayında, çıkabilir Iraklı Kürt lider Celal Talabani[27] aracılığıyla Turgut Özal'la dolaylı irtibat kuran Öcalan, tek taraflı ateşkes ilân etti. Ama Nisan 1993'te Turgut Özal'ın vefatının ardından iç siyasi karışıklıklarla meşgul olan Türk Hükümeti, bu duyuruya etkin bir siyasi tepki gösteremedi. PKK komutanlarından Şemdin Sakık, 24 Mayıs'ta Bingöl'de silahsız asker ve sivil yolcu taşıyan bir otobüse saldırarak 37 kişinin ölümüne sebep olduğunda, yaşanan çatışmanın sona erme ihtimali ortadan kalkmış oldu[28]. PKK'ya karşı verilen savaş tam gücüyle yeniden başlamıştı.

1993'ten sonra PKK'nın uzun vadede askeri veya siyasi başarı kazanma ihtimali azalmıştı. 1994-95 yıllarında Türk ordusu ve jandarması, mücadelenin yaşandığı Güneydoğu Anadolu'da yeniden üstünlük kazanmaya başlamış ve 1998'de bölgenin önemli bir kısmında kontrol sağlamıştı. Uluslararasının bağımsız bir Kürt devleti kurulmasına verdiği destek, özellikle 1994-96 yılları arasında Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ve Mesut Barzani'nin Kürdistan Demokrat

Partisi (KDP) arasında çıkan çatışmanın ardından zayıflamıştı. Türkiye ilk olarak 1992 yılında PKK'ya karşı Irak topraklarına akın ederek ve daha sonra 1995 yılında düzenlediği daha büyük bir saldırıyla Kuzey Irak'taki iktidar mücadelesine karışmış oldu. Türk kuvvetlerinin 1996 yılında ve sonrasında Barzani'nin peşmerge milisleriyle işbirliği yaptığı operasyonlar sonucunda 1997 yılında, PKK Irak topraklarında faaliyet göstermekte zorlanmaya başlamıştı[29].

Bu arada birbirini takip eden Türk Hükümetleri, Türkiye'deki Kürt siyasi grupların şiddet içermeyen faaliyetlerine kuşkuyla yaklaşıyordu. Anavatan Partisi Hükümeti Nisan 1991'de, askeri rejimin 1983 yılında getirdiği "**düşüncelerin ifade edilmesi ve yayılması amacıyla**" Kürtçe'nin kullanılmasının cezalandırılmasını öngören (3713 sayılı) "**Terörle Mücadele Yasası'nı**" kaldırdı. 1991 yılının ardından Kürt dilinde yayın yapılması hâlâ yasak olmakla birlikte, Kürtçe basım yapılmasına yasal izin verilmiş oldu. Yine de aynı yasanın 8. maddesi gereğince, "**Türkiye Cumhuriyeti'nin bölünmez bütünlüğüne yönelik bir zarar vermek amacını güden**" yayınlar yasa kapsamı dışında bırakılmış, yazar ve yayınevleri için ağır hapis cezası öngörülmüştü. Kasım 1991'de koalisyon hükümeti kuran Süleyman Demirel ve Erdal İnönü, Güneydoğu'ya bir ziyarette bulunmuş ve bu ziyarette Demirel, "**Türkiye'nin Kürt gerçeğini kabul etmek zorunda olduğunu**" beyan etmişti[30]. Ekim 1991 seçimlerinde 22 Kürt milletvekili SHP partisinden meclise girmiş ve sonradan Türkiye'deki ilk Kürt taraftarı parti olan Halkın Emek Partisi'ne (HEP) katılmışlardı[31]. Bu parti, Haziran 1993'te Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatılmıştı ama kapatılmadan önce partiden ayrılan üyeler, Demokrasi Partisi (DEP) adında yeni bir parti kurmuşlardı.

13 DEP'li milletvekili Tansu Çiller Hükümetinin, Mart 1994'te dokunulmazlıklarını kaldırmasının ardından tutuklanmışlardı. Parti kapatılmış, milletvekilleri vatan hainliğiyle suçlanmışlardı. Bunlardan altısı yurt dışına kaçmayı başardılar ama geri kalanlar hapse atıldı ve aralarından biri öldürüldü. Daha sonra, Murat Bozlak başkanlığında Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) adı altında üçüncü Kürt taraftarı parti kuruldu. Bu partinin 1995 ve 1999 seçimleriyle 1999 yerel seçimlerine

girmesine izin verildi. Her iki seçimde de Güneydoğu Anadolu bölgesinde en fazla oyu aldı ve 1999 yerel seçimlerinde Diyarbakır'la birlikte birkaç güneydoğu il ve ilçe belediyelerini kazandı. Fakat her iki seçimde genel oyların yüzde 5'inden daha azını aldığı için mecliste koltuk sahibi olamadı. 1999 yılında Murat Bozlak'la 100 parti üyesi PKK'ya yardım suçundan hapse atıldılar. HADEP terörizme açıkça destek vermiyordu, ama partiyi destekleyenlerin çoğu PKK'ya da destek veriyorlardı ve parti kendini bundan soyutlayamıyordu[32].

1998-99 yıllarının kış aylarında bir dönüm noktasına, belki de PKK'nın sonunu hazırlayan bir tarihe gelinmişti. Türk diplomasisinin, askeri bir tehditle Suriye'ye yaptığı diplomatik saldırının ardından, Hafız Esat Hükümeti, 7 Ekim 1998'de Öcalan'ı sınır dışı etti. Moskova'ya kaçan Öcalan, Roma Havaalanı'nda yakalanmış ve sahte pasaport taşıdığı gerekçesiyle tutuklanmıştı. Yetkililer İtalya'da siyasal destek kazanmaya çalışan istenmeyen misafirlerini 16 Ocak 1999'da sınır dışı ettiler. Öcalan buradan Belarus, Rusya ve Yunanistan rotasında yeni bir yolculuğa başladı. Öcalan, 2 Şubat'ta bir Kıbrıs Rum pasaportuyla, nihayet (Kenya) Nairobi Yunan Büyükelçiliği'ne varmıştı. Nairobi Havaalanı'na giderken Türk güvenlik timinin yakaladığı Öcalan Türkiye'ye getirilerek, 30 Mayıs'ta Devlet Güvenlik Mahkemesi'ne çıkartıldı[33]. Mahkeme 29 Haziran'da, Türk topraklarını devlet idaresinden ayırmak amaçlı saldırıda bulunmak ve binlerce masum insanın ölümüne sebep olmak suçlarından Türk Ceza Kanunu'nun 125. maddesi uyarınca Öcalan'ı idama mahkûm etti[34]. Öcalan'ın idamının gerçekleştirilebilmesi için anayasa uyarınca, meclisin onay vermesi gerekiyordu. Ama aslında 1984 yılından beri hiçbir idam cezası uygulanmamıştı. Ayrıca başbakan Bülent Ecevit'le DSP, prensipte idam cezasının kaldırılması gerektiğini savunuyordu. Batı Hükümetleriyse Türkiye'nin Abdullah Öcalan'ı asması durumunda, AB'ye giriş pazarlıklarına başlamak için çok az şansı kalacağını açıkça bildirmişlerdi. Türk Yargıtayı 25 Kasım 1999'da cezayı onayladıktan sonra, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi davayı incelemek için, idam cezasının uygulanmasının dondurulmasını istedi. Bunun üzerine Meclis ölüm cezasını tamamen feshetmemekle birlikte, Ecevit Hükümeti bu isteğe riayet edeceğini açıkladı[35].

PKK'ya karşı verilen silahlı mücadelenin sona ermesi Türkiye'yi ferahlatmıştı ama hükümet hâlâ Kürt sorununun siyasal yönlerini nasıl çözümleyeceğine karar vermek zorundaydı. Bu mücadelenin maliyeti çok ağır olmuştu. 1999 yılının Mart ayında açıklanan rapora göre 1984 yılından bu yana, PKK tarafından 4.400 asker ve polis, 1.200 köy korucusu (hükümet tarafından silahlandırılan) ve çoğunluğu Kürt olan 5.300 sivil insan öldürülmüştü[36]. 1984 yılından beri devam eden mücadelede hayatını kaybeden toplam 30.000 insanın 19.000'i güvenlik güçlerince öldürülen PKK militanlarıydı. 500.000 ile 3.000.000 arasında insan, köyleri boşaltılarak yakıldığı için evlerini terk etmek zorunda kalmışlardı[37]. Bu boşaltma işlemleri milyonlarca Kürt vatandaşın Türk devletine yabancılaşmasına sebep olmuş ve güvenlik güçlerinin insan haklarını çiğnemeleriyle daha da pekişmişti. Ayrıca yetkililerin göz yumduğu iddia edilen İslâmcı-Kürt "Hizbullah" örgütü tarafından öldürüldüğü sanılan solcu Kürt yanlısı eylemcilere ait "çözümlenememiş" 1.600 cinayet vakası bulunuyordu[38].

Hiç şüphesiz hükümetin ödediği bedel çok ağır olmuştu. Yapılan askeri operasyonların maliyeti hakkında farklı tahminler bulunmaktadır. Kampanyanın zirveye ulaştığı 1994-95 yıllarında, silahlı kuvvetlerin yaklaşık yarısını oluşturan 250.000-300.000 asker Güneydoğu Anadolu bölgesinde görevlendirilmiş ve savaşın yıllık maliyeti Türkiye'nin o yıllardaki GSMH'sının yaklaşık yüzde 4'üne tekabül eden 7.000.000.000 dolara ulaşmıştı[39]. İç siyasete getirdiği etkiler bir yana, bu mücadele Türkiye'nin diğer Müslüman ülkelere karşı oluşturduğu demokratik ülke modeline zarar verdiği için, ülkenin dış politikalarına ciddi derecede zarar vermiş, Batı Avrupa'yla bağlarını geliştirme ihtimalini zayıflatmış ve dost olmayan ülkelerin eline müdahale etmek için kullanabilecekleri bir silah vermişti.

Kürt sorununun yanı sıra insan haklarına, özellikle ifade özgürlüğü konusunda getirilen kısıtlamalar ciddi etkiler yaratmıştı. 1990'larda Türkiye'de yürürlükte olan bazı sınırlayıcı kanunlarda değişiklik yapılması kabul edilmiş ve polisin işkence yapmasını engelleyici adımlar atılmıştı. 1991 yılında (Terörle Mücadele Yasası'nın bir bölümü olan) Türk Ceza Kanunu'nun, Marksist faaliyetlerde bulunan veya propa-

gandasını yapan kişiler aleyhinde dava açılmasını öngören 142. ve 143. maddeleri kaldırılmıştı. Kasım 1992'de şüphelilerin yargılanacakları tarihe kadar tutuklu bulundurulacakları süre kısaltılmış ama bununla birlikte devlet güvenliğine yönelik saldırı suçundan şüpheli bulunanların tutukluluk süreleri artırılmıştı[40]. Tansu Çiller Hükümeti 15 Temmuz 1995'te, AB'yle gümrük birliğine giriş kampanyası kapsamında bir anayasa değişikliği paketini kabul ettirmeyi başardı ama bu değişiklikler yalnızca siyasal partilerle işçi sendikaları ve diğer kurumların ilişki kurmaları haklarını içeriyor, muhalif görüşlülerin ifade özgürlüğüne getirilen kısıtlamaları kapsamıyordu. Daha sonra, 1995 yılının Ekim ayında, Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesinde değişiklikler yapıldı ve yasanın önceki şekliyle hükümlü bulunan yaklaşık 100 kişi serbest bırakıldı. Ama yine de, 8. maddenin kişileri bilfiil suç eylemlerine iştirak etmedikleri halde sadece (düşünce) görüşlerini ifade etme suçundan yargılaması yüzünden yöneltilen eleştirileri durduramadı[41].

Bu gelişmelerden sonra bile Türk Anayasası hâlâ kabul edilmiş demokratik standartların gerisinde kalıyordu. 1982 askeri rejimi sırasında yürürlüğe giren anayasanın 13. ve 14. maddeleri uyarınca, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne zarar vermeye veya İslâm devleti kurulması fikrine destek vermeye yönelik her türlü faaliyet anayasaya aykırı sayılıyordu[42]. Ceza Kanunu'nun 159. maddesi, "**Türk kimliğine, Türkiye Cumhuriyeti'ne, Büyük Millet Meclisi'ne... ya da silahlı kuvvetler veya güvenlik güçlerine**" yönelik her türlü "**hakareti**" saldırı kabul ederek ceza kapsamına alıyor, 312. maddeyse her türlü "**sınıf, ırk, din veya... farklı bölgeler arasında nefret uyandırma**" girişimini suç sayıyordu. Bu kısıtlamalar 1991 Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesi kapsamındaki suçlara getirilen ek maddelerdi[43]. 1995 yılında insan hakları konusunda bir takım ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, 1999 yazında sayısız yazar ve insan hakları savunucusu, hâlâ, özellikle de Kürt meselesi hakkındaki muhalif görüşlerini ifade etmek suçundan hapiste bulunuyordu[44]. Meselâ, Türkiye İnsan Hakları Derneği Başkanı Akın Birdal, 1996 yılında yaptığı bir konuşmada Kürt azınlıkla "**anlaşma**" yapılması çağrısında bulunmak suçundan 10 ay, *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Oral Çalışlar ise altı ay önce Abdullah Öcalan'la yaptı-

ğı bir röportajı yayınlamak suçundan 13 ay hapse mahkûm olmuşlardı[45]. Polisin işkence yapması ve Devlet Güvenlik Mahkemesinin üç hakiminden birinin asker olması hem dışarıda hem de içeride sürekli eleştirilere neden oluyordu.

Göreve yeni başlayan Ecevit Hükümeti 18 Haziran 1999'da, esasen Öcalan davasında mahkemenin vereceği kararı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin bozmasını önlemek maksadıyla anayasada değişiklik yapmayı başardı. Bununla birlikte hükümet, işkence suçu işleyen polislere verilecek cezaları artırmak ve haklarında açılacak davaların kolaylaştırılmasını sağlamak için bazı kanunlar çıkardı. Bülent Ecevit anayasayla çeliştiğini kabul etmekle birlikte, hükümetin genel af kanunu kapsamında "**düşünce suçlularını**" serbest bırakmaya karar verdiğini duyurdu[46]. Bu bağlamda Ağustos 1999'da, gelecek üç yıl içinde aynı suçları tekrar işlememek kaydıyla, yazılı ifadelerinden ya da televizyon ve radyoda belirttikleri görüşlerinden hapse mahkûm edilenlerin serbest bırakılması kanunu onaylandı. Aynı af, davaları devam etmekte olan kişiler için de geçerliydi. Ama yine de, konuşma özgürlüğünün kısıtlanmasına yönelik, demokrasiyle bağdaşmayan hükümlerin anayasadan çıkartılması gerektiği eleştirileri devam ediyordu. Aynı tarihlerde bir "**Pişmanlık Yasası**" çıkartılarak, güvenlik güçlerine karşı yapılan saldırılara karışmamış PKK mensuplarına genel aftan yararlanma hakkı tanındı[47]. Gerek yurt dışında gerekse yurt içinde bulunan liberal görüşlüler arasında, iç ve dış sebeplerden ötürü Türkiye'nin insan haklarında acil gelişmeler kaydetmesi gerektiğine inanılıyordu ama şimdiye kadar yaşanan gelişmeler bunun çok zor olduğunu göstermişti. 1999 Ecevit Hükümetine göre, MHP kanadındaki muhaliflerle koalisyon ortakları, yapılacak değişikliklerdeki isteksizlikten sorumlu tutulabilirlerdi[48]. Ama zaman içinde, polis, silahlı kuvvetler ve sağ kanat siyasetçilerden gelen muhalefetin de gelişmeleri engellediği anlaşılmıştır.

Dış Politika: Aktörler, Taraflar ve Kamuoyu

Daha önceki bölümlerde açıklandığı gibi, 1960'larda Türkiye'de dış politika unsurları çoğalmaya ve yeni politikalar benimsenmeye başlar-

ken dış siyaset konusunda görüş ayrılıkları yaşanmaya başlamıştı[49]. Siyaset belirlemek Türkiye'nin en az tecrübesi olan konulardan biriydi ve genellikle spekülatif önerilerde bulunuluyor ya da geçmişte yaşanmış vakalarla örneklendiriliyordu. Yine de, 1990'larda "devlet aktörleri" karar verme mekanizmalarına hakim olmaya devam ettiler. Bu aktörlerden başlıcaları cumhurbaşkanı, başbakan, dışişleri bakanı, silahlı kuvvetler komutanları (1961 yılından itibaren Milli Güvenlik Kurulu'nda birleşmişlerdi) ve dışişleri bakanlıklarında görevli tecrübeli diplomatlardı. Başa geçen hükümetlerin zayıf olması sebebiyle silahlı kuvvetler yeniden bağımsız siyaset belirleyicisi rolüne kavuşmuştu[50]. Bununla birlikte devlet eliti arasında görüş ayrılıkları bulunuyordu. Özellikle 1989-1993 yılları arasında cumhurbaşkanlığı yapan Turgut Özal, kendinden önce veya sonra görev alanlardan daha fazla vizyon sahibi, risk almaya daha hazırlıklı ve yeni siyaset akımlarına daha yatkındı. Daha fazlasını söylemek gerekirse, cumhurbaşkanlığını iktidar ve siyasetin bağımsız bir kaynağı haline getirmek istiyordu. Özal'ın vefatından sonra, başbakanlık yaptığı dönemlerde dış siyasete fazla ilgi duymayan Süleyman Demirel cumhurbaşkanı oldu ve dış siyasette daha muhafazakâr, gelenekçi ve kurumsallaştırılmış bir tarz benimsedi[51].

Devlet yapısının dışında kalan İslâmcı ya da aşırı milliyetçi hareketlerin öne sürdüğü radikal seçenekler pek fazla uygulama alanı bulamadı. Bununla birlikte iş çevreleri veya etnik gruplar gibi devlet dışında kalan diğer aktörler, siyasetin belirlenmesinde etkili olmaya başladılar. Görüldüğü kadarıyla politikalar, devletle devlet dışı aktörler arasında ya da parti liderlerinin kendi aralarında yapılan uzlaşmaların bir neticesi olarak doğuyordu (özellikle de 1991 yılından itibaren iktidardaki tüm hükümetlerin koalisyon hükümetleri olduğu dikkate alınacak olursa). Uzlaşma sağlanamadığında, 1996-97 Erbakan-Çiller koalisyonunda olduğu gibi, kararlaştırılan politikalar istikrarsız oluyordu.

Birçok insan konuyu öncelikli olarak önemli bulmadığı ya da farklı görünmemek adına sıradan cevaplar vermeyi yeğleyeceği için diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de dış siyaset konusunda yapılacak kamuoyu yoklamalarına tedbirli yaklaşılmalıydı. Strateji-Mori'nin İstanbul'da 1997 yılında yaptığı bir ankette, cevap verenlerin yüzde 57'si

dış politikayla "ilgilenmediklerini", yüzde 23'üyse "ilgilendiklerini" belirtmişti; tahmin edilebileceği gibi ilgilenenler, ilgilenmediklerini söyleyenlerden daha fazla eğitim almışlardı. Anketi yanıtlayanların hoşlarına giden ülke sıralamalarında, ilk sırada yer alan Japonya'yı NATO müttefikleri izliyordu. Suudi Arabistan ve İran gibi Müslüman ülkeler sıralamanın ortalarıyla aşağıları arasında yer alırken, Yunanistan'la Rusya listenin en altında bulunuyordu. Ankete çevap veren Refah Partisi taraftarlarının ortalaması alındığındaysa Müslüman ülkelere duyulan sempati tersine dönüyordu; Pakistan, İran ve Suudi Arabistan Japonya'nın ardında listedeki yerlerini alırken, Yunanistan'la Rusya yine en altta bulunuyorlardı. Anketi yanıtlayanların çoğunluğu Türkiye'nin AB'yle bağlarını kuvvetlendirmesini destekliyordu[52]. Günlük gazeteler ve özel televizyonlar (çoğu aynı gruplara ait) batı taraftarı laik düzeni desteklerken, İslâm taraftarı azınlık gazetelerle yayın kanallarının bunun tersini benimsediği medya açısından da aynı durum yansıtılıyordu[53]. Bununla birlikte -Yunanistan'la 1996'da yaşanan Kardak Krizi sırasında olduğu gibi- belirli bazı durumlarda tüm medya milliyetçi tavrını yansıtıyordu ki, bu da kriz yönetimini güçleştiriyordu.

1990'larda Türkiye'nin, iş çevreleri, işçi sendikaları ve gönüllü organlar gibi sivil toplum kuruluşlarının ülke politikalarında daha fazla rol aldığı batı demokrasilerine benzer bir "sivil toplum" oluşturup oluşturamayacağı tartışılıyordu[54]. Bunlardan belki de en önemlileri Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği'yle (TÜSİAD) Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'ydi (TOBB). İşçi sendikaları olan Türk-İş ve DİSK gibi TÜSİAD ve TOBB da batı taraftarı ve İslâm karşıtı politikaları destekliyorlardı[55]. İslâmcı milliyetçilerin ise kendi işadamları dernekleri (MÜSİAD) ve kendi işçi sendikaları (Hak-İş) bulunuyordu. Türkiye'de bazı etnik kökenlerden gelenlerin kurduğu lobiler de vardı. Kürtlerin yanı sıra Bulgar, Bosnalı, Çeçen ve Abhaz kökenli vatandaşların oluşturduğu bu lobilerin, özellikle Türkiye'nin Rusya'yla olan ilişkilerinde veya Balkan politikalarında çıkan kriz anlarında ne derece etkili oldukları tartışmalıdır.

Genel çoğunluğun batı taraftarı laik görüşü benimsediği siyasi partiler bu farklı görüşleri yansıtıyorlardı[56]. Partilerin büyük kısmı seçmenlere **hitap** ederken dış siyasetten fazla bahsetmiyorlar (meselâ 1995 ve 1999 seçim programlarında dış politika konusuna en fazla yüzde 5'lik bir bölüm ayırmışlardı), bu konuyu üstü kapalı genellemelerle kısıtlıyorlardı. Merkez sağ partiler ANAP ve DYP batı taraftarıydılar. Türkiye'nin AB üyesi olmasını desteklerken, Orta Asya ve Orta Doğu devletleriyle olan bağları güçlendireceklerini söylüyorlardı. En farklı tutumu Refah Partisi sergiliyordu. 1995 seçim kampanyasında bir "**Hıristiyan Birliği**" olması gerekçesiyle AB'ye tam üye olma fikrine karşı çıkmış, bunun yerine "**Müslüman Birliği**" oluşturma çağrısında bulunmuştu. AB'yle 1996 yılında yürürlüğe giren gümrük birliğinin yenilenmesi gerektiğini belirtmekle birlikte, Avrupa'yla ticari bağlar kurulmasını destekliyordu. Ama 1999 yılında yerine geçen Fazilet Partisi, "**Müslüman Birliği**"ne atıfta bulunmayı bırakmış, "**Türkiye'nin NATO bünyesinde rolünün devam etmesi gerektiğini**" ve hatta Türkiye'nin AB'ye girmesinin "**asıl amaç**" olduğunu kabul etmişti[57]. Merkez soldaysa DSP, Ecevit'in 1970'lerden kalma "**milli çıkarlara dayalı bölgesel merkezli dış politika**" şeklinde ifade edilen "**üçüncü dünyacı**" yaklaşımını sürdürüyordu[58]. Türkiye'ye üyelik kapısının kapatılması halinde "**başka kapıların**" (Avrasya) açılacağını ileri sürerek, diğer iki merkez sağ partisinden daha az önem vermekle birlikte, Türkiye'nin AB üyesi olması prensibini destekliyordu. DSP bununla birlikte Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını desteklediğini ifade ederek, Kıbrıslı Türklerin haklarının korunması gerekliliğini vurguluyordu[59]. Son olarak, 1999 yılında ilk defa iktidara gelen MHP'yse, tahmin edilebileceği gibi milliyetçi değerler üzerinde duruyordu. AB üyeliği hedefini kabul ederken, bir yandan da eski Sovyetler Birliği'nin "**Türki**" cumhuriyetlerle ekonomik, kültürel ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesini savunuyor, "**Türk Dünyası Ortak Pazarı**" ve Türk Hükümeti içinde bir "**Türk Dünyası Bakanlığı**" kurulmasını istiyordu[60]. Diğer partiler gibi MHP'nin de bu tip taahhütleri, uygulanabilirlikleri pek fazla incelenmeden esasen söylev amaçlı tasarlanmıştı. Gelecek bölümlerde hükümetlerin bu politikaları ne şekilde uyguladıkları anlatılacaktır.

Gelişen Ekonomik Gündem

Daha önceki yıllarda olduğu gibi 1990'larda da Türk Hükümetleri seçmenlerin kendilerini, yüksek gelir, iş oranı ve daha iyi kamu hizmetleri kriterleriyle değerlendireceklerini anlamışlardı. Başarılı bir ekonomik program öncelikle etkin iç politikalar gerektiriyordu. Ama ekonomik ihtiyaçlar da dış politikada önemli bir etken durumuna gelmişti. Hükümetler, ödemeler dengesinde 1980'lere kadar sıklıkla ekonomiyi sarsan krizlerden kurtulmak için, ülkenin ihracatıyla hizmet gelirlerini artırmak ve yabancı sermaye akışını sağlamak durumundaydılar. Dış politikada bu, Türk Hükümetinin önemli ticaret ortaklarıyla siyasi anlaşmazlıklar çıkmasını engellemesi ve kendini uluslararası para piyasalarından ya da potansiyel yatırımcılardan uzaklaştıracak politikalardan kaçınması gerektiği anlamına geliyordu. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin önemli etkilerinden biri de, daha önceden devlet denetimindeki ekonomik sistemin kısıtladığı eski Sovyet ihracat piyasalarının, diğer ihracatçılar gibi artık Türk piyasalarına da açık olmasıydı. Hükümet, komşularına nazaran Türkiye'nin büyüyen ekonomik gücünü dış siyasette kullanmaya çalışmıştı. Bölgesel ekonomik bağların ve bağımlılıkların artmasının bölgede siyasi istikrar sağlayacağına inanılıyordu. Bu yaklaşımı en çok 1989-1993 yılları arasında cumhurbaşkanı olan ve devletler arasında büyüyen ekonomik bağımlılığın daha iyi siyasi ilişkiler yaratacağı klasik liberal kavramı benimseyen Turgut Özal savunmuştu. Daha önce Orta Doğu'da "barış boru hattı" projesini savunan Özal, sonradan Karadeniz Ekonomik İşbirliği ve Kafkaslarla Orta Asya'da ekonomik gelişime katkıda bulunmak girişimleriyle bu tavrını yansıtmıştı[61].

Bu yıllarda yaşanan ekonomik eğilimler 1980'lerde atılan adımların devamıydı. 1990'da 15.000.000.000 dolar olan GSMH, 1998'de 210.000.000.000 dolara ulaşarak (yılda yaklaşık yüzde 4.2'lik bir büyüme hızıyla) artmaya devam ediyordu. Bu sırada 1990 yılında 13.000.000.000 dolar olan ihracat, 1998'de 31.100.000.000 dolara ve aynı dönemde ithalatsa 22.600.000.000 dolardan 45.500.000.000 dolara çıkmıştı. Sonuç olarak toplam GSMH'nın yüzde 23.5'ini oluşturan dış ticaret hacmi, yüzde 36.5'e yükselmişti[62]. Aslında ekonomik büyüme dışa bağımlılığın arttığı anlamına geliyordu.

Türkiye'nin resmi dış hesaplarında görünmeyen önemli gelir kaynakları bulunuyordu. Türkiye 1998 yılında turizmden 7.200.000.000 dolar, nakliye ve müteahhitlik gibi diğer hizmetlerden 17.000.000.000 dolar, Türk vatandaşlarıyla firmalarının faiz ödemelerinden 2.500.000.000 dolar ve yurt dışında yaşayan Türk işçilerin yapmış olduğu havalelerden yaklaşık 5.700.000.000 dolar gelir sağlamıştı[63]. Bunun karşılığında dışarıdan aldığı hizmetler için, 4.800.000.000 dolarıyla dış borç faizi ödediği, 15.300.000.000 dolar harcamıştı. Görünmeyen kalemlerin yarattığı fazlalık sayesinde Türkiye, uluslararasında masraflarını karşılayabiliyordu. Teknolojik alanda da ekonomi birkaç basamak yükselmişti. 1998 yılında, GSMH'nın yüzde 17'sini tarım, yüzde 55'ini hizmet ve yüzde 28'ini sanayi ve inşaat sektörleri oluşturuyordu. İmalat ürünleri 1998 yılında toplam ihracatın yüzde 88'ini oluşturuyordu. İhracat ürünleri listesinin en başında tekstil ve giyim (yüzde 29), demir-çelik (yüzde 8.4) ve makineyle taşıt araçları (yüzde 14.1) geliyordu[64].

Büyümeye devam eden Türk ekonomisi hükümetlerin zayıf yönetimleriyle başa çıkmaya çalışıyordu. Kamu sektöründeki açıklar sebebiyle 1990-98 yılları arasında enflasyon yılda yaklaşık yüzde 79 artış gösteriyordu. 1990 yılında 1 USD = 2.609 TL'yken, 1998 yılında 314.464 TL'ye yükselmişti. Bu arada 1990 yılı sonunda 49.200.000.000 dolar olan dış borç, 1998 yılı sonunda 102.700.000.000 dolara çıkmıştı. Borç/hizmet oranıysa (yani faiz ödemelerinin GSMH içindeki payı) 1994 yılında yüzde 3.7'yken 1998 yılında yüzde 7.0'ye fırlamıştı[65]. Dolayısıyla Türkiye'nin büyüyen bir ekonomisi, yüksek enflasyonu, zayıf bir para birimi ve üst üste biriken dış borçları bulunuyordu.

Türkiye'nin dış ticareti dış politikalarını da etkilemiştir. 1990'da Türkiye'nin toplam dış ticaretinin yüzde 46'sı o zamanlardaki adıyla Avrupa Topluluğu, yüzde 19'u başta Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya olmak üzere diğer OECD ülkeleri, yüzde 13'ü Orta Doğu ülkeleri, yüzde 5'i Sovyetler Birliği ve geri kalan yüzde 17'si diğer ülkelerle yapılıyordu[66]. 1998'de en çok göze çarpan değişiklik, eski Sovyetler Birliği ülkelerinin (Bağımsız Devletler Topluluğu ya da BDT) Türk dış ticaretindeki payının 1980'lerden itibaren giderek artmasıydı. Bu

ticaretin bir kısmı normal ticaret kanalları aracılığıyla yapılıyordu ama Sovyet cumhuriyetleriyle diğer Doğu Avrupa ülkeleri vatandaşlarının Türkiye'den aldıkları giyim, ev eşyaları ve diğer ticari malları beraberlerinde ülkelerine götürdükleri "bavul ticareti" adıyla bilinen bir ticaret getirisi daha vardı. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası 1996 yılından itibaren, ülkelere ait ayrıntılı hesaplar vermemekle birlikte, ödemeler dengesinde "bavul ticaretini" de göstermeye başladı. Bavul ihracatının yüzde 90'ının BDT ülkelerine yapıldığı dikkate alınacak olursa, 1998 yılında 2.700.000.000 dolar tutarındaki kayıtlı ihracata ilâve olarak, 3.300.000.000 dolarlık bavul ihracatı ve BDT ülkelerinden bunun karşılığında 3.700.000.000 dolarlık ithalat yapıldığı varsayılabilir. BDT ülkeleriyle yapılan ticaret, Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin yaklaşık yüzde 12.7'sini oluşturuyordu. Bu sırada Orta Doğu ülkeleriyle yapılan toplam ticaret yüzde 5.9'a gerilemişti. Bunun asıl nedeni, Türkiye'nin bölgeden ve petrol üreten ülkelerden yaptığı ithalat maliyetini düşüren, petrol fiyatlarındaki gerilemeydi. 1990 yılında Irak'a ekonomik ambargo getirilmesi, Türkiye'nin Orta Doğu'yla ticaretini sınırlandırmıştı. Ama aynı dönemde, 1990 yılında AB'yle 49.1 ve OECD ülkeleri yüzde 16.8 oranında yaptığı ticaret aynı seviyede kalmıştı[67]. Tüm bu verilerden yola çıkarak özetle, Türkiye'nin 1990'larda eski Sovyetler Birliği'yle ekonomik ilişkilerini artırdığını, Orta Doğu ticaretindeyse bir düşüş yaşandığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, AB, Amerika Birleşik Devletleri'yle Japonya, Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir yer almaya devam etmişti.

Bazı açılardan BDT ülkelerinin rolü artmakla birlikte, başlıca sanayileşmiş Batı Ülkelerinin hizmet ve para sektörlerinde Türk ticaretindeki egemenlikleri devam ediyordu. Türkiye'ye giren turist kayıtlarına bakılacak olursa, 1997 yılında Türkiye'ye gelen 9.700.000 turistin, yüzde 62'si OECD ülkelerinden, ki bu rakamın 2.300.000'ini Alman turistler oluşturuyordu, yaklaşık yüzde 16'sıyla BDT (en çok da Rusya'dan) ülkelerindendi[68]. Ama turizm sektörü siyasal ve diğer risklere karşı çok duyarlıdır ve uluslararası anlaşmazlıklarla iç karışıklıklardan kaçınmayı gerektirir. 1999 yılında Abdullah Öcalan'ın yakalanışıyla Avrupa'da yaşanan çalkalanma sonucunda turizm gelirleri gerilediğinde, bunun bir

örneği yaşanmıştı. Diğer hizmet sektörlerinden gelen gelirlere ait kesin veriler bulunmamakla birlikte, başta Rusya, Orta Doğu ülkeleri ve BDT ülkeleriyle yapılan müteahhitlik anlaşmalarının hizmet gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Göçmen vatandaşların gönderdiği havalelerin başlıcaları Almanya'yla diğer AB ülkelerinden geliyordu. Bu arada Almanya'da yaşayan işçilerin yasal statüsünün ne olacağı konusu Türk dış politikasının gündemine eklenmişti.

Türkiye para akışı konusunda gelişmiş sanayi devletlerine tamamen bağımlı bir konuma gelmişti. Ekonomik hacim göz önüne alındığında, 1990-98 yılları arasında Türkiye'ye doğrudan yapılan yılda yaklaşık 1.000.000.000 dolar tutarındaki özel yabancı yatırımları son derece düşüktü. Buna rağmen Japon ve batılı yatırımcılar neredeyse yabancı yatırımların tamamını oluşturuyordu; 1996'nın ilk yarısında toplam yabancı yatırımların yüzde 96'sı OECD ülkelerinden yapılmıştı[69]. Türkiye'nin özel yatırımcıları çekebilmesi için, daha istikrarlı iç politikalara, daha iyi yasal koşullara ve daha dengeli bir ekonomik ortama sahip olması gerekiyordu[70]. Bununla birlikte batıyla kurulan iyi politik ilişkilerin devam ettirilmesi gerekiyordu. 1990'larda verilen yabancı yardım kredileri fazla değildi. Dış borcun yüzde 7.9'u Dünya Bankası'ndan, Uluslararası Kalkınma Örgütü'nden (IDA), Uluslararası Finans Kurumu'ndan (IFC), Avrupa Yatırım Bankası'ndan (EIB) ve diğer AB kurumlarından alınmıştı. Kredinin küçük bir kısmıysa (yüzde 0,23) İslâmî Kalkınma Bankası'ndan alınmıştı. Bunun dışındakilerin çoğu Japon veya batı bankalarıyla finans kurumlarından alınan ticari borçlardı[71]. Bu sırada Türkiye yabancı para piyasalarının endişelerini gidermek için IMF ve Dünya Bankası'yla sık sık stand-by anlaşmaları imzalamak durumunda kalıyordu -meselâ 1994'te yaşanan mali çöküşün ardından ve daha sonra 1999'da. Bu girişimlerin başarılı olmaları, hükümetin yurt içi ekonomiyi iyi yönetmesine, gerekli yapısal ekonomik reformları yapmamasına ve Amerika Birleşik Devletleri ve diğer sanayileşmiş ülkelerle olan ilişkilerini sürdürmesine bağlıydı.

1990'ların sonunda Türkiye dış politikalarını önemli ölçüde etkileyen bir ekonomik sorunla karşılaşmıştı. Türkiye'nin özellikle petrol ve doğal gaz yakıt rezervlerinin yetersiz olması sebebiyle ülkede büyük bir

enerji sıkıntısı yaşanıyordu. 1990'ların sonlarında enerji talebi yılda yüzde 10'un üzerinde artış gösteriyor ve bu artışın gelecek yıllarda da devam etmesi bekleniyordu. 1997 yılında, yıllık toplam yakıt tüketimi 72.000.000.000 tondu ve bunun 46.000.000.000 tonu dışarıdan ithal ediliyordu. Bu rakamın içinde, yüzde 87'si dışarıdan ithal edilen petrol tüketimi 30.000.000.000 ton, doğal gaz tüketimiyse 8.800.000.000 tondu[72]. Fırat nehri üzerinde kurulan Atatürk Barajı gibi hidroelektrik santraller, 1990'larda enerji üretimini arttırmıştı ama bu kaynağın gelişimine engel teşkil eden fiziki ve çevre faktörleri vardı. Pek çok satıcısı bulunduğu için ham petrol ithalatı, yüksek fiyatı dışında fazla bir sorun yaratmıyordu. Nispeten ucuz olan, ısıtma ve enerji üretiminde çevre kirliği yaratmayan doğal gaz, siyasi açıdan en önemli maddeydi. Türkiye'nin 1988 yılında 1.200.000.000 metreküp olan doğal gaz tüketimi, 1999 yılında 13 milyar metreküpe çıkmıştı. Bu rakamın 2010 yılında 50.000.000.000 metreküpe çıkacağı tahmin ediliyor[73].

Özel tankerlerle sıvılaştırılmış petrol gazı formunda gaz (LPG) ithal ediliyordu ama en ekonomik çözüm, gaz üreticisi ülkelerle direkt boru hattı döşenmesiydi. 1999 yılında bu tarz tek boru hattı, 1987'de açılan ve Rusya'dan başlayarak Bulgaristan'dan geçen hattı ama Türkiye'nin doğrudan Rusya'dan gelen bir boru hattına ve gaz sağlayan kaynaklarını çeşitlendirmeye ihtiyacı vardı. Alternatif gaz sağlayıcısı ülkeler İran, Türkmenistan, Mısır ve Irak'tı ama bu ülkelerden başlayacak bir boru hattı döşemek, diğer ülkelerden alınacak geçiş izinlerine bağlıydı ve ayrıca bazı mali sorunlar da yaratıyordu. (Ülkenin İran ya da Irak'a olan bağımlılığın artması beraberinde siyasi problemler getirecekti.) Türkiye uzun süre tartışılan Bakû-Ceyhan Boru Hattıyla ve Türkmenistan'dan başlayacak olan bir başka kıtalar-ötesi gaz boru hattıyla, Hazar Havzası'ndan dünya piyasalarına geçiş yolu sağlamak suretiyle Orta Asya petrol ve gaz endüstrisinin önemli taraflarından biri olmak istiyordu. Bu istekleri yerine gelmese bile, Türkiye'nin kendi ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak için yeni gaz boru hatlarına ihtiyacı vardı.

NOTLAR

1. Rusya'yı Türkiye'nin komşusu olarak düşünürsek bu ifade doğru olmaz. Türkler için bu değişimin en önemli noktası, artık Rusya'nın eskisinden daha zayıf olmasıydı.
2. Maastricht Antlaşması'nın Kasım 1923'te yürürlüğe girmesiyle Avrupa Topluluğu, Avrupa Birliği olarak değişmiştir.
3. Ömür Orhun, "The Uncertainities and Challenges Ahead: A Southern Perspective", *Perceptions (Ankara)*, c. 4, No.1 (1999), s. 30.
4. Bkz., Sabri Sayan, "Turkey, the Changing European Security Environment and the Gulf Crisis", *Middle East Journal*, c. 46 (1992), s. 10-11.
5. Ian O. Lesser, "Bridge or Barrier? Turkey and the West After the Cold War", Graham E. Fuller, *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China* (Boulder, CO, Westview, 1993), s. 102, 129. Tartıştığı konuyu daha sonra yazdığı bir makalede aynntılandırmıştır. "Turkey's Strategic Options", *International Observer* (Rome), c. 34 (1999), s. 82.
6. *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1989.
7. Gareth Winrow, "NATO and the Out-of- Area Issue: The Positions of Turkey and Italy", *Il Politico* (Pavia), c. 58 (1993), s. 640. Bir Türk'ün bakış açısından okumak isterseniz bkz., Gülnur Aybet, "NATO's New Missions", *Perceptions (Ankara)*, c. 4, n. 1 (1999), s. 65-78.
8. Bruce R. Kuniholm, "Turkey and the West", *Foreign Affairs*, c. 70 (1991), s. 40.
9. Dış Politika Enstitütüsü, "Turkey's Foreign Policy Objectives", *Foreign Policy* (Ankara), c. 17, n. 1-2, (1993), s. 3.
10. Paul B. Henze, "Turkey: Toward the Twenty-First Century", Fuller and Lesser bask., *Turkey's New Geopolitics*, s. 2.
11. Ziya Öniş, "Turkey in the Post-Cold War Era: In Search of Identity", *Middle East Journal*, c. 49 (1995), s. 48-9.
12. Meltem Müftüler Baç'tan alıntı, "Turkey's Predicament in the Post-Cold War Era", *Futures*, c. 28 (1996), s. 257. Ayrıca bkz., Kuniholm, "Turkey and the West", s. 34.
13. Ekavi Athanassopoulou, "Ankara's Foreign Policy Objectives after the End of the Cold War: Making Policy in a Changing Environment", *Orient*, c. 36 (1995), s. 278.

14. Aynı yerden alıntı, s. 276.

15. Şükrü Elekdağ, "Two and a Half War Strategy", *Perceptions, (Ankara)*, c. 1, n. 1 (1996), s. 57.

16. 1997 yılında bu rakamlar, Yunanistan için yüzde 4.5, Türkiye için yüzde 4.2 idi. Bkz., *The Military Balance*, 1998/99 (London, Oxford University Press for International Institute of Strategic Studies, 1998), s. 55,67.

17. Kemal Kirişçi, "New Patterns of Turkish Foreign Policy Behaviour", Çiğdem Balım bask., *Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s* (Leiden, Brill, 1995), s. 1, 4.

18. Verilerin alındığı yer, *Country Report, Turkey*, 1st Qtr 1993 (bundan böyle EIU:CRT diye anılacaktır) (London, Economist Intelligence Unit), s. 3. 1990'lar Türk iç politikalarını anlatırken yazarın kullandığı kaynak, Ami Ayalon, *Middle East Contemporary Survey*, 1990 (c.14, Boulder, CO, Westview, 1992) ve diğer baskılar 1991, 1992, 1993, 1994 (c. 15-18). 1995-98 dönemi hakkında detaylı bilgi için, bkz., William Hale, "Turkey's Political Landscape: A Glance at the Past and the Future", *International Observer (Rome)*, c. 34 (1999), s. 31-5. Nicole ve Hugh Pope Özal dönemi hakkında çok önemli bilgiler vermektedirler. Nicole and Hugh Pope, *Turkey Unveiled: Ataturk and After (London, John Murray, 1997)*, böl. 11-13.

19. 1992 yılında Refah Partisi'nden 19 milletvekili ayrılarak Türkeş'in partisine katılmışlardı. Türkeş'in Milliyetçi Çalışma Partisi sonradan Milliyetçi Hareket Partisi olarak isim değiştirmiştir.

20. Detaylar için bkz., Hale, "Turkey's Political Landscape", s. 31 ve Hugh Poulton, "The Turkish State and Democracy", *International Observer (Rome)*, c. 34 (1999), s. 60-1.

21. Bu yasak, 12 Ağustos 1999'da Siyasi Parti Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle kaldırılmıştır. Bu değişiklikle Erbakan, önceden karara bağlanmış beş yıllık ihraç süresini doldurduktan sonra bağımsız milletvekili olarak mecliste görev alabilecekti. Ama bunu yapabileceği şüpheliydi. Erbakan'ın hâlâ Refah Partisi üzerinde etkisi olduğu konusunda güçlü deliller vardı. Ayrıca Kutan'ın parti üzerindeki kontrolü zayıftı.

22. 19. nota bkz.

23. Özellikle Rahşan Ecevit tarafından, bkz., Rahşan Ecevit'le yapılan röportaj, *Milliyet Gazetesi*, 15 Mayıs 1999.

24. Türkiye'nin Körfez Krizi'nden nasıl etkilendiği, Iraklı Kürtler ve Bağdat'la olan ilişkileri hakkında alttaki nota bkz., s. 219-23, 307-11. Türkiye'nin 1990'larda yaşadığı Kürt sorunu hakkında daha fazla bilgi için bkz., David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (London, I.B. Tauris, 1996), böl.20; Robert Olson

bask., *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: Its Impact on Turkey and the Middle East* (Lexington, KY, University of Kentucky, 1996); Michael M. Gunter, *The Kurds and the Future of Turkey* (New York, NY, St Martin's Press, 1997), böl. 3; Kemal Kirişçi ve Gareth Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of Trans-state Ethnic Conflict* (London, Cass, 1997), böl. 5-6; Henri J. Barkey and Graham E. Fuller, *Turkey's Kurdish Question* (Lanham, MD, Rowman and Littlefield, 1998), böl. 3-6, ve "Turkey's Kurdish Question: Critical Turning Points and Missed Opportunities", *Middle East Journal*, c. 51 (1997) ve Philip Robins, "The Overlord State: Turkish Policy and the Kurdish Issue", *International Affairs*, c. 69 (1993).

25. Bkz., Kemal Kirişçi, "Turkey and the Kurdish Safe Haven in Northern Iraq", *Journal of South Asia and Middle Eastern Studies*, c. 19 (1996), s. 21-3; Mahmet Balı Aykan, "Turkey's Policy in Northern Iraq, 1991-95", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996), s. 345-6.

26. Kemal Kirişçi, "The Kurdish Question and Turkish Foreign Policy", Lenora Martin bask., *The Future of Turkish Foreign Policy.*

27. Bkz., Gunter, *The Kurds and the Future of Turkey*, s. 75-7, ve William Hale, "Turkey", *Ami Ayalon, Middle East Contemporary Survey 1993* (c. 17, Boulder, CO, Westview, 1995), s. 678-9, 695, not 22.

28. Bkz., Barkey ve Fuller, "Turkey's Kurdish Question", s. 70. Bu sırada Öcalan'ın Bingöl saldırısı emrini vermediğine dair bazı ipuçları ele geçmişti. Bkz., Gunter, *The Kurds and the Future of Turkey*, s. 78-80. Haziran 1999'daki davasında Öcalan bunu itiraf etmiş ve daha sonra Şemdin Sakık'ın öldürülmesi emrini verdiğini söylemişti. (*Milliyet*, 2 Haziran 1999). Durum böyleyse kendi yandaşları üzerinde fazla kontrol sahibi olmadığı anlaşılıyordu. 1998'de Sakık PKK örgütünden ayrılarak Kuzey Irak'a sığınmıştı. Burada Türk kuvvetlerince yakalanmış ve daha sonra mahkemeye çıkartılmıştı. Mayıs 1999'da erkek kardeşi Arif'le birlikte, Ceza Kanunu'nun 125. maddesi gereğince ölüm cezasına mahkûm edildi.

29. Bkz., Robert Olson, "The Kurdish Question and Turkey's Foreign Policy, 1991-1995: From the Gulf War to the Incursion Into Iraq", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c.19 (1995), s. 20; Barkey ve Fuller, *Turkey's Kurdish Question*, böl. 2-5; Müftüler-Baç, "Turkey's Predicament", s. 261, ve Kirişçi, "Kurdish Question".

30. *Milliyet*, 9 Aralık 1991.

31. HEP, 1997 yılında SHP kimliğiyle milletvekili seçilen kişiler tarafından kurulmuştu. Erdal İnönü bu milletvekillerini 1989 yılında partiden ihraç etti. 1991 seçimleri için SHP'yle geçici bir ittifak kurdular.

32. Henri J. Barkey, "The People's Democracy Party (HADEP): The Travails of a Legal Kurdish Party in Turkey", *Journal of Muslim Minority Affairs*, c. 18 (1998), s. 129-38; Barkey ve Fuller, Turkey's *Kurdish Question*, s. 84-9, ve Gunter , *The Kurds and the Future of Turkey*, s. 73.

33. Öcalan'ın Ekim 1998 - Şubat 1999 arasında yaptığı yolculuk hakkında daha detaylı bilgi için bkz., *Briefing* (Ankara, haftalık), 22 Şubat 1999, s. 20-1.

34. *Milliyet*, 30 Haziran 1999.

35. *Reuters*, 30 Kasım, 5 Aralık 1999 ve *The Independent*, 13 Aralık 1999.

36. Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayınlanan rapor, Mart 1999: bkz., *Briefing*, 15 Mart 1999, s. 17.

37. Güneydoğuda bulunan Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'nin 1999 raporunda boşaltma işlemlerinde 380.000 kişinin yer değiştirdiği belirtiliyor, bununla birlikte asıl rakamın bundan çok daha fazla olduğuna dikkat çekiliyordu. Özel kuruluşlar 3.000.000 "yurt içi mülteci" olduğunu iddia ediyorlardı. Bkz., aynı yer, 21 Haziran 1999, s. 17.

38. Türkiye'deki Hizbullah örgütünün, Lübnan'da bulunan örgütle isim benzerliğinden başka benzerliği yoktur. Çözümlenememiş bazı cinayetler Hizbullah örgütünün kendi içindeki çatışmalardan kaynaklanmış olabilir. 1998 yılında devlet örgüte karşı tavrını alarak, örgüt mensuplarını aramaya başladı. Bkz., Poulton, "Turkish State", s. 59-60; Barkey ve Fuller, *Turkey's Kurdish Question*, s. 73.

39. Olson, "Kurdish Question", s. 23-5. Londra'da bulunan Uluslararası Stratejik Bilimler Enstitüsü bu rakamın 1995 yılında 2.200.000.000 dolar ya da 1984'ten bu yana toplam 16.500.000.000 dolar olduğunu hesaplamıştır. Bkz., "1998 Chart of Armed Conflict", *The Military Balance, 1998/99* (16. nota bkz.).

40. *Turkey Confidential*, (Londra, aylık: artık çıkmıyor) Aralık 1992, s. 5.

41. Poulton, "Turkish State", s. 56, 58 ve Heinz Kramer, "The EU-Turkey Customs Union: Economic Integration amidst Political Turmoil", *Mediterranean Politics*, c. 1 (1996), s. 69.

42. 14. madde Marksist faaliyetleri de yasaklar ama 1991 yılında Ceza Kanunu'ndan 141 ve 142. maddelerin çıkartılmasıyla yaptırım gücü kaybolmuştur. Yukarıya bkz., s. 203.

43. Bkz. Poulton, "Turkish State", s. 57-8, alıntıların yapıldığı yer.

44. Mart 1999'da İnsan Hakları Derneği, 1996 ile 1998 yılları arasında çözümlenememiş cinayetlerin ve düşünce tutuklularının arttığını rapor etmişti. Ama sorgulama veya işkence sırasında ölenlerin sayısında düşüş vardı. Bkz., *Briefing*, 3 Mayıs 1999, s. 12.

45. Aynı yer, 24 Mayıs 1999, s. 10 ve 7 Haziran 1999, s. 4.

46. *Milliyet*, 19 Haziran, 25 Haziran, 13 Ağustos, 30 Ağustos 1999.

47. Aynı yer., 29 Ağustos, 30 Ağustos 1999. Kısmi genel af, halka "yasadışı" söylevlerde bulunan kişiler için geçerli değildi.

48. Ecevit bu durumun doğru olduğuna işaret eden ipuçları vermiştir. Aynı yer, 30 Ağustos, 1999.

49. Yazarın kendi makalesinden, "Foreign Policy and Turkey's Domestic Politics", David Shankland bask., *The Turkish Republic at 75 Years* (Hemingford Grey, Eothen Press, 1999).

50. Bkz., Lesser, "Turkey's Strategic Options", s. 81.

51. Sayarı, "Turkey, the Changing", s. 18-20.

52. Selim Oktar, "The Turkish Foreign Policy Environment: A Public Opinion Perspective", "Türk Dış Politikasının İç Kapsamı" konulu Konferans metni, *The Washington Institute for Near East Policy*, Washington DC, Temmuz 1997, Tablo 14, 19, 20, 23. 1965'te yapılan ankette o zamanlardaki adıyla Batı Almanya, Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra en çok tutulan ülkeydi. Bkz., Ferenc A. Vali, *Bridge across the Bosporus: The Foreign Policy of Turkey* (Baltimore, MD, and London, Johns Hopkins University Press, 1971), s. 107-8.

53. Buna rağmen İslâm taraftarı gazeteler arasında dış politika konusunda önemli çelişkiler bulunmaktadır. Bkz., Sencer Ayata, "Perceptions of International Relations and Turkish Foreign Policy in the Islamist Press", "Türk Dış Politikasının İç Kapsamı" konulu Konferans metni, *The Washington Institute for Near East Policy*, Washington, DC, Temmuz 1997.

54. Bkz., Binnaz Toprak, "Civil Society in Turkey", Augustus R. Norton bask., *Civil Society in the Middle East*, c. 2 (Leiden, Brill, 1995); Nilüfer Göle, "Towards an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey", Metin Heperve Ahmet Evin bask., *Politics in the Third Turkish Republic* (Boulder, CO, Wesrview, 1994), ve Jenny B. White, "Civic Culture and Islam in Urban Turkey", Chris Hann ve Elizabeth Dunn bask., *Civil Society: Challenging Western Models* (London, Routledge, 1996).

55. 1990'ların ortalarına kadar iş çevrelerinde AB ile Gümrük Birliği'ne gidilmesi konusunda görüş farklılıkları vardı. Bkz., Mükerrem Hiç, *Turkey's Customs Union with the European Union: Economic and Political Prospects* (Ebenhausen, Germany, Stiftung Wissenschaft und Politik, 1995), s. 17-19.

56. Başlıca partilerin 1995 ve 1999 seçim programlarına dayanarak yazılmıştır. Yazar 1995 parti seçim programlarının kopyalarını sağlayan Ayşegül Keçeciler'le 1999 programları için Dr. Ali Çakıroğlu'na müteşekkirdir.

57. Fazilet Partisi 1999 seçim programı, s. 17-18.

58. DSP 1995 seçim programı, s. 94-6.

59. DSP 1999 seçim programı, s. 19.

60. MHP 1999 seçim programı, s. 6.

61. Soli Özel, "On Not Being a Lone Wolf: Geography, Domestic Plays, and Turkish Foreign Policy in the Middle East", Geoffrey Kemp ve Janice Gross Stein bask., *Powder Keg in the Middle East: The Struggle for Gulf Security* (Lanham, MD, Rowman and Littlefield, 1995), s. 167-70. Türk dış politikasında ekonomik meselelerin detaylı incelemesi için bkz., William Hale, "Economic Issues in Turkish Foreign Policy", Alan Makovsky ve Sabri Sayan bask., *Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy* (Washington, DC, Washington Institute for Near East Policy, 2000).

62. 1990 verileri *EIU: CRT*, 4th Qtr 1993, s. 3. 1998 verileri için bkz., *Briefing*, 22 Mart 1999, s. 32.

63. *EIU: CRT*, 2nd Qtr 1999, s. 34.

64. Aynı yer, s.5 ve *Briefing*, 8 Mart 1999, s. 36.

65. *EIU: CRT*, 4th Qtr 1994, s. 3 ve 2nd Qtr 1999, s. 5.

66. *Statistical Yearbook of Turkey 1990* (Ankara, State Institute of Statistics, 1991), s. 492-3.

67. *Briefing*, 8 Mart 1999, s.36, 22 Mart 1999, s. 32.

68. *Statistical Yearbook of Turkey 1998* (Ankara, State Institute of Statistics, 1999), s.450-1. Doğrusunu söylemek gerekirse gelenler turist olmaktan ziyade, öğrenci, işadamı ve Türkiye'de çalışan diğer yabancılar gibi ziyaretçiydiler. Buna rağmen bu fark mevcut amaçlar açısından fazla önemli değildi.

69. *Briefing*, 14 Haziran 1999, s. 30, 19 Temmuz 1999, s. 33.

70. Ağustos 1999'da Ecevit Hükümeti önemli bir adım atarak, özelleştirme kapsamını genişletmek ve yabancı firmalarla yaşanacak olan anlaşmazlıklar için uluslararası bir arabulucuya izin vererek anayasayı değiştirdi.

71. Aynı yer., 8 Mart 1999, s. 38.

72. *Statistical Yearbook of Turkey 1998*, s.325, 363. 1998 yılında enerji tüketimi 82.000.000.000 ton yakıta çıkmıştı. Bunun 47.000.000.000 tonu ithal ediliyordu. Bkz., *Briefing*, 15 Şubat 1999, s. 25.

73. *EIU: CRT*, 1st Qtr 1997, s.27; *Briefing*, 26 Temmuz 1999, s. 22.

7
SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA TÜRKİYE VE BATI

1993 yılında Avrupa Birliği (AB) adını alan kurumun ortaya çıkmasıyla, 1970'lerde ve 80'lerde Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'yle ilişkilerini Batı Devletleriyle ilişkilerinden ayırmak mümkün hale geldi. Aynı eğilim 1990'larda da devam etti. Batı Avrupa Devletlerinin politikalarını birbirinden ayırt eden önemli nüanslar olmakla birlikte[1], Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkilerine AB'yle ilişkileri hakimdi ki, bu da bazı rahatsızlıklar yaratıyordu. Diğer yandan, Ankara 1990'larda Washington'la ilişkilerini güçlendirmeye devam etmiştir. İlişkinin özellikle ABD açısından önemi, Türk Hükümeti için yeni problemler yaratmasına ve ABD'yle yeni anlaşmazlıklar doğurmasına rağmen, 1990-91 Körfez Krizi sırasında Türkiye'nin oynadığı rolle artmıştı. Türkiye'yle İsrail arasında, aynı zamanda Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile ittifakını güçlendiren yeni bir antant geliştirilmişti. Türkiye'nin NATO içindeki konumu, AB ülkelerinin bağımsız (ya da en azından yarı bağımsız) savunma yapıları geliştirmeye çalıştıkları ve bu yapının içinde Türkiye'nin alacağı rolün pek açık olmadığı, yeni bir "Avrupa güvenlik yapısı" planıyla güçleşmeye başlamıştı. Son olarak, AB ülkelerinin Türkiye'yi genişleme programlarının içine dahil edip edemeyecekleri sorusunu gündeme getirmeleriyle, Türkiye'nin AB'yle ilişkilerinde sorunlar yaşanmaya başlanmıştı.

Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri

1992 yılında, Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'yle yapmış olduğu Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nın (SEİA) yenilenme zamanı geldiğinde anlaşma sadece bir yıl daha uzatılmıştı. Bunun üzerine Türkiye anlaşmanın süresi üzerinde yeniden görüşmek istemişti ama aslında anlaşma her yıl kendini otomatik olarak yeniliyordu. Bu sırada SEİA'nın asıl konusu olan Türkiye'deki ABD askeri varlığı önem-

li ölçüde azalmıştı. Bu, Soğuk Savaş'ın bitmesi nedeniyle, Amerika Birleşik Devletleri'nin dünya çapında askeri yükümlülüklerini azaltma politikasının bir uzantısıydı. 1994 yılının ortalarında, Türkiye'de daha önce kurulmuş olan on iki ABD askeri üssünün sekizi kapatılmış ya da Türk kuvvetlerine devredilmişti. NATO açısından hayati değer taşıyan ve 1991 Körfez Savaşı sırasında çok kritik bir rol oynayan, Adana yakınlarındaki İncirlik hava üssünün kullanımına devam edildiği halde, 1960'larda bu üslerle ilgili yaşanan gerginlikler artık oldukça azalmıştı. ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askeri yardımlar, kısmen insan hakları ve diğer meseleler yüzünden kongrenin itirazları, ama biraz da artık gerekli olmadığının düşünülmesi sebebiyle önemli ölçüde azaltılmıştı[2].

1990'larda Türkiye'yle Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ittifak, bu iki ülkenin birçok politik alanda ortak çıkarları ve ortak yaklaşımları bulunması sebebiyle oldukça sıkı görünüyordu. Her iki ülke de, Doğu Avrupalı yeni devletlerin NATO'ya (Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti 1999'da katılmışlardır)[3] ve eski Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinin Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na (AGİT), NATO Barış Programı'na ve Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi'ne katılmalarını istiyorlardı. 1990'ların başlarında Amerika Birleşik Devletleri, Orta Asyalı bağımsız yeni devletlere Türkiye'nin demokratik ve liberal ekonomi sisteminin model olarak gösterilebileceği fikrine öncülük etmişti ama bu projenin gerçekleşmesi için gösterilen heves çabuk söndü. Amerika Birleşik Devletleri'yle Türkiye'nin Rusya'ya yaklaşımlarında bazı farklılıklar olsa da, ABD Hükümeti Hazar Havzası'ndan başlayıp, Rus topraklarına uğramadan Türkiye üzerinden dünya piyasalarına uzanacak olan "Doğu-Batı enerji hattı" projesini destekliyordu[4]. Türkiye BM'nin, Amerika Birleşik Devletleri'nin ve NATO'nun 1993-94 yıllarında başlayan Bosna-Hersek harekâtlarına destek vererek aktif rol oynadı. 1998-99 yıllarında Kosova Krizi'nin çıkmasının ardından, Türkiye Dışişleri Bakanı'nın ilk başlarda Sırplara bombalı bir müdahale başlatılması planına pek hevesli olmadığı ama mücadele başladıktan sonra Türkiye'nin bu harekâtlara tam destek verdiğini söylemek mümkün -Türk Hükümetinin bu politikasına Türk kamuoyu tam destek vermişti.

ABD'nin Orta Doğu politikasında Türkiye'ye önemli bir rol sağlaması nedeniyle, her iki taraf içinde 1990-91 Körfez Krizi önemli bir dönüm noktasıydı. Bu noktada, hikâyenin bu kısmı hakkında biraz bilgi vermek gerekiyor[5]. Iraklıların 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmelerinin ardından, Türkiye Orta Doğu'daki çekişmelerden uzak durmayı tercih ettiği eski politikasına geri dönmüş gibiydi[6] ama gelişen olaylar, bir yandan Amerika Birleşik Devletleri, BM ve Batı Devletleriyle ilişkilerini devam ettirirken bir yandan bu politikayı uygulamanın imkânsız olduğunu göstermişti. Saddam Hüseyin'in Kuveyt'ten çekilmeyi reddetmesi ve BM'nin 6 Ağustos 1990 tarihinde Güvenlik Konseyi'nin 661 sayılı kararıyla Irak'a ekonomik ambargo uygulaması, hükümetin acilen yön değiştirmesi gerektiği anlamına geliyordu. Bu sebeple dolayı, Türkiye 8 Ağustos'ta, Irak'la tüm ticari anlaşmaları askıya alacağını ve Irak'ın ihraç ettiği toplam petrolün yarısını taşıyan Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kapatacağını duyurdu. Körfez'de bir savaş çıkacağı iyice belli olduğunda hükümet üç önemli soruyla başbaşa kalmıştı: Birincisi, Körfez'deki birleşmiş kuvvetlere asker gönderip göndermeyeceği; ikincisi, savaş çıkması halinde Türkiye-Irak sınırında Irak'a ikinci bir cephe açıp açmayacağı; üçüncüsüyse, NATO üslerinin bu amaçla kullanılacağının belirtilmediğini dikkate alarak, birleşmiş kuvvetlerin (başta Amerika Birleşik Devletleri) Kuzey Irak'ta bulunan hedeflere saldırmak için İncirlik hava üssünü kullanmalarına izin verip vermeyeceği idi.

Öyle görünüyor ki, bu kararları vermek Turgut Özal'a bağlı olsaydı, her üç soruya da olumlu cevap verecekti[7]. Cumhurbaşkanının siyaset yapma yetkileri anayasayla sınırlamıştı ama Özal, Anavatan Partisi'nin mecliste oluşturduğu çoğunluktan faydalanabiliyordu. Başbakan Yıldırım Akbulut ise Özal'ın vekili gibi hareket eden zayıf bir liderdi. Dünya liderleriyle sürekli temas halinde olan Özal, kriz boyunca Türkiye'nin politikalarını tek elden idare etmeye çalışmıştı. Ama yine de, Türk halkının, ulusal çıkarlarını tehlikeye attığını düşünmedikleri Körfez'de yaşanacak olan savaşa, Türk askerlerinin müdahale etmesine pek istekli olmadığı gerçeğiyle yüzleşmek zorundaydı[8]. Aynı durum meclise de yansımıştı. Süleyman Demirel liderliğindeki DYP'yle Erdal

İnönü başkanlığındaki SHP, Özal'ın etkin politikalarına karşı çıkmışlardı. Daha da önemlisi, Akbulut döneminin Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz liderliğindeki Anavatan Partisi, muhalefeti destekliyordu[9].

Anayasanın 92. maddesine göre, savaş hali ilân edilmesi, Türk askerlerinin yurt dışına gönderilmesi ve yabancı askerlerin Türk topraklarına kabul edilmesi özel bir kararla meclisten geçmesi gerektiği için, bu muhalefet Özal açısından önemliydi[10]. Meclis kapalı olsaydı, sadece Türkiye'ye bir başka devlet tarafından "ani **bir silahlı saldırı**" yapılması durumunda Özal, "**Türk Silahlı Kuvvetleri'ni** kullanmaya" karar verebilirdi. Akbulut, 12 Ağustos 1990'da bu yetkileri kullanmak için meclisi yeniden topladı ama kendi partisinden gelen muhalefet doğrultusunda hükümet, bu yetkilerin ancak Türkiye'ye doğrudan bir saldırı olması halinde kullanılmasına karar verdi. Aslında bu kararla meclis, ancak yaz tatili döneminde cumhurbaşkanının kullanabileceği yetkiler kadarını kendisine tanımış oluyordu. Meclis 5 Eylül'de tekrar toplandığında, Akbulut yeniden Türk askerlerinin yurt dışına gönderilmesi ya da yabancı askerlerin Türkiye'ye kabul edilmesini teklif etti. Meclis hükümete savaş ilân etme hakkı vermemekle birlikte bu defa teklifi kabul etti (çoğu modern savaş ilân edilmeden başladığı için aslında bu gereksiz bir kısıtlamaydı). Bu aşamada Türk askerlerinin Körfez Savaşı'na katılmalarına karşı açık bir muhalefet yapılıyordu. İstifaların doğrudan Özal'ın Körfez Krizi politikalarıyla ilgili olup olmadığı belli olmamakla birlikte üst üste verilen istifalar bu karşı koyuşu belli ediyordu. İlk önce 12 Ekim'de dışişleri bakanı Ali Bozer, daha sonra savunma bakanı Safa Giray ve son olarak, 3 Aralık 1990'da Genel Kurmay başkanı Orgeneral Necip Torumtay istifa etmişlerdi[11]. Körfez'de hava savaşları başlarken, meclis 17 Ocak 1991'de aldığı bir son dakika kararıyla hükümete, birleşik hava kuvvetlerinin Irak'a saldırmak amacıyla İncirlik hava üssünü kullanma yetkisi verdi[12].

Bu sırada, Türkiye NATO'dan, Irak'ın saldırısına uğraması durumunda diğer NATO güçlerinin yardıma geleceğine dair garanti almaya çalışıyordu. 12 Ağustos 1990'da yapılan bir toplantıyla NATO bunu prensipte kabul etti ve 2 Ocak 1991'de Almanya, İtalya ve Belçika'nın Türkiye'ye 40 adet uçak göndereceğini duyurdu. Fakat gönderilen uçak-

ların çoğu eski araçlardı ve İngiltere'yle Fransa hariç Türkiye'nin Avrupalı müttefiklerinin gönülsüz olduğunu gösteriyordu. Bu yapılan Turgut Özal'ın, özellikle Almanya'ya ağır bir dille saldırarak, güvenilmez müttefikler suçlamasında bulunmasına neden olmuştu[13]. Daha kuvvetli olan ABD, İngiliz ve Fransız birlikleri her halükarda İncirlik'te bulundukları ve Saddam'ın saldırması halinde Türkiye'yi kesinlikle savunacakları için, NATO varlığının bir fark yaratıp yaratmadığı belirsizdir. Bununla birlikte ABD, Türkiye'nin yetersiz füze savunma sistemlerine takviye amacıyla İncirlik'e Patriot füzeleri göndermişti.

1991 yılının Ocak-Şubat aylarında Irak'a karşı savaş şiddetle devam ederken, İncirlik'ten kalkarak düzenli sortiler yapan birleşik hava kuvvetleri, Kuzey Irak'taki hedeflere saldıran müttefikler için çok önemliydi. Genelkurmay Başkanı'nın böylesi bir olasılığın zayıf olduğunu söylemesine karşın, Irak'tan gelecek olası bir kara saldırısına karşı, savaş başlamadan önce Irak sınırında bulunan Türk askerlerinin sayısı hava desteği ve zırh takviyesi yapılarak 120.000'e çıkartılmıştı[14]. Bu takviye birlikler Kuzey Irak'ta, birleşik kuvvetlere karşı güneyde kullanılabilecek yaklaşık sekiz birliğin yerini saptamıştı. Turgut Özal, Irak'ın parçalanması durumunda, Musul ve Kerkük'ü ele geçirmek amacıyla Türk kuvvetlerinin Kuzey Irak'a müdahale etmesi gerektiğini savunmuş olsa da, gerek siyasi gerekse askeri gerekçelerle Türk komutanları karşı çıkmışlar ve bu fikirden vazgeçilmişti[15]. Böylece Türkiye bu krizin içinden tek bir kurşun atmadan ve aynı zamanda müttefiklerinin yanında yer alarak çıkmış oldu.

Turgut Özal, Türkiye'nin sağladığı bu katkıların hafife alınmaması gerektiğine dikkat çekerek, 2 Mart 1991'de televizyondan yaptığı bir konuşmada "**ülkemiz bir imtihandan muzaffer olarak geçmiş ve dünyaya güvenilir bir ülke olduğunu kanıtlamıştır**" ifadesini kullanmıştı[16]. Bundan kısa bir süre sonra Saddam Hüseyin'in Kuzey Irak'taki Kürt ayaklanmalarını vahşi bir şekilde bastırması üzerine olaylar kötüleşti. Yaklaşık 500.000 perişan sığınmacı Türkiye sınırına, bundan daha da fazlası Irak-İran sınırına kaçtı. Bu sığınmacıların varlığı Türkiye'yi beklenmedik bir ikileme sürüklemişti. Bir yandan, her gece televizyonda gösterilen çaresiz sığınmacılara yardım etmekten geri duru-

lamazken, diğer yandan çok sayıda sığınmacıya belirsiz bir süre boyunca bakmak zorunda kalınacağı ve Türkiye'deki Kürt meselesini daha da kötü bir hale getirebileceği için bu kişilerin (1988'den önce gelenlerin yaptığı gibi) Türk topraklarına yerleşmelerine pek sıcak bakmıyordu. Özal, 7 Nisan'da, BM'in Kuzey Irak'ta sığınmacıların dönebileceği bir "**güvenlikli bölgenin**" denetimini eline almasını teklif etti. İngiliz ve ABD Hükümetleri bu fikri benimsediler. BM Güvenlik Konseyi'nin, 5 Nisan 1991'de aldığı 688 sayılı kararla, uluslararası kuvvetlerin yaklaşık 20.000 askeri Irak sınırına yakın olan Silopi'ye operasyonu desteklemek üzere konuşlandırıldı. "**Huzur Operasyonu**" sonucunda sığınmacıların neredeyse tamamı Mayıs ayı sonunda Irak'a dönmüşlerdi. Eylül 1991'de kara kuvvetleri Silopi'den çekilmişti, ama İncirlik'te üslenen ABD, İngiliz ve Fransız birlikleri Irak'ta 36. paralelin kuzeyinde uçuşa yasak bölgeyi koruyarak, Saddam kuvvetlerini "**güvenlikli bölgeden**" uzak tuttular[17]. "**Huzur Operasyonu**" emri (özellikle İncirlik üssünün NATO dışı operasyon için kullandırılması) her altı ayda bir Türk meclisiyle birlikte yenilenmesi gerektiği için, bu batı politikalarını Türkiye'nin işbirliğine bağımlı kılıyordu[18].

Turgut Özal'ın Körfez Savaşı birliklerini desteklemesinin en büyük nedeni, Batılı Devletlerin, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nin gözünde Türkiye'nin stratejik öneminin artmasıydı. Türkiye'nin Orta Doğu ilişkilerine yapacağı etkiler ikinci sırada geliyordu. Böylece, Sovyet tehdidinin bitmesine rağmen, Batı Devletlerine Türkiye'yle ittifak yapmanın mutlaka gerekli olduğunu gösterme fırsatını yakalamış oldu. Aslında batıya Türkiye'nin ne derece değerli olduğunu yeniden göstermek istiyordu. "**Huzur Operasyonu'nun**" Türkiye'nin desteği sayesinde başarıya ulaşmış olması sebebiyle Amerika Birleşik Devletleri için Özal gerçekten başarılıydı. İran'ın öncülük ettiği radikal İslâm'a Türkiye'nin karşı çıkması ve Orta Asya'da batı çıkarlarını desteklemek Özal'ın oynayabileceği diğer kartlardı. Buna rağmen, Saddam Hüseyin'in yenilgisine Türkiye'nin katkı sağlaması nedeniyle Avrupa ülkelerinin Türkiye'nin AB'ye girmesini destekleyeceklerini düşünmek fazla iyimser bir bakış açısıydı. Türkiye'nin AB'ye girmesi çözümlenemeyen birtakım sorunlar doğurmuştu ve birçok Avrupa ülkesi (başta Al-

manya) Orta Doğu güvenliğini dış politika gündemlerinde baş sıraya yerleştirmiş gibi görünmüyorlardı[19]. Özal ayrıca Saddam Hüseyin'in düşmesiyle Irak'ta göreve gelecek demokratik bir rejim sayesinde Kürtlerle uzlaşma sağlanabileceğine, ülkenin kuzeyinde yeniden Bağdat'ın kontrol sağlayacağına ve PKK'nın bu bölgeleri Türkiye'ye saldırmak için bir üs olarak kullanmayacağını ümit ediyordu. Iraklılar Kuveyt'ten dışarı çıkartıldıktan sonra, Saddam Hüseyin'i devireceği ümidiyle başkan Bush'u Bağdat'a ilerlemeye ve Irak'taki Kürt isyanını desteklemeye iknâ etmeye çalıştı[20]. Özal'ın bu konudaki ümitleri de boşa gitti. Türkiye için yeterince külfetli olan ekonomik yaptırımlara rağmen, Saddam Hüseyin ülkenin büyük bir kesiminde idaresini devam ettirdi. Kürtlerle bir uzlaşma sağlanamamış ve batı kuvvetleri Irak'ın kuzeyinde, PKK'yı zayıflatacağına daha da güçlendiren bir iktidar boşluğu yaratmışlardı.

Özal'ın kriz politikasının, Bağdat Paktı'nın bozulmasından bu yana, Türkiye'nin ilk defa Orta Doğu'ya karışmama politikalarından vazgeçtiği önemli bir dönüm noktası olduğu tartışılmaktadır[21]. Özal bu fikri, "**kanaatim şudur ki, Türkiye eski pasif ve kararsız politikalarını bırakmalı ve aktif bir dış politika uygulamaya başlamalıdır. Bu çağrıda bulunmamın sebebi Orta Doğu'da güçlü bir devlet olmamızdır**" diyerek yüreklendirmeye çalışmıştı[22]. Körfez devletleri ve Türkiye arasında askeri ve ekonomik işbirliği yapılması sayesinde, savaştan sonra Körfez'de kalıcı bir güvenlik sağlanacağını ümit ediyordu. Ama körfez ülkeleri, başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere Batı Devletlerince üstlenilen bu görevi gerçekleştirmeyecek kadar zayıftı[23].

Bir başka görüşse, Türkiye'nin kriz dönemi politikalarının, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle dostane ilişkiler sürdürürken bir yandan da Batı İttifakına üye olmasına özen gösteren eski yaklaşımlardan türemediğini savunmaktadır. Ayrıca Özal'ın, adeta tek başına aldığı kararlarla, Körfez kara kuvvetlerine Türk askerlerinin katılması ve Irak'a ikinci bir cephe açılması gibi istekleri gerçekleşmemiştir[24]. Aslında Türk politikası Özal'ın tutkularıyla, halkın, meclisin ve ordunun itirazlarının karışımından oluşan bir uzlaşma politikasıydı. Irak'a koyulan ticaret ambargosuyla Kerkük-Yumurtalık boru hattının kapatılması, şimdiye

dek Orta Doğu ülkeleriyle ekonomik bağlarını koruyabilmiş olan Türkiye için önemli bir adımdı. Yine de bu yaptırımlar kaçınılmazdı. Türkiye, BM ve Batı Devletleriyle olan ilişkilerine ciddi bir zarar vermeden BM Güvenlik Konseyi kararına karşı çıkamazdı. Benzer şekilde birleşik kuvvetlerin Irak'a yapılacak operasyonlarda İncirlik hava üssünü kullanmalarına izin vermemek, Özal'ın Soğuk Savaş sonrası dönemde de Türkiye'nin değerli bir müttefik olduğu iddialarına zarar verecekti. Belki de Türk politikasındaki en önemli değişiklik, Ankara'nın daha önceden ilişki kurmaktan kaçındığı Iraklı Kürtlere Kuzey Irak'ta "güvenlikli bölge" sağlanmasını desteklemek ve Irak'ın bölünmesine yeşil ışık yakmaktı. Ama yine de bu tutum, önceden planlamış bir stratejinin parçası olarak değil, beklenmedik bir olay karşısında ortaya çıkan çözüm olarak nitelendirilebilir.

Özal bu diplomasiyi uygularken ne düşünmüş olursa olsun, "Huzur Operasyonu" Washington'a Türklerle iyi ilişkiler yürütmenin önemli olduğunu gösterdiği bununla birlikte, iki ülke arasında yeni anlaşmazlıklara neden olduğu için, Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri ilişkilerinde kalıcı bir etkisi olmuştu. Irak'a getirilen ticari yaptırımların Türk ekonomisine maliyeti ağır olmuştu. Irak daha önceden Türkiye'nin önemli ticaret ortaklarından biriydi ve Irak'la yapılan ticaretin kesilmesi Türk ekonomisine yılda yaklaşık 2.000.000.000 dolar zarar getiriyordu[25]. 1991'de başta Kuveyt ve Suudi Arabistan'dan gelen yaklaşık 2.200.000.000 dolar tutarındaki özel ödemelerle bu açık kapatılmıştı. Ama 1992 yılında yaklaşık 900.000.000 dolara düşen bu ödemeler, sonradan tamamen kesilmişti[26]. Türkiye'nin daha sonradan Saddam Hüseyin'in BM şartlarına riayet ettiğini ileri sürerek, yaptırımların kaldırılmasını istemesi şaşırtıcı olmamıştır.

Daha da kritik olan, "Huzur Operasyonu"na verilen desteğin sürdürülmesi konusunun Türkiye'de tartışma yaratmasıydı. Bunu ilk olarak Özal teklif etmiş olmasına rağmen, özellikle Kasım 1991'de Süleyman Demirel'in yeniden iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'de operasyonun amaçları hakkında duyulan şüpheler su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nin bu özel kuvveti Orta Doğu'da Türkiye'nin hiçbir denetimi olmayan başka operasyonlar için kullanmasın-

dan, ya da batılıların bağımsız bir Kürt devleti kurma yolundaki planın bir parçası olmasından kuşku duyuluyordu. Daha da kötüsü tüm bunlar, Batı Devletlerinin 1920 Sèvr Antlaşması'yla yapmaya çalıştıkları gibi, Türkiye'yi parçalara ayırmak istedikleri kuşkularını taşıyan bir "**Sèvr sendromuna**" dönüştü. Nisan 1993'te Özal'ın vefatının ardından cumhurbaşkanı olan Demirel, Sèvr Antlaşması'na atıfta bulunmuş ve Türkiye'nin iç siyasi sistemini demokratikleştirme yolunda ne denli gayret gösterirse göstersin, asla batının desteğini kazanamayacağını iddia etmişti[27]. Bu serzeniş insan hakları konusundaki gerekli gelişmelerin yapılmamasına bir mazeret olmakla birlikte, yurt içindeki milliyetçilerin desteğini kazanmayı da başarmıştı.

Tartışmanın diğer tarafında "**Huzur Operasyonu'nun**" devam etmesi için gösterilen nedenler yeterince açıktı. Türkiye ABD'nin Orta Doğu politikasına karşı koyacak güçte değildi ve ayrıca "**Huzur Operasyonu**" kuvvetleri Türkiye'de bulunduğu müddetçe Türkiye en azından bu gücün nasıl kullanıldığına dair manivela bilgisi sahibi oluyordu. Bunun dışında, operasyonun sona erdirilmesi halinde, Saddam Kuzey Irak'ta bulunan Kürtlere bir saldırı düzenleyebilir, bu da 1991 yılında operasyonun başlama nedeni olan yeni bir mülteci akınına yol açabilirdi. Saddam Hüseyin'in Türkiye'ye yönelik bir saldırı başlatması durumunda operasyonun sağladığı koruma da gayet açıktı. Bu şartlar altında ABD'li meslektaşlarıyla yakın ilişkiler sürdüren Türk ordusu yetkilileri "**Huzur Operasyonu'nun**" devam etmesi taraftarıydılar. Türkiye dışişleri bakanlığı, Kuzey Irak'ta devam eden istikrarsızlığın operasyonun devam etmesini gerekli kıldığı görüşünü paylaşıyordu. Bu sebeple devlet yetkilileri arasında, operasyonun devam etmesinin sağlayacağı faydalar yanında, olası zararlarının gözardı edilmesi gerektiği görüşü hakimdi. Muhalefette bulundukları müddetçe operasyona karşı çıkan Süleyman Demirel ve Erdal İnönü, 1991'de iktidara geldikten sonra bunun gerekliliğini kabul ettiler. Daha sonra başbakan olan Tansu Çiller ve Bülent Ecevit de aynı yolu takip etmişlerdi[28].

1996-97 Erbakan-Çiller Hükümeti döneminde Türk-ABD ilişkileri tarihindeki en büyük sınavdan geçiyordu. Erbakan 1994 yılında "**Huzur Operasyonu'nu**" "**İkinci Sèvr**" olarak nitelendirerek, destek verilmesi-

ne karşı çıkmış ve batının Müslüman ülkeleri bölmek için hazırladığı bir plan olduğunu söylemişti. Buna rağmen iktidara gelir gelmez, gerek ordunun gerekse koalisyon ortağı ve dışişleri bakanı Tansu Çiller'in baskılarıyla tutumunu tersine çevirmişti. Dolayısıyla hükümet Temmuz 1996'da kararını yenileyerek operasyonun yıl sonuna kadar devam etmesini kabul etti. Aralık 1996'da konu yeniden gündeme geldiğinde, hükümetin yaptığı bazı değişikliklerle beraber operasyonun süresi yeniden uzatıldı ve 1997 yılından itibaren operasyonun adı **"Kuzey Keşif Gücü"** olarak değiştirildi[29]. Bu sırada Erbakan'ın diğer dış politika görüşleri -Amerika Birleşik Devletleri'nin Orta Doğu'da en sevmediği iki ülke olan Libya ve İran'la ilişki kurma girişimleri- ABD'yi ciddi derecede rahatsız etmiş ve ABD politikacılarının başına dert olmuştu. ABD eski Ankara Büyükelçisi Morton Ambramowitz, Ağustos 1996'da şu soruyu sormuştu: "**Kendine hakim olmaya çalıştığı halde, tamamen NATO karşıtı, tamamen Sami toplumları karşıtı ve tamamen İslâm taraftarı olan bir adam tarafından yönetilen bir NATO müttefikiyle nasıl anlaşabilirsiniz?**"[30]

Erbakan-Çiller Hükümeti Haziran 1997'de iktidardan indirildikten sonra, bazı temel sorunlar yerinde kalmakla birlikte Türk-ABD ilişkileri daha normal bir hale gelmişti. Bunlardan en önemlisi, Irak'ta kurulacak olan Kürt siyasi varlığının statüsüydü. 1992'de Saddam Hüseyin Hükümeti ve Irak'ta bulunan iki önemli grupla -Mesut Barzani liderliğindeki KDP ve Celal Talabani liderliğindeki KYB-sürdürülen görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, bölgesel meclis seçimleri yapılmış ve iki lider "**federal bir** devlet" içinde iktidarı paylaşmayı kabul etmişlerdi. Bağımsız bir Kürdistan devletinin tohumlarının atılmasına engel olmak isteyen Türkiye buna şiddetle karşı çıkmıştı. Yine de, ilerideki bölümlerde değineceğimiz gibi, Ankara Iraklı Kürt liderlerle diyalog geliştirmişti.

Bu sırada, ABD'nin Irak Kürtleri politikası, Türk-ABD ilişkilerinde önemli etkiler yaratmaya devam ediyordu. 1994-96 yılları arasında Barzani'yle Talabani arasındaki antant bir iç savaşa dönüşünce, Kürt bağımsızlığına uluslararasından gelen destek zayıflamış ve Türklerin işi biraz olsun kolaylaşmıştı[31]. ABD yetkilileri savaşan iki Kürt grubun

temsilcilerini 1995 yılının Ağustos-Eylül aylarında barış görüşmeleri için Dublin'de bir araya getirmeyi başardılar. Görüşmeler sonucunda uzlaşmaya varılmamıştı ama görüşmelere gözlemci gönderen Türkiye, konuyla ilgili kaygılarını dünyaya duyurabilmekten hoşnut kalmıştı. Bu sırada ABD, Türkiye'nin Kuzey Irak'a üst üste yaptığı saldırıları görmezden geliyordu. Ağustos 1996'da Iraklı Kürt liderler arasında sivil savaş yeniden başladı. Mesut Barzani rakibine karşı Saddam Hüseyin'le ittifak kurmuştu[32]. Clinton yönetiminin Saddam Hüseyin'e karşı birleşmiş bir Irak muhalefeti kurma girişiminin bir parçası olarak Eylül 1998'de, ABD yeniden tarafları uzlaştırma arayışı içine girdi. Washington'da yapılan görüşmelerde Kürt gruplar 1992 anlaşmasını yenilemeyi kabul ettiler ama Türkiye buna derhal karşı çıktı. Sonuç olarak, Barzani ve Talabani ikinci kez görüşmek için Ankara'da bir araya getirildiler ve Türkiye'nin Kuzey Irak'ta PKK'ya karşı askeri operasyon yapmalarını kabul ettiler. Bununla birlikte Türkiye'ye, Washington anlaşmasıyla kurulacak "**federasyon**" devletinin Irak'ın toprak bütünlüğüne zarar gelecek şekilde oluşturulamayacağının garantisi verildi[33].

Böylece, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri bu meselede anlaşmış gibiydiler. Washington Türkiye'nin çıkarlarını anlamış, Türkiye'yse "**Kuzey Keşif Operasyonu'nda**" aldığı rol sayesinde ABD'nin politikalarını etkileyebileceğinin farkına varmıştı. Kürt sorunu üzerindeki bu Türk-ABD uzlaşması, ABD Merkezi Haberalma Örgütü (CIA) ve dışişleri bakanlığının, Şubat 1999'da Abdullah Öcalan'ın yakalanmasında Türkiye'ye yaptığı yardımlarla pekişmişti[34]. Birkaç ay sonra Ağustos 1999'da İzmit'te meydana gelen depremin ardından ABD Hükümetiyle halkının yaptığı yardımlar Türkiye'de takdir görmüş ve Türk-ABD ilişkilerinin sadece hükümetler arası bir ilişki olmakla kalmayıp, iki ülke insanını bir araya getirdiğini göstermişti[35]. Bu anlayış, 1999 yılının son aylarında, Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupalı liderleri Türkiye'yi AB'ye almaları yolunda teşvik etmesiyle kuvvetlenmişti. Başkan Clinton Kasım ayında AGİT zirvesi dolayısıyla ziyaret edeceği İstanbul'a, başbakan Bülent Ecevit'le insan hakları ve diğer konularda görüşmek için üç gün önceden gelmiş ve Türk meclisine hitap etmişti (Rauf Denktaş sayılmazsa bunu yapan ilk devlet başkanıdır). Başkan

Clinton eşi ve kızıyla birlikte depremzedeleri çadırlarında ziyaret etmiş ve çoğu Türk politikacısının genelde asık yüzlü ve soğuk tavrının tersine, resmi olmayan sempatik tavırlarıyla dikkat çekmişti[36]. Böylece, 1990'ların sonunda Türk-ABD ilişkileri 1950'lerden beri olmadığı kadar sıcak bir ilişkiye dönüşmüş ve halktan destek görür olmuştu.

Elbette Türk-ABD ilişkilerinin gelişmesi Türkiye'nin ABD'de eleştirilmediği anlamına gelmiyordu. Ama tartışmaların şekli değişmiş, kongredeki etnik lobi politikaları yerlerini insan hakları ve Kürt sorunu gibi daha geniş konulara bırakmıştı. 1990 yılı başında Senatör Robert Dole, 24 Nisan'ın "**1915-23 Ermeni soykırımını ulusal anma günü**"[37] olarak ilân edilmesini teklif etmiş ama bu teklif Senato'dan geçememişti. O günden sonra bu konu bir kenara bırakılmıştır. Ama 1995 yılında Türkiye'ye yapılacak yardım kongrede tartışılırken, insan hakları ve Kıbrıs meselesinde bir çözüme ulaşılana dek toplam yardımın yüzde 10'unu geçici olarak askıya alan bir koşul ilâve edildi. Başkan Clinton yardımı bu şekliyle imzalayınca yönetimin şartları kabul ettiği anlaşılmış oldu. Daha sonra Kongre'deki muhalefet Türkiye'yi ABD saldırı helikopterleri alma planlarından vazgeçmeye zorladı. Bu sırada, Türkiye'nin ödemesini yaptığı savaş gemilerinin gönderilmesi ertelenmişti. ABD askeri yardımlarının kesilmesi bir uyuşmazlığa sebep olmuştu[38]. İlişkilerdeki bu değişiklik, 24 Nisan 1999'da başkan Clinton'ın ABD Ermeni heyetine gönderdiği ve içinde "**soykırım**" gibi kelimelerin geçtiği mesaja yansımıştı. Daha önceki yıllarda şiddetli bir karşılık vermesi beklenen Türkiye bu defa, dışişleri bakanlığının "**ciddiye alınmaması gereken bir iç mesaj**" şeklindeki açıklamasıyla cevap vermişti[39]. Artık her iki taraf da olgun ve aklı başında ilkelerle hareket ediyorlardı.

Türkiye, NATO ve Avrupa Güvenliği

Amerika Birleşik Devletleri'yle kurduğu iki taraflı bağların yanı sıra, Türkiye'nin üyesi bulunduğu en önemli batı kurumu olan ve antlaşma haklarından yararlandığı NATO, batıyla kurduğu bağların önemli bir bölümünü oluşturmaya devam ediyordu. Türkiye zaman zaman Sovyetler Birliği artık ortadan kalktığı için, NATO'nun güvenlik taah-

hütlerini yerine getirip getirmeyeceği konusunda kuşkularını dile getiriyordu. Bir örnek vermek gerekirse, 1996 yılında Şükrü Elekdağ, "**Artık Türkiye'nin NATO ortak savunmasından faydalanacağına güvenmemek gerekir. Bundan sonra Türkiye kendi güvenliğine yönelik her tehditle kendi ulusal vasıtalarıyla savaşmak zorundadır**" şeklinde konuşmuştu[40]. Avrupalı pek çok NATO üyesinin, Körfez Savaşı sırasında Türkiye'nin savunma çağrılarına kayıtsız kalmalarıyla bu iddia biraz daha güçlensede hala tüm dünya için geçerli değildi. Çoğunlukla Türk yorumcular NATO'nun Türkiye için ve Türkiye'nin NATO için ne denli değerli olduğunu vurgulamaya devam ediyorlardı. NATO tarafında da aynı görüş teyit edilmişti: NATO Genel Sekreteri Javier Solana 1996'da "**Hızla değişen bir dünyada, Türkiye'nin ittifak ortaklığı her zamankinden daha hayati öneme sahiptir**" demişti[41].

1990'larda Türkiye'nin Batı İttifakındaki yerini gölgeleyen en önemli etken, AB'nin NATO'dan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden bağımsız, kendi güvenlik yapılarını oluşturma planlarıydı. Türkiye açısından bu durumun yarattığı tehlike, bir AB üyesi olmadığı için Avrupa güvenlik yapısının dışında kalması ya da AB'nin kendi içinde de olduğu gibi "**yarı içerde, yarı dışarıda**" kalması ihtimaliydi. Ne yazık ki, bu konu basında ve parlamentoda yeterince tartışılmamış, küçük bir grup profesör arasında yapılan tartışmalarla sınırlı kalmıştı. Ama Türkiye'nin Batı Devletleriyle ilişkileri açısından çok önemli bir konuydu.

1991 Maastricht Antlaşması uyarınca, AB ülkeleri "**Birliğin gelişmesini sağlayan parçalardan biri olarak**" kendi "**savunma sistemlerini**" geliştirme görevini üstlenmişlerdi[42]. Bunun için kullanılacak vasıta, kurulduğu 1954 yılından bu yana sönük kalan Batı Avrupa Birliği'ydi (BAB). BAB'nin alacağı rol, "**Atlantik İttifakı'nın Avrupa ayağını güçlendirmek ve ortak bir Avrupa savunma politikası yaratmak**tı"[43]. Fransa'yla Almanya bu yapının içinde NATO'dan ayrı olarak "**Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği**" (AGSK) kurulmasını teklif etti[44]. Norveç, İzlanda ve Türkiye AB üyesi olmamakla birlikte NATO üyesi olmaları sebebiyle 1962 yılında BAB yarı üyesi olmuşlardı[45]. Bu uygulamadan Türkiye'nin en büyük şikayeti, BAB'nin askeri faaliyetlerine katıldığı ve BAB Konseyi'nde bir koltuk (veto hakkı yoktu) sahi-

bi olduğu halde, BAB'nin faaliyetlerine doğrudan etkisi olan AB kararlarının dışında tutulmasıydı[46]. Artık muhalefet koltuğunda oturan, eski dışişleri bakanı Kamran İnan, Haziran 1996'da şu soruyu sormuştu: "**BAB'nin Türkiye'yi savunacağının bir garantisi yoksa, neden Türkiye Avrupa savunmasına katkıda bulunsun?**"[47] Aslına bakılacak olursa, kritik savunma kararları hâlâ, Türkiye'nin de tam olarak katıldığı NATO Konseyi'nde alınıyordu ve bu sebeple BAB konuşmaların yapıldığı bir yerden öteye gidemiyordu. Yine de ileride AB çatısı altında oluşabilecek güvenlik yapılarının dışında kalabilecekleri düşüncesi Türklerin huzurunu kaçırıyordu. Daha geniş ele alırsak, Türkiye'nin bu duruma içerlemesinin psikolojik sebepleri de olabilir -Batı Avrupalılar AB'de olduğu gibi Türklere uzak akrabaları gibi davranıyor, Avrupa bahçesine kabul ediyor ama evden içeri sokmuyorlardı. Stephen Larrabee,[48] en azından ara dönem süresince Türkiye'nin AB'ye kabul edilmeden BAB'ye alınmasıyla bu soruna basit bir çözüm getirilebileceğini ileri sürmüştü. Ama AB üyeleri, nihai hedefleri olan BAB'yi AB'ye katma projesinin gerçekleşmesini imkânsız hale getireceği gerekçesiyle bunu kabul etmemişlerdi.

Türkiye'nin şikâyetlerine karşılık, BAB'ye yarı üye olmanın pratikte tam üye olmaktan farklı olmadığı ileri sürülüyordu[49]. Türk yetkilileri BAB askeri planlamalarına tam olarak iştirak ediyorlar, Türk diplomatlar BAB büyükelçilerinin iki haftada bir gerçekleştirdikleri toplantılara katılıyorlar ve milletvekilleri yılda iki kez toplanan BAB Meclisi'ne katılıyorlardı[50]. NATO'yla BAB ilişkisi de (dolayısıyla Türkiye'nin durumu) karmaşık bir ilişkiydi. Haziran 1996'da Berlin'de yapılan bir NATO Konsey toplantısında, NATO'ya ayrılan güçlerin BAB tarafından yönetilen operasyonlara katılabileceği çok uluslu Birleşmiş Görev Gücü oluşumu kabul edildi. Berlin'de gerçekleştirilen toplantıda bununla birlikte, AGSK kavramının NATO dahilinde geliştirilmesine karar verildi. Kasım 1997'de duyurulan BAB Bakanlar Deklarasyonu'nda "**Türkiye'nin NATO güçleri kullanılarak gerçekleştirilecek BAB operasyonlarına (çok uluslu oluşumlar dahil) karar verme yetkisi ve tam katılım hakkı olduğu**" açıklığa kavuşturuldu[51]. Ama dönemin dışişleri bakanı Tansu Çiller, buna cevaben bir beyanat vererek Türkiye'nin

bu tür operasyonlarda NATO güçlerinin kullanılmasını veto edebileceğini duyurdu[52].

Bir Avrupa oluşumunun NATO'nun yerine geçmesi ya da NATO'dan bağımsız çalışması fikri genelde münakaşa yaratıyordu. 1991 yılında NATO genel sekreteri Manfred Wörner, "**gerçekçi olmalı ve doğmakta olan Avrupa Siyasal Birliği'nin ya da BAB'nin yakın gelecekte ABD/NATO yardımı olmaksızın savunma yeterliğine sahip olamayacağını idrak etmeliyiz**" demişti[53]. 1990'larda eski Yugoslavya'da yaşanan tecrübeler bu öneriyi doğrulamıştı. AB üyeleri ortak bir dış politika geliştirememişler ve askeri müdahaleler BAB değil BM ya da NATO himayesinde gerçekleşmişti. 1999 yılında Sırplara karşı başlatılan bombalı müdahaleler dikkati çekecek derecede ABD hava kuvvetlerine bağımlıydı. Heinz Kramer'ın da belirttiği gibi, BAB'nin yöneteceği operasyonlarda kullanılması öngörülen NATO güçleri aslında ABD'ye aittiler ve bu da BAB'nin kendi başına hareket edebilmesini oldukça kısıtlıyordu[54].

Yine de 1990'ların sonlarında AB devlet liderleri, AGSK kavramını geliştirmeye kararlı görünüyorlardı. Aralık 1998'de St. Malo'da düzenledikleri bir toplantıda İngiliz ve Fransız başbakanlar, asıl amaçlarının "**NATO'nun önemini artırmak**" olduğunu belirtmekle beraber AB'yi "**özerk hareket etme kapasitesini ve bunun için gerekli olan vasıtaları geliştirmeye**" çağırmışlardı[55]. Bununla birlikte BAB'nin er geç AB'ye dahil edilmesi gerektiği konusunda anlaştılar[56]. 23-24 Nisan 1999'da, ittifakın ellinci yıldönümünde Washington'da yapılan NATO Konferansı'nda bu meydan okuma ele alındı. En kritik sorulardan biri, AGSK projesinin sonucunda BAB'ye otomatik olarak NATO güçlerini kullanma yetkisi verilip verilmeyeceğiydi. Türklere göre bunun kabul edilmesi durumunda, Türkiye alınacak kararlarının dışında tutulacaktı. Cumhurbaşkanı Demirel, Washington'da bunun kabul edilmesi "**Türkiye'yi tüm Avrupa karar verme mekanizmalarının dışına itmekle aynı manaya gelecek ve Türkleri, kendilerine katılma hakkı tanınmadan alınan kararlar doğrultusunda ölmeleri beklenen askerler durumuna sokacaktır**" iddiasında bulunmuştu[57]. Amerika Birleşik Devletleri'nin bu görüşü benimsemesi Türklerin lehine olmuştu.

Bundan dolayı, nihai deklerasyonun 30. maddesinde BAB'nin NATO güçlerini sadece "oybirliğiyle kabul edilen belirli durumlarda" kullanabileceği belirtilmişti[58].

Washington deklerasyonuna rağmen, AB'nin kendi savunma yapılarını kurma çalışmalarını sürdürmesi ve BAB'nin AB tarafından kurulacak olan yeni yapıların içine dahil edilmesi ihtimalleri devam ediyordu. Aslında Haziran 1999'da yapılan Avrupa Konseyi toplantısında AB liderleri, bu yolda gerekli tüm kararların 2000 yılı sonuna kadar alınması konusunda anlaşmışlardı. Daha sonra, Aralık 1999'da Helsinki'de yapılan Avrupa Konseyi toplantısında, AB tarafından idare edilecek askeri operasyonları yürütmek için 60.000 askerden oluşan hızlı tepki güçlerinin kurulması planını benimsediler. Bu planın gerçekleşmesi durumunda Türkiye, AB'ye tam üye olarak kabul edilene dek yeni yapının dışında kalacaktı[59]. Balkanlar, Orta Doğu ve Kafkaslar arasında yer alan Türkiye, Avrupa güvenliğine yönelik tehditlerin doğabileceği bölgenin tam ortasında bulunduğundan bu yaklaşıma sert eleştiriler gelmesi doğaldı. Meselâ, Gülnur Aybet: "Türkiye olmadan herhangi bir Avrupa güvenlik yapısının düşünülemeyeceğini" belirtmektedir[60]. İngiltere dışişleri bakanı Robin Cook, Aralık 1998'de Kuzey Atlantik Konseyi'ne "Bu projeyi ilerletmekle, Avrupa Birliği üyesi olmayan dostlarımızın tolerans göstermesini beklemekle kalmıyor, kendi teşebbüslerimizi hararetle desteklemelerini ve mümkün olan her şekliyle bu teşebbüslere katılmalarını istemiş oluyoruz" diyerek bu noktaya değinmişti[61]. Türkler, bu durumda AB tam üyesi olup olmadıklarına bakılmaksızın, yeni güvenlik yapılarının karar alma mekanizmalarında tam katılım yetkisine sahip olmaları gerektiğini belirtmişlerdi.

1990'larda Türkiye'nin NATO'yla ilişkilerini etkileyen tek şey, çok önemli olmakla birlikte Avrupa güvenliğinin geleceği hakkında yapılan tartışmalar değildi. Avrupa'daki konvansiyonel kuvvetleri sınırlandıran 1990 CFE Antlaşması'nın uygulanma şeklinin Türkiye'ye önemli etkileri olmuştu. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasının ardından, ortaya çıkacak yeni ülkelerin, antlaşmanın kısıtlanmasını öngördüğü konvansiyonel silahları ele geçireceği düşünülüyordu. Rusya, 1993'te, Kafkaslarda yürüteceği "barış koruma" operasyonları için daha fazla

askeri kuvvete ihtiyacı olacağı gerekçesiyle, bu kısıtlamaların hafifletilmesi yolunda başvuruda bulunmuştu. NATO'nun diğer tüm üyeleriyle birlikte Türkiye, bu teklife kesinlikle karşı çıkmıştı. Bununla birlikte Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya'nın elinde CFE limitlerinden daha fazla konvansiyonel silah bulunduğu biliniyordu. Türkiye, Suriye, Irak ve İran sınırları boyunca antlaşma kapsamı dışında kalan geniş bir bölgeyi denetimi altında bulunduruyordu[62]. Kasım 1999'da İstanbul'da düzenlenen AGİT zirvesinde CFE Antlaşması yeniden düzenlenerek, farklı alt limitlerle birlikte, konvansiyonel silahların beş kategorisinde ulusların azami sınırları belirlendi. Buna rağmen Rusya, Çeçen mücadelesi gerekçesiyle Kafkaslarda hâlâ bu limitleri aşmaktaydı. Türkiye de dahil olmak üzere batılı akit devletler, Rusya anlaşmanın kendi payına düşen yükümlülüklerini yerine getirmeden, antlaşmanın yenilenmiş halini kendi yasama kurullarına sunmama kararı aldılar[63].

Bundan başka CFE Antlaşması, antlaşmanın imzalandığı tarihte her iki tarafın da bulundurduğu konvansiyonel silahların limitini belirleyerek, Yunanistan ve Türkiye'nin sahip olduğu miktarlar konusunda çelişki yaratıyordu. Ayrıca, limit belirlemeleri rakamsal değerlere bağlı kalarak yapıldığı için, modası geçmiş uçakların yenileriyle değiştirilmesi gibi niteliksel gelişmelere bir kısıtlama getirmiyordu. "Cascading" olarak bilinen bir işlemle diğer NATO üyeleri, Yunanistan ve Türkiye'ye modern donanımlar transfer edebiliyorlardı. Sonuç olarak Türkiye Almanya ve diğer NATO ülkelerinden 1.000'den fazla tank ve 600 silahlı araç temin etmiş ve CFE sürecinin başladığı tarihten yüzde 25 daha büyük bir cephane deposuna sahip olmuştu. Böylece, Avrupa'da başlayan silahsızlanma, "**cascading**" yoluyla Yunanistan ve Türkiye'ye gönderilen silahlarla Ege'de silahlanmaya yol açmış ve bu da iki NATO ülkesini kapsayan yeni bir silah kısıtlaması anlaşmasını gerekli kılmıştı[64].

Türkiye ve Avrupa Birliği

John Ruper, Soğuk Savaş'ın sona erdiği tarihten 1999 yılının başına kadar uygulanan Türk dış politikasını dikkate alarak, "**yaşanan her şeyin... Batı Avrupa'yla Türkiye arasındaki uçurumu genişlettiği-**

ni" ileri sürmüştür[65]. Uluslararası sahnede yaşanan değişiklikler Türkiye'nin, Batı Avrupalı ülkeleri genelde doğrudan ilgilendirmeyen bölgesel güvenlik kaygılarını artırmış olsa da, 1990'larda Türkiye-AB ilişkilerinin değişken ve belirsiz bir yol izlediğini söylemek daha doğru olacaktır. 1990-1995 yılları arasında Türkiye, 1987 yılında yaptığı başvurunun reddedilmesinin ardından takındığı aksi tutumdan vazgeçmiş ve 1996 yılında uygulamaya koyulacak olan gümrük birliği için kararlı adımlar atmış ve böylece iki taraf birbirine yakınlaşmaya başlamıştı. Fakat daha sonra durum tersine dönmüştü. Doğu Avrupa devletlerinin AB'ye katılmasını bekleyen AB Hükümetleri, "kültürel" (dini ya da ırksal) nedenlerle Türkiye'nin genişleme sürecine dahil edilemeyeceğine karar vermişlerdi. Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi gibi organlarsa, Türkiye'nin iç meselelerinin dış politikasına etki ettiğini göstererek, Türkiye'de insan haklarının çiğnenmesinden kaynaklanan yasal kaygılarını belirtiyorlardı.

Bu dönemde Avrupa'da yapılan münazaralarda sık sık dile getirilmemekle birlikte, Türkiye'nin birliğe girmesinin yaratacağı ekonomik sorunlar AB ülkelerinde bir başka endişe yaratıyordu. Özetle söylemek gerekirse, Türkiye'nin tam üyeliğinin AB bütçesine ağır bir yük getireceği ve işgücünün serbest dolaşımı konusunun ilgili ülkelerde ciddi sorunlar yaratacağı tahmin ediliyordu. Birinci kaygının sebebi, Türkiye'nin bir tarım ülkesi olması sebebiyle mevcut Ortak Tarım Politikası (OTP) kapsamında AB fonlarından ciddi taleplerde bulunabileceği gerçeğiydi. Türkiye'nin bütçeye sağlayacağı katkılarsa nispeten az olacaktı. Bu yükün hacmi hakkında çeşitli tahminler yapılmıştı ama asıl miktar, AB üyeliğine kabul edildiği dönemdeki uygulamalara bağlı olacaktı. İkinci kaygıysa, özellikle Almanya'da işgücünün serbest dolaşımının ülkedeki mevcut sosyal gerginlikleri ve ekonomik sorunları daha artıracağı ve halkın tepkisini çekeceğinin bilinmesinden kaynaklanıyordu.

1996-1997 döneminde Necmettin Erbakan liderliğindeki hükümet düzeni, Türkiye'nin ne kadar "Avrupalı" olduğu konusunda soru işaretleri yaratmıştı. Bu şekilde, zaten isteksiz olan Avrupalılar için Türkiye'nin taleplerini rafa kaldırmak daha kolay olmuştu. 1998 yılında Türk-AB ilişkileri can sıkıcı bir döneme girmişti ama daha sonra Batı

Avrupalıların talep ettiği iç reformların en azından bir kısmını uygulamaya hazır gibi görünen Ecevit Hükümeti'nin 1999 yılında göreve gelmesiyle, eski haline dönmeye başlamıştı. AB üyeleri Türkiye'yi sonsuza dek yapının dışında bırakamayacakları görüşünü tekrar benimsemeye başlamışlardı. Ağustos 1999'da yaşanan depremin ardından, AB ülkelerinin yaptığı cömert yardımlar, her iki tarafın psikolojik tutumunda yaşanacak gelişmelerin müjdesini veriyordu. Avrupa'da değişen duygular - Amerika Birleşik Devletleri'nin teşvikiyle - Aralık 1999'da meyvesini vermiş ve sonunda Türkiye'nin adaylığı kabul edilmişti.

Türkiye'nin tam üyelik başvurusuna ölçülü ama sert bir tepki veren Avrupa Komisyonu, Haziran 1990'da siyasi teşebbüslerle ilgili "**Türkiye paketini**" duyurarak ilişkileri yumuşatmaya çalışmıştı[66]. Buna göre, Türkiye'yle AB arasında 1963 ortaklık antlaşmasında öngörüldüğü gibi bir gümrük birliğine varılması için gayret sarf edilecek, sanayi ve diğer alanlarda işbirliği artırılacak ve 1981 Dördüncü Mali Protokolü için ayrılan fonlar ödenecekti. Projenin diğer bölümleri geçekleştirildiği halde, protokolün yürürlüğe girmesini veto eden Yunanistan son aşamayı engelledi. Haziran 1992'de Lizbon'da toplanan AB devlet ve hükümet başkanları, "**mevcut Avrupa siyasi yapısı içinde Türkiye'nin çok önemli bir rolü olduğu**" konusunda anlaşmışlar ve Türkiye'yle ortaklık anlaşmasında tanımlandığı şekliyle daha yakın ilişkiler geliştirmek istediklerini duyurmuşlardı[67]. Aynı yılın Kasım ayında Ortaklık Konseyi, gümrük birliği sürecinin yeniden başlatılmasını kabul etti. Konseyin bir yıl sonra gerçekleştirdiği bir toplantıda, gümrük birliğine varılması amacıyla bir çalışma programı kabul edildi. Bu sırada Haziran 1993'de Kopenhag'da yapılan Avrupa Birliği Konseyi toplantısında Avrupa devlet ve hükümet başkanları, Lizbon zirvesinde kabul edilen kararları teyit ettiler ve yeni üye devletlerin yerine getirmeleri gereken "**Kopenhag kriterlerini**" belirlediler. Bu kriterler ilk olarak, hukuğun üstünlüğünü sağlayan istikrarlı demokratik kurumların varlığını, insan haklarına saygı gösterilmesini ve azınlıkların korunmasını, ikinci olarak işleyen bir piyasa ekonomisini ve üçüncü olarak politik, ekonomik ve para birliği ilkelerine bağlı kalmayı içeriyordu[68]. Diğerleri biraz bulanık görünse de, Türkiye'nin bu kriterlerden ikinci-

sini yerine getirebileceğinden şüphe duyulmuyordu. Bununla birlikte koşullardan birincisi, Türkiye'de çok problemli bir konuydu.

Türkiye 1980'lerin başlarından itibaren liberal ihracat rejimini uygulamaya başladığı ve Batı Avrupa sanayileriyle rekabet edemeyeceklerini düşünen işadamları artık bunun tam tersine inandıkları için, menkullerin serbest dolaşımı kapsamında gümrük birliğinin oluşturulması eskisinden daha kolaydı[69]. Bu sebeple, 6 Mart 1995'te Ortaklık Konseyi'nin Brüksel'de yaptığı toplantıda gümrük birliği anlaşması imzalandı. Türkiye'de yasal vergi değişikliklerinin yapılmasının ardından, anlaşmanın 1996 yılında yürürlüğe girmesi bekleniyordu. Ama anlaşmaya iki önemli siyasi şart eklenmişti. Bunlardan birincisi, Yunanistan'ın itirazlarına çare bulmak amacıyla, 1998 Maastricht Antlaşması'na getirilecek değişiklikleri tartışacak olan hükümetler arası Konferans'ın sona ermesini takiben altı ay içinde, AB'nin Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kıbrıs Rum Hükümetiyle ortaklık görüşmelerine başlamaya karar vermesiydi. Bu karar Türkiye'nin Yunanistan ve Kıbrıs'la ilişkilerine bir müddet devam edecek olan sorunlar getirmişti.

İkinci engel, gümrük birliği anlaşmasının Strazburg'da bulunan Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanması gerekliliğiydi. Bu daha önemli bir problemdi çünkü gümrük birliği ekonomik bir anlaşma olduğu ve AB Türkiye'yle derhal ortaklık pazarlıklarına başlamak zorunda kalmayacağı halde, Parlamento'nun aldığı son birkaç karar, Türkiye'deki insan hakları rejiminin ve hükümetin Kürt meselesini ele alış biçiminin Parlamentonun vereceği kararları etkilediğini göstermişti. 1994 yılında Parlamento, Kürt taraftarı Demokrasi Partili (DEP) milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasını ve partinin kapatılmasını eleştirmişti. Mart 1995'te gümrük birliği anlaşmasının imzalanmasının hemen ardından Parlamento, Türkiye'nin insan hakları konusundaki yetersizlikleri, Kürt meselesi politikaları ve devam eden Kıbrıs anlaşmazlığı gerekçeleriyle, Ortaklık Konseyi'ni anlaşmayı kabul etmesi nedeniyle kınayan bir karar almıştı[70].

Avrupa Parlamentosu 1995'te gümrük birliğine karşı çıkmaya devam etmiş, Çiller Hükümetinin DEP davasını ele alış biçimi ve partinin eski milletvekillerine verilen uzun hapis cezaları sebebiyle bu tavrı daha da

güçlenmişti. Hükümetin Temmuz ayında yaptığı anayasa değişiklikleri ve Ekim ayında **"Terörle Mücadele Yasası'nın"** 8. maddesine getirilen değişiklikler yetersiz bulunmuştu. Avrupa Parlamentosu 8. maddenin tamamen kaldırılmasını ya da en azından radikal düzenlemeler yapılmasını talep ediyordu[71]. Yine de, anlaşmanın onaylanma zamanı geldiğinde, imzaladıkları bir anlaşmadan vazgeçmek istemeyen AB'ne üye devletlerden gelen baskılarla parlamenterler, bu muhalif tutumlarını değiştirmek zorunda kalmışlardı. Amerika Birleşik Devletleri de gümrük birliği lehine baskı yapıyordu. Tansu Çiller'se, anlaşmanın uygulanmasının Türkiye'de radikal İslâm'a engel teşkil edeceğini iddia ediyordu (Fransa cumhurbaşkanı Jacques Chirac bu fikri yinelemişti). Böylece 13 Aralık 1995'te 149'a 343 oyla Parlamento anlaşmayı onayladı. Ama yine de, 13 Aralık'ta verdikleri kararla Avrupa Komisyonu'nun, Türkiye'deki insan hakları gelişmelerini yakından takip etmesini ve her yıl bu konuda Parlamento'ya rapor vermesini istediler[72].

Gümrük birliğinin uygulamaya başlaması, 1970 yılında katma protokolün imzalanmasından bu yana, Türkiye'nin AB'yle ekonomik ilişkilerindeki en önemli gelişmelerden biriydi. 1996 yılının başından itibaren Türkiye, Brüksel'in uygulayacağı benzeri yükümlülükler karşılığında, AB'den gelen tüm ithal mallarına uyguladığı gümrük resim ve vergilerini kaldırmak ve ayrıca üçüncü ülkelerle yaptığı ticarete AB'nin ortak gümrük tarifelerini uygulamak zorundaydı. Tarım ürünleri bu koşulun dışında bırakıldığı halde, her iki taraf da bu sektörde ergeç serbest ticarete başlamak istiyorlardı. Ayrıca Türkiye'den patent koruma yasasını geçirmesi ve ülke içinde rekabeti engelleyen unsurları kaldırması isteniyordu[73]. Türk Hükümeti için gümrük birliğinin yarattığı en büyük sorunlardan biri, AB'yle üçüncü ülkelerden ithal edilen mallara uygulanan vergilerin kesilmesinden kaynaklanan ve yılda yaklaşık 2.600.000.000 dolar ile 3.000.000.000 dolar arasında olan gelir kaybıydı. Bu sebeple AB, gelecek beş buçuk yıl için Türkiye'ye 375.000.000 ECU tutarında bütçe yardımı yapmayı, Akdeniz programı kapsamında AB fonlarından yararlandırmayı ve Avrupa Yatırım Bankası'ndan imtiyazlı borç vermeyi kabul etti -bütçe yardımı Yunan vetosuyla engellenmişti[74].

Daha önceden korumacı bir ticaret rejimi olduğu için Türkiye AB'den daha fazla ödün vermişti. AB'yse sadece tekstil ve giyim eşyalarına uyguladığı kotaları kaldırmıştı (Türk ihracatçılarına bu önemli bir kazanç sağlıyordu). Karamsar kişiler anlaşma imzalanmadan önce, Türklere ihracatta eşit gelir sağlamadan ithalatı artıracağı düşüncesiyle, ticari engellerin kaldırılmasının Türkiye'ye zarar getireceğini ileri sürmüşlerdi[75]. 1996 yılında bu tahminler doğru çıkmıştı; AB'den yapılan ithalat 1995'e oranla yüzde 36 artarken, ihracat yüzde 3.6 oranında artmış ve AB'yle yapılan ticarette 11.600.000.000 dolarlık bir açık meydana getirmişti. Takip eden yıllarda bunun geçici bir eğilim olduğu anlaşıldı. 1997-98 yıllarında Türkiye'nin AB'ye yaptığı ihracat 1996'ya oranla yüzde 16.5, ithalatsa yüzde 4.3 artmıştı. Böylece 1998 yılında ticaret açığı 10.700.000.000 dolara gerilemişti, 1999 yılında bu rakamın daha da düşmesi bekleniyordu[76]. Türkiye'yle AB arasındaki ticaret hacmindeki değişikliğin gümrük birliğinden ziyade, her iki piyasada oluşan talepten kaynaklandığı anlaşılmıştı. AB'yle yapılan ticaretin Türk sanayisini uçuruma sürüklediği doğru değildi, tam tersine Türk ekonomisi Batı Avrupa piyasalarına daha kolay girebiliyor ve iç piyasada daha fazla rekabet oluşuyordu.

Prensipte gümrük birliğinin daha fazla yabancı yatırımcıyı Türkiye'ye çekmesi gerekiyordu çünkü denizaşırı firmalar Türkiye'nin düşük maliyetli işgücünden faydalanarak sanayi ürünlerini AB'ye ihraç edebilecekler ve gümrük vergisi ödemeden makine ve benzeri gereçleri AB'den ithal edebileceklerdi. Ama pratikte, yatırımcıların Türkiye'deki siyasi durumdan emin olamamaları ve kolay kolay kaldırılamayan bürokratik engeller sebebiyle bu ümitler gerçekleşmedi. Kısacası, Türk ekonomisi, kendisine sağlanan tüm fırsatlardan yararlanamamasına rağmen gümrük birliğine girmekten, zarardan çok fayda sağladı. Siyasi açıdan bakıldığındaysa Tansu Çiller, Brüksel'e AB'den vazgeçtiğini söylemekle aynı manaya geleceği için gümrük birliği fikrinden vazgeçememişti. Bununla birlikte Çiller, Aralık 1995'te halka seslenerek **"gümrük birliği bizim için yeterli değildir, asıl amacımız Avrupa Birliği'nin tam üyesi olmaktır"** demişti[77].

Gümrük birliğini uygulamakla her iki taraf da büyük bir başarıya imza atmışlardı. Ama yine de, sadece gündemin ulaşılması daha kolay olan

ekonomik yönünü çözdükleri konusu tartışılabilir. Çözümlenmesi daha zor olan siyasi engeller aynı yerde duruyordu. Bu siyasi engeller daha fazla gayret gerektiriyordu çünkü Doğu Avrupa'da komünizmin çökmesi AB'nin doğuya doğru genişlemesini gündeme getirmişti ve Avrupalı liderler kendilerine Türkiye'nin bu sürecin bir parçası olmasını isteyip istemediklerini soruyorlardı. Aslında artık, Türkiye'yle ortaklık görüşmelerine başlayıp başlamayacakları ya da yakın gelecekte bunu yapmak isteyip istemedikleri sorusundan kaçınmaları daha zordu. Türkiye'nin 1987 yılında yaptığı başvuruyu 1989-90 yıllarında rafa kaldırmayı başarmışlardı ama bu zor kararı sonsuza dek erteleyemezlerdi.

1996-97 yıllarında Türkiye'nin dıştan görünümü içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlıktan olumsuz yönde etkilenmişti. Necmettin Erbakan yönetimindeki koalisyon hükümeti Haziran 1996'da Türkiye'nin AB ve Amerika Birleşik Devletleri'yle olan ilişkilerine zarar vermişti. Erbakan'ın Refah Partisi 1995 seçim kampanyasında, Avrupa ile ticari engellerin kaldırılmasını kabul etmekle beraber, "Hıristiyan Birliği" olarak nitelendirdiği AB'ye tam üye olmaya karşı çıkmış, bunun yerine "Müslüman Ülkeler Birliği" çağrısında bulunmuştu[78]. Erbakan ayrıca Türkiye'nin gümrük birliğinden çıkabileceğini ya da en azından yeniden düzenleyebileceğini de ileri sürmüştü[79]. Buna rağmen iktidara geldikten sonra, koalisyon ortağı Tansu Çiller'in baskılarıyla "Huzur Operasyonu'na" müdahale etmediği gibi gümrük birliğine de dokunmadı. Diğer yandan, Türkiye AB'ye girmek için somut adımlar atmıyor, Refah Partisi sözcüsüyse "kültürel" anlamda bu fikre karşı olduklarını dile getiriyordu[80]. Gümrük birliğinin baş mimarı olan dışişleri bakanı Tansu Çiller, iki ateş arasında kalmış gibiydi. Erbakan, Çiller'in fikirleriyle tam tezat yaratan İslâm taraftarı bir plan uygulamaya çalışırken, gümrük birliğinin radikal İslâm'ı yumuşatacağı iddialarını da çürütmüş oluyordu. Aslında hükümet, her biri ayrı yönlere gitmek isteyen iki sürücüsü olan bir arabaya benziyordu.

Maalesef Avrupa tarafında da yabancılaşma duygusu artmaya başlamıştı. Mart 1997'de Erbakan'ın iktidarda kalma gayretleri gitgide daha da hatalı bir yol izlemeye başlamıştı. Alman Şansölyesi Helmut Kohl ve Belçika eski başbakanı Wilfred Martens'in de içinde bulunduğu Av-

rupa Hıristiyan Demokrat partileri ortak bir deklarasyonla, "**Avrupa Birliği'nin medeni bir proje olduğunu ve Türkiye'ye bu projede yer olmadığını**" duyurmuşlardı[81]. Türkiye'nin "**medeni**" bir ülke olmadığı önyargısı bir yana, siyasi veya ekonomik alanda ne kadar ilerleme kaydederse kaydetsin, asla bir AB üyesi olamayacağını imâ eden bu deklarasyon, Türkiye'de olabilecek en kötü etkiyi yaratmıştı. Bir bakıma Erbakan'ın AB'nin bir "**Hıristiyan kulübü**" olduğu konusundaki iddiaları doğrulanmıştı. AB'nin bunun genel bir politika olmadığı, Türkiye'nin hâlâ üye olabileceği yolunda yaptığı açıklamalar fazla tesirli olmamıştı. Tam tersine komisyon başkanı Jacques Santer'in, Temmuz ayında açıkladığı "**Gündem 2000**" programıyla, Brüksel deklarasyonunun yarattığı etki daha da kuvvetlenmişti. Bu programa göre 1998 yılında Doğu Avrupa ülkeleri olan Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovenya ve Estonya'yla ortaklık görüşmeleri başlayacaktı. Listede Türkiye'nin yer almaması dikkat çekiyordu.

12-13 Aralık 1997'de Lüksemburg'da toplanan Avrupa Konseyi, bu listeye Kıbrıs'ın eklendiğini ve AB'nin gelecekte ortaklık görüşmelerine başlayacağı Bulgaristan, Letonya, Litvanya, Romanya ve Slovakya'yı içeren bir "**ikinci dalga**" listesini duyurunca durum daha da kötüleşmişti. Tüm aday ülkelerle mevcut üyeleri bir araya getiren yeni Avrupa Konferansı'na Türkiye'yi davet eden zirve, bir "**Avrupa Türkiye Stratejisi**" benimsedi ama her iki listede de yer almamaları Türklerin hevesini kırmıştı[82]. Komisyonun Temmuz 1997'deki raporunda insan hakları kriterlerine uymadığını bildirdiği Slovakya'yı aday listesine alan Avrupa Konseyi, çifte standart uygulamakla suçlanabilirdi. Bu kararın, Türkiye'nin Batı Ülkeleriyle olan ilişkilerini yeniden düzeltmeye çalışan Mesut Yılmaz döneminde alınması sevindiriciydi. Lüksemburg toplantısının hemen ardından Türk Hükümeti, "**Türkiye'nin diğer aday ülkelerle eşit standartlarda ve aynı yaklaşımla değerlendirilmediğini**" ileri sürerek Lüksemburg kararlarının "**taraflı, önyargılı ve abartılı değerlendirmelerle**" alındığını duyurmuştu. Bununla birlikte AB'yle mevcut bağlarını koparmayacağını ama "**bu ilişkilerin gelişmesinin AB'nin taahhütlerini yerine getirmesine bağlı olduğunu**" belirtmişti - aslında Türkiye aday listesine alınıncaya kadar Brüksel'le ilişkileri-

ni donduracaktı[83]. Lüksemburg zirvesinin ardından, Türk siyasetçileri gümrük birliğinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini gündeme taşıyorlardı ama bu pek pratik bulunmuyordu. Kemal Kirişçi bunu şu şekilde açıklıyor, "elitler Türkiye'nin ekonomik açıdan Avrupa'ya bağımlı olduğu ve gidecek başka bir yer olmadığı görüşündeydiler"[84].

1998'de Mesut Yılmaz Hükümeti bu kayıtsız politikayı uyguladı. Ama bu şekilde, Mart 1998'de Londra'da yapılan ilk Avrupa Konferansı'na ve AB'nin Haziran ayındaki Cardiff Zirvesi'ne katılmayarak bir fırsat kaçırmıştı. Yine de Cardiff Zirvesi'nde Türkiye'yi 12 aday ülke arasına almak için zemin hazırlanmış ve "Avrupa'nın Türkiye Stratejisi" uygulanacaksa daha ayrıntılı bir zaman tablosu hazırlanması gerektiği kararına varılmıştı[85]. AB yaklaşımlarındaki bu belirgin değişiklik fazla uzun sürmedi. Kasım 1998'de komisyon Türkiye'nin aday listesine alınabileceği konusunda ümit veren bir rapor hazırlamış ama Viyana'da düzenlenen zirvede AB liderleri bu raporu geri çevirmişlerdi. Yılmaz Hükümeti aslında 1998 yılının ikinci yarısında ayakta kalmakla meşguldü. 1999 yılının Ocak-Nisan ayları arasında görev yapan Bülent Ecevit'in geçici Hükümeti iç veya dış politikada yeni girişimlerde bulunamayacak kadar zayıftı. Bu sırada İtalya'nın Kasım 1998 ile Ocak 1999 arasında Abdullah Öcalan'a tanıdığı geçici sığınma hakkı ve Almanya'nın kendi ülkesinde hakkında tutuklama kararı olduğu gerekçesiyle İtalya'nın Öcalan'ı ülkesine göndermek istemini kabul etmeyişi, bu iki ülkenin terörle mücadele kapsamında uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülüklerine uymamaları nedeniyle Türkiye'de daha büyük bir kırgınlık yaratmıştı. Bu tutum, Türkiye'de İtalyan karşıtı gösteriler düzenlenmesine ve İtalyan ürünlerine resmi olmayan bir boykot uygulanmasına neden olmuş ama bu boykot iki ülke arasındaki ticareti etkilememişti[86]. Öcalan'ın Nairobi'de yakalanmasının ardından AB'nin Yunanistan'ı bu olayda oynadığı rol (aksi takdirde İtalya ve Almanya hakkında da rahatsız edici sorular gündeme gelecekti)[87] sebebiyle kınamaması Ankara-Brüksel ilişkilerinde olumlu adımlar atılmasını engellemişti.

Nisan 1999 seçimlerinin ardından Bülent Ecevit başkanlığında yeni bir koalisyon kurulması AB ilişkilerinde ilerleme kaydedilebileceğinin işa-

retini veriyordu. Ecevit, Kıbrıs konusunda milliyetçi bir tutum içindeydi ama aynı zamanda Türk dış politikasına getireceği etkileri düşünmeksizin, iç nedenlerden ötürü insan haklarının iyileştirilmesini destekliyordu. Koalisyon ortağı Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) aşırı milliyetçi bir geleneği vardı ama parti başkanı Devlet Bahçeli dış politikaya karışmamayı yeğliyor ve partisi ortaklık (AB) fikrine karşı çıkmıyordu. AB'deyse, 1998 seçimlerinde Alman Hıristiyan Demokratlar yenilgiye uğramış, yerine Almanya-Türkiye ilişkilerinde yeni bir sayfa açmak isteyen Gerhard Schroeder liderliğindeki Sosyal Demokrat Parti (SDP)- Yeşiller koalisyonu gelmişti. Bu şekilde Türkiye'yle AB arasında bir diyalog başlaması ihtimali kuvvet kazanıyordu. Bu sebeple 3-4 Haziran 1999'da Almanya'nın başkanlık yapacağı AB zirvesinde, Avrupa liderlerinin Türkiye'nin tam üyelik adaylığının kabul edildiğine dair bir beyanda bulunması ümidi doğmuştu. Ne yazık ki, bu konuda hazırlanan taslağı Yunanistan ve İsveç veto etmiş ve zirveden bir sonuç alınamamıştı. Yunanistan'ın veto edeceği tahmin ediliyordu ama İsveç'in gerekçesi, Türkiye'nin insan hakları konusunda ilerleme kaydettiğini kanıtlaması gerektiğiydi[88].

Zirvedeki başarısızlığa rağmen Almanya dışişleri bakanı Joschka Fischer, Temmuz 1999'da Türkiye'yi ziyaret etmiş ve kendisinden Cumhurbaşkanı Demirel'e Lüksemburg kararlarının bir hata olduğunu ve Aralık 1999'da Helsinki'de yapılacak Avrupa Konseyi toplantısında Almanya'nın Türkiye'nin adaylığını destekleyeceğini söylemesi istenmişti[89]. Amerika Birleşik Devletleri ilişkisinde olduğu gibi, 17 Ağustos depreminin ardından Batı Avrupa Hükümetlerinin ve halkının Türkiye'ye yaptığı yardımlar, ilişkilerin boyutunu değiştirmiş ve her şeye rağmen Türklerin en güvenilir dostlarının batıda olduğunu göstermişti[90]. Yunanistan ilişkilerinde yaşanan gözle görülür değişiklik de bunun bir örneğiydi. Bu iyi niyetin somut faaliyetlere dönüşüp dönüşmeyeceği hâlâ belli olmasa da, Türklerin "Sèvr sendromu" etkisini kaybetmekteydi. Helsinki zirvesinde İsveç ve Danimarka Hükümetleri, aday listesine girmeden önce Türkiye'nin insan hakları konusunda gerekli şartları yerine getirmesini ve Kürtlere karşı davranış biçimlerinin değişmesini istemişlerdi[91]. Yunanistan başbakanı Kostas Simitis ise,

Türkiye'nin adaylığı ilân edilmeden önce Kıbrıs meselesinde "**somut bir ilerleme**" ve "**Türk-Yunan ilişkilerinde tüm açılardan gelişme**" kaydedilmesi gerektiğini vurgulamıştı[92]. 3 Aralık'ta İsveç dışişleri bakanı Anna Lindh Hükümetinin itirazlarını geri çektiğini açıklamıştı. Daha da şaşırtıcı olan, bundan bir gün önce Avrupa Parlamentosu'nda Türkiye'nin önceki koşulları yerine getirmeksizin aday olabileceğinin onaylanmasıydı[93]. Ama yine de, Yunanistan'ın tutumu şüpheliydi.

Sonunda 10 Aralık 1999'da Helsinki'de toplanan Avrupalı devlet başkanları bu şüpheleri gidermeyi başardılar ve Türkiye'nin adaylığını onaylayan AB Hükümetleri üstün geldiler. Bu şekilde diğer Doğu Avrupalı adaylar ve Malta'yla birlikte Türkiye'nin ortaklık adaylığı sağlamlaşmış oldu. Bununla birlikte, ortaklık görüşmeleri başlamadan önce yerine getirilmesi gereken önemli şartlar belirtilmişti. Türkiye'nin öncelikle Yunanistan'la olan uyuşmazlıklarını gidermesi ve tam bir çözüm bulunamasa bile Kıbrıs sorununda bir ilerleme kaydedilmesi gerekiyordu. AB, Türkiye'yle insan hakları ve Kürtlere yapılan muamele konusunda diyalog başlatacak ve Türkiye bu konudaki Kopenhag kriterlerini yerine getirmiş olacaktı. Bu sırada genişleme kapsamında AB'nin de, çoğunluk oylamasının kullanılmasının artırılması ve tarımsal ve bölgesel politikalarında yapacağı yenilikler gibi, aşılması zor iç reformlar yapması gerekecekti[94]. Kıbrıs ve Yunanistan ilişkileri konusunda getirilen şartlar Türkiye'de bazı endişelere sebep olmuş, bunun üzerine AB, dış ilişkilerden sorumlu Javier Solana'yı ayrıntıları açıklaması ve rahatsızlıkları gidermesi için Ankara'ya göndermişti. Bülent Ecevit ve hükümet arkadaşları AB'nin tekliflerine açık bir red cevabı vermekte zorlandılar ve Bülent Ecevit geç de olsa 10 Aralık'ta daveti kabul etti. Ecevit, ertesi sabah Helsinki'de AB liderleriyle buluşmak üzere yola çıktı. Gitmeden önce, "**kabul edemeyeceğimiz bazı hususlar olabilir**" şeklinde bir açıklamada bulunmuş ama bununla birlikte, "**eşit şartlarda adaylığımızın kabul edilmesi Türkiye için büyük bir başarıdır**", diyerek eklemişti, "**tahmin edilenden daha kısa bir süre içinde tam adaylığa hazır olacağız**"[95]. Helsinki'de insan hakları konusunda Türkiye'nin hâlâ katetmesi gereken bir yol olduğunu itiraf etmiş ama "**Türk insanının dinamizmi ve demokrasiye olan**

bağlılığı" sayesinde bu sorunlann üstesinden gelineceğini söylemişti[96]. Koalisyon ortağı MHP'nin ve güvenlik güçlerinin özellikle Kürt sorunu konusundaki ısrarcı tutumu sebebiyle bu görüşü tüm dünya paylaşmayabilir. Buna rağmen, Türkiye'nin AB ilişkilerinde, iç ve dış politikalarında etkisini gösterecek yeni bir dönem başlıyordu.

AB'yle karşılaştırıldığında 1990'larda Türkiye'nin diğer Avrupa kurumları ve ülkeleriyle tek tek ilişkileri ikinci derecede önem taşıyordu ama yine de biraz değinmek gerekiyor. Öncelikle Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu'na taraf olduğu ve 1991 yılından bu yana Konsey'in altında işleyen Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yargılama hakkını kabul ettiği için Avrupa Konseyi bu kurumlar arasında en önemli olanıdır. Türk hukukunun Konvansiyon koşullarına tezat oluşturması eleştirilere sebep oluyordu. Türkiye mahkemenin yargılama hakkını kabul ederek, vatandaşlarına insan haklarının çiğnenmesi durumunda Strazburg'a başvurma hakkı tanıyordu. Böyle davalarda mahkeme haksız bulursa Türk mercileri davalılara tazminat ödüyorlardı. Türkiye aleyhine açılan davalar mahkemenin en sık karşılaştığı davalardı. Meselâ 1998 yılının başında devam eden 116 davadan 16'sı Türkiye'yle ilgiliydi[97]. 1999 yılının sonunda Avrupa Mahkemesi'nin ele aldığı Abdullah Öcalan davası önemli davalardan biriydi.

Batı Avrupa Devletlerinden Almanya, Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı olması nedeniyle özellikle dikkate alınması gereken bir ülkedir. Türkiye toplam ithalatının yüzde 15'ini ve ihracatının yüzde 20'sini Almanya'yla yapmaktadır ve Almanya çoğu ikinci nesilden yaklaşık 2.200.000 Türk insanına ev sahipliği yapmaktadır[98]. Bu sayının onda ya da on beşte biri Kürt kökenlidir[99]. Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerinde Almanya'nın rolüne daha önce değinmiştik. Bunun dışında Almanya'da yaşayan çok sayıdaki Türkler ve Kürt kökenli Türkler Almanya'nın iç ve dış politikalarında önemli bir unsur haline gelmişlerdir. Bu da Alman politikacılar için Kürt meselesinin ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Türkiyeli Kürtlere karşı Almanya'nın gönderdiği malzemelerin kullanılması *Bundestag*'da (Federal Meclis) sert tepkilere yol açmış ve bu sebeple 1992 ve 1994'te Almanya iki kez Türkiye'ye yaptığı askeri yardımları durdurmuştu. 1995 yılında yardım programı

zaten sona ereceği için, bir daha aynı tavrı sergilemediler. Bu sırada Almanya'da bulunan Kürt topluluk, mali ve siyasi destek sağlaması açısından PKK için son derece önemliydi. Almanya'nın PKK'ya karşı olan tutumu pek açık değildi. Fransa gibi Almanya da 1993 yılında PKK'yı resmen yasaklamıştı ama yetkililer, Almanya'da şiddet yaratmadıkları müddetçe PKK taraftarı organizasyonlara göz yumuyorlardı. Aslında Kürt toplulukla devlet arasında ya da Türklerle Kürtler arasında bir çatışma çıkmasını engellemeye çalışıyorlardı[100]. Bu sırada 1990'larda Türkiye'den Almanya'ya yapılan göçün sona ermesiyle bu konu gündemden düşmüştü. Dolayısıyla işgücünün serbest dolaşımı hakkında 1976 yılında alınan kararları Türkiye kabul etmiş gibiydi.

Topraklarında bu kadar büyük bir yabancı topluluğun bulunması Almanya'da sosyal ve benzeri sorunlar doğuruyordu ama bunlar çoğunlukla Alman makamlarını ilgilendiren sorunlardı ve hükümetler seviyesinde Türk-Alman ilişkilerini pek etkilemiyordu[101]. Buna rağmen, yasaları Alman soyundan gelmeyen yabancılara uzun yıllar ülkelerinde yaşamış olsalar ve hatta orada doğmuş olsalar bile Alman vatandaşlığı vermeyi güçleştirdiği için göçmenlerin yasal statüsü, Türkiye'yle Almanya arasında önemli bir mesele haline gelmeye başlamıştı[102]. Türk Hükümeti, çifte vatandaşlık gibi teklifler getirerek göçmenlere vatandaşlık hakkı verilmesi için çağrıda bulundu. Kohl Hükümeti bu talebe karşı çıkmış ama SDP-Yeşiller koalisyonu kanunları değiştirmeye yanaşmıştı. Sonuç olarak, Mart 1999'da Almanya, yabancı ailelerin Almanya'da doğan çocuklarına çifte vatandaşlık hakkı vereceğini ama yetişkin çağa eriştiklerinde bu kişilerin, ailelerinin ülkesinin vatandaşlığıyla Alman vatandaşlığı arasında bir seçim yapmaları gerekeceğini duyurdu. Bununla birlikte Alman vatandaşlığına geçmek isteyen yetişkin yabancıların Almanya'da asgari ikamet süresi on beş yıldan sekiz yıla indirilmişti[103]. Verilen bu haklar Türk Hükümetinin çifte vatandaşlık taleplerini tam olarak karşılamıyordu ama bu konuda fazla baskı yapmamayı uygun gördüler.

NOTLAR

1. Yazar bu konuyu başka eserlerinde de incelemiştir; bkz., William Hale, "Turkey and the EU: The Customs Union and the Future", *Boğaziçi Journal* (İstanbul), c.10 (1997), s. 244-6. Yapılan anketlerin tamamını görmek için, bkz., *Cahiers des Etudes dela Mediterranée Orientale et du Monde Turco- Iranien* (Paris), c. 8, s. 79-116.
2. Mahmut Bali Aykan, "Turkish Perspectives on Turkish-US Relations Concerning Persian Gulf Security in the Post-Cold War Era: 1989/1995", *Middle East Journal*, c. 50 (1996), s. 345-6; Kemal Kirişçi, "Turkey and the United States: Ambivalent Allies", B. Rubin ve T. Keaney bask., *US Allies in a Changing World* (London, Cass, 2000).
3. Tansu Çiller başbakanlığı sırasında Türkiye AB'ye kabul edilmezse NATO üyeliğini veto edeceğini söylemiş ama bu boş bir tehdit olarak kalmıştı.
4. Kirişçi, "Turkey and the United States". Ayrıca bkz., Gülnur Aybet, "NATO's New Missions", *Perceptions* (Ankara), c. 4, n. 1 (1999), s. 73.
5. Daha detaylı bilgi için bkz., Philip Robins, *Turkey and the Middle East* (London, Pinter, for Royal Institute of International Affairs, 1991), s.69-70, yine aynı yazarın, "Turkish Foreign Policy in the Gulf Crisis: Adventurist or Dynamic?", C.H. Dodd bask., *Turkish Foreign Policy: New Prospects* (Wistow, Eothen Press, for Modern Turkish Studies Programme, SOAS, 1992). Ayrıca bkz., Sabri Sayan, "Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis", *Middle East Journal*, c. 46 (1992), s. 13-14, 16-20, ve William Hale, "Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", *International Affairs*, c. 68 (1992).
6. Bunun bir işareti olarak 3 Ağustos tarihinde düzenlenen Milli Güvenlik Konseyi toplantısının ardından, Türkiye'nin Kerkük-Yumurtalık boru hattını kapatmayacağı açıklanmıştı. Bkz., *Milliyet*, 4 Ağustos 1990.
7. Televizyonda Ocak 1991'de yapılan bir röportajda Özal, Ağustos 1990'dan sonra Körfez'e Türk birliklerini göndermek istediğini açıklamıştı. Bkz., *Summary of World Broadcasts* (London, BBC) 22 Ocak 1991. Buna rağmen, 3 Aralık 1990 tarihine kadar Genelkurmay Başkanı olan Necip Torumtay, anılarında hükümetin o dönemde böyle bir karar almadığını yazıyor. Bu fikir cumhurbaşkanı tarafından ortaya atılmıştı ve Dışişleri Bakanı'yla Genelkurmay Başkanı kararın faydalarını ve zararlarını görüşmüşlerdi. Bkz., Necip Torumtay, *Orgeneral To-*

rumtay'ın Anıları (İstanbul, *Milliyet Yayınları*, 1994), s. 112. Irak'a ikinci cephe açılması hakkında 11. ve 15. notlara bkz.

8. Eylül 1991 *Hürriyet* gazetesinin yayınladığı bir ankete göre, cevap verenlerin yüzde 61'i Türkiye'nin Körfez Savaşı'na katılmasına karşı çıkıyordu. M. Hakan Yavuz ve Mujeeb R. Khan, "Turkish Foreign Policy Toward the Arab-Israeli Conflict: Duality and the [sic] Development", *Arab Studies Quarterly*, c. 14 (1992), s. 84-5.

9. Yılmaz, Şubat 1990'da dışişleri bakanlığı'ndan istifa etmişti ve "artık hükümette rahat çalışmama imkân kalmadı" diyerek gerekçe göstermişti. *Milliyet*'ten alıntı, 22 Şubat 1990. Başbakan'la kabinenin diğer üyelerinin bakanlığının çalışma şekline müdahale etmelerine içerlediği hakkında tahminlerde bulunulmuştur.

10. 92. maddeye göre, "Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası anlaşmalar (yani Kuzey Atlantik Anlaşması)" böyle bir harekâtı gerektirdiğinde meclisin iznine gerek yoktu. Ama böyle bir durum sözkonusu değildi.

11. Bozer vakasında, bu olay gerçekleştiği sırada bakanın istifasına "perde arkasından" sebep olanları suçladığı hakkında söylentiler vardı. *Milliyet*, 13 Ekim 1990. Safa Giray'ın hükümetten ayrılmasının Körfez Krizi'yle pek ilgili olmadığı sanılmaktadır, daha çok Anavatan Partisi 1991 yılı olağan kongresinde İstanbul heyetinin içeriği konusunda Akbulut'la yaşanan anlaşmazlıktan kaynaklanmıştır. Torumtay vakasındaysa, durum daha karmaşıktır. Torumtay istifasının gerekçesini, "inandığım devletin ilkeleri ve görüşleri altında görevime devam etmem imkânsızdı" diyerek açıklamıştır. Alıntı, Torumtay, *Anılar*, s. 130. Buna rağmen anılarında, Özal'ın Irak'a ikinci bir cephe açma fikrine diğer komutan arkadaşlarıyla birlikte karşı çıktıklarını anlatmıştır. Ayrıca allta 15. nota bkz. Özal'sa 6 Aralık'ta "bazı generaller kararlara ayak uydurmuyor ve statükonun devam etmesini istiyor. Biz ileriye doğru cesur adımlar atarken, onlar fren yapmaya çalışıyorlar", açıklamasında bulunmuştu. Alıntı, *Milliyet*, 7 Aralık 1990.

12. *Financial Times*, 18 Ocak 1991.

13. *Guardian*, 25 Ocak 1991.

14. Yine de Genelkurmay Başkanlığı, Saddam'ın Türkiye'ye hava veya füze saldırısında bulunabileceğini açıklamıştı. Bu sebeple Türk Hava Kuvvetleri'yle Irak'a karşı saldırı planları hazırlamışlardı. Torumtay, *Anılar*, s. 113.

15. Aynı yer, s.116. Nicole ve Hugh Pope, Güneş Taner'den aldıkları bilgilere dayanarak Özal'ın Irak'a ikinci bir cephe açmak istediğini teyit ediyorlar. Zamanın devlet bakanı olan Taner, Amerika Birleşik Devletleri'nin bu fikre destek verdiğini ama Türk Hükümetinin bölgenin işgal edilmesi durumunda ABD'nin ken-

dilerini Musul'dan çıkmaya zorlayacağını düşündüğünü, mücadeleye ayrılacak yeterli para bulunmadığını ve Genelkurmay'ın "40.000-50.000 civarında Türk'ün hayatını kaybedeceği" tahmininde bulunduğunu anlatmıştır. Nicole ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled: Ataturk and After* (London, John Murray, 1997), s. 220. Özal'ın Türkiye'nin Musul'u işgal etmesini istediğine dair başka açıklamaları için bkz., aynı yer, s. 226.

16. *Summary of World Boradcast*, 4 Mart 1991.

17. Kemal Kirişçi, "Turkey and the Kurdish Safe Haven in Northern Iraq", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c.19 (1996), s.21-3, ve Mahmut Balı Aykan, "Turkey's Policy in Northern Iraq, 1991-95", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996), s. 345-6.

18. Irak'taki operasyonun ilk adı "Huzur Operasyonu", İncirlik operasyonuysa "Çekiç Güç" idi. Türk yazarlar tüm operasyonu anlatırken genellikle *Çekiç Güç* ifadesini kullanırlar.

19. Bkz., Sayan, "Turkey: Changing", s. 14.

20. Pope, *Turkey Unveiled*, s. 228 ve Aykan, "Turkey's Policy", s. 345.

21. Meselâ bkz., Meltem Müftüler Baç, "Turkey's Predicament in the Post-Cold War Era", *Futures*, c. 28 (1996), s. 259.

22. 2 Mart 1991 televizyon yayını. *Summary of World Broadcasts*, 4 Mart 1991.

23. Aykan, "Turkish perspectives", s. 348-9.

24. Aykan, "Turkey's Policy", s. 344.

25. Yazarın tahminleri. Türklerin tahminleri bu rakamlardan biraz daha fazlaydı. Meselâ 1993 yılında hükümet, ambargonun başladığı tarihten itibaren dört yıl içinde toplam zararın 20.000.000.000 dolar, ya da başka bir deyişle sene başına 5.000.000.000 dolar olduğunu tahmin ediyordu. Bkz., Aykan, "Turkey's Policy", s. 353-4.

26. Yazarın makalesine bkz., Ami Ayalon bask., *Middle East Contemporary Survey for 1991* (c. 15), s. 713 ve 1992 (c. 16), s. 773 (Boulder, CO, Westview, 1993, 1995).

27. Aykan, "Turkish Perspectives", s. 357, n. 57. Ayrıca bkz., Kirişçi, "Turkey and the United States" ve "The Kurdish Question and Turkish Foreign Policy", Lenora Martin bask., *The Future of Turkish Foreign Policy*.

28. Aykan, "Turkey's Policy", s. 254-5. Ayrıca bkz., Michael M. Gunter, *The Kurds and the Future of Turkey* (New York, NY, St Martin's Press, 1997), s. 98-9.

29. Philip Robins, "Turkish Foreign Policy under Erbakan", *Survival*, c. 39 (1997), s. 85. Sonradan Fransız birlikleri ayrılmış ama İngilizler Amerika Birleşik Devletleri'ne destek olmaya devam etmişlerdir.

30. Aynı yerden alıntı, s. 99.

31. Robert Olson, "The Kurdish Question and Turkey's Foreign Policy, 1991-1995: From Gulf War to the Incursion into Iraq", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 19 (1995), s. 2.

32. Kirişçi, "Turkey and the Kurdish Safe Haven", s. 23; Michael M. Gunter, "The Foreign Policy of the Iraqi Kurds", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 20 (1997), s. 13-19 ve Aykan, "Turkey's Policy", s. 361.

33. Kirişçi, "Kurdish Question".

34. Amerika Birleşik Devletleri, diplomatik ve istihbarat operasyonlanna atıfta bulunmasına rağmen, resmi olarak Öcalan'ın yakalanmasında rol aldığını reddetmiştir. Bkz., *Briefing* (Ankara, haftalık), 1 Mart 1999, s. 25. Olayın nasıl geliştiği konusu hâlâ açıklığa kavuşmamış olmasına rağmen, Amerika Birleşik Devletleri'nin Öcalan'ın teslim edilmesi konusunda İtalya'ya baskı yaptığı ortadadır. 2 Şubat 1999'da Nairobi'ye vardıktan sonra, CIA derhal Türk istihbarat teşkilatına bilgi vermiştir. Özel bir Türk güvenlik timi 16 Şubat sabahı, Kenya makamlannın işbirliğiyle Yunan büyükelçiliğinden havaalanına giderken Öcalan'ı yakalamışlardır. Hollanda tarafından kendisine sığınma hakkı tanınacağına inanarak büyükelçiliği kendi iradesiyle mi terk ettiği, yoksa Amerika Birleşik Devletleri'yle Kenya'nın yoğun diplomatik baskılan altında Yunanlılann mı kendisini gitmeye zorladığı bilinmemektedir. Bkz., *The New York Times*, 20 Şubat 1999 ve *Milliyet*, 21 şubat 1999.

35. Bunun bir istisnası, ABD donanmasının gönderdiği hastane gemisine ihtiyaç olmadığını iddia eden MHP'li sağlık bakanı Osman Durmuş'tur. Buna rağmen bakanın bu ve benzeri tutumlan Türk basınından ağır eleştiriler almıştır. Bkz., *Milliyet*, 23 Ağustos 1999.

36. *Briefing*, 22 Kasım 1999, s. 7, 28; 29 Kasım 1999, s. 3 ve *International Herald Tribune*, 22 Kasım 1999.

37. *Briefing*, 5 Mart 1990, s. 3.

38. Aykan, "Turkish Perspectives", s. 351, ve Kirişçi, "Turkey and the United States".

39. *Briefing*'den alıntı, 26 Nisan 1999, s. 5.

40. Şükrü Elekdağ, "Two and a Half War Strategy", *Perceptions* (Ankara), c. 1, no. 1 (1996), s. 55.

41. Javier Solana, "NATO in Transition", aynı yerden, s. 17.

42. Alıntı, John Roper, "The West and Turkey: Varying Roles, Common Interests", *International Spectator (Rome)*, c. 34 (1999), s. 92.

43. Alıntı, Anthony Hartley, "Maastricht's Problematic Future", *World Today*, c. 48 (1992), s. 181.

44. Gülnur Aybet, *NATO's Developing role in Collective Security* (Ankara,Dışişleri Bakanlığı, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1999), s. 46.

45. Buna ilâve olarak, siyasi gerekçelerle BAB tam üyesi olmamayı tercih eden, beş gözlemciyle (Avusturya, Danimarka, Finlandiya, İrlanda ve İsveç), ki bunlar sonradan AB üyesi olmuşlardı, Doğu Avrupa'dan katılan dokuz "yarı ortak" (Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Romanya ve Slovakya) "BAB ailesinin" toplam 27 üyesini oluşturuyorlardı.

46. Heinz Kramer, "Turkey's Place and Role in the Emerging European Security Architecture", seminer kâğıtlan, *Modern Turkish Studies Programme*, SOAS, London University, 25 Nisan 1997, s.16; ve Gülnur Aybet, "Turkey and European Institutions", *International Spectator (Rome)*, c. 34 (1999), s. 109.

47. Alıntı, Kemal Kirişçi, "Post-Cold War Turkish Security and the Middle East", *MERIA Journal* (internet yayını), n. 2 (1997).

48. Stephen Larrabee, "US and European Policy towards Turkey and the Caspian Basin", Robert D. Blackwill ve Michael Stürmer bask., *Allies Divided: Transatlantic Policies for the Greater Middle East* (Cambridge, MA, MIT Press, 1997), s. 169.

49. Aybet, "Turkey and European Institutions", s. 109.

50. Kramer, "Turkey's Place", s. 16.

51. Roper, "West and Turkey", s. 92 ve Aybet, *NATO's Developing Role*, s. 48.

52. Kirişçi, "Post-Cold War".

53. Alıntı, Hartley, "Maastricht's Problematical Future", s. 181.

54. Kramer, "Turkey's Place", s. 17.

55. Stephen J. Gommershall, "Nato and European Defence", *Perceptions*, (Ankara), c.4 no.1 (1999), s. 78.

56. Aybet, *NATO's Developing Role*, s. 53.

57. Alıntı, *Briefing*, 26 Nisan 1999, s .22-3.

58. Deklarasyonun tam metni için bkz., Aybet, *NATO's Developing Role*, s.84-101. Alıntının yapıldığı sayfa 90.

59. Aynı yer, s. 53, 55 ve *Sunday Times*, 12 Aralık 1999. Yazar bu ve diğer konulardaki yardımlanndan ötürü Dr. Gülnur Aybet'e teşekkür borçludur. Aynı durumdaki diğer ülkeler Norveç, İzlanda ve NATO'ya yeni katılan Doğu Avrupa ülkeleriydi-Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya.

60. Aybet, "Turkey and European Institutions", s. 109.

61. Alıntı, Gommershall, "Nato", s. 77.

62. Christopher Tuck, "Greece, Turkey and Arms Control", *Defense Analysis*, c. 12 (1996), s. 24. Ayrıca bkz., Gülnur Aybet, "The CFE Treaty: The Way Forward for Conventional Arms Control in Europe", *Perceptions* (Ankara), c.1, No.1 (1996), s. 25-6, 29-31 ve yazarın makalesi, Ami Ayalon bask., *Middle East Contemporary Survey for 1993* (c. 17), s. 686.

63. *Briefing*, 22 Kasım 1999, s. 17. Yazar Dr. Aybet'e bu konudaki görüş tavsiyelerinden ötürü teşekkür borçludur.

64. Tuck, "Greece, Turkey", s. 26-7.

65. Roper, "West and Turkey", s. 90.

66. Yazar 1990-96 Türkiye-AB ilişkileri hakkındaki bu özeti hazırlarken iki kitaptan faydalanmıştır; bkz., William Hale, "Turkey: A Crucial but Problematic Applicant", John Redmond bask., *Prospective Europeans: New Members for the European Union* (New York and London, Harvester Wheatsheaf, 1994) ve "Turkey and the EU". Daha fazla bilgi için bkz., John Richmond, *The Next Mediterranean Enlargement of the European Community: Turkey, Cyprus and Malta* (Aldershot, Daartmouth, 1993); Meltem Müftüler-Baç, *Turkey's Relations with a Changing Europe* (Manchester and New York, NY, Manchester University Press, 1997), böl .5-6; Heinz Kramer, "Turkey and the European Union: A Multi-Dimensional Relationship with Hazy Perspectives", V. Mastny ve R. Craig Nation, bask., *Turkey between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power* (Boulder, CO, Westview, 1996).

67. Alıntı, Müftiler-Baç, *Turkey's Relations*, s. 95.

68. Aynı yer, s.95-6; Kramer, "Turkey and the European Union", s. 210-11 ve Meltem Müftüler-Baç, "The Never-Ending Story: Turkey and the European Union", *Middle Eastern Studies*, c. 34 (1998), s. 241.

69. Meltem Müftüler, "Turkish Economic Liberalization and the European Integration", *Middle Eastern Studies*, c. 31 (1995), s. 92-5. Son konu hakkında bkz., Mükerrem Hiç, *Turkey's Customs Union with the European Union: Economic and Political Prospects*, (Ebenhausen, Germany, Stiftung Wissenschaft und Politik, 1995), s. 17-19.

70. Müftüler-Baç, *Turkey's Relations*, s.90-1; Heinz Kramer, "The EU-Turkey Customs Union: Economic Integration Amidst Political Turmoil", *Mediterranean Politics*, c. 1 (1996), s. 60, 67.

71. Kramer, "EU-Turkey Customs Union", s. 68-69.

72. Aynı yer, s.70-1 ve Müftüler-Baç, *Turkey's Relations*, s. 94.

73. "Decision 1/95 of the EC-Turkey Association Council of 22 December 1995", *Official Journal of the European Communities*, c. 39 L35 (13 Şubat 1996), madde 4-6, 13, 25, 31-2.

74. Bkz., *Briefing*, 13 Mart 1995, s.19; Hale, "Turkey and the EU", s. 249. 1996 yılında Yunanistan, Akdeniz politikasıyla Türkiye'ye verilmesi öngörülen fonlara yaptığı vetoyu kaldırmıştı, bununla birlikte bütçe yardımı ve Dördüncü Mali Protokolü engellemeye devam ediyordu.

75. Meselâ bkz.,, Canan Balkır, "Turkey and the European Community: Foreign Trade and Direct Foreign Investment in the 1980s", Canan Balkır ve Allan M. Williams bask., *Turkey and Europe* (London and New York, NY, Pinter, 1993), s. 129.

76. 1999'un ilk beş ayı içinde Türkiye'nin AB'den yaptığı ithalat 1998'in aynı dönemine oranla yüzde 3.2 büyümüştü, bu sırada ihracat yüzde 21.2 oranında artmıştı. Bu bağlamda 1999 yılında AB ile yapılan dış ticaret açığının 5.500.000.000 dolara düşmesi beklenebilirdi. 1995-97 verilerinin alındığı yer, *Statistical Yearbook of Turkey 1998* (Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1999), s. 512: 1998 verilerinin alındığı yer, Briefing, 8 Mart 1999, s. 36 ve 1999 verileri, aynı yer, 2 Ağustos 1999, s. 29.

77. Alıntı, *Milliyet*, 17 Aralık 1995.

78. Refah Partisi 1995 seçim programı, s. 6-7, 29.

79. Bkz., *Milliyet*, 14 Aralık, 17 Aralık 1995.

80. Robins, "Foreign Policy under Erbakan", s. 86.

81. Alıntı, Müftüler-Baç, "Never-Ending Story", s. 240.

82. Aybet, "Turkey and European Institutions", s. 107.

83. "Statement by the Turkish Government on 14 December 1997, Concerning the Presidency Conclusions of the European Council Held on 12-13 December 1997 in Luxembourg", tekrar baskı, *Perceptions* (Ankara), x.2, n. 4 (1997-98), s. 154-6.

84. Kirişçi, "Kurdish Question",

85. Aybet, "Turkey and European Institutions", s. 107-8.

86. 1999'un ilk beş ayı içinde, Türkiye'nin İtalya'dan yaptığı ithalat yüzde 32.2 oranında azaldı ama bu ithalatta yaşanan genel düşüşün bir parçasıydı. Örnek vermek gerekirse, Almanya boykotun hedefi olmadığı halde, Türkiye'nin Almanya'dan yaptığı ithalat aynı dönem içinde yüzde 32.6 azalmıştı. Verilerin alındığı yer, *Briefing*, 2 Ağustos 1999, s.30. İtalya, Almanya v23e Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra Türkiye'nin üçüncü büyük ticaret ortağı olmaya devam etmiştir. Resmi bir boykot yapılması elbette Türkiye'nin gümrük birliği anlaşmasından doğan yükümlülüklerine tezat yaratacaktı.

87. Kendisiyle yapılan röportajda Bülent Ecevit'in ileri sürdüğü fikirler, *Milliyet*, 20 Şubat 1999.

88. *Briefing*, 7 Haziran 1999, s.24-6.

89. *Milliyet*, 23 Temmuz 1999.

90. Meselâ aynı yerde, Sami Kohen'in "Asıl Yardım" konusunda yaptığı yorumlara bkz., 20 Ağustos 1999.

91. *Financial Times*, 7 Eylül 1999.

92. *Reuters*, 20 Ekim 1999.

93. Aynı yer, *Milliyet*, 3 Aralık 1999.

94. *Reuters*, 10 Aralık 1999.

95. *Associated Press*, 10 Aralık 1999.

96. *Reuters*, 11 Aralık 1999.

97. Hugh Poulton, "The Turkish State and Democracy", *International Spectator (Rome)*, c. 34 (1999), s. 62.

98. Heinz Kramer, "The Institutional Framework of German-Turkish Relations", "The Parameters of Partnership: Germany, The United States and Turkey" (Ortaklık Parametreleri: Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye) konulu konferans kâğıtları, American Institute for Contemporary German Studies, Johns Hopkins University, Washington DC, 23-24 Ekim 1997, s. 5. Burada bahsi geçen "Türkler" etnik kökenleri Türk olsun ya da olmasın Alman vatandaşlığı talep eden Türk vatandaşlarıdır.

99. Heizn Kramer'ın tahminler yüzde 25, Robert Olson'un tahminleriyse yüzde 10'dur. Bkz., Robert Olson, "The Kurdish Question and Turkey's Foreign Policy, 1991-95: From Gulf War to the Incursion into Iraq", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 19 (1995), s. 28.

100. Kramer, "Institutional Framework", s. 13.

101. Bu konu hakkında çoğunluğu Almanca çok geniş kaynaklar bulunmaktadır. Konu hakkında İngilizce yazılmış bir özet için bkz., Faruk Şen, "Turkish Communities in Western Europe", Mastny ve Nation bask., *Turkey between East and West*.

102. Bkz., Kramer, "Institutional Framework", s. 6-7.

103. *Briefing*, 15 Mart 1999, s. 5.

8
SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA TÜRKİYE'NİN BÖLGESEL POLİTİKALARI: (I) YUNANİSTAN, KIBRIS, BALKANLAR VE KAFKASLAR

Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs

Hızla değişen bir dünyada, Türkiye'nin komşusu Yunanistan'la ilişkileri Soğuk Savaş'ın sona ermesinden en az etkilenen dış politika sahnelerinden biriydi. 1990'lar yanlış başlangıçlara imza atarken, 1950'lerin sonlarında başlayan gerginlikler ve anlaşmazlıklar bir galip veya mağlup yaratmadan çözümsüz kalmaya devam ediyordu. Türkiye'nin AB üyesi olmak yolunda adımlar attığı 1999 yılına kadar uzlaşma sağlanması mümkün görünmüyordu. Daha önceki yıllarda olduğu gibi Kıbrıs üzerinde süregelen çıkar çatışmaları Türk-Yunan anlaşmazlıklarının belkemiğini oluşturuyordu. Bu konuda bir ilerleme kaydedilmeden ilişkilerin diğer boyutlarının gelişmesi ümit vaat etmiyordu.

Şubat 1988'de Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından George Vassillou, 1990 yılında Kıbrıslı Türk lider Rauf Denktaş'la yeniden görüşmelere başlamıştı. Denktaş her iki tarafın da "özerk statüsünün" kabul edilmesini bir ön şart olarak ileri sürdüğü için bu görüşmeler bir sonuç vermemişti. Kıbrıs Rum yönetiminin, adanın uluslararasında kabul gören hükümeti olduğunu ileri süren Yunanlılar için, "gayri meşru" olarak tanımladıkları Kıbrıs Türk rejiminin özerkliği kabul edilemezdi. Tartışmayı genişleten Denktaş, Kıbrıs'ta iki "topluluk" değil "halk" olduğundan bahsederek, Kıbrıslı Türklerin self-determinasyona (hür irade) ve uluslararasında tanınacak bağımsız bir devlet kurmaya hakkı olduğunu ileri sürüyordu. Denktaş aynen şu sözleri kullanmıştır: "Kıbrıs'ta tek bir temsilci hükümet ve homojen bir Kıbrıs ulusu yoktur. Etnik kökenleri, dilleri, kültürel tarihleri ve dinleri farklı iki özerk halk vardır"[1].

Temel ilkelerde bile uzlaşamayan iki tarafın 1990 yılı görüşmeleri bir yere varamamıştı. Ama 1991 yılında, Avrupa Birliği'yle ilişkilerini geliştirmek isteyen ve Kıbrıs meselesine getirilecek çözümün önemli bir basamak olacağını düşünen Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı yaptığı Ankara düğümü çözmeye niyetli gibi görünüyordu. Nisan 1990 seçimlerinde, uzlaşmaz Andreas Papandreou'nun yerine Konstantin Mitsotakis'in seçilmesi Özal'a, Kıbrıs konusunda taraflar anlaşamasalar bile Ankara ve Atina arasında işbirliğinin gelişmesiyle bir değişiklik olabileceği ümidi vermişti. Buna göre, 1991 Körfez Savaşı'nın ardından Özal, başkan Bush'a iki anakara devletiyle Rum ve Türk Kıbrıs lideri arasında dört taraflı bir görüşme başlatmasını teklif etti. Böyle bir zirveyi papalık seçimleriyle kıyaslayan Özal, uzlaşmaya ancak bir "**maraton celsesinde**" şekil verilebileceğini ileri sürmüştü.

Yunanlılar bu fikre karşı çıktılar ama BM genel sekreteri Boutros Boutros-Ghali Türk tarafının esnek tutumunun topluluklar arası pazarlıkları başarıya götürebileceğine inanmıştı. 1991 yılında yapılan görüşmelerin ardından, genel sekreter Nisan 1992'de Güvenlik Konseyi'ne biraz da iyimser bir düşünceyle, iki tarafın federal anayasa ve Denktaş ile Makarios arasında 1977 yılında tartışılan "**üç özgürlük**" konularında anlaşmaya vardıklarını rapor etmişti. Bu sırada Kuzey Kıbrıs'ta - Denktaş'ın başbakanı ve Ulusal Birlik Partisi başkanı Derviş Eroğlu- Kıbrıslı Rumlarla bir federasyon devleti pazarlığının yapılması veya anlaşmanın bir parçası olarak toprakların herhangi bir kısmının verilmesi konuları tartışılmaya başlanmıştı. Kıbrıslı Rum Hükümeti'nin, Türk tarafının desteğini almaksızın AT'ye yaptığı tam üyelik başvurusu karmaşık konulardan biriydi. Yine de Boutros-Ghali, Güvenlik Konseyi'nin 750 sayılı kararıyla 10 Nisan 1992'de onayladığı mevcut farklılıkları gidermek amacıyla bir "**fikirler dizisi**" hazırlamıştı. Denktaş ve Vassilliou bu sebeple Haziran 1992'de genel sekreterin ayrı odalarda bulunan liderler arasında mekik dokuduğu "**yakınlık görüşmelerinde**" bulunmak için New York'a gitmişlerdi. Bu görüşmeler 14 Ağustos'a kadar devam etmişti. Uzun tartışmalara rağmen, gelecek federasyonda Türklerle Rumlar arasında yapılacak toprak paylaşımı ve Kıbrıslı Rumların kuzeyde bulunan eski evlerine dönmeleri konularında

görüşmeler çıkmaza girmişti. Denktaş'la Vassiliou, 28 Ekim-11 Kasım tarihleri arasında Boutros-Ghali'nin başkanlık ettiği yüzyüze görüşmelerde, federal anayasa kapsamında toplulukların iktidar paylaşımı ve benzeri konulardaki görüş ayrılıklarını çözümleyemediler[2].

1992 yılında yapılan başarısız görüşmelerin ardından, Şubat 1993'de Glafkos Klerides'in Kıbrıs cumhurbaşkanı olarak seçilmesi uzlaşma arayışını biraz daha gölgeledi. Klerides seçim kampanyası sırasında "**fikirler dizisine**" saldırmıştı. Anlaşmazlığın Kıbrıslı Rumlar lehine çözümlenmesi için Kıbrıs'ın AB tam üyesi olması gerektiğini vurguluyor, böylece Türkiye'ye ve Kıbrıslı Türklere baskı yapacağını umuyordu. Boutros-Ghali tam bir anlaşma sağlamak yerine, sonradan genel bir uzlaşmaya dönüşebilecek, bazı konularda anlaşma sağlayıcı bir dizi "**güven yaratıcı önlemler paketini**" teklif etmeyi uygun buldu. Bu ölçütler, 1974 yılından bu yana Türk ve Rum Kıbrıslılara kapalı olan Lefkoşa Havaalanının yeniden faaliyete geçmesini ve Rumların, 1974 yılında Türk ordusunun işgal ettiği ama Kıbrıslı Türklerin yerleşmediği Magosa'nın güneyinde bulunan Maraş'a dönmelerini içeriyordu. Her iki taraf da bu önerileri prensipte kabul ettiler ama BM ve daha sonra ABD himayesinde Mayıs 1993'ten Mayıs 1994'e kadar süren görüşmelerde, ayrıntılarda yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle anlaşma bozulmuştu[3].

Bu sırada Kıbrıslı Türklerin kabul etmesine bakılmaksızın, Kıbrıs yönetiminin AB'ye kabul edilmesi ihtimali dikkatleri üzerine çekmişti. Haziran 1993'te AB Komisyonu, Kıbrıs'ın ortaklığa kabul edilmesinin sosyal ve ekonomik alanda bir sorun yaratmayacağını ama "**Kıbrıs'ın toplulukla entegrasyonunun Kıbrıs meselesine barışçıl ve kalıcı bir çözüm getirilmesine bağlı olduğu**" resmi görüşünü açıklamıştı[4]. Sürecin Mart 1995'e kadar başlatılmamasına rağmen, AB Bakanlar Konseyi Ekim 1993'te görüşü kabul ettiler. Temmuz 1994'te Avrupa Adalet Divanı AB'ye Kıbrıs Türk kesiminden yapılacak ihracatı yasakladığında, Kıbrıs'ta anayasa konusunda bir uzlaşmaya varılması ihtimali iyice zayıflamıştı. Bu karar, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Meclisi'nin KKTC anayasasından Yunanlılarla gelecekte yapılacak bir konfederasyona atıfta bulunan maddeleri çıkarmasına ve bu karar yürürlükte olduğu müddetçe güven yaratıcı önlemler üzerinde daha fazla

görüşmeyi reddetmesine neden oldu[5]. 1995 yılının başında Yunan Hükümeti, Türkiye ile AB arasında yapılacak olan gümrük birliğine vereceği onayı, iki topluluk arasında bir uzlaşma olup olmadığına bakmaksızın Kıbrıs'ın birliğe girmesiyle bağdaştırmak istemişti. Türkiye-AB Ortaklık Konseyi, gümrük birliği anlaşmasını, Maastricht Antlaşması'nı yeniden değerlendirecek olan hükümetler arası konferansın sona ermesini takiben altı ay içinde Kıbrıs'la ortaklık pazarlıklarının başlaması koşuluna bağlı olarak kabul edince, Yunanlıların isteği yerine gelmiş oldu. Adanın her iki tarafının temsilcisi kabul edilen George Vassiliou'yla pazarlık görüşmeleri Ocak 1998'de başladı[6].

Dize gelmeyen Kıbrıs sorunu 1996-98 yılları arasında, Türkiye'yle Yunanistan arasında yaşanan bir başka anlaşmazlıkla daha da karmaşık bir hal aldı. Bu sorun, Türkiye'nin AB'yle ilişkilerini zedelemiş ve Türkiye'nin iç siyasetinde değişikliklere yol açmıştı. Tansu Çiller Hükümeti 1995 yılında KKTC'nin ekonomik yardımlarını kesmişti ama yıl sonunda Türkiye-AB gümrük birliğinin, Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs'la olan ekonomik bağlarını engellemeyeceğini bildiren bir "Ortak Deklerasyonun" açıklanmasıyla birçok şey değişmişti[7]. Türkiye'nin Kıbrıs'ta bir federasyon kurulması politikasına Erbakan'ın karşı geleceği korkuları boş çıktığı halde, Haziran 1995 ile Haziran 1996 arasında iktidarda bulunan Necmettin Erbakan liderliğindeki koalisyon hükümeti, sorun hakkında inisiyatifini kullanamamıştı[8]. Bu sırada Ocak 1996'da, Türkiye'nin Ege sahilinden yaklaşık 4 deniz mili ve Yunanlıların Kalimnos Adası'ndan 8.8 kilometre uzaklıktaki ıssız Kardak kayalıklarında meydana gelen bir deniz kazasının ardından, Türkiye'yle Yunanistan arasında garip bir "bayrak savaşı" çıkmıştı. İlk önce Kalimnos belediye başkanı kayalıklara bir Yunan bayrağı dikti ama Yunan donanmasından bir çıkartma grubu Türk bayrağını Yunan bayrağıyla değiştirmeye gelmeden önce Hürriyet Gazetesi'nden bir grup gazeteci bu bayrağı kaldırdılar. Yabancılara saçma gelen bu olay, basının körüklemesiyle her iki tarafta da milliyetçi duyguları ateşlemişti. Türklere göre yaşanan olay Yunanlıların tüm Ege'de egemenlik iddia etmeleri olasılığını gösteriyordu. ABD'li Richard Holbrooke'un derhal arabuluculuk yapıp Yunanistan'la Türkiye arasında çıkabilecek bir savaşı engelleme-

si son derece isabetli olmuştu. Buna rağmen sağlanan dinginliği Ege'de tam bir anlaşmaya dönüştürmek mümkün olmamıştı. Yunanlılar bu anlaşmazlıkları La Haye'de bulunan Uluslararası Adalet Divanı'na götürme konusunda ısrar ederlerken, Divan'ın kendi aleyhlerinde karar verebileceğinden endişe duyan Türkler karşılıklı pazarlıklar yoluyla çözüm aramayı teklif ediyor ve böylece 1970'lerde oluşmaya başlayan tavırlar devam etmiş oluyordu[9].

Bir yıl sonra Ocak 1997'de, Klerides Hükümeti Rusya'dan, Türk anakarasında ve Kıbrıs'ta bulunan hedefleri vurabilecek toplam 48 adet S-300 hava savunma füzesi sipariş ettiğini duyurunca gerginlikler bir kez daha arttı. Askeri uzmanlar bu füzelerin adada Türklerin lehine olan güç dengesini bozmayacağını ileri sürdüler. Yine de dönemin dışişleri bakanı Tansu Çiller olayı tahrik edici buldu ve Türk Hava Kuvvetleri'nin, yerleştirilmeleri halinde füzeleri yok edeceği tehdidinde bulundu. Mayıs 1997'de Yunan ve Türk hava kuvvetlerinin ada üstünde yaptığı uçuşlar doğrudan bir çarpışma olabileceği işaretini veriyorlardı. Sorun uçuşlar konusunda bir moratoryumla çözüldü ama sadece altı ay sonra bu anlaşma da bozuldu. Haziran 1997'de Mesut Yılmaz liderliğinde iktidara gelen koalisyon hükümeti, Batı Devletleri ve dolayısıyla Yunanistan'la yaşanan anlaşmazlıkları giderecek gibi görünüyordu. Temmuz 1997'de Madrid'de yapılan bir NATO toplantısında Yunan ve Türk Hükümetleri barışçıl ilişkilere, birbirlerinin egemenliğine ve mevcut uluslararası anlaşmalara bağlı kalacaklarını ifade ettiler. Denktaş ve Klerides'in BM denetiminde önce Temmuz 1997'de New York'ta, daha sonra Ağustos ayında İsviçre'de yaptıkları görüşmelerle bu anlayış pekiştirildi. Denktaş'ın, Kıbrıs Türk yönetimi temsil edilmeksizin Kıbrıs'ın AB'ye katılmasına karşı çıkması sebebiyle bu görüşmelerde bir ilerleme kaydedilemedi. Bu arada Türk Hükümeti "Gündem 2000"in dışında bırakılmasına, KKTC'yle 20 Temmuz 1997'de kısmi entegrasyon anlaşması imzalayarak tepki göstermişti. Bu anlaşmaya göre, "ortak savunma kavramı" çerçevesinde Türkiye'yle KKTC arasında bir ekonomik ve mali birlik oluşturuluyordu. Yunanistan'la diyalog kurulması ya da Kıbrıs meselesinde bir gelişme sağlanması ihtimali, AB'nin Aralık 1997'de Lüksemburg zirvesinde Türkiye'yi genişleme kapsamı-

nın dışında tutma kararını onaylamasıyla iyice zayıflamıştı[10]. Christopher de Bellaigue, "Bir hatalı hareketle AB, Türkler üzerinde sahip olduğu tüm imkânları yok etmiştir" diye konuşmuştu[11].

Daha ümit verici gelişmeler ancak 1999 yılında yaşanmaya başlandı. Aralık 1998'de, büyük olasılıkla Amerika Birleşik Devletleri'nin yoğun baskıları altında Glafkos Klerides, Kıbrıs'a yerleştirilmesi planlanan S-300 füzelerinin Girit'e yerleştirileceğini duyurmuştu. Yunan Hükümetinin Öcalan davasındaki şaibeli rolü, Şubat 1999'da Nairobi'de ele geçirilmesiyle iyice ortaya çıkmış ve bunun ardından Yunanlılar Türkiye'ye karşı değişen tutumlarını dışişleri bakanı Theodore Pangalos'la diğer bakanların görevden alınmasıyla göstermişlerdi. Yunan başbakanı Kostas Simitis Türkiye ile olan ilişkilerinde yeni bir sayfa açmaya hevesliydi. Ege Denizi'nin diğer tarafında bulunan Türkiye'de, Nisan 1999 genel seçimlerinin ardından Bülent Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükümetinin iktidara gelmesi, önceki yönetimlerden daha kesin ve zor kararlar alınabileceğine işaret ediyordu. Mayıs 1999'da Yunanistan'ın yeni dışişleri bakanı George Papandreou, Türk meslektaşı İsmail Cem'in iki ülke arasındaki sorunların diyalog yoluyla çözümlenmesi teklifini kabul etmişti. Bunun üzerine yaz ve sonbahar aylarında bir dizi görüşme başladı. Gündem maddelerini ticaret, turizm, çevre korunması ve "terörizme karşı işbirliği" (Yunanistan'ın PKK'ya verdiği desteği sona erdirmesine atfen Türk talebi) gibi konular oluşturuyordu. Denizyatağı hakları ve Ege'deki karasuları gibi tartışmalı konular, diğer konularda anlaşmaya varılacağı varsayılarak ileriki bir tarihe ertelenmişti[12].

Gelişen beklenmedik olaylar ilişkilerde yumuşama yaşanmasına yardımcı olmuştu. 17 Ağustos 1999'da Türkiye'de yaşanan depremin ardından Yunan halkı ve hükümetinin hızlı ve cömert yardımları ve 7 Eylül'de Atina'da yaşanan depremin ardından Türk yardım ekiplerinin kurtarma çalışmalarına katılmaları, her iki tarafın kamuoyunda ve basınında düşmanca yaklaşımların tersine dönmesine sebep olmuştu. Giderilmesi gereken engellerden en zor olanı hâlâ Kıbrıs meselesiydi. Haziran 1999'da Rusya dahil, sanayileşmiş ülkelerden oluşan G-8 grubu toplantısında, BM genel sekreteri Kofi Annan, Klerides'le Denktaş'ı

yeniden görüştürmek istemişti. Ekim 1999'da Washington'da Bülent Ecevit'le görüşen başkan Clinton, bu yaklaşımı desteklemişti. En büyük sıkıntı Denktaş'ın, KKTC'nin özerkliği kabul edilmeden görüşmelere yeniden başlamak istememesinden kaynaklanıyordu, ki bu talebi Yunanlılar için kabul edilemezdi[13]. "Diplomatik açıdan **tanınmayabileceğini**" itiraf etmesine rağmen, "**Adada iki bağımsız devlet olduğu kabul edilmelidir**" görüşünü dile getiren Ecevit de Denktaş'ın yanında yer alıyordu[14].

Neyse ki, 1999 yılı sonunda Türkler tutumlarını değiştirdi. 13 Kasım 1999'da bu konuda BM'yle ABD'den yoğun baskı alan Rauf Denktaş, "**KKTC cumhurbaşkanı**" olarak değil de "**Kıbrıs Türk lideri**" olarak davet edildiği halde, Klerides'le New York'ta yakınlaşma görüşmelerine başlamayı kabul etti[15]. Her iki lider de medyada detaylar hakkında konuşmamayı kabul ettikleri için, 3 Aralık'ta başlayan görüşmelerin ne yönde ilerlediğini tahmin etmek mümkün değildi, buna rağmen Rauf Denktaş 11 Aralık'ta iyi bir ilerleme kaydedildiğini belirtmişti[16]. Yine de "**konfederasyon**" formülünün Kıbrıslı Türklere gelecekte kurulacak Kıbrıs devletinden çekilme hakkını vereceği kaygısıyla "**federasyon**" talep eden Yunanlılarla "**konfederasyon**" ya da yeniden birleşmeyi uygun bulan Türkler arasındaki derin boşluğu doldurmak hayli zordu[17].

Bazı iyimser AB sözcüleri 1995 yılında, Kıbrıs'ın AB'ye kabul edilmesinin iki topluluk arasında katalizör etkisi yaratarak birbirlerine yakınlaştıracağını ileri sürmüşlerdi. Buna rağmen 1999 yılına kadar yaşanan olaylar, Yunanlılara esnek davranma fırsatı vermeyen ve Türkleri daha da yabancılaştıran AB'nin Ege ve Kıbrıs meselelerinde tam ters etki yarattığını göstermişti. 1999 yılının Aralık ayında Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin AB adaylığının kabul edilmesi ve önceden Kıbrıs ve Ege sorunlarının çözümüne yönelik bir ilerleme kaydedilmeden Türkiye'nin adaylığını kabul etmeyeceğini ön şart koşan Yunan Hükümetinin bu tavrından vazgeçmesiyle bir dönüm noktasına gelinmişti. Yunanistan yine de, diğer aday ülkelerin yaptığı gibi, ortaklık sürecinin bir uzantısı olarak Yunanistan'la Türkiye'nin "**mevcut anlaşmazlıklarda uzlaşmaya varmak için her türlü gayreti göstermeleri**" konusunda ısrar ediyordu. Bunda başarı sağlanmazsa, anlaşmazlığı Uluslarara-

sı Adalet Divanı'na götüreceklerdi[18]. Bu formüle göre, Avrupa Konseyi 2004 yılında gelişmeleri inceleyecek, bunun ardından görüşmelerin başarısız olduğuna kanaat getirirse sorun Uluslararası Adalet Divanı'na taşınabilecekti. Türkiye bu koşulu kabul etmekle, Divan'ın petrol haklarıyla karasuları anlaşmazlıkları konusunda vereceği kararlara önceden yaptığı itirazlardan vazgeçmiş gibi görünüyordu. Konsey'in "**siyasi bir uzlaşma Kıbrıs'ın Avrupa Birliği'ne girmesini kolaylaştıracaktır**", ama "**ortaklık pazarlıkları sona erdiğinde bir uzlaşmaya varılamamışsa, Konsey yukarıdaki önkoşul yerine getirilmeden karar verebilecektir**" açıklaması bir o kadar önemliydi[19].

Kıbrıs'ın AB'ye bir iç uzlaşma sağlanmaması halinde bile kabul edilmesine Türkler, 1960 Garantörlük Antlaşması'nın "**bütün olarak ya da kısmen, Kıbrıs'ın herhangi bir devletle, siyasi ya da ekonomik birliğe**" katılamayacağını öngörmesi gerekçesiyle karşı çıkmışlardı. Türkiye Kıbrıs'ın ortaklığa kabul edilmesine karşı çıkmamakla birlikte, bunun bir iç uzlaşma sağlanmadan gerçekleşemeyeceği ve Türkiye'yle aynı tarihte üyeliğe kabul edilmesi konusunda ısrar ediyorlardı. Buna karşılık, aslında Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşemeyeceği anlamına gelen bu ibarenin AB'yi kapsamadığı ve AB'nin anlaşmada belirtilen "**devlet**" tanımına girmediği ileri sürülüyordu[20]. Bu yasal tartışmaların dışında, adanın fiili olarak bölünmesi anlamına geleceği için, AB'nin Kıbrıs'ı bir iç uzlaşma sağlanmadan üyeliğe kabul edeceği ihtimal dahilinde görünmüyordu. Bununla birlikte adanın kuzeyini denetiminde bulundurmadığı halde tüm ada üzerinde egemenlik iddia eden Kıbrıslı Rum Hükümetinin AB üyeliğinden doğan yükümlülüklerini yerine getirebileceği biraz şüpheliydi. Bu durumda Almanya ve Fransa, sadece Kıbrıslı Rumlarla pazarlık yapılarak Kıbrıs'ın üyeliğe kabul edilmesine razı değillerdi. Tamamen Türk tarafını desteklememekle birlikte AB'nin çözümlenemez ve tehlikeli bir sorun yaratmasını istemiyorlardı[21]. Bu şartlar altında AB'nin uzlaşma sağlanmasa bile, Kıbrıs'ın üyeliğini kabul edeceği konusunda ciddi soru işaretleri vardı. Helsinki Zirvesi'nin hemen ardından ismi açıklanmayan bir Fransız diplomat Milliyet Gazetesi'nde son kararı, bölünmüş bir Kıbrıs'ın AB'ye girmesine hâlâ karşı çıkma ihtimali olan Avrupa Konseyi'nin belirleyeceğini vurgulamıştı[22].

Türkiye'nin Batı Devletleriyle kurduğu ilişkileri sürdürme ve bölgesel anlaşmazlıklardan kaçınma dış politikasıyla çelişen Kıbrıs sorununun, Helsinki kararları doğrultusunda çözülmesi Türkiye için mutlak bir gereklilikti. Yurt dışından destek göremediği tek dış politika meselesi buydu. Kıbrıslı Türklerin ayrı bir "halk" olarak *self-determinasyon* hakları olduğunu ileri sürmelerine rağmen, bu çeşit iddialar uluslararası sınırların korunması ve devletlerin toprak bütünlüğü gibi ilkelerle çeliştiği için uluslararası topluluk tarafından haklı bulunmuyordu[23]. Bu iddiaya bağlı kalmak, Kürtlerin *self-determinasyon*'unu veya Ermenilerin Dağlık Karabağ iddialarını reddeden Türkiye'nin diğer meselelerde uyguladığı politikalarla da çelişiyordu. Türkiye'nin yakın ilişkilerde bulunduğu İsrail ve Azerbaycan da dahil olmak üzere, başka hiçbir devlet KKTC'yi tanımamıştı. Doğrusunu söylemek gerekirse AB 1997 ile 1999 yılları arasında, Türkiye'nin Yunanistan ve Kıbrıs Rumlarıyla yaşadığı sürtüşmeleri çözmesi konusunda öne sürdüğü şartları geçici olarak kaldırmıştı. Aralık 1999'dan sonra Türkiye'nin yeni fırsatları yakalayarak AB üyesi olabilmesi için bu iki soruna çözüm bulması gerektiği anlaşılmıştı.

Türkiye ve Balkanlar

Türkiye'nin Kıbrıs ve Yunanistan politikaları NATO müttefiklerinin çıkarlarıyla tezat yaratırken, 1990'larda Balkanlarda meydana gelen etnik zıtlaşmalar -özellikle de eski Yugoslavya'da- tam ters etki yaratıyordu. Türkler batının 1993 yılında Bosna-Hersek'te, 1999 yılındaysa Kosova'da başlayan askeri rolünü kaygıyla izliyorlardı. Bu harekâta karşı çıkmak bir yana, yapılan müdahaleleri yeterince hızlı ve etkili bulmuyorlardı. Türkiye NATO'nun bu bölgede ve komşu cumhuriyetlerdeki faaliyetlerini desteklemiş ve BM'yle NATO'nun bölgede gerçekleştirdiği operasyonlara bilfiil katılmıştı. Bu tutumuyla Türkiye, NATO'nun Balkan politikalarına katılmaya hevessiz görünen ve işbirliği yapmayan Yunanistan'ın aksine, müttefik kararlarına (en azından 1995'ten bu yana) tam destek verdiğine göstermiş oluyordu.

İç siyasetten gelen baskıları dış dünyanın gerçekleriyle bağdaştırmakta çıkmaza düşen Türk politikacıları için, Balkan politikaları oluştur-

mak pek o kadar kolay değildi. Yurt içindeki kamuoyu bu kanlı olaylarda hararetle Bosna ve Kosova'daki Müslümanların tarafını tutuyorlardı. Bosnalı Müslümanların etnik kökeni Türk olmadığı halde, Türkler onları Doğu Avrupa'da kalan son Müslümanlar olarak görüyorlardı. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlılar, İslâm'la Batı Hıristiyanlığı arasında sürtüşme bölgesi olarak gördükleri Balkanları dikkatle takip ediyorlardı. Türk Hükümeti sözcülerinin sık sık Bosna'da yaşanan dramı, iki din arasında yaşanan bir savaş olarak değil, bir insanlık meselesi olarak gördüklerini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişte kaldığını vurgulamalarına rağmen, tarih hafızalardan silinmemişti. Şubat 1993'te İstanbul'un Taksim Meydanı'nda düzenlenen bir gösteride batının Bosna politikasını protesto edenlerin taşıdığı pankartlarda "Bosna Endülüs olmayacak" (on beşinci yüzyılda İspanya'da yaşayan Müslüman ve Yahudi topluluklara uygulanan toplu kıyım ve sürgünlere atıfta bulunulmuştu) yazıyordu[24]. Türk halkı, uluslararası topluluğun Müslüman topluluğa uygulanan toplukıyım ve sürgün gösterilerine (on dokuzuncu yüzyılda yaptıkları gibi) seyirci kaldığını düşünüyordu -ki bu düşüncelerinin aksini iddia etmek oldukça zor-. İslâmcı ve aşırı milliyetçi partiler, 4.000.000 Türk vatandaşının on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Türkiye'ye gelen göçmenlerin soyundan geldiğini iddia ederek bu duyguları körüklemek için ellerinden geleni yapıyorlardı[25]. Diğer yandan, iktidarda bulunan Türk Hükümetleri, hem Türk topraklarından uzakta bulunduğu için hem de batılı müttefikleriyle, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'yle birlikte yürüttüğü politikaların fazla dışına çıkamayacağı için, tek taraflı ya da uluslararasından bağımsız olarak Bosna'ya müdahale edemeyeceklerini anlamışlardı. Türkiye'deki üslerden havalanacak olan Türk uçakları Bosna üzerinde sadece beş dakika uçabilecekler, ayrıca uluslararası kuvvetlerin haricinde eski Yugoslavya'da askeri birliklerini bulunduramayacaklardı[26]. Bu sebeple Türk Hükümetleri, uluslararası dikkatleri Bosna'da yaşanan drama çekmek ve müttefiklerine Bosnalı Müslümanlar lehinde müdahale etmeleri için baskı yapmak üzerine yoğunlaşmıştı.

Batı Devletlerinin Bosnalı Müslümanları korumak için etkili tedbirler alamadıkları 1992-1995 yıllarında, Bosna sorunu Türkiye için müz-

min hale gelmişti. 1992 yılında Türkiye, Sırbistan'a karşı ekonomik yaptırımların uygulanışını takip etmek amacıyla NATO'nun Adriyatik'te donanma kuvvetleri bulundurmasını kuvvetle desteklemişti. Ayrıca bu kuvvetin bir bölümü bir Türk yetkilinin komutasındaydı. Aslında Türk uçakları bölgede aktif olarak kullanılmayarak yedekte bulundurulduğu halde, Nisan 1993'te Türkiye, Bosna üzerindeki uçuşa yasak bölgeyi koruması amacıyla, İtalya'da üs kuran NATO kuvvetlerine katılması için F-15 jet uçaklarını göndermişti. Bu sırada Türk diplomatlarla siyasetçileri bu gayretleri yeterli bulmadıklarını açıklıyorlardı. Temmuz 1992 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın Helsinki'de yapılan zirvesinde, başbakan Demirel Bosna Hükümetini desteklemeleri için Orta Asya cumhuriyetleriyle Azerbaycan'ı içeren bir baskı grubu oluşturmaya ve başkan Bush'u, 1991 yılında Irak'a yapılana benzer bir askeri müdahale yapmaya iknâ etmeye çalışmıştı. Bununla birlikte hükümet Ağustos 1992'de BM Güvenlik Konseyi'nin kalıcı üyelerine, Sırplara karşı kara kuvvetlerini, müdahalesine başvurulmadan, sınırlı hava saldırıları yapmayı öngören bir "Hareket Planını" kabul ettirmeye çalışmışlardı. Batılıların geri çevirdiği Türkler, cumhurbaşkanı Özal'ın önemli bir rol oynadığı bir kampanyayla bu defa Müslüman dostlarına yönelmişlerdi. Aralık 1992'de Türkiye, İslâm Konferansı Örgütü'nün (İKÖ) diğer üyelerine katılarak, 15 Ocak 1993 tarihine kadar BM Bosnalı Müslümanları koruyacak yeterli tedbirleri almadığı takdirde ordu gönderme tehdidinde bulunmuştu. Ama bu tarihe gelindiğinde tehdidi uygulamamışlardı. İKÖ'nün 1993 yılının Nisan ve Temmuz aylarında gerçekleştirilen toplantılarında Türkiye, Bosna-Hersek'e uygulanan silah ambargosunun kaldırılması kararına kefil olmuş ve BM'nin 1993 yılının Nisan-Mayıs aylarında deklare ettiği Bosnalı Müslümanların yaşadığı bölge etrafında kurulacak olan "güvenlikli bölgenin" savunması için Müslüman ülkelerin oluşturacağı özel kuvvetlerin gönderilmesini teklif etmişti. Türkiye tüm bu gayretlerde bulunurken, İran gibi radikal Müslüman ülkelerin kendi başlarına yapacakları müdahaleleri engellemeye ve Batı Devletlerini demokratik, laik ve batı taraftarı bir ülke olarak İslâm dünyasının tepkilerine öncülük yapmasının uygun olacağına iknâ etmeye çalışmıştı[27].

Müslüman ülkeleri harekete geçirme girişimleri bir fayda sağlamamış olsa da, 1994-95 yılları arasında yaşanan olaylar Türkiye'nin krizlerde daha aktif bir rol oynamaya başladığını ve Batı Devletlerinin korkunç trajediler karşısında Bosna'ya olan sorumluluklarının daha fazla farkına varmaya başladıklarını gösteriyordu. Türkiye, BM'nin Bosna için oluşturduğu özel koruma gücüne (UNPROFOR-Birleşmiş Milletler Koruma Gücü) dahil olmak istemiş, fakat her iki tarafla da tarihi ya da kültürel bağları bulunan devletlerin bu güc'ün dışında bırakılacağı gerekçesiyle talebi reddedilmişti. Sırplarla güçlü bağları bulunan Rusya'nın 1994 yılında katılmasına izin verilince bu gerekçe çürütülmüş oldu. Bunun üzerine Mart 1994'te BM genel sekreteri bir Türk birliğinin kabul edileceğini duyurdu. 1.500 askerden oluşan birlik, Temmuz 1994'te ülkenin batısında bulunan Zenica'ya yerleşerek, Hırvatlarla Bosnalı Müslümanlar arasındaki ateşkesi gözlemlemeye başladılar. Türk birliğine Yunanistan şiddetle karşı çıkarken, Hırvat ve Bosnalı Müslümanlar sevinçle karşılamış, bununla birlikte Türk kamuoyu Türkiye'nin Bosna'da doğrudan ve olumlu bir rol aldığına inandırılmıştı[28]. Hırvatlarla Bosnalı Müslümanlar arasında, Mart 1994'te Washington Anlaşması kapsamında bir Müslüman-Hırvat Federasyonuyla sonuçlanacak olan antanta arabuluculuk yapan Türkiye, diplomatik açıdan batıya yardımcı bir müttefik olduğu imajını güçlendirmişti. Türkiye'yle Hırvatistan, esasen Sırbistan'a duydukları ortak kin nedeniyle yakın ilişkiler geliştirmişler, fakat varılan anlaşmada Türkiye'nin iddia ettiği gibi Bosna-Hersek Savaşı'nın bir Hıristiyan-Müslüman savaşı olmadığının altı çizilmişti. Bununla birlikte resmen kanıtlanamamasına rağmen, Türkiye'nin Hırvatistan üzerinden (olasılıkla ABD yardımıyla) Bosnalı Müslümanlara gizlice silah sağladığı yazılmıştı[29].

Bosna hikâyesindeki en önemli dönüm noktası, 1995 yılının Temmuz ayında Sırpların Doğu Bosna'da bulunan iki "güvenlikli bölge", Srebenica ve Zepa'yı ele geçirmeleri ve burada yaşayanları kıyımdan geçirmeleriyle yaşanmıştı. 30 Ağustos'ta NATO hava kuvvetleri en sonunda 14 Eylül'e kadar sürecek olan "Kararlı Güç" operasyonuyla Sırp kara güzergâhlarına hava saldırısına başladılar. Bu saldırıların ardından Hırvat kuvvetleri Sırplar tarafından ele geçirilmiş olan toprakları-

nın büyük bir bölümünü geri aldılar ve Belgrad Hükümeti konferans masasına oturmak zorunda kaldı. 21 Kasım 1995'te Ohio'da yapılan Dayton anlaşmalarıyla, Müslüman-Hırvat federasyonu, Bosna Sırp Cumhuriyeti ve Bosna-Hersek'se tek devlet olarak yeniden kurulmuş oldu. NATO artık Bosnalı Müslümanları korumak için etkin bir şekilde müdahale etmiş olduğundan, Türkiye'yle Batı Devletleri arasında Bosna sorununun bir problem yaratması ihtimali ortadan kalkmış oldu. Türk barışkoruma kuvvetleri uluslararası uygulama gücünün (IFOR: 1996 yılında SFOR olarak yeniden kurulmuştu, Uluslararası Barış Uygulama Gücü) bir parçası olarak Bosna-Hersek'te kaldılar. 1996'da Türkiye ABD'nin Müslüman-Hırvat federasyonu ordusuna eğitim verme ve donatma programına katıldı ve 1997'de İtalya'nın öncülük ettiği "Alba Operasyonu" olarak bilinen Arnavutluk'ta barışı koruma müdahalesine, Arnavutluk kuvvetlerinin yeniden oluşmasına yardımcı olmak amacıyla askeri birlik göndererek iştirak etti[30].

Dayton Anlaşması'nın ardından Balkanlardaki çekişmeler, 1998-99 yıllarında Kosova Krizi'nin çıkmasına kadar dinmiş gibiydi. 1998-99 yıllarının kış aylarında Sırpların Kosovalı Arnavutlara yönelik mücadelesi başlarken, Kosovalı Arnavutlar ve Yugoslav (aslında Sırp) Hükümetleri temsilcileri, 1999 yılının Şubat-Mart ayları arasında altı uluslu Temas Grubunun gözetiminde iki turlu görüşmelere başlamak için Paris yakınlarındaki Rambouillet'te bir araya gelmişlerdi. Kosovalı Arnavutlar vahşetin durdurulmasını, Kosova'dan Yugoslav askerinin ve polis kuvvetlerinin çekilmesini, bölgeye NATO tarafından yönetilen bir uluslararası askeri kuvvet yerleşmesini, mültecilerin koşulsuz geri dönmesini ve Federal Yugoslavya Cumhuriyeti içinde Kosova'ya özerklik tanıyacak siyasi bir uzlaşmaya varılmasını kabul ettiler. Ama, geçen Ekim ayında imzalanan ateşkesi ve BM Güvenlik Konseyi kararlarını açıkça ihlâl ederek, Kosovalı Arnavutların etnik temizliği savaşını hızlandıran Belgrat Hükümeti, anlaşmayı reddetti. Güvenlik Konseyi Kosova'da bulunan kuvvetlerin kullanılmasına yetki vermediği halde, NATO Kosova'da bulunan Sırp hedeflerine ve 23 Mart tarihinde Sırbistan'a yoğun hava saldırıları yapmaya başladı. Bu saldırılar sebebiyle yaklaşık 1.000.000 Kosovalı Arnavut komşu Makedonya'ya, Arna-

vutluk'a ve Karadağ'a ihraç edilmişti. Saldırılar 10 Haziran'da Sırp kuvvetlerinin Kosova'dan çekilmesi ve KFOR olarak bilinen bir uluslararası barış koruma gücünün bölgeye yerleştirilmesiyle sona erdi[31].

Başlangıçta Türk dışişleri bakanı, krizin bir devletin diğerine yaptığı saldırılardan (Bosna-Hersek'te olduğu gibi) kaynaklanmadığı ve ülkelerin kendi sınırları içinde sınırsız egemenlik hakkı olduğu ilkesine ters düştüğü için Kosova'ya NATO'nun yapacağı bir müdahale konusunda pek hevesli gibi görünmüyordu. Prensipte böylesi bir uluslararası müdahale Türk Kürtlerin lehine de kullanılabilirdi[32]. Balkanlarda Kosova'nın -bağımsız bir devlet ya da Arnavutluk'un bir parçası olarak- Yugoslavya'dan resmen ayrılması, çok sayıda Arnavut azınlığı barındıran Makedonya'nın topraklarını ayırması için örnek teşkil edebilirdi ki, Türkiye buna kesinlikle karşıydı. Daha da kötüsü, Türkiye ile Yunanistan'ın karşıt taraflarla ittifaka sürükleneceği daha geniş bir Balkan Savaşı'nı başlatabilirdi. Neyse ki, Yugoslavya dahil, bölgedeki tüm devletlerin toprak bütünlüğünü en azından prensipte savunmaya kararlı diğer NATO devletleri bu endişeleri paylaşıyorlardı[33]. Bununla birlikte Sırpların Kosovalı Arnavutlara uyguladığı zalimlik ve vahşet, Müslüman dostu bir ülke olan Türkiye'nin duyarsız kalmasını engelliyordu. Başbakan Bülent Ecevit, Balkanlarda yaşayan Müslümanlara karşı Rusya ve Yunanistan dahil olmak üzere Ortodoks Hıristiyan uluslar ittifakının bir bölümü olarak değerlendirdiği Sırplara karşı sert bir tavır takınmıştı. Engellemeye çalışmamış olsa bile, Yunanistan'ın Kosova'daki NATO faaliyetlerine katılmaması, bir kez daha Türkiye'ye ittifakın güvenilir bir üyesi olduğunu kanıtlama fırsatı sunmuştu, özellikle de ABD açısından. Cumhurbaşkanı Demirel'in, **"Kosova'da vahşete maruz kalan insanlar bizim kardeşlerimizdir"** sözleriyle kriz **Türkiye'ye "birinci sınıf"** bir NATO üyesi olduğunu kanıtlama fırsatı sunmuştu[34].

Türkiye bu gerekçelerle NATO'nun Kosova'daki faaliyetlerini destekleyerek, Türk basının iddialarına göre operasyonda aktif bir rol alan F-16 savaş uçaklarını İtalya'ya göndermişti. Kosova'dan gelen yaklaşık 8.000 sığınmacı Türkiye'de barınıyor ve Arnavutluk'a sığınanlara yeterli miktarlarda yardım gönderiliyordu[35]. Mayıs 1999'da hava operas-

yonlarının sona ermesine doğru Amerika Birleşik Devletleri, Sırpların üzerindeki baskıyı artırmak için Türkiye'yle Macaristan'dan hava üslerini kullanma talebinde bulunmuştu. Ecevit Hükümeti mevcut durumda üslere gerek duyulmadığı halde, hemen bu öneriyi kabul etmişti[36]. Sırpların Kosova'dan çekilmesinin ardından Temmuz 1999'da Türkiye, yaklaşık 1.000 askeri KFOR'a katılmak üzere göndermişti. Bu askerler, Kosova'da yaşayan Türk azınlığın çoğunlukta bulunduğu Prizren kasabasına yerleşmişlerdi[37]. Bunlar yaşanırken, Kosova Savaşı'nın Türk halkında daha önceki Bosna Krizi'nin yarattığı etkileri uyandırmaması dikkat çekiciydi. Bunun bir nedeni basının dikkatini içişlerine yoğunlaştırdığı 1999 genel seçimleriyle aynı döneme rast gelmesi veya belki de daha büyük bir ihtimalle hükümetin uyguladığı politikaların halktan ve diğer NATO üyelerinden destek görmesi ve bu yüzden kamuda rahatsız edici tartışmalara yol açmamasıydı.

Balkanların diğer bölgelerinde komünizmin sona ermesi Türkiye açısından büyük sonuçlar yaratmıştı. Kasım 1989'da Bulgaristan'da Jivkov rejiminin düşmesiyle Bulgarların Türk azınlığa karşı başlattıkları kampanya sona ermişti. Bunun ardından iktidara gelen Bulgar Hükümetleri Türklerin kültürel haklarını tanımış ve Bulgaristan'ın demokratik sistemine tam olarak katılmalarına izin vermişti. Sonuç olarak, "Haklar ve Özgürlükler Hareketi" (Bulgaristan'da bulunan etnik Türk parti) komünizmin ardından iktidara gelen ilk iki Bulgar Hükümetini desteklerken, Bulgaristan'dan gelen 312.000 sığınmacının en az yarısı 1990 yılında ve sonrasında evlerine geri dönmüştü. Politikalardaki bu değişikliğin bir işareti olarak iki ülke 1992 yılında Dostluk, Komşuluk İlişkileri ve Güvenlik Antlaşması'nı imzaladılar. Bulgaristan'ın küçük hacmine ve ekonomik açıdan yoksulluğuna rağmen, ekonomik işbirliği de geliştirildi. 1999 yılında Türkiye Washington'da Bulgaristan'ın Kosova'da NATO'yu desteklediğini vurgulayarak NATO'ya ve ortak aday olarak kendisinin de AB'ye gireceği ümidiyle AB'ye alınması için, lobi faaliyetlerinde bulunuyordu[38]. Diğer konularda olduğu gibi, Türkiye'nin bu konuda da Balkanlarda temkinli politikalar uygulaması, Bulgaristan'la Makedonya'nın Yunanistan'ın öncülük ettiği İslâm karşıtı veya Türk karşıtı Slav bloğunun etkisine kapılmasını engelleye-

rek ve NATO'daki yerini sağlamlaştırarak, ülkeye yarar sağlamıştı. Türkiye'nin aksine, Makedonya'ya önceden duyduğu düşmanlık ve Sırbistan'la olan dostluğu sebebiyle Yunanistan, Balkan çekişmelerinde kaybeden tarafta yer almış ve NATO'nun istisnası olmuştu. Yunanistan'ın Balkan politikalarını yeniden ele alan ve Türklere karşı Yunan tutumunu yumuşatan Simitis Hükümeti de bu durumun farkına varmıştı. Aslında 1999'da Atina-Ankara ilişkilerinde buzların erimesiyle, her iki hükümet Kosova'nın yeniden kurulması konusunda ortak projeleri tartışmayı ve Balkanlardaki güvenlik sorunlarına ortak yaklaşımlar uygulamayı kabul etmişlerdi[39].

Türkiye, Rusya ve Kafkaslar

Diğer NATO ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye'de de Soğuk Savaş'ın bitmesi aşama aşama ilerleyen bir süreç olmuştu. 1985 yılında Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesi Sovyet-Türk ilişkilerindeki gerginlikleri oldukça azaltmış ve iki ülke arasında ekonomik işbirliğinin gelişmesini sağlamıştı. Bu gelişme, Gorbaçov'la Özal'ın, Mart 1991'de imzaladığı Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasıyla mühürlenmişti. Şartlar değişmemiş olsaydı, 1920'lerde ve 1930'larda olduğu gibi Türkiye kuzey komşusuyla bu antantı uzun süre devam ettirebilirdi. Bu gerçekleşmedi çünkü Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında parçalanmasıyla bölgesel çekişmeler ortaya çıkmaya başlamıştı -özellikle Türkiye'yle Rusya'nın politik açıdan birbirine karşı taraflarda olduğu Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan gibi yeni Kafkas cumhuriyetlerinde. Bununla birlikte Türkiye'nin Moskova'yla kafa kafaya çarpışmaktan kaçınması için önemli stratejik ve ekonomik nedenleri vardı. Sonuç olarak Rusya'yla olan ilişkilerinde ip cambazlığı yapmalı, Kafkasların Müslüman ve Türk kökenli uluslarına duyduğu sempatiyi, Moskova'nın yeniden bölgede tekel güç olmasını engelleme ve Rusya'yla ekonomik ilişkilerini geliştirmek isteğiyle dengelemeye çalışmalıydı. Ayrıca Rus askeri kuvvetleriyle doğrudan bir çarpışmaya girmekten de kaçınması gerekiyordu. Rus dış politikasının değişken ve belirsiz yönleri, Türk ve batılı dış politikacıların karşılaştıkları güçlükleri daha da karmaşık bir hale getiriyordu.

Rusya Federasyonu askeri ve ekonomik açılardan, Sovyetler Birliği'nden çok daha zayıf bir devletti ama hâlâ dikkate alınması gereken bir güçtü. Varşova Paktı'nın sona ermesine rağmen çok sayıda konvansiyonel silahlı kuvvetlere ve nükleer füzelere sahipti ve ayrıca BM Güvenlik Konseyi'nde bir koltuk sahibiydi. Şimdi Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) adını alan eski Sovyetler Birliği'nde Rusya hâlâ egemen güçtü. Bu yüzden Türkiye Moskova'ya karşı yürüttüğü politikalarında ihtiyatlı davranmalıydı. Rusya'nın Türkiye'ye doğrudan saldırması ihtimali artık uzak gibi görünse de, özellikle NATO'nun desteklemeyeceği konularda Türkiye hâlâ Rusya'yla sürtüşmelere girmekten kaçınmalıydı. Türkiye'nin Moskova'yla sürdüreceği ekonomik işbirliğinden elde edeceği çıkarlar gün geçtikçe artıyordu. Daha önce de değindiğimiz gibi, 1998 yılında Türkiye'nin BDT'yle olan ticareti, toplam dış ticaretinin yüzde 12.7'sine ulaşmıştı ve bu rakam kayıtlı olmayan "bavul ticareti"yle daha da büyüyordu. Tüm BDT içinde Rusya Türkiye'nin en önemli ticaret ortağıydı. Rusya'da 1998 yılında çıkan krize rağmen, Türkiye'nin aynı yıl Rusya'ya yaptığı ihracat, bavul ticareti de dahil olmak üzere, 3.000.000.000 dolara, başka bir deyişle toplam ihracatının yüzde 11'ine ulaşmıştı. Bu da Rusya'yı Türkiye'nin ikinci büyük dış piyasası haline getiriyordu -hâlâ yüzde 20.3'lük paya sahip Almanya'nın hayli gerisinde kalıyordu ama yüzde 8.3 paya sahip Amerika Birleşik Devletleri'nin önündeydi. 1997 yılında yaklaşık 5.000.000.000 dolar tutarında ihale kazanan Türk müteahhit firmalar, Rusya'daki yabancı inşaat firmaları arasında ilk sırada yer alıyordu. Bunun sonucunda Türkiye'nin en büyük şirketleri, pozisyonlarını zayıflatacak siyasi sürtüşmeleri engellemek kaygısındaki Türk basını tarafından Türkiye'deki Rus taraftarı iş lobisi olarak tanımlanıyorlardı. İthalat açısından Türkiye'nin Rusya'yla yaptığı ticaret daha düşüktü. Rusya'dan yapılan ithalat tutarı 2.200.000.000 dolar, ya da toplam ithalatın yüzde 4.7'si idi[40]. Bu ithalatın büyük bir kısmını 1987 yılında faaliyete başlayan boru hattıyla Bulgaristan üzerinden gelen doğal gaz oluşturuyordu. Bu boru hattı yılda yaklaşık 8.000.000.000 metreküp, başka bir deyişle Türkiye'nin toplam doğal gaz ihtiyacının yüzde 60'ını taşıyordu[41]. Bu ithalatın yapılmaması durumunda, Türkiye ciddi boyutlarda hava kirliliği yaratmayan enerji kaynağı sıkıntısı çekecekti.

Türkiye doğal gaz kaynaklarını çeşitlendirmeye çalışıyor olsa da, Rusya önemli bir sağlayıcı olmaya devam edecektir. Nisan 1997'de imzalanan bir anlaşmayla hükümetler, mevcut boru hattı kapasitesini 2002 yılı itibariyle 14.000.000.000 metreküpe çıkartma konusunda anlaşmışlardı. Aynı yılın Aralık ayındaysa, Rusya'dan başlayarak Karadeniz'in altından doğrudan Türkiye'nin Samsun limanına ve oradan da Ankara'ya ulaşacak olan bir boru hattını öngören "Mavi Akım" projesini başlatmışlardı. Başlangıçta yılda 3.000.000.000 metreküp, on yıl içindeyse yılda 16 milyar metreküp kapasiteye sahip olması planlanan "Mavi Akım'ın" maliyeti 2.500.000.000 ile 3.300.000.000 dolar arasında olacağı tahmin ediliyordu. Türk tarafından gelen ve Washington'un desteklediği bazı siyasi çekincelerle birlikte, ciddi teknik sorunlar ve mali sıkıntılar nedeniyle, 1999 yılının sonuna gelindiğinde bu hattın döşenip döşenmeyeceği hâlâ belli değildi. Bu güçlüklere bir örnek vermek gerekirse, Rusya'nın 1999 yılının Ekim-Kasım aylarında Çeçenistan'a yaptığı saldırı, projenin rafa kaldırılmasına neden olmuştu. 6 Kasım'da Moskova'ya yaptığı ziyarette "Mavi Akım" projesinin kapsamlı anlaşmasını imzalamayı erteleyen Bülent Ecevit, yıl sonuna kadar bir anlaşmaya varılacağını belirtmişti[42].

Rusya'nın 1994-96 ve 1999 yıllarında Çeçenistan'a yaptığı saldırılar, Müslüman Çeçenlere sempati duyulan Türkiye'yle Rusya arasında olası bir sürtüşmeyi haber veriyordu. Çeçen kökenli 25.000 Türk vatandaşı olduğu ve Türkiye'de yaşayan yaklaşık 5.000.000 vatandaşın Kafkaslar bölgesinden geldiği (Çeçenler, Çerkezler, Abhazlar, Azeriler ve diğerleri) ileri sürülmektedir. Bu grupların Türkiye'de bulunan bazı dayanışma ve kültür örgütlerini destekledikleri, aşırı milliyetçi ve İslâmcı partilerle bağlantıları oldukları, ayrıca Çeçenistan'daki mücadele için para ve gönüllü gönderdikleri yazılmıştır. Ocak 1996'da bir grup Kuzey Kafkasya kökenli Türk vatandaşı, Trabzon limanından Avrasya feribotunu kaçırarak davalarına dikkat çekmişlerdi. Aynı yıl Türkiye, gayrimeşru bir "**İçkeriya Çeçen Cumhuriyeti Temsil**" heyetini kabul etmişti. Buna rağmen Rusya'nın PKK'ya mali ve lojistik destek sağlamasından çekinen Türk Hükümetleri, bu gruplara açık destek vermemek konusunda çok dikkatli davranmıştı[43]. Şubat 1995'te ülke-

ler bir niyet göstergesi olarak, Kürt ve Çeçen meselelerine müdahale etmekten kaçınacaklarını belirttikleri, terörizm ve organize suçlara karşı işbirliğini öngören bir güvenlik protokolü imzalamışlardı[44]. Bu anlaşma, bazı koşulları değişmiş de olsa, 1921'de imzalanan Türk-Sovyet antlaşmasına çok benziyordu.

Çeçen gruplara Türkiye'de yapıldığı gibi, Rusya'da PKK'ya resmi tolerans tanınması Türklerin, Moskova'nın anlaşmaya riayet etmediğinden kuşkulanmalarına sebep oluyordu. Bundan daha da kötüsü, Ruslar ülkelerinde bulunduğunu ya da siyasi sığınma hakkı verdiklerini asla doğrulamamış olsalar da, Ekim 1998 ile Şubat 1999 arasında ülkeler arasında dolaşan Abdullah Öcalan, Rusya'da ve Belarus'ta konaklamıştı. Diğer yandan her iki taraf da diğerinin içişlerine müdahale etmeme ve birbirlerinin topraklarında gerçekleşen isyan hareketlerine asli sponsor olmama konusunda dikkatli davranıyorlardı. Bu konu, Kasım 1999'da Ruslar Çeçenistan'a ikinci kez saldırdıkları sırada Bülent Ecevit'in Moskova'ya yaptığı resmi ziyarette had safhaya ulaşmıştı. Türk kamuoyu Çeçenlere sempati duyduğu ve Ecevit, savaşın "**ciddi insanlık kaygıları**" yarattığını söylediği halde, bu savaşın "**Rusya'nın iç meselesi**" olduğu görüşüne sadık kalmıştı[45]. Gerek Rusya, gerek Türkiye için birbirlerinin uluslararası sınırlarına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermek, hangi sebeple olursa olsun vazgeçilemeyecek derecede önemliydi.

1990'ların başında Turgut Özal, Türkiye'nin eski komünist komşularıyla ekonomik bağlarını kuvvetlendirmek için bir girişimde bulunarak Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) projesini başlatmıştı. Bu proje, Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Ukrayna, Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Yunanistan ve Arnavutluk (son dört ülke Karadeniz'de bulunmamasına rağmen, politik açıdan bu ülkeleri dışarıda bırakmak doğru bulunmamıştı) devlet başkanlarının İstanbul'da bir araya geldiği Haziran 1992'de resmi statü kazanmıştı. İstanbul zirvesinde 11 ülke "**tüm ticaret engellerini azaltacaklarına veya zaman içinde ortadan kaldıracaklarına**" ve ulaşım, enerji, madencilik, turizm ve çevre koruması konularında ortak projeler geliştireceklerine imza atmışlardı[46]. KEİ projesinin daimi sekreterliği İstanbul'da olacak ve

yılda bir kez üye ülkelerin dışişleri bakanları düzeyinde toplanacaktı. Aralık 1993'te Sofya'da düzenlenen bir toplantıda Karadeniz Dış Ticaret ve Kalkınma Bankası kurulmasına karar verildi. Uzun bir gecikmenin ardından bu banka Haziran 1997'de faaliyete başladı[47]. 1998 yılında Türkiye'nin diğer KEİ ülkeleriyle olan ticareti toplam ihracatının yüzde 12'sine ve ithalatının yüzde 9'una ulaşmıştı ama bunun yarısı Rusya'nın payına düşüyordu. Ayrıca KEİ projesi olmasa bile bölgede açılacak yeni pazarlar ile birlikte ticaretin artması olası görünüyordu[48]. Projeyi sadece bu yönüyle eleştirmek, bölgedeki ülkeler arasında kurulacak olan karşılıklı ekonomik dayanışmanın, politik açıdan işbirliği sağlayacağı gayesini göz ardı etmek olur. Hemen hemen tüm üyeler -Yunanistan'la Türkiye, Rusya'yla Moldova, Ukrayna'yla Gürcistan, Azerbaycan'la Ermenistan- arasında yaşanan rekabet, herhangi bir topluluğun doğmasını engellediği için bu arzu biraz fazla iyimser bulunabilir. Türkiye dışişleri bakanlığından bir yetkili, KEİ projesine barış koruma görevi verilmediğini ve önleyici diplomasi ya da bölgesel silahsızlanma sağlayacak bir işleyişe sahip olmadığını itiraf etmişti[49]. Ama yine de üye devletlere en azından aralarındaki anlaşmazlıkları tartışabilecekleri bir platform sunuyor ve Türkiye'nin işbirliği yapan komşu imajını kuvvetlendiriyordu.

İki bağımsız devlet arasında doğrudan savaş çıkaran tek anlaşmazlık olduğu ve Bosna-Hersek meselesinde olduğu gibi, iç siyasi baskıları dış dünyanın gerçekleriyle uzlaştırmak zor olduğu için, bölgedeki devletler arasında çıkan sürtüşmelerden Türkiye açısından en kritik olanı, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşananıydı. Türk kamuoyu Müslüman ya da Türk etnik kökenli oldukları gerekçesiyle Azerileri desteklerken hükümet, Ermenistan'la -sonradan Rus-Türk savaşına dönüşebilecek- bir savaş başlamasına sebep olmak endişesiyle, Azerbaycan'a ekonomik ya da moral destek sağlamaktan fazlasını yapamıyordu. Mayıs 1992'de Taşkent'te toplanan Rusya, Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Ermenistan, BDT üyesi olmayan bir devletin saldırısına uğradıkları takdirde birbirlerine destek olmaya söz verdikleri bir BDT ortak güvenlik antlaşması imzaladılar. Bu sayede Rusya, Ermenistan'a ve daha sonra Gürcistan'a asker yerleştirmeyi başardı. Böy-

lece Türkiye Ermenistan'a yönelik saldırılara karışırsa, kendisini doğrudan Rusya'yla savaşır bulacaktı[50].

Sovyet yönetiminin sona ermesinin, Hazar Vadisi'nde bulunan zengin petrol ve gaz rezervlerinin uluslararası istismarına neden olacağı gerekçesiyle bu çekişme uluslararasında önem kazandı. Bölgenin enerji kaynağı açısından Orta Doğu'ya rakip olacağı beklentileri artık azalmış olsa da, 1998 yılı sonu itibariyle Hazar Vadisi'de 16.100.000.000 varil petrol (Karadeniz'le hemen hemen aynı) ve 7.4 trilyon metreküp gaz (Karadeniz'in iki katı) rezervi bulunduğu biliniyordu[51]. Halihazırda bölgede 160.000.000.000 varil petrol ve 17.6 trilyon metreküp gaz rezervi bulunması ihtimali, dünya petrol rezervlerinin yüzde 15'i, gaz rezervlerininse yüzde 12'si olduğu anlamına geliyordu[52]. Hazar Vadisi'nin diğer ülkeleri olan Kazakistan ve Türkmenistan gibi Azerbaycan da, Rusya'ya olan bağlılığını devam ettirmeden petrol ve gaz endüstrisini geliştirmek istiyordu. Ama, komşularıyla istikrarlı ve işbirliği içinde ilişkiler gerektiren yeni boru hatları döşenmeden bunu yapabilmesi mümkün değildi. Hazar Vadisi devletlerinin ekstra kaynak edinmeleri ve Rusların kontrolü dışında boru hattı vasıtasıyla ihracat yapmaları ihtimali Rus liderlere, bu devletlerin Moskova'nın nüfuz alanından çıkarak, batıya ve Türkiye'ye yöneleceklerini düşündürmeye başlamıştı. Bu sebeple boru hattı projeleri on dokuzuncu yüzyılda uygulanan demiryolu diplomasisini gerektiriyor ve siyasi iktidarla ekonomik nüfuz mücadelesinde etkili bir silah haline geliyordu[53].

Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki kanlı mücadele, Ermeni azınlığa yapılan saldırıların ardından, Sovyet birliklerinin Azerbaycan'ın başkenti Bakû'yü ele geçirirken yüzlerce Azeri'yi öldürmesiyle, Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından önce, Ocak 1990'da başlamıştı. Bu aşamada Türkiye hâlâ, Sovyetler Birliği'nin toprak bütünlüğünün bozulmayacağını bekliyor ve ümit ediyordu. Gorbaçov'un reform programını desteklemiş ve yaşanan çekişmelerin Sovyetlerin iç meselesi olduğu görüşüne sadık kalmıştı[54]. Buna rağmen yaşanan olaylar bu politikayı imkânsız hale getirmişti. 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını açıklamasının ardından, 21 Eylül'de Ermenistan bağımsızlığını ilân etmişti. Bundan önce 2 Eylül'de Azerbaycan'ın sınırları içinde

çoğu Ermenilerden oluşan Dağlık Karabağ ayrı bir cumhuriyet olduğunu duyurmuştu. 26 Kasım'da Azeri meclisi, Sovyet anayasasıyla Dağlık Karabağ'a verilen özerklik statüsünü kaldırdı. Bağımsızlık coşkusu içindeki Azeriler ve Ermeniler kendilerini bir çarpışmanın içinde bulmuşlardı. Mesut Yılmaz'ın Anavatan Partisi idaresindeki Ankara, 9 Kasım'da Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdı ve kendisinden sonra gelen Süleyman Demirel, 19 Aralık 1991 tarihinde tüm Sovyet cumhuriyetlerini tanıyarak bunu genişletti.

Türkiye'nin uzun vadede Kafkaslarda barışa, istikrara ve bölgedeki tüm ülkelerle ekonomik ilişkiler geliştirmeye ihtiyacı vardı. Aslında kendi açısından en iyi olanı bölgede arabuluculuk rolünü almasıydı. Bu heves siyasi, ekonomik ve askeri kaynaklarının çok ötesinde olduğu ve bölgedeki anlaşmazlıların giderilmesi çok zor olduğu için ulaşılamaz gibi görünüyordu. Başlangıçta Türkiye, Ermenistan'la temas kurmaya ve Azerileri Dağlık Karabağ'a özerkliğini geri vermeye iknâ etmeye çalışmıştı[55] ama Şubat 1992'de savaş patlak verdi. Ermenistan Hükümeti savaşı Dağlık Karabağ Ermenileri'nin sürdürdüğünü iddia etse de, Ermeni savaşçılar Ermenistan'dan gelecek (dolayısıyla Rusya'dan) desteğe büyük ölçüde bağımlı olduklarından bu iddiayı ciddiye almak mümkün değildi. 26 Şubat'ta Ermeni kuvvetleri Dağlık Karabağ'ın idari merkezi Hankendin'e (Stepanekert) girerek, Azerilerin oturduğu Khojali'yi ele geçirmiş ve 500 sivili kıyımdan geçirmişti. Bu da Türkiye'de halkın protestolarına neden olmuştu. "Ermenileri biraz korkutmalıyız" diyen cumhurbaşkanı Özal'ı, Azerilerle Ermeniler arasında barışçıl bir uzlaşma sağlanması gerektiğini vurgulayan Demirel desteklememişti[56]. Bu ümitlerin bir yararı olmadı. 28 Şubat 1992'de Türkiye'nin yönlendirmesiyle AGİT, sınırların zor kullanılarak değiştirilmesini kınadı ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan vilayeti olduğunu onayladı. Ama bu 11 Mayıs'ta tüm Dağlık Karabağ'ı ele geçiren ve Laçin yoluyla bölgeyle Ermenistan arasında bir koridor açan Ermenileri caydırmamıştı. Ayrıca Ermeniler Türk topraklarının bitişiğindeki Nahçıvan'ın batı ucunu Azerbaycan'dan ayırmışlardı.

Savaş sınırlarına dayandığından, Ermenilerin Nahçıvan'a saldırması Türkiye için kritik sorular doğuruyordu. Ermenistan'ın Nahçıvan'ı isti-

lâ etmesi, Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu öngören 1921 Türk-Sovyet dostluk anlaşmasının açıkça ihlâl edilmesi anlamına geliyordu. Türkiye'nin statükoyu korumak için antlaşmadan doğan haklarından yararlanarak Nahçıvan'a askeri bir müdahalede bulunması ihtimali yorumlara açıktı[57] ama Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhittin Fisunoğlu, olası bir askeri faaliyete yönelik "tüm **gerekli tedbirlerin**" alındığını duyurmuştu[58]. BDT silahlı kuvvetleri komutanı General Yevgeni Şapoşnikov, üçüncü bir ülkenin müdahalesinin savaşa yol açabileceği uyarısında bulunmuştu. Benzer bir uyarıyı da Rusya'nın Ankara büyükelçisi Albert Çernişev yapmıştı. Bu, Türkiye'yle Rusya'nın silahlı bir mücadele karşısında en fazla yakınlaştığı durumdu[59]. Neyse ki, Demirel temkinli davranıp Moskova'ya yaklaşarak diplomatik bir çözüm bulmaya karar vermişti. Başarılı da oldu. 25-26 Mayıs tarihlerinde Demirel'le Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin arasında geçen görüşmelerde liderler, Laçin'in işgal edilmesini ve Ermenistan'la Nahçıvan arasındaki bölgede yaşanan savaşı kınayan bir deklarasyon yayınladılar. Ermeniler iki gün sonra saldırıları durdurdular[60].

Sonuç her iki tarafın gerginliğini azaltmıştı. Bundan kısa bir süre sonra Türkiye, Ankara'nın desteklediği Ebulfez Elçibey'in, Haziran 1992'de Azerbaycan'a cumhurbaşkanı olarak seçilmesinin ardından, Bakû'de nüfuzunu artırma şansı yakalamıştı. Mart 1993'te Türkiye'yle Azerbaycan, Bakû'yle İskenderun yakınlarında bulunan Ceyhan limanı arasında bir petrol boru hattı döşenmesini öngören anlaşma taslağına imza attılar. Bu, gerçekleşmesi durumunda Türkiye'ye Hazar petrolleri üzerinde önemli bir rol sağlayacağı ve Azerbaycan'ın Rus topraklarından geçen mevcut boru hattından kurtulmasını sağlayarak, Rusya'nın Hazar devletleri üzerindeki etkisini azaltacağı için, Türkiye'nin Kafkaslar politikasının en önemli unsuru haline gelecekti. Bu sırada Ermenistan cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik Ermeni politikalarını yumuşatmaya hevesli görünüyordu: Haziran 1992'de Ermenistan'da bulunan aşırı milliyetçi Daşnaksütyun partisini kapatmış, 16 Ekim'de Türk karşıtı dışişleri bakanı Rafi Hovassian'ı görevden almıştı[61]. Karşılığında Türkiye Ağustos 1992'de, Türkiye'yle normal ilişkiler kurarak, Ermenistan'ın sağlayabileceği ekonomik faydalara işaret etmek üzere diplomatik elçi gönder-

mişti. Dışişleri bakanı Hikmet Çetin'se, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ hariç, Laçin koridoruyla Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden çekilmesi durumunda Türkiye'nin Ermenistan'la diplomatik ilişkiler başlatabileceğini ileri sürmüştü. Tansu Çiller Hükümeti, Kasım 1992'de Ermenistan'a buğday ve iki ülkenin elektrik şebekelerinin birbirine bağlanması yoluyla elektrik göndermeyi kabul etmişti, ama Azerbaycan'dan gelen yoğun baskıların etkisiyle bu teklif iptal edilmişti[62].

Türkiye'nin uzattığı bu zeytin dallarına rağmen, Azerilerle Ermeniler arasındaki savaş 1992-93 yıllarında da devam etmiş ve Ermeniler üstünlük sağlamışlardı. Eylül 1993'te Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki toprakların tümünü ve bölgenin kuzeyinde Azeri-İran sınırına kadar uzanan bölümü ele geçirmiş, Azerbaycan topraklarının yaklaşık yüzde 20'sini işgal etmiş ve yaklaşık 100.000 Azeri'nin kendi yurtlarında sığınmacı gibi yaşamalarına sebep olmuşlardı[63]. Haziran 1993'te sorunu çözmek için AGİT çerçevesinde, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan da dahil olmak üzere "**Minsk Grubu'ndaki**" on ülkeye katılmıştı. 1993'ün başlarında Rusya Türkiye'nin uzlaştırma gayretlerine katılmasına olumlu bakmış ama daha sonra bölgedeki tek arabulucu olmak ve Moskova'nın Kafkaslarda eski gücünü yeniden sağlamak güdüsüyle bu fikrinden vazgeçmişti. Ermenistan kuvvetlerinin bölgeden çekilmesini öngören BM Güvenlik Konseyi 6 Nisan tarihli kararının ardından Türkiye, Ermenistan'a ekonomik ambargo uygulayan Azerbaycan'a eşlik etmişti. Türkiye Temmuz 1993'te, kendi askerlerini de içeren bir BM barış koruma gücünün Azerbaycan'a gönderilmesini teklif etmiş ama Ermenistan, Rusya ve İran buna karşı çıkmışlardı[64]. Bu arada yeni Rus politikası, Bakü'deki kanlı rejim değişikliğiyle tanıtılmıştı. 4 Haziran 1993'te Ebulfez Elçibey'in rakiplerinden eski Sovyet komutan Suret Hüseyinov, bölgeden ayrılan Sovyet kuvvetlerinden çok sayıda silah ve cephane devralmıştı. Azerbaycan'ın kuzeyindeki Gence kasabasını ele geçirmiş, buradan Bakû'ye ilerleyerek Elçibey'in Hükümetini devirmişti. Buna rağmen Sovyet Politbüro'sunun eski bir üyesi ve 1991'den bu yana Nahçıvan'ın parlamento başkanı olan Haydar Aliyev'i geçerek Azerbaycan'da iktidarı ele geçirmeyi başaramamıştı[65].

İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'yle birlikte Elçibey'i Azerbaycan'ın seçilmiş cumhurbaşkanı olarak tanıyacağını duyuran Türkiye, ilk başlarda bu olaylara sert tepki vermişti. Ama Turgut Özal'dan sonra cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel, Elçibey'in yeniden iktidara gelmesi konusunda Türkiye'nin elinden bir şey gelmeyeceğini anlamıştı[66]. Bu sebeple Ağustos ayının sonunda Türkiye'yle Batı Devletleri bu oldubittiyi kabul etmek zorunda kalmışlardı. Haydar Aliyev başa geçtikten sonra bir Rus kuklası olmayacağını göstererek, işleri kolaylaştırmıştı. Azerbaycan Eylül 1993'te BDT'ye katılmış olduğu halde, Aliyev Rus askerlerinin ülkesine yerleşmesine karşı çıkmıştı. Aliyev önceleri, Bakû'yle Sovyet Karadeniz limanı Novorossiisk arasındaki mevcut hattın gelişmesi düşüncesiyle, Türkiye'yle imzalanan Bakû-Ceyhan boru hattı anlaşmasını iptal edeceğini duyurmuş ama daha sonra Türk hattı lehine tutumunu değiştirmişti[67]. Aslında, Azerbaycan'ı bir Rus uydusu olmaktan alıkoyarak, Ermenilerle uzlaşma sağlamaktan başka, Hazar petrollerinin gelişmesinde Türkiye'ye dolaylı ama önemli bir rol vererek, Türkiye'nin en önemli amacını yerine getirmişti. Aliyev'in politikaları Elçibey'den daha tedbirli olduğu için, Aliyev'in cumhurbaşkanlığı Türkiye'ye daha fazla avantaj sağlıyordu. Öncelikle, Türkiye'nin ciddi bir mücadeleye girmeyi göze alamayacağı Rusya'ya veya İran'a karşı düşmanlık aşılamaktan kendini alıkoyuyordu[68]. Daha da önemlisi 1993 yılının sonlarına doğru Azeriler ve Ermeniler, sonuç getirmeyecek bir mücadelenin içinde olduklarını anlamışlardı. Bu sayede Rusya, Mayıs 1994'te Azerbaycan, Ermenistan ve Dağlık Karabağ Dışişleri Bakanlarına, kendi savunma bakanı, Pavel Graçev'in de imza attığı bir ateşkes imzalatmayı başarmıştı[69]. Böylelikle Rusya bölgede etkili bir barış arabulucusu olmuştu. Ateşkes, Ermenileri üstün bir konuma getirdiği halde, nihayet bölgede duruma istikrar getirmişti. Bu tarihten itibaren Türkiye, Dağlık Karabağ sorununa siyasi bir çözüm getirilmesinin, Rus hakimiyeti altındaki BDT kuvvetleriyle değil ancak AGİT himayesinde, Türk kuvvetlerinin de iştirak edeceği barış koruma kuvvetlerinin bölgeye gönderilmesiyle mümkün olabileceği konusunda ısrar etmişti[70].

Mayıs 1994'te Dağlık Karabağ savaşının sona ermesiyle uluslararası dikkatler, Hazar Vadisi petrol yataklarının gelişimine ve boru hatları-

nın güvenliğine çevrilmişti. Bu karmaşık nüfuz savaşında, Rusya, Gürcistan, İran, Türkiye ve bölge devletleri -Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan- önemli başrol oyuncularıydılar. Bu kaynakları geliştirecek çok uluslu firmalar çoğunlukla ABD menşeli olduğu için, ABD Hükümetiyle petrol şirketleri de önemli karar alma mercileriydiler. Haziran 1993'te iktidardan atıldığı sırada Elçibey, Azerbaycan petrol rezervlerinin geliştirilmesi amacıyla, İngiliz BP şirketinin liderliğindeki uluslararası bir konsorsiyumla anlaşma imzalamak üzereydi. Dönemin Rus Dış İstihbarat Servisi başkanı Yuri Primakov'la dışişleri bakanı Anderi Kozyrev liderliğindeki aşırı milliyetçiler, Rusya'nın Azerbaycan'ın batılı şirketlerle petrol arama anlaşmaları yapmasını engelleyeceğini belirtmişlerdi. İddialarına göre Hazar Denizi, çevreleyen ülkelerin kendilerine ait kısımlarında hak sahibi olduğu uluslararası bir deniz değil, ülkenin iç deniziydi ve tüm sahil devletlerinin denizde bulunacak rezervlerde ortak hakları vardı. Dönemin başbakanı Victor Çernomyrdin bu fikre karşı çıkmış, ama Rusya'nın Azerbaycan konsorsiyumunda pay sahibi olmasını desteklemişti[71]. Çernomyrdin'in görüşleri Eylül 1994'te diğerlerine galip gelmiş, Aliyev Hükümeti ülkenin petrol yataklarının geliştirilmesi için Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu'yla (AIOC) bir anlaşma imzalamıştı. Konsorsiyumun önemli ortakları İngiliz BP şirketi, ABD Amoco şirketi (daha sonra BP Amoco olarak birleştiler), bir grup ABD, Norveç ve Japon firması, Türk devletinin petrol şirketi TPAO ve onun Azeri dengi SOCAR idi. Rusya'nın Lukoil şirketiyse konsorsiyumda yüzde 10 pay sahibi olmuştu[72]. Aslında Rusya bir ikilem içine düşmüştü. Bir yandan batılıların Kafkaslara girmesini istemiyor, bir yandan da onların oluşturduğu konsorsiyumdan pay alıp, Azeri petrolünü geliştirecek olan batılı petrol şirketlerine itiraz edemiyordu.

1992'den 2000'e kadar Bakû'den başlayarak dünya piyasalarına (olasılıkla Orta Asya'da diğer petrol üreten devletlerle, özellikle Kazakistan'la bağlantılı olacaktı) ulaşacak olan boru hattının asıl rotası, açık bir yarışma konusu olmuştu[73]. Esasen beş seçenek vardı. Bunlardan ilki, Bakû'den başlayıp Çeçenistan'dan geçerek, Rusya'nın Novorossiisk limanına uzanan mevcut boru hattıydı. Mevcut tesisleri geliştirmek

daha kolay olduğundan maliyeti daha ucuz olacaktı ve Rusya bu hattı destekliyordu. Bununla birlikte Azerbaycan ve AIOC'ye göre boru hattının takip ettiği Çeçenistan rotası güvenli değildi, hattın yenilenmesi için çok çaba harcanması gerekiyordu ve ayrıca Azerbaycan'ın Rusya'ya olan bağımlılığını artıracaktı. Bununla birlikte Karadeniz'den Akdeniz'e inecek olan tanker trafiği artacağından, boğazlarda ciddi çevre tahribatlarına yol açma riski taşıyordu. Çeçenistan rotasının değiştirilerek Dağıstan üzerinden geçmesi çevre faktörünü eleyebilirdi ama diğer konulardaki itirazlar hâlâ geçerli kalıyordu.

İkinci seçenek, Bakû'den başlayarak Gürcistan limanı Supsa'ya uzanan boru hattının geliştirilmesiydi. Bu hattın döşenmesi nispeten daha az maliyetli olacak ve Azerbaycan'ı Rus denetiminden kurtaracaktı. Ama boğazlardan geçen tankerler bir tehlike oluşturmaya devam edeceklerdi. Boğazlar sorununu aşmak için Yunanistan'ın desteğiyle Rusya, Bulgaristan'ın Burgaz limanından Yunan Ege kıyısındaki Dedeağaç'a uzanan bir boru hattı teklif etti. Tankerler Novorossisk ya da Supsa'dan petrol yüklenerek, Burgaz'da boşaltacaklardı. Diğer tankerler Dedeağaç'tan yükledikleri petrolü dünya piyasalarına ulaştıracaklardı. Bu hattın fazla zaman alarak ağır işleyecek olması ve finansman sağlayabileceğine dair bir işaret olmaması sakıncalı tarafıydı. Bu sebeple uluslararası petrol şirketlerinden pek rağbet görmemişti.

Karadeniz rotasını tamamen hattın dışında tutmak İran'dan geçerek Bakû'yü İran Körfezi'yle birleştirecek olan dördüncü seçenekle mümkün olabilirdi. Bu daha az zaman alacak ve Bakû-Ceyhan boru hattından daha kısa olacağı için daha az maliyetli olacaktı. Petrolün İran Körfezi'ne gönderilmesi sayesinde Doğu Asya piyasalarına giden tankerlerin yolu kısalacaktı. Bu seçeneğe politik gerekçelerle ABD itiraz etmişti. Başkan Clinton 1996 yılında çıkardığı iki "özerk düzenleme yetkisi"yle ABD şirketlerinin İran'da faaliyet göstermesini yasaklamış ve ülkede iş yapan ABD şirketleri ya da bireyler için cezalar belirlemişti. Bu ambargo Başkan'ın Ağustos 1996'da imzaladığı, İran petrol ve gaz sektörlerine 20.000.000 dolardan fazla yatırım yapan yabancı şirketlere cezalar yükleyen, İran-Libya Yaptırım Yasası'yla (ILSA) daha da genişletilmişti[74]. Bu sebeple Mobil gibi bazı ABD petrol şirketleri Was-

hington'un taviz vermeyen İran politikasına karşı çıkmışlar, Batı Avrupa Devletleriyse ILSA'nın meşruluğunu sorgulamışlardı. Ama Clinton yönetimi karannndan vazgeçmedi[75]. 1995'te Aliyev, başkan Clinton'dan aldığı bir telefon üzerine İran projesini desteklemekten vazgeçmişti[76]. İran'ın kendi başına ya da üçüncü tarafların yardımıyla bu boru hattını finanse etmekte ve döşemekte hayli güçlük çekeceği dikkate alınırsa, İran'ın rejimlerinde ve dış politikalarında köklü ve kalıcı bir değişiklik olmadığı müddetçe İran üzerinden geçecek boru hattı projesinin, ABD'nin karşı çıkması sebebiyle gerçekleşmeyeceğini söylemek mümkün. İran değişse bile petrol şirketleri ne yapacağı tahmin edilemeyen İran'a bağımlı kalmak istemeyeceklerdi.

Türkiye'nin kuvvetle desteklediği, Azerbaycan, Gürcistan ve Amerika Birleşik Devletleri'nin olumlu yaklaştığı Gürcistan'dan[77] geçen Bakû-Ceyhan boru hattı projesi beşinci seçenekti. Türkiye için boru hattından elde edeceği gelir -yılda yaklaşık 100.000.000 dolar-, Hazar petrolü sanayiinde önemli bir oyuncu olmaktan kaynaklanan siyasi rolle kıyaslandığında hafif kalıyordu. Hem petrol üreten ülkeler hem de Batı Devletleri açısından stratejik önemini artırmış olacaktı. Türkiye sağlam bir NATO üyesi olduğundan, bu projenin diğer taraflar için de en düşük riskli seçenek olduğunu iddia edebilirdi. Azerbaycan ve Kazakistan açısından bakıldığındaysa, bu ülkelerin Rusya'ya olan bağımlılığını azaltıyordu. Bu projenin önündeki en büyük engel ekonomik güçlüklerdi. 1.730 kilometre uzunluğundaki boru hattının 2.400.000.000'la 3.300.000.000 dolar arasında maliyeti olacağı tahmin ediliyordu ki, bu şekilde diğer tüm seçeneklerden daha uzun süre alacak ve daha pahalı olacaktı. Ekonomik yönden uygulanabilir olması için, en azından günde 1.000.000 varil (v/g) taşıması gerekiyordu, fakat AIOC 2007 yılı itibariyle ancak, bir kısmı diğer hatlarla taşınacak olan ya da yurt içinde tüketilecek yaklaşık 700.000 (v/g) üretime ulaşılmasını tahmin ediyordu. Boru hattı kapasitesini doldurmak için diğer kaynaklardan -olasılıkla Kazakistan- yaklaşık 400.000 v/g ihtiyaç vardı. Ama bu, Kazak petrol yataklarına ulaşmak için Hazar Denizi'ne yapılacak bir boru hattı uzantısını daha gerektiriyordu ve 1996 yılında Kazakistan, Novorossisk'e uzanacak olan 560.000 v/g

kapasiteli bir boru hattı projesi imzalamıştı. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbeyev, "**Boru hattında mutlaka Kazak petrolü olacak**" demişti ama bu hattın Bakû-Ceyhan olup olmadığı çok açık değildi[78].

Bakû-Ceyhan boru hattının döşenmesi için Türkiye'nin çok kesin siyasi ve ekonomik nedenleri vardı ama boğazlardan geçecek tankerlerin yaratacağı çevre tehlikesi sebepsiz değildi. Boğaz, 31 kilometre uzunluğunda, 1.6 kilometre genişliğinde ve 700 metre derinliğindeydi. Çok karmaşık akıntıların bulunduğu Boğaziçi'nde bir gemi en az on iki kez istikamet değiştirmek zorundadır[79]. 1936 yılında imzalanan Montreux Sözleşmesi'nin 2. maddesi uyarınca "**barış zamanlarında tüm ticari gemiler gece ve gündüz, her ülkenin bayrağıyla ve her türlü yükle boğazlardan serbest geçiş hakkından yararlanacaklardı**"[80]. O zamanlar bu kabul edilebilirdi, çünkü ticaret gemileri nispeten küçüktüler ve yılda yaklaşık 5.000 gemi boğazlardan geçiyordu. 1990'ların ortalarında bu rakam, kimi 200.000 tondan fazla yük taşıyan yılda yaklaşık 50.000 ya da başka bir deyişle günde 140 gemiye yükselmişti. Zayıf görüş mesafesi ve fırtınalarla başa çıkmak bir yana, boğazlardan geçen gemiler günde yaklaşık 2.000 tur yapan şehiriçi vapurlarıyla çarpışmamaya dikkat etmek zorundaydı. 1982 ve 1994 yılları arasında yetkililer boğazlarda 207 kaza meydana geldiğini rapor etmişlerdi. 1979 ve 1994 yıllarında yaşanan kazalar denize petrol yayılmasına, şiddetli patlamalara ve ciddi can kayıplarına yol açmıştı[81]. Günümüzde Novorossisk'ten hareket ederek Boğaz'dan[82] geçen gemilerin petrol yükü yaklaşık 700.000 v/g'dir. Ama Azeri ve Kazak petrolünü ekleyecek olursak, bu rakam 1.000.000 v/g daha yükselerek korkunç bir kaza çıkma tehlikesini artıracaktır.

Montreux Sözleşmesi şartları altında Türkiye'nin boğazları büyük petrol tankerlerine kapatması ya da geçişlerini kısıtlaması tartışmaya açıktır. Türk uzmanlar Birleşmiş Milletler 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin (UNCLOS) 19. ve 20. maddeleri uyarınca bir sahil devleti olan Türkiye'nin, sahillerini korumak ve deniz kirliliğini önlemek amacıyla karasularından geçecek gemilerin geçişini denetimi altına alabileceğini ileri sürmektedirler. Bir örnek vermek gerekirse İtalya, birkaç kaza-

nın ardından 1985 yılında Messina Boğazı'nı 50.000 tondan fazla yük taşıyan veya tehlikeli yükü bulunan tüm gemilere kapatmıştı. Bu yasak Amerika Birleşik Devletleri'nin itirazlarına rağmen hâlâ devam etmektedir[83]. 1994 yılında Türk makamları boğazlardan geçen gemiler için yeni bir yönetmelik getirmişti. Buna göre gemiler belirlenen trafik rotalarına sadık kalacaklar ve hızları 10 deniz milini geçmeyecekti. Uluslararası Denizcilik Örgütü'nün (IMO) 1994 yılı toplantısında Rusya'yla diğer Karadeniz devletleri, Yunanistan, Kıbrıs ve Umman bu yönetmeliğe karşı çıkmışlardı. Fakat 1999 yılında IMO yönetmeliğin gerekli olduğuna karar vermiştir. Bu aşamada Rusya fazla sert olmamakla birlikte karşı çıkmaya devam ederken, diğer devletler itirazlarını geri almışlardı[84]. Aslında Türkiye bu tartışmayı kazanmış gibi görünüyordu, hatta boğazlardan geçen tankerlerin sayısına ve hacmine kısıtlamalar getirerek bir ilke imza atabilirdi. Montreux Sözleşmesi'ni yeniden müzâkere etmeyi teklif edebilir ya da tek taraflı olarak anlaşmayı kaldırabilirdi. Bu seçeneklerden birincisinde başarı sağlamaları çok zordu, ikincisiyse Türkiye'yi daha kötü bir duruma sokabilirdi[85]. Bu davayı daha geniş ele alan uluslararası, çevre korunmasının önemli olduğu görüşüne vardılar. Büyük petrol şirketleri iyi vatandaşlar gibi kabul edilmeli, petrollerini taşıyan tankerler Boğaz'da ciddi bir kazaya sebebiyet verdikleri takdirde karşılığını ödemeliydiler. Bu sebeple yönetmelik uygulamak yerine iknâ etmeye çalışmak, alternatif rotaları kabul etmelerini sağlamakta daha etkin olacaktı.

1994-95 yılları arasında boru hattı tartışmaları, Azerbaycan'ın önceden ürettiği 80.000 v/g kapasiteli petrol rotası üzerine yoğunlaşmıştı. Bu kapsamda Türkiye, Bakû-Ceyhan projesine örnek teşkil edebilecek, Rusya üzerinden geçmeyen Bakü-Supsa hattını kabul ettirmeye çalışıyordu. Bu konuda Ankara'da iç tartışmalar ve bürokratik karışıklıklar yaşansa da, AIOC'nin Azerbaycan petrolünün Bakû-Supsa ve Bakû-Novorossisk boru hatlarıyla taşınacağını duyurması Türkiye için tam bir zafer olmamıştı[86]. Yine de Azeri ve Kazak petrol yataklarına döşenecek boru hattı rotasına henüz karar verilmemişti. Petrol fiyatları tarihteki en düşük seviyelerinde olduğu için AIOC karar vermekte acele etmiyordu. Bununla birlikte Ekim 1999'da ABD Hükümetinden yoğun

baskılar alan BP Amoco'yla konsorsiyumun diğer şirketleri, Bakû-Ceyhan projesine destek verdiler. BP Amoco, şirketlere ve hükümetlere gerekli finansmanın sağlanmasına yardımcı olacağını duyurmuştu[87]. Başkan Clinton'un özel enerji danışmanı James Wolf, "**verilen garantiler sayesinde boru hattının ekonomik yönden uygulanabilir**" olduğunu söylemiş, buna rağmen "**projenin gerçekleşebilmesi için... sadece AIOC kapsamındaki şirketlerin değil, Hazar'da bulunan tüm şirketlerin bu projeye dahil olması gerektiğini**" eklemişti[88]. Kazakistan'ın vereceği karar bu sebeple hâlâ çok önemliydi. Kasım 1999 AGİT zirvesinde İstanbul'da toplanan Türk, Gürcü, Kazak ve Azeri liderler, 2004 yılında tamamlanmasını umut ettikleri Bakû-Ceyhan boru hattının inşaatı anlaşmasına imza atarak, engelleri aşmış oldular. İstanbul'da aynı tarihlerde imzalanmış olan bir anlaşmayla, Türkmenistan'la Türkiye arasında döşenecek paralel bir gaz boru hattıyla, projenin ekonomik yönü geliştirilmiş olacaktı. Hâlâ finans ve garanti sağlanması gerekiyordu ama artık projenin gerçekleşmesi eskisinden daha yakın görünüyordu[89].

Bakû-Ceyhan projesindeki gelişmelerin, ABD'nin bölgeye yönelik politikalarındaki değişiklikten ve Sovyetler Birliği'ndeki bazı temel politikaların değişmesinden kaynaklandığını söylemek mümkün. 1990'ların başlarında Bush ve Clinton yönetimleri hâlâ kongredeki güçlü Ermeni lobisinin baskısı altındaydılar ve Boris Yeltsin'in yerine batı karşıtı bir lider gelmesinden çekindikleri için, Moskova'nın düşmanlık olarak nitelendirebileceği politikalar uygulamak istemiyorlardı. Ekim 1992'de Kongre, Özgürlüğü Destek Yasası'nı 907(a) geçirdi. Bu yasaya göre, Azerbaycan "**uluslararası insan hakları hukukuna uymadığı, Ermeni ablukasını kaldırmadığı, Ermenistan'a ve Dağlık Karabağ'a karşı güç kullanmayı sona erdirmediği ve anlaşmazlığa barışçıl bir çözüm bulmadığı**" müddetçe, her çeşit ABD hükümet yardımından mahrum bırakılacaktı[90]. Clinton'un bu partizan yasayı kaldırma çabaları bir işe yaramadı. 1990'ların sonlarında Ermeni ve Rus taraftarı yaklaşımlar, Amerika Birleşik Devletleri'nin Hazar petrolü politikalarıyla uyuşmamaya başlamıştı. Ayrıca ABD Rusya'nın Çeçenistan ve diğer bölgelerdeki politikalarından endişe duyuyordu. Bu gelişme-

lerin yaşanmasıyla birlikte Türk-ABD ilişkilerinde Ermeni lobisinin etkisi giderek azalmaya başlamıştı. Böylece ABD yönetimi, Rusya ve İran üzerinden geçecek "**doğu-batı enerji koridoru**" projesi kapsamında, Bakû-Ceyhan boru hattı projesine tam destek vermeye başlamıştı. ABD bununla birlikte, her iki tarafı da barışçıl bir uzlaşma aramaya yönlendirerek Dağlık Karabağ sorununda tarafsız kalıyordu. Bu açılardan bakıldığında, Washington'la Ankara politikalarında tam uyum olduğu görülür. Ekim 1999'da Haydar Aliyev'le Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'ın Dağlık Karabağ konusunda anlaşmaya hazır oldukları söyleniyordu. Bu sırada Ecevit'le Demirel, barışı sağlamakta Rusya'nın önemli bir rolü olduğunu sık sık dile getiriyorlardı[91].

Ermenistan'la Azerbaycan arasındaki sorun sona erdiğinde Türkiye, her iki ülkeyle de ekonomik bağlarını güçlendirebilecek, hatta Ermenistan'ın en büyük ticaret ortağı olarak Rusya'nın yerine geçecekti. Bundan başka, 1998-99 yıllarında BDT ülkeleri iki ayrı kampa bölünmek üzereydiler. Bunlar Moskova'nın nüfuzundan kurtulmak isteyen Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova (baş harflerinden yola çıkarak GUAM) Rusya'yla aynı birlikte yer almayı tercih eden Belarus, Kazakistan, Ermenistan, Kırgızistan ve Tacikistan olarak taraflara ayrılıyorlardı. Nisan 1999'da Özbekistan GUAM'a katılarak tarafların GUUAM olarak değişmesine yol açmıştı. Bu sırada Haydar Aliyev teşkilatın başkanlığına seçilmişti. GUUAM ülkeleri yeni bir BDT güvenlik paktına bağlı kalmak istemiyorlardı[92]. 1999'un sonlarında Rusya sınırları içinde (özellikle Çeçenistan) gücünü tekrar oluşturmak isterken, eski Sovyetlerden önemli bir devlet bloğu batıya yöneliyordu. Türk politikası geçmiş altı yıl içinde Orta Asya'da olduğu gibi, Kafkaslarda da isyanlar ve ayaklanmalar sebebiyle sıkıntı yaşamış olsa da, bu değişikliğin sonunda kendi yararına işleyeceğini düşünmek mantıklı görünüyordu.

NOTLAR

1. Clement H. Dodd, *The Cyprus Imbroglio* (Hemingford Grey, Eothen Press, 1998), s. 42-3, 46-7. Alıntı aynı yerden, s. 43.

2. Aynı yer, s.44-51. Ayrıca bkz., Suha Bölükbaşı, "Boutros-Ghali's Cyprus Initiative in 1992: Why Did it Fail?", *Middle Eastern Studies*, c.31 (1995), s.469, 471-6; Keith Kyle, *Cyprus: In Search of Peace* (London Minority Rights Group International, 1997), s. 27-9. Boutros-Ghali'nin "fikirler dizisi" metni için bkz., Dodd, *Cyprus Imbroglio*, s. 141-61.

3. Dodd, *Cyprus Imbroglio*, s. 53-59; Bölükbaşı, "Boutros-Ghali's", s. 474-5; Kyle, *Cyprus*, s. 30 ve Suha Bölükbaşı, "The Cyprus Dispute in the Post-Cold War Era", *Turkish Studies Association Bulletin*, c. 18 (1994), s. 18.

4. Alıntı, Heinz Kramer, "Turkey and the European Union: A Multi-Dimensional Relationship with Hazy Perspectives", V. Mastny ve R. Craig Nation, bask., *Turkey between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power* (Boulder, CO, Westview, 1996), s. 217. Ayrıca bkz., Dodd, *Cyprus Imbroglio*, s. 62-3.

5. Dodd, *Cyprus Imbroglio*, s. 67-8, ve Kyle, Cyprus, s. 31.

6. Christopher de Bellaigue, "Conciliation in Cyprus?", *Washington Quarterly*, c. 22 (1999), s. 189-90.

7. Ortak Deklarasyon metni için bkz., Dodd, *Cyprus Imbroglio*, S.181-3: Burada tarih yanlışlıkla 1955 yazılmıştır, asıl tarih 1995'tir.

8. Philip Robins, "Turkish Foreign Policy under Erbakan", *Survival*, c. 39 (1997), s. 87-8.

9. Bkz., Ekavi Athanassopoulou, "Blessing in Disguise? The Imia Crises and Turkish-Greek Relations", *Mediterranean Politics*, c. 2 (1997), s. 77, 85-7. Türkiye dışişleri bakanının Kardak Krizi hakkındaki demeci için bkz., "Turkish Documents Regarding Issues between Turkey and Greece", *Turkish Review of Balkan Studies*, c. 3 (1996-97), s. 143-7.

10. Athanassopoulou, "Blessing in Disguise?", s. 90, ve Dodd, *Cyprus Imbroglio*, s. 101-7, 190-2.

11. De Bellaigue, "Coinciliation", s. 190.

12. *Milliyet*, 26, 29 Haziran 1999; *Briefing*, 2 Ağustos 1999, s.12-13, ve *Financial Times*, 10 Eylül 1999. Son konu hakkında Bülent Ecevit ile yapılan röportaja bkz., *Newsweek*, 1 Kasım 1999.

13. *Briefing*, 30 Ağustos 1999, s. 15.

14. Bülent Ecevit ile röportaj, *Newsweek*, 1 Kasım 1999.

15. *Briefing*, 15 Kasım 1999, s. 12-13.

16. *Milliyet*, 11 Aralık 1999.

17. Oliver P. Richmond, "Ethno-Nationalism, Sovereignty and Negotiating Positions in the Cyprus Conflict: Obstacles to a Settlement", *Middle Eastern Studies*, c. 35 (1999), s. 119.

18. Alıntı, *Briefing*, 13 Aralık 1999, s. 10.

19. Aynı yer.

20. Dodd, *Cyprus Imbroglio*, s. 82-90, 193-6.

21. Kyle, *Cyprus*, s.35 ve De Bellaigue, "Conciliation", s.192. Son konu hakkında Fransız ve Alman dışişleri bakanlarının demeçleri, Hansjorg Brey, "Turkey and the Cyprus Question", *International Observer* (Rome), c. 24 (1999), s. 119.

22. *Milliyet*, 11 Aralık 1999.

23. Richmons, "Ethno-Nationalism", s. 43, 48. 1975 Helsinki Yasası'nın 8. maddesi uyarınca akit devletler, "devletlerin toprak bütünlüğüyle ilgili olanlar da dahil, uluslararası hukuka uyarak, insanların eşit haklarına ve hür iradelerine saygı göstereceklerdi". 3 ve 4. maddeler de "sınırların dokunulmazlığı" ve "devletlerin toprak bütünlüğüne" riayet etmelerini gerektiriyordu. Metnin tekrar baskısı, Ian Brownlie, *Basic Documents on Human Rights* (Oxford, Clarendon Press, 2. Bask., 1981), s. 321-7.

24. Yazarın toplantı sırasında gözlemi.

25. Yugoslavya Sığınmacıları Dayanışma ve Yardım Derneği Başkanı'nın tahminleri, bkz., Kemal Kirişçi, "New Patterns of Turkish Foreign Policy Behavior", Çiğdem Balım bask., *Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s* (Leiden, Brill, 1995), s. 7.

26. Philip Robins, "Coping with Chaos: Turkey and the Bosnian Crisis", Richard Gillespie bsk., *Mediterranean Politics*, c.1 (1994) (yıllık, Londra, Pinter), s. 112 ve Duygu Başoğlu Sezer, "Turkey in the New Security Environment in the Balkan and Black Sea Region", Mastny ve Nation bask., *Turkey between East and West*, s.82.

27. Robins, "Coping with Chaos", s. 122-4 ve Kirişçi, "New Patterns", s. 7-10.

28. *The Independent*, 2 Temmuz 1994 ve *The Times (Londra)* 9 Temmuz 1994.

29. Robins, "Coping with Chaos", s. 125-6; John Roper, "The West and Turkey: Varying Roles, Common Interests", International Observer (Rome), c. 24 (1999), s. 94; ve Miomir Zuzul, "Croatia and Turkey: Toward a Durable Peace in Southeastern Europe", *Perceptions (Ankara)*, c. 3 (1998), s. 82-8.

30. Gülnur Aybet, *NATO's Developing Role in Collective Security* (Ankara, Dışişleri Bakanlığı, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1999), s. 18-20, ve Roper, "The West and Turkey", s. 95.

31. Aybet, *NATO's Developing Role*, s. 32-4.

32. Roper, "The West and Turkey", s. 95.

33. Bkz., Nisan 1999'da Washington'da gerçekleştirilen NATO zirvesinde imzalanan "Statement on Kossovo", paragraf 14; tam metin için bkz., Aybet, *NATO's Developing Role*, s. 63-5.

34. Alıntı *Briefing*, 24 Mayıs 1999, s. 18.

35. Aynı yer, 29 Mart 1999, s.14-15 ve 12 Nisan 1999, s. 14-16.

36. Aynı yer, 17 Mayıs 1999, s. 18-19. Bahsi geçen üsler Marmara Denizi'nin kuzey ve güneyinde bulunan Çorlu'yla Bandırma'daydılar.

37. Aynı yer, 12 Temmuz 1999, s. 14-15.

38. Bkz., Türk ve Bulgar haberleri, *Summary of World Broadcasts (London, BBC)*, 15-16 Ekim 1999.

39. Bkz., Financial Times, 10 Eylül 1999, ve Ekavi Athanassopoulou, "Greece, Turkey, Europe: Constantinos Simitis in Premiership Waters", *Mediterranean Politics*, c. 1 (1996), s. 116.

40. Verilerin alındığı yer, *Briefing*, 8 Mart 1999, s.36-7, 22 Mart 1999, s.32 ve *Country Report, Turkey*, 2nd Qtr 1997 (London, Economist Intelligence Unit) s. 24, 26. Bu hesaplamada Türkiye'nin Rusya'ya "bavul ticareti" ihracatının 1.700.000.000 dolar olduğu, başka bir deyişle tüm BDT ülkelerine yaptığı bavul ticaretinin yüzde 50.6'sını oluşturduğu varsayılmıştır.

41. İran'la Türkmenistan'dan gelecek gaz boru hatları bir karara bağlanmamıştı. Geri kalan kısım Cezayir'le diğer ülkelerden likit gaz (LPG) şeklinde sağlanıyordu. Veriler *Reuters*, 5 Kasım 1999.

42. Aynı yer, 6 Kasım 1999. Ayrıca bkz., Gareth M. Winrow, "Pipeline Politics and Turkey: A New Great Game in Eurasia?", konferans tebliğleri "Rusya-Çin-Orta Asya: Avrasya'da Jeopolitikadan Jeoekonomiye", *Center for Euro-Asian Studies*, University of Reading, England, 23 Ocak 1998, s. 9.

43. Gareth M. Winrow, "Turkey and the Newly Independent States of Central Asia and Transcaucasus", *MERIA Journal* (internet yayını), n.2 (1997), ve "Turkey's Relations with the Transcaucasus and the Central Asian Republics", *Perceptions (Ankara)*, c. 1, n. 1 (1996), s. 129-30.

44. Suha Bölükbaşı, "Ankara's Baku-Centered Transcaucasia policy: Has It Failed?", *Middle East Journal*, c. 51 (1997), s. 90.

45. TRT röportajı, Ankara, 4 Kasım 1999. Ayrıca bkz., *Summary of World Broadcasts*, 6 Kasım 1999 ve *International Herald Tribune*, 29 Kasım 1999.

46. "Summit Declaration of Black Sea Economic Cooperation", Haziran 1992 (Dışişleri bakanlığından alınan kopya, Ankara).

47. *Briefing*, 28 Haziran 1999, s. 26.

48. Veriler aynı yerden, 8 Mart 1999, s. 36-7.

49. Ercan Özer, "The Black Sea Economic Cooperation and Regional Security", *Perceptions (Ankara)*, c. 2, n.3 (1997), s.100-1.

50. See Gareth M. Winrow, "A Region at the Crossroads: Security Issues in Post-Soviet Asia", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 18 (1994), s. 14, ve Robert V. Barylski, "Russia, the West and the Caspian Energy Hub", *Middle East Journal*, c. 49 (1995), s. 220-1. Haydar Aliyev'in cumhurbaşkanı olmasının ardından Azerbaycan Paktı Eylül 1993'te imzaladı ama Rus askerlerinin topraklanna yerleşmesine izin vermedi. Aynı ay, Rusya'nın yoğun baskılan altında, Gürcistan Cumhurbaşkanı Edvard Shevardnadze BDT Paktı'nı imzalayarak, Rus askerlerinin Gürcistan-Türkiye sınınna yerleşmelerini kabul etti.

51. *BP Amoco Statistical Review of World Energy*, 1999 (London, BP Amoco, 1999), s. 4, 20.

52. Patrick Clawson, "Iran and Caspian Basin Oil and Gas", *Perceptions (Ankara)*, c. 2, n. 4 (1998), s. 17. Clawson'un yüzde rakamlan 1998 rezervlerine göre yeniden hesaplanmıştır. Diğer tahminler için bkz., Heinz Kramer ve Friedmann Muller, "Relations with Turkey and the Caspian Basin Countries", Robert D. Blackwill ve Michael Stürmer, bask., *Allies Divided: Transatlantic policies for the Greater Middle East* (Cambridge, MA, MIT press, 1997), s. 192-4; Brent Sasley, "Turkey's Energy Politics in the Post-Cold War Era", *MERIA Journal* (internet yayını), c. 2, n.2.

53. F. Stephen Larrabee, "US and European Policy toward Turkey and the Caspian Basin", Blackwell ve Stürmer, bask., *Allies Divided*, s. 162.

54. 1994'e kadar gelişen olaylar hakkında daha fazla bilgi için, bkz., yazarın önceki iki yazısı, "Turkey, the Black Sea and Transcaucasia", John F.R. Wright, Suzanne Goldenbug ve Richard Schofield bask., *Transcaucasian Boundaries*, (London, UCL Press, 1996), s. 54-68 ve "Turkey and Transcaucasia", David Menashri bask., *Central Asia Meets the Middle East* (London, Cass, 1998), s. 150-67.

55. Graham E. Fuller, "Turkey's New Eastern Orientation", Graham E. Fuller ve Ian O. Lesser, bask., *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China* (Boulder, CO, Westview, 1993), s. 78.

56. *Milliyet*, 6 Mart, 14 Mart 1992.

57. Bülent Ecevit, 1921 Antlaşması, 1960 Garantörlük Antlaşması'ndan daha az hak verdiği halde durumun böyle olduğunu söylemiştir. *Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1992.

58. Alıntı, *Mideast Mirror* (London), 19 Mayıs 1992.

59. Aynı yer, 21 Mayıs 1992 ve *Milliyet*, 21 Mayıs 1992.

60. *Milliyet*, 27 Mayıs 1992 ve *The Independent*, 28 Mayıs 1992.

61. Bkz., Anahide Ter Minassian, "L'Armanie, la Turquie et le marché commun de la mer Noire", *Cahiers d'Études sur la Mediteranée orientale et le Monde Turco-Iranien* [CEMOTI] (Paris), n. 15 (1993), s. 193, 201-4.

62. Bölükbaşı, "Ankara's Baku-Centered Policy", s. 84-5.

63. Mücadelenin başladığı 1988 yılından itibaren 1.000.000'un üzerinde Azeri'nin evlerini terk etmek zorunda kaldığı ileri sürülmüştür. Bkz., Svante E. Cornell, "Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance", *Middle Eastern Studies*, c. 34 (1998), s. 51. Ayrıca bkz., Svante E. Cornell, "Undeclared War: The Nagorno Karabakh Conflict Reconsidered", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 20 (1997), s. 9.

64. Sezer, "Turkey in the New Security Environment", s. 88-89; Duygu Bazoğlu Sezer, *Turkey's Political and Security Interests and Policies in the New Geostrategic Environment of the Expanded Middle East* (Washington, DC, Henry L. Stimson Center, Occasional Paper n. 19, 1994), s. 13 ve Stephen J. Blank, "The Eastern Question Revived: Turkey and Russia Contend for Eurasia", Menashri bask., *Central Asia*, s. 172.

65. *Briefing*, 14 Haziran 1993, s. 14, 21 Haziran 1993, s. 10-11.

66. *Milliyet*, 23 Haziran 1993.

67. Aynı yer, 12 Ağustos 1993.

68. Cumhurbaşkanlığı sırasında Elçibey, patavatsız bir şekilde İran tarihinin sona erdiğini ve İran Azerbaycan'ının beş yıl içinde Azerbaycan'la birleşeceğini söylemişti. Bkz., Cornell, "Undeclared War", s. 13. Bu gibi demeçler Azerbaycan'ın kendi sınırları içinde bağımsızlığına tam destek veren Ankara'da endişelere yol açmıştı.

69. Dimitry Furman ve Carl Jofan Asenius, "The Case of Nagorno-Karabakh (Azerbaijan)", Lena Jonson ve Clive Archer bask., *Peacekeeping and the Role of Russia in Eurasia* (Boulder, CO, Wetview, 1996), s. 147-9.

70. Winow, "Turkey's Relations", s. 132-3. AGİK 1994 yılında AGİT adını almıştır. 1994'te yoğun batı baskısıyla Rusya, "Minsk Grubuna" ortak başkanlık yapmak karşılığında, tavrını değiştirmiş ve AGİT barış gücüne katılmıştır. Bkz., Furman ve Asenius, "The Case of Nagorno-Karabakh", s. 150.

71. Barylski, "Russia", s. 223.

72. 1995-96 arası çeşitli şirketlerin payları hakkında daha fazla bilgi için, bkz., Sabit Bagirov, "Azerbaijani Oil: Glimpses of a Long History", *Perceptions (Ankara)*, c. 1, n. 2 (1996), s. 40-6.

73. Bu sorun hakkında zengin kaynaklar bulunmaktadır. Özellikle bkz., Lowell A. Bezanis, *The Baku-Ceyhan Pipeline: Constraints to a US-Backed Central Asian/Caucasian Exit Route* (Washington, DC, Petroleum Finance Market Intelligence Service, 1998); Sasley, "Turkey's Energy Politics": Kramer ve Müller, "Relations with Turkey"; Winrow, "Pipeline Politics"; Clawson, "Iran and Caspian Basin"; Bülent Gökay, "Caspian Uncertainties: Regional Rivalries and Pipelines", Perceptions (Ankara), c. 3 n. 1 (1998); my Myers Jaffe ve Robert A. Manning, "The Myth of the Caspian 'Great Game': The Real Geopolitics of Energy", Survival, c. 40 (1998-99).

74. Daha detaylı bilgi için bkz., Garry Sick, "Rethinking Dual Containment", *Survival*, c. 40 (1998), s. 9-10, 19.

75. Bezanis, *Baku-Ceyhan*, s. 19.

76. Kramer ve Müller, "Relations with Turkey", s. 196.

77. Daha kısa bir hat, Nahçıvan'ı Azerbaycan'dan ayırarak Ermenistan topraklarından geçebilir, oradan da Türkiye'ye ulaşabilirdi. Ama Dağlık Karabağ bölgesinde devam eden çatışmalar nedeniyle bu fikirden vazgeçilmiştir.

78. Alıntı, Bezanis, *Baku-Ceyhan*, s. 13. Veriler Winrow'dan, "Pipeline Politics", s. 4-5, ve *Reuters*, 19 Kasım 1999.

79. Bayram Öztürk, "The Istanbul Strait: A Closing Biological Corridor", *Turkish Straits Voluntary Watch Group, Turkish Straits: New Problems, New Solutions* (Istanbul, Isis, 1995), s. 145. Saim Oğuzülgen, "The Importance of Pilotage Services in the Turkish Straits for the Protection of Life, Property and the Environment", aynı yer, s. 109.

80. Sözleşmenin tam metni için bkz., aynı yer, s. 10-24.

81. Oğuzülgen, "Importance", s. 105-6, 113-26; Gündüz Aybay ve Nilüfer Oral, "Turkey's Authority to regulate Passage of Vessels through the Turkish Straits", *Perceptions (Ankara)*, c. 3 n. 2 (1998), s. 104-5.

82. Winrow, "Pipeline Politics", s. 6.

83. Aybay ve Oral, "Turkey's Authority", s. 94-6. Buna karşılık UNCLOS sahil devletlere, boğazlardan geçen transit gemiler üzerinde daha fazla hak tanımaktadır. Türk uzmanlar, Montreux Sözleşmesi'nin İngilizce metninde "transit geçiş ve denizcilik serbestisi" yazdığı halde, bu koşulun Türk boğazlarında geçerli olmadığını ileri sürmektedirler. Orijinal Fransızca metindeyse, "la liberté

de passage et de navigation" yazmaktadır. Bkz., aynı yer, s. 97-104; Gündüz Aybay, "On the Power of Turkey to regulate Free Passage through Straits", Turkish Straits Voluntary Watch Group, *Turkish Straits*, s. 58-9.

84. İsmail Soysal, "The 1936 Montreux Convention 60 Years Later", Turkish Straits Voluntary Watch Group, *Turkish Straits*, s. 6. 1994 yönetmeliği metni iç.in bkz., aynı yer, s. 61-88. Bu son konudaki yardımlanndan ötürü yazar Albay Gündüz Aybay'a ve Dr. Nilüfer Oral'a müteşekkirdir.

85. Sevin Toluner, "Rights and Duties of Turkey regarding Merchant Vessels Passing through the Straits", aynı yer, s. 29-30.

86. Bkz., Winrow, "Pipeline Politics", s. 8 ve "Turkey and the Newly Independent States". Ayrıca bkz., Kramer ve Müller, "Relations with Turkey", s. 197 ve Bezanis, *Baku-Ceyhan*, s. 6.

87. *Reuters*, 19 Ekim 1999.

88. Aynı yer, 5 Kasım 1999.

89. *Briefing*, 22 Kasım 1999, s. 31-2.

90. Alıntı, Bölükbaşı, "Ankara's Baku-Centered Policy", s.57. Ayrıca bkz., Cornell, "Undeclared War", s. 10-11.

91. *Reuters*, 18 Ekim, 31 Ekim 1999.

92. Svante E. Cornell, "Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia", *Perceptions (Ankara)*, c. 4 n. 2 (1999), s. 108-11.

9
SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA TÜRKİYE'NİN BÖLGESEL POLİTİKALARI: (II) ORTA ASYA VE ORTA DOĞU

Türkiye ve Orta Asya

Sovyetler Birliği'nin parçalanmasının Türkiye'nin içinde yarattığı etkiler arasında, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren uluslararası politikaların dışına itilmiş Türkiye'yi bölgede önemli bir güç haline getirme ihtimali sebebiyle, Orta Asya'da Sovyet idaresinin sona ermesi, gerek, Türkiye'de, gerekse yurt dışında en fazla dikkat çekenidir. Bölgede artık beş cumhuriyet kurulmuştu; -Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan- ama bunlar çok zayıf ve yalnızdılar. Bölgesel nüfuz uğruna 1820'lerden 1900'lere kadar devam eden İngiliz-Rus çekişmesi örneğinden etkilenen bazı yazarlar, -bu defa İran'ın önderlik ettiği radikal İslâm'la ABD'nin desteklediği ve Türkiye'nin önderlik ettiği laik demokrasi arasında olmak kaydıyla- Orta Asya'da yeni bir "büyük oyun" başlayacağını iddia etmişlerdi. Türkiye'nin bu beş yeni cumhuriyete, demokratik devlet yapısı ve serbest piyasa ekonomisiyle model olacağı ümit ediliyordu. Bu dönemde Türk Hükümetleri bu fikirleri teşvik etmek için hiçbir çaba sarfetmediler ama beş yıl içinde daha gerçekçi beklentiler ve politikalar hüküm sürmeye başladı. Kısacası, Türkiye'nin Orta Asya'da önemli bir kültürel ve ekonomik rolü bulunuyordu ama siyasi iktidarı o kadar kuvvetli değildi.

Hazar'ın doğusundaki beş eski Sovyet cumhuriyeti, kültürel ve tarihi mirasla modern siyasi ve ekonomik gerçekler üzerine kurulmuştu. Etnik kimliklerin modern devletlerin belkemiğini oluşturduğu bir dünyada Türkiye, benzersiz ve belirsiz bir durumdaydı. Etnik kimlik dil olarak ele alınacak olursa, ülkenin doğusunda yaşayan insanların çoğu Türkçe'ye benzeyen ve bölgede konuşulan diğer dillerden -Rusça, Farsça, Çince- oldukça farklı bir dil konuştukları için, Türk ulusunun

nerelere kadar uzandığını kestirmek kolay olmayacaktı. Bu gerçek, Şubat 1992'de Süleyman Demirel'in yaptığı gibi, bazı Türk politikacılarının Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar uzanan bir "Türk Dünyasından" bahsetmelerine yol açmıştı[1]. Eğer bu söylenen, böylesine geniş bir alanda güçlü bir kültürel homojenlik imâ ediyorsa, o zaman büyük bir mübalağaydı. Aslında Türkiye'de yaşayanlar anlamına gelen "Türk" ve kullandıkları dil olan "Türkçe" kelimeleriyle, Türkçe'yle ilintili ama aynısı olmayan dili konuşan insanları anlatan "Türki" kelimelerini birbirinden ayırmak gerekir. Dilbilimi açısından bölgede konuşulan diller "Türki" olabilir ama "Türkçe" değillerdir. Azeri ve Türkmen gibi Batı Türki dillerini, Türkiye'de yaşayan Türkler biraz güçlükle de olsa anlayabilirler. Ama, Türkçe'yle ilintili olmakla beraber oldukça farklı olan, Orta Asya'da konuşulan Türki dilleri -Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur- anlamaları için Türkiye'de yaşayan Türklerin aynı bir yabancı dil öğreniyormuşçasına bu dilleri öğrenmeleri gerekir. Farklı Orta Asya devletlerinden gelen insanlar birbirleriyle konuştuklarında, Şimali Çin lehçesi veya modern Arapça gibi "standart" bir Türkçe de olmadığından, Rusça konuşuyormuş gibi olacaklardır.

Dilde yaşanan karışıklığa tarihi ve etnik karmaşıklıklar da eklenmektedir. Orta Asya'da Türki olmayan önemli bir yerel ulus olan Tacikler, bir Fars lehçesi konuşurlar. Çarlık döneminde ve ondan sonra gelen Sovyet yönetiminde, Ruslar ve Sovyetler Birliği'nin Slav halkı, Koreliler ve diğer etnik gruplar göç etmişlerdir. 1990-91 Sovyet verilerine göre, Kazakistan nüfusunun yüzde 38'ini ve Kırgızistan nüfusunun yüzde 22'sini, diğer üç cumhuriyette daha küçük oranlarla etnik Ruslar oluşturmaktadırlar. Benzer şekilde yerel halklar birbirlerinin sınırları arasında da yayılmışlardır. Meselâ, Tacikistan nüfusunun yüzde 23'ü ve Kırgızistan nüfusunun yüzde 13'ü etnik Özbeklerden oluşmaktadır[2]. Tarihi açıdan Orta Asya'da yaşayan Türki halkla günümüz Türkiye'sinde yaşayan halk arasındaki bağlar da çok kuvvetli değildir. Türklerin milli efsanesine göre, Türkiye'de yaşayan insanlar, Orta Asya'dan batıya doğru göç eden Türk kavimlerinin torunlarıdırlar. Ama aslında günümüz Türkiye'sinde yaşayanların çoğu Anadolu'da yaşayan toplulukların torunlarıdır ve yüzyıllar içinde İslâm'ı benimseyerek Türkleş-

mişlerdir. Ya da son yüzyıllar içinde Balkanlardan, Kırım'dan ve Kafkaslardan gelen göçmenlerdir. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda yaşanmış olan Timurlenk döneminden bu yana tüm Türki insanların bir arada yaşadığı tek bir devlet olmamıştır. 1959 yılında Osmanlılar Hazar'ın kuzeyindeki Astrahan'ı Ruslardan almaya teşebbüs etmişler ama başarılı olamamışlardı. Bu Osmanlıların bölgeye yaptığı tek ciddi saldırıydı ve bu tarihten sonra Orta Asya'yla kesintili ilişkilerde bulunmuşlardı[3]. Bu tarihi aralık, Türkiye'nin sadece bir Türki devletle, o da Ermenistan topraklarıyla Azerbaycan'dan ayrılan Azerilerin yaşadığı Nahçıvan bölgesiyle sınırı olması bakımından, coğrafi uzaklıkla pekiştirilmiştir. Orta Asya'nın otobanları ve demiryolları batıya değil Rusya'ya giderler ve meselâ İstanbul'dan Taşkent'e karayoluyla gitmek çok uzun sürer, ayrıca güçlüklerle doludur. Orta Asya bu coğrafi etkenler nedeniyle, Kafkaslarla yakından ilgilenen Türk dış politikasında hiçbir zaman kritik bir durum yaratmamıştır. (Türkiye'nin bu bölgede çıkarları bulunuyordu ve Rusya'yla savaşa girme tehlikesi vardı.)

Yirminci yüzyılın başlarında Türk etnik milliyetçiliği, tüm Türki insanların birleşmesine çağrıda bulunan bir Pantürk eğilimi doğurdu ama Enver Paşa'nın 1918 yılında Kafkaslara yaptığı sakıncalı ilerleyiş ve 1920-22 yılları arasında bölgede Sovyet idaresinin kurulması, Pantürkist planların gerçekleşmesini engellemişti. Antant kuvvetlerine karşı koyabilmek için Atatürk Hükümetinin Moskova'yla işbirliği yapması gerekiyordu. Pantürkizm sadece siyasi sahnenin aşırı milliyetçi kanadında devam edebilmişti[4]. 1941-42 yıllarında Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırdığı sıralarda bazı resmi çevrelerde belli belirsiz devam etmişti ama İnönü bu fikri hiçbir zaman desteklememişti. Sovyetlerin Stalingrad zaferiyle de bu fikirden tamamen vazgeçilmişti. 1991'den sonra, Türk politikasının en ünlü Pantürkist Alparslan Türkeş'le birlikte yeniden siyaset sahnesine çıkmıştı[5].

Değişikliğin en önemli etkilerinden biri belki de, Türklerin kendilerine olan güvenlerinin yerine gelmesiydi. Batı Avrupalılarla yıllarca soğuk temaslarda bulunan ve Orta Doğulu komşularıyla güç ilişkiler yürüten Türkler, birden Orta Asya'da şimdiye dek çok az tanıdıkları soydaşları olduğunu fark ettiler. Ayrıca onlar da Türkiye'yle dost olmak istiyor-

lardı. Ama bunun siyasi alanda gerçekleşeceği kesin değildi. Terazinin bir kefesinde tek bir Pantürk devleti kurulması vardı ki, bu siyasi açıdan uygulanabilir değildi ve fikir pek ciddiye alınmıyordu. Diğer kefedeyse, Türkiye bölgede özel bir konum kazanmadan sadece farklı devletlerle iyi ilişikler kurmayı ümit edebilirdi. Asıl hedefler, her zaman gerçekleştirilememiş olmalarına rağmen, bu iki kefenin ortasında bir yerlerdeydi. Philip Robins 1993 yılında, "etnik dayanışma gibi hayalperest düşünceler yerine, çıkarlara dayalı zor kararlar, her iki tarafın da vereceği kararları etkiliyor"[6] demişti. Tüm bunlar yaşanırken İran, Çin ve Afganistan'da çok sayıda Türki azınlık bulunmasına rağmen[7] Türkiye, resmi ilişkilerini eski Sovyet Birliği'nin "Türki dünya" topraklarıyla sınırlandırarak, bu gruplara destek vermekten kaçınmıştı. Siyasi sebeplerden ötürü Ankara'nın İran ve Çin'le ilişkilerini devam ettirmesi çok önemliydi. Afganistan'sa Türk politikasının ilgi odağı olamayacak kadar uzak ve düzensizdi[8].

Sovyetler Birliği parçalanmadan önce Türk politikası bunun gerçekleşmesini teşvik edecek herhangi bir eylemde bulunmamıştı. Hatta Türk siyasi elitinin büyük bir çoğunluğu Sovyetlerin, Orta Asya'da yaşayan yerli halkın iyi birer Sovyet vatandaşı olduğu ve sonunda olasılıkla Ruslaşacağı görüşüne katılıyordu[9]. Mihail Gorbaçov, Mart 1991'de Sovyetler Birliği'ni yeniden yapılandırmaya çalışırken, Turgut Özal ülkeye resmi bir ziyarette bulunmuş, bu ziyareti sırasında Ukrayna, Azerbaycan ve Kazakistan'a kısa geziler yapmış, teknik ve ekonomik işbirliği anlaşmaları imzalamıştı. Buna rağmen Türkiye, Orta Asya'da Sovyet idaresinin sona ermesine hazırlıksız yakalanmıştı. Eylül 1991'de cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Türkiye'yi ziyaret eden ilk Orta Asyalı devlet başkanı olmuştu ama bölgeye kanıt toplama göreviyle gönderilen iki heyet, Türkiye'nin bağımsızlıklarını ilân eden Orta Asya cumhuriyetlerini tanımasını tavsiye etmemişti. Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımasının ardından, 16 Aralık 1991'de hükümet, yeni kurulan cumhuriyetlerin tümünü tanımaya karar vermiş ve bunun ardından bölgede büyükelçilikleri açmıştı. Bu sırada Türk dışişleri bakanı, bakanlığın iç yapısını yeniden düzenlemiş ve bu şekilde Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği ve Asya'nın diğer kısımlarıyla ilgilenen bölüm, Türki

cumhuriyetlerle ilgilenen bir alt bölümle ikiye ayrılmıştı. Türkiye'nin bu Cumhuriyetleri tanımasının ardından Aralık 1991'de, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Sepermurad Niyazov, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslâm Kerimov, ve Kırgızistan Cumhurbaşkanı Aşkar Akayev, Ankara'ya art arda ziyaretlerde bulunmuşlardı[10].

Bu tereddütlü başlangıcın ardından Türk politikası beklentilerin tam aksi yönünde ilerlemeye başladı. Türkiye'nin bu politikasını 1992 yılında batı politikaları, özellikle de Sovyetler Birliği'nin sona ermesinin ardından, İran'ın Orta Asya'daki iktidar boşluğundan yararlanarak İslâmî hareketleri yaymasını engellemesini isteyen Amerika Birleşik Devletleri teşvik etmişti. Süleyman Demirel başbakan sıfatıyla Şubat 1992'de Washigton'u ziyaret ettiğinde başkan Bush kendisine, "**Türkiye'nin bölgedeki ülkeler, özellikle de Orta Asya'nın yeni cumhuriyetleri için bir örnek olduğunu**" söylemişti[11]. Bu sırada bölgedeki başkentlere gezi düzenleyen ABD dışişleri bakanı James Baker yeni cumhuriyetleri, ekonomik ve siyasi gelişim konusunda "**Türk modelini**" benimsemeleri konusunda teşvik ediyordu[12]. Aynı tür söylemleri İngiliz Hükümetiyle batı medyası da destekliyordu. Başlangıçta Orta Asya'lı liderler bunu sıcak karşılamışlardı; meselâ, Aralık 1991'de Türkiye'yi ziyareti sırasında cumhurbaşkanı Kerimov, Türkiye'ye "**büyük ağabeyi**" gözüyle baktığını söylemiş, cumhurbaşkanı Akayev'se Türkiye'yi Türki cumhuriyetlere kılavuzluk eden "**sabah** yıldızı"yla kıyaslamıştı[13]. Demirel'in 1992 yılının Nisan-Mayıs ayları arasında Tacikistan hariç, tüm Orta Asya devletlerine yaptığı gezi sırasında Türkiye'yle Türki cumhuriyetlerin "**aynı kanı, dini ve dili paylaştıkları**"nı söylemesi "**bu dönemin coşkusuna**" işaret ediyor şeklinde algılanmıştı[14]. Abartılı beklentilerden şevk alan Türkler, Orta Asya Hükümetleriyle önceden mutabakat sağlamadan, Ekim 1992'de Ankara'da tüm Türki devletlerin devlet başkanlarının katılacağı ilk "**Türki zirvesi**" gündemini hazırlamışlardı. Orta Asya gezisi sırasında Demirel, Türkiye'nin egemenliğinde olmamakla birlikte, bir tür "**Türki milletler topluluğuna**" ya da "**bağımsız Türki devletler birliğine**" atıfta bulunmuştu. Önerilen diğer modeller İskandinav ülkeleri birliğiydi. Zirvenin sonunda "**Ankara Siyasi Deklarasyonu**" ya da "**Ekonomik Deklarasyon**"

çıkması bekleniyordu. Ekonomik yönden Özal, serbest ticaretin önündeki engeller açılarak ve yeni taşımacılık sistemleri geliştirilerek, bir "**Ortak Türki Piyasası**" kurulmasını ümit ediyordu[15].

Ama gerçekte, ilk Türki Zirvesi'nde bu beklenenlerin hiç biri olmadı. 1992 yılının sonbaharında Orta Asya'lı liderler bir araya gelerek, Türkiye'yle ilişkilerinin gerçekçi bir değerlendirmesini yapmışlar ve Pantürkist fikri benimsemeleri halinde Rusya'yla ilişkilerinde ciddi sorunlar yaşayacaklarına karar vermişlerdi. Rusya'ysa Orta Asya'daki ekonomik çıkarlarını korumak ve bölgedeki -özellikle de Kazakistan- Rus etnik topluluk konusunda kaygılar taşıyordu. Ama bu, Rusya'ya karşı Türkiye'nin Pantürkist birlik oluşturması endişesiyle, Rusya'yı "**eski SSCB'nin tüm toprakları üzerinde istikrarın siyasi ve askeri garantörü**" yapma amacına kadar uzanabilirdi[16]. Yeni cumhuriyetlerin liderleri Ankara'da toplandıklarında cumhurbaşkanı Nazarbayev, dini ve etnik kriterlere göre gruplaşmaya karşı olduğunu ve Kazakistan'ın BDT'nin diğer üyelerine karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmesi kaydıyla ancak bölgesel işbirliği planlarında yer alabileceğini açıkça belirtmişti (Rusya'nın dışarıda bırakılmaması gerektiğine işaret). Rusya'nın, Tacik iç savaşında İslâmcı ve diğer muhalefet kuvvetlerin galip gelmesini engelleyen, komşu Tacikistan politikasını kendi menfaatleri sebebiyle destekleyen Özbek İslâm Kerimov bu yaklaşımı destekledi. Türkmenistan gibi diğer bölge cumhuriyetleri de, Orta Asya'da nüfusu en kalabalık devlet olması bakımından, böyle bir birleşmede Türkiye yerine Özbekistan'ın baskın gelmesi endişesiyle "**Türki Milletler Topluluğu**" projesine şüpheyle yaklaştılar. Ayrıca diğer Orta Asya temsilcileri, Türkiye'nin beklentisinin aksine Azerilerin Dağlık Karabağ davasını desteklemediler. Sonuçta her iki "**Ankara Deklarasyonu'ndan**" da vazgeçildi ve zirve, siyasi ilişkilerle ekonomik işbirliği hakkında kimsenin itiraz etmediği iki resmi bildiri açıklanmasıyla sona erdi. Tüm bu olanlar katılımcıları, az bir yükümlülükle gelecekte yapılacak zirvelere katılmaya teşvik etmiş oldu[17].

Ocak 1994'te Bakü'de gerçekleştirilmesi planlanan ikinci Türki zirvesi, Rusya'nın Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'e yaptığı baskılar sebebiyle ertelenmek zorunda kaldı. Toplantı nihayet Ekim

1994'te İstanbul'da yapıldığında, devlet başkanları, Dağlık Karabağ sorununa barışçıl bir çözüm getirilmesi konusunda BM önergelerini uygulamayı ve bölgenin petrol ve doğal gaz boru hatlarının Türkiye üzerinden geçirilmesi konusunda anlaştılar. Ağustos 1995'te Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te düzenlenen üçüncü bir zirvede, Türkiye'den çok Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan bölgesel işbirliği konusunda hevesli olduklarını gösterdiler[18]. Türkiye'de Alparslan Türkeş'in öncülük ettiği Pantürkist hareketi dört Türki Devlet ve Toplulukları Birliği mitingi düzenledi. Bu mitinglerin sponsoru Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı'ydı (TÜDEV). Yarı resmi statüye sahip bu toplantılara, Türkiye dışişleri bakanlığı tarafından onaylanmadığı halde zaman zaman , Demirel, Özal ve Tansu Çiller katılmışlardı. Türkeş, "Türki Cumhuriyetler Yüksek Konseyi" başkanlığında "Türki Milletler Birliği" kurulması yolunda çağrılarına devam etti ama genelde Türkiye'deki taraftarlarına seslenirken kullandığı bu tür söylemler, Türk dış politikasının önemli bir unsuru olmaktan çıkmıştı. Türk Hükümeti bununla birlikte, Rusya'yla bir çarpışmaya girmekten kaçınmak gerektiğinin daha fazla bilincine varmaya başlamıştı -Kafkaslarda yaşanan sürtüşmelerle ilgili bir kaygı, ama Orta Asya politikalarını da etkilemiştir. Sonuç olarak Türkiye'yle Rusya'nın bölgesel statükoyu devam ettirmekte birbiriyle çelişmekten ziyade, birbirini tamamlayıcı menfaatleri bulunduğunu söylemek mümkündü, özellikle de radikal İslâm'a karşı[19].

1993 ve sonrasında resmi Türk demeçlerine bu yeniden değerlendirmelerin etkileri yansımıştır. Orta Asyalı devletlerin Moskova'da bulunan patronun yerine Ankara'nın gelmesini istemediği anlaşılınca, "büyük ağabey" -aslında İslâm Kerimov tarafından türetilmişti- benzetmesinden vazgeçilmişti. Bölgede bulunan cumhuriyetler, ortak bir "Türki" kimliği oluşturmak yerine, mevcut devlet sistemlerini meşrulaştıracak ayrı devlet kimliklerine -Özbek, Türkmen, Kazak ve benzeri- sahip olmayı tercih ettiler. Türk liderleri Türkiye'nin bu cumhuriyetlerin liberal piyasa ekonomileriyle, bağımsız, demokratik ve laik birer devlet olarak gelişmelerini istediğini vurgulayarak bu önermeyi kabul ettiler[20]. Politik ve ekonomik birlik fikrinden vazgeçilince, Türkler

gayretlerini bölgeyle kültür, ticaret, eğitim ve yatırım bağlarını geliştirmeye yoğunlaştırdılar. İlk olarak Türk liseleri ve üniversitelerine gidebilmeleri için her yıl 10.000 Orta Asyalı öğrenciye burs verildi. Yabancı dışişleri bakanlıklarına bağlı olan ve 1992 yılında kurulan *Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)* şemsiyesi altında, teknik yardım, eğitim ve kültür işbirliği ve bölgedeki küçük sanayilerin geliştirilmesi gibi uygulamalar yürütüldü[21]. Milli Eğitim Bakanlığı, Orta Asya'da, ulusal dillerin yanı sıra Türkçe ve İngilizce eğitim veren okullar açtı. Ama Fethullah Gülen'in liderliğindeki "Fethullahçılar" tarafından bölgede yaptırılan özel Türk okullarının sayısı bu okullardan daha fazlaydı. 1999 yılında Fethullahçıların Tacikistan hariç tüm Orta Asya cumhuriyetlerinde 73 okula sahip olduğu söyleniyordu[22]. Fethullahçıların sahip olduğu, ulusal dillerde ve Türkçe basılan, İslâmcı-milliyetçi bir çizgiye sahip *Zaman* Gazetesi bölgede dağıtılıyordu. Türk devleti kendini laik bir devlet olarak ifade etmeye çalışırken, Orta Asya'da İslâm'ın yeniden canlandırılması girişimlerinin bazı Türk çevrelerce desteklenmesi Türk resmi temsilcilerini mahcup ediyordu. Türk devlet televizyonu TRT uydu aracılığıyla Türkçe yayın yapan Avrasya kanalını bölgede yayınlıyordu ama bazı bölge devletleri yabancı bir televizyon yayınının doğrudan vatandaşlarına ulaşması ve yayın dilinin bölgede zor anlaşılması sebebiyle bu durumdan pek hoşnut değillerdi. Türkiye tüm bunlarla beraber, halihazırda kullanılan Kiril alfabesi ya da İran gibi diğer Müslüman ülkelerden alınan Arap yazısı yerine, ulusal dillerin yazınında Latin alfabesinin benimsenmesini desteklemişti. Bu kampanya başarılı oldu. 1996 yılında, bazı vatandaşları olasılıkla Kiril alfabesini kullanmaya devam edecekleri halde, Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan resmen Latin alfabesini kullanmaya başladılar[23].

Çokuluslu sahneye bir bakacak olursak, Türkiye, İran ve Pakistan, ilk olarak 1985 yılında kurulan ama 1991 yılında kadar işletilmeye hazır hale gelmeyen Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (EİÖ) sahip çıkmışlardı. 1992'de Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Afganistan üye listesine eklenerek, Orta Asya ile Kafkasların Müslüman ülkelerle birlikte eski Soğuk Savaş "kuzey ku-

şak" ittifakını yeniden kurmuş oldular. Tahran'da bir sekreterlik kuran EİÖ, üye ülkelerin dışişleri bakanlarının bir araya geleceği Daimi Temsilciler Meclisi ve Bölgesel Planlama Meclisi periyodik toplantıları düzenleyecekti. Bu oluşumun asıl amacı 1991 yılında ilk üç üyenin imzaladığı ayrıcalıklı vergi uyarlamalarını hayata geçirmek ve üye ülkeler arasında ulaşım bağlarını geliştirmekti[24]. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nda olduğu gibi, bu projenin bölgesel işbirliğini ne derece teşvik edeceğini tahmin etmek güçtü ve örgütün sadece konuşmalardan ibaret kalacağına dair bazı eleştiriler yapılıyordu. Buna rağmen, Ankara'nın başka herhangi bir kurumsal bağı olmayan Tahran'la ilişkileri devam ettirmenin iyi bir yoluydu.

Türk Hükümeti Orta Asya'yla ilişkilerini geliştirirken, Türki devletlere 3.000.000.000 dolar tutarında yardım programı başlatacağını duyurmuştu ama kısa bir süre sonra bu rakamın Türkiye'nin kaynaklarını aştığı ortaya çıktı. Yine de Türk Eximbank 1997 yılında yeni cumhuriyetlere 1.100.000.000 dolar tutarında yatırım kredisi açmıştı. Bununla birlikte özel Türk şirketlerinin bölgeye 6.000.000.000 dolarlık yatırım yaptıkları ve Türk müteahhit şirketlerin otel, havaalanı ve sanayi projelerinde önemli ihaleler kazandığı biliniyordu. Türkiye Orta Asya'da ekonomik bir dev olarak çıkış yapmakta zorlanırken, Türk şirketleri telekomünikasyon sahasında özelikle başarılıydılar. Küçük ve orta ölçekli Türk firmaları yiyecekle tekstil sektörlerinde yerel ortaklarla çalışıyorlardı[25]. Öte yandan, Orta Asya'nın Türkiye'nin toplam dış ticaretinde en büyük ortağı olacağı beklentisi hedeften uzak görünüyordu. Türkiye'nin beş cumhuriyetle yaptığı ticaret hacminde önemli bir miktar artışı olsa da (1992'de 147.000.000 dolardan, 1997'de 939.000.000 dolara çıkmıştı) Türkiye'nin 1997 toplam dış ticaret rakamları, toplam ihracat ve ithalatın yüzde 1.3'ünü oluşturduğunu gösteriyordu. Karşılaştırma yaparsak, diğer BDT ülkeleriyle yapılan kayıtlı ticaret (bavul ticareti hariç) 6.200.000.000 dolara ulaşmıştı ve Rusya eski Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ndeki en büyük ticaret ortağı olmuştu[26].

Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik başarılı olduğu diğer programlarının bir takım siyasi başarısızlıkları da olmuştu. Bunlar özellikle Özbekis-

tan'la Türkiye arasındaki ilişkileri etkiliyordu. Cumhurbaşkanı Kerimov'un, Türkiye'nin otoriter rejimine karşı başlatılan muhalefet hareketlerini desteklediğinden şikâyet etmesinin ardından, 16 Şubat'ta Taşkent başkanına karşı arabasına yerleştirilen bir bombayla suikast girişiminde bulunulmuş ve iki ülke arasındaki gerginlikler 1999 yılında zirveye tırmanmıştı. İki şüpheli Özbek, İran üzerinden Türkiye'ye kaçmışlar ve gecikmelerin ardından Özbekistan'a iade edilmişlerdi. Zanlılardan biri, daha sonra suikast girişimini Türk İslâmcı lider Necmettin Erbakan'ın finanse ettiğini iddia etmişti. Buna karşılık Özbek Hükümeti Türkiye'den Taşkent büyükelçisini geri çağırmasını istemiş, Özbek hava sahasını devlete ait THY uçaklarına kapatmış ve Özbek öğrencileri Türk okullarından ve üniversitelerinden çekmişti. Özbek devleti kızgınlığını Fethullahçılara da göstererek, altı Türk devlet okuluyla birlikte Fethullah grubuna ait altı okulu da kapatmıştı. Bu sırada, Türkiye'de İslâm devleti kurmayı hedeflediği gerekçesiyle Fethullah Gülen hakkında soruşturma başlatılmıştı. Böylece Cumhurbaşkanı Demirel, Türk ve Özbek devletlerinin aynı yasadışı İslâm hareketinin kurbanı olduğunu iddia edebilmişti. Başbakan Bülent Ecevit se Özbek büyükelçiyi, Türk topraklarında Özbekistan'a karşı faaliyet gösterilmesine müsaade edilmeyeceğine temin etmişti. Türk firmaları Özbekistan'a yatırım yapmayı düşündüklerini ifade etmelerine rağmen diplomatik soğukluk bir süre daha devam etti. Ve bu soğukluk, Orta Asya'nın önemli bir noktasında bulunan Türkiye'nin, bölgenin iç siyasetine karışmaktan uzak durmakta güçlük çekeceğine işaret ediyordu[27].

1990'ların sonlarında boru hattı projeleri Türkiye'nin bölge ve Kafkaslar politikalarında önemli bir yer tutuyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, Kazakistan'dan gelecek olan petrol ve Kazakistan-Azerbaycan arasındaki boru hattı, Bakû-Ceyhan boru hattının ekonomik yönden hayata geçirilebilir olması bakımından önemliydi. Bunun dışında, Türkiye'nin talebini karşılayacak ve belki de Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına doğal gaz sağlayacak olan Türkmenistan-Türkiye doğal gaz boru hattı, uzun pazarlıklara konu oldu. Az miktarda petrole, fakat bol miktarda gaz birikimine sahip olan ve Rusya'ya bağımlı kalmadan bunu ihraç etmek için yeni piyasalar arayan Türkmenistan bu

fikre sıcak bakıyordu. Diğer yandan Türkiye'yse doğal gaz temin ettiği ülkeleri çeşitlendirmek istiyordu. Bakû-Ceyhan projesinde olduğu gibi, bu planın önündeki en büyük engel mesafe ve proje maliyetiydi. Ayrıca boru hattının İran'dan mı (Amerika Birleşik Devletleri karşı çıkıyordu) yoksa her iki projenin de maliyetini düşürecek şekilde Bakû-Ceyhan boru hattına paralel devam edecek şekilde, Hazar'ın altından mı döşenmesi gerektiği sorusu bir başka engeldi. Mayıs 1997'de Aşkabat'ta düzenlenen EİÖ bakanlar toplantısında iki ülke, yılda 3.000.000.000 metreküple başlayarak yıllık artışlarla 15.000.000.000 metreküp kapasiteye ulaşacak, Türkiye'yle İran arasından geçmesi planlanan ek boru hattının inşasına başlanmasına karar verdiler[28]. Daha sonra bu proje, ABD'nin desteklediği Azerbaycan üzerinden geçen kuzey hattının öncelik kazanmasıyla arka plana itildi. Kasım 1999'da İstanbul'da düzenlenen AGİT zirvesinde Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye cumhurbaşkanları, Türkmenistan'dan başlayıp Hazar'ın altından Azerbaycan'a ve oradan da Gürcistan'la Türkiye'ye ulaşacak 2000 kilometre uzunluğunda boru hattının yapımı için ortak bir deklarasyon imzaladılar. Plana göre inşaat 2002 yılında tamamlanacak, başlangıçta yılda 5.000.000.000 metreküp olması planlanan taşıma kapasitesi, yıllık artışlarla 30.000.000.000 metreküpe ulaşacaktı. Bunun 16.000.000.000 metreküpü Türkiye'de kullanılacak, geri kalan kısmı Yunanistan veya Bulgaristan üzerinden geçen boru hattıyla Avrupa piyasalarına taşınacaktı. Buna rağmen taraflar, 2.300.000.000 dolar maliyet çıkarması beklenen projenin mali planlarını hazırlamamışlardı[29].

Türkiye, İsrail ve Orta Doğu

1990'larda bazı gözlemciler Türkiye'nin İsrail'le antant kurarak, Arap-İsrail çekişmesine tarafsız yaklaşma politikasından vazgeçtiğini düşünmüşlerdir. Bölgede ve dünyada yaşanan değişiklikler, politikalardaki bu değişikliği açıklamaya yardımcı olacaktır. Bir yandan önemli bir oyuncu olan Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu politikalarında artık yer almaması, Suriye gibi Arap devletlerini tehlikelere daha açık ve daha yalnız bir konuma sürüklerken, Türkiye'nin Arap devletleriyle yaşayacağı gerginlikler artık Soğuk Savaş döneminin tersine, Moskova ilişki-

lerine etki etmeyeceği anlamına geliyordu. Kıbrıs davasında ve PKK'ya destek veren Suriye meselesinde kendisine destek vermeyen Arap devletleri Türkiye'yi büyük bir hayal kırıklığına uğratmışlardı. Fırat ve Dicle nehri suları bu gerginlikleri daha da arttırmıştı. 1991 yılında Arap-İsrail barış sürecinin başlaması ve ardından Eylül 1993'te Yitshak Rabin'le Yaser Arafat'ın "**Filistin Özerklik İlkeleri Deklarasyonu**" imzalamaları, Türkiye'nin FKÖ ve Arap ülkeleriyle ilişkilerini koparmadan İsrail'le daha yakın ilişkiler geliştirmesine imkân sağladı. Türkiye'yle İsrail ilişkilerinin yakınlaşması -Türk dışişleri bakanlığı bu ilişkilerin herhangi bir üçüncü devlete karşı olduğunu inkâr etse de- Suriye'ye karşı ortak menfaatleri bulunmasından kaynaklanıyordu. İsrail'le kurulan iyi ilişkilerin Washington'da Türk nüfuzunu artıracağı ve her iki ülkenin teknik, askeri ve ekonomik işbirliğinden kazançlı çıkacağı beklentileri, Türk-İsrail antantının kurulmasını teşvik eden diğer dürtülerdi[30].

Aralık 1991'de Demirel Hükümetinin İsrail ve FKÖ'yle ilişkilerini artırmasıyla Türk politikasındaki yeni yaklaşımlar başlamış oldu. "**Filistin Özerklik İlkeleri Deklarasyonu**" imzalanmasının ardından dışişleri bakanı Hikmet Çetin, Kasım 1993'te, bir yıl sonra başbakan Tansu Çiller ve Mart 1996'da cumhurbaşkanı Demirel İsrail'i ziyaret ettiler. Ayrıca Tansu Çiller ve Demirel Gazze'yi ve Kudüs'ün doğu kısmında bulunan Filistin yetkililerini ziyaret ettiler. Bu ziyaretlere karşılık olarak, İsrail cumhurbaşkanı, başbakanı ve dışişleri bakanı Türkiye'ye ziyarette bulundular[31]. Türk basın raporlarına göre iki ülke arasındaki askeri işbirliği, "**Orta Doğu'nun savunulması için bölgesel ittifak zinciri**"yle bağlantılı olduğu düşünülen ve Washington'un önerisi üzerine 1995 yılında İsrail'le Amerika Birleşik Devletleri arasında imzalanan savunma paktına dayanıyordu[32]. Yine de Türkiye'yle İsrail arasında Şubat, 1996'da imzalanan "**Askeri Eğitim ve İşbirliği**" anlaşması bu kadar geniş kapsamlı değildi. Beş yıl geçerli olan anlaşma, takip eden yıllarda yenilenecekti. Anlaşmaya göre karşılıklı askeri ziyaretler yapılacak, birbirlerinden askeri teknikler öğrenecekler, İsrailli ve Türk pilotlar birbirlerinin ülkelerinde ortaklaşa eğitim göreceklerdi. Karadan havaya füze sistemleriyle gelişmiş silah sistemlerinin üretiminde ve istihbarat alışverişinde Türkiye'yle İsrail işbirliği yapacaklardı. Bir İsrail

firması Türkiye'nin eskiyen F-4 uçaklarını F-5 savaş uçaklarıyla yenileme sözleşmesi imzalamıştı[33]. Sivil alandaysa, iki ülke arasında ilk olarak Mart 1996'da imzalanan serbest ticaret anlaşması, Nisan 1997'de Türk meclisi tarafından onaylanmıştı.

Aslında Türk-İsrail askeri anlaşması Türk Silahlı Kuvvetleri komutanlarının girişimiyle ve Türkiye'de etkin bir hükümet yokken imzalanmıştı (ülke o sıralar Tansu Çiller liderliğindeki geçici hükümet tarafından idare ediliyordu). Fakat kısa bir süre sonra Haziran 1996'da beceriksiz bir dışişleri bakanı olan Tansu Çiller'le Necmettin Erbakan'ın koalisyon hükümetinin iktidara gelmesiyle, Türkiye'nin Orta Doğu politikası iç siyasette adeta bir futbol maçına dönüşmüştü. Muhalefette bulunduğu sırada Erbakan ve partisi İsrail'i ve Türkiye'nin İsrail'le olan ilişkilerini kötülemişti. İktidara geldikten sonra, aynı "Huzur Operasyonu"nda olduğu gibi askerlerin baskısına boyun eğerek, askeri işbirliği ve serbest ticaret anlaşmalarını gönülsüzce kabul etmişti. Buna rağmen İsrail'le samimiyet kurmayan Erbakan, barış sürecine karşı çıkan Filistinli militanları destekleyerek bağımsız bir yol izlemişti.

İslâmcı bir dış politika geliştirme yolunda Erbakan, Ağustos 1996'da, İran, Pakistan, Singapur, Malezya ve Endonezya'ya geziler yapmış ve bu gezilerine Ekim ayında Mısır, Libya (bir kısmı Müslüman) ve Nijerya'yla devam etmişti. Libya ziyareti siyasi bir fiyaskoydu. Muammer Kaddafi Türkiye'nin İsrail'le kurduğu ilişkiler sebebiyle Erbakan'ı azarlamış ve bağımsız bir Kürt devleti kurulması yolunda apaçık çağrıda bulunmuştu. Planlarını iki taraflı temaslar şeklinde sürdüren Erbakan, yönlü ilişkiler geliştirmekte gecikmemiş, G-7 ve diğer batılı ekonomik gruplara karşı Müslüman ülkelerden oluşan D-8 ("developing" kelimesinin ilk harfi, gelişmekte olan manasında) grubunu kurmuştu. Yine de Müslüman ülkelerin çoğunluğu -Mısır hariç hiçbir Arap ülkesi ve hiçbir Orta Asya cumhuriyeti- bu oluşumda yer almıyordu. Olasılıkla İran taraftarı olarak yorumlanabilecek bir gruplaşmanın içine girmek istemiyor ya da Erbakan'ın projesini ciddiye almıyorlardı[34]. Buna karşılık laik düşüncedeki özellikle askeri dışişleri bakanlığı yetkilileri, Türkiye'yi batıdan uzaklaştırdığı, Türkiye'nin İsrail ve Araplarla kurduğu ilişkiler arasındaki dengeyi koruması gerekli olduğu için ve İslâm-

cı bir dış politika Atatürkçü ilkelerle bağdaşmadığı için Erbakan'ın politikalarına kesinlikle karşı çıkıyorlardı. Özellikle de askeri yetkililer, İsrail'le geliştirilecek ilişkilerin olumlu faydalar sağlayacağına inanıyorlardı. Sonuçta Erbakan'ın partisinin İran ve Filistinli militanlarla kurduğu bağ (tek sebep olmasa da), Haziran 1997'de iktidardan düşmesinde önemli bir rol oynamıştı[35]. Yerine geçen Yılmaz Hükümetini, dökülen parçaların toplanması ve dış politikaya daha mantıklı ve etkili bir yön verilmesi görevi bekliyordu.

Orta Doğu politikalarını geliştirirken Yılmaz Hükümetinin karşılaştığı tek sorun belirsizlikleri gidermek ya da Erbakan Hükümetinin sebep olduğu mahcubiyeti temizlemek değildi. Arap Hükümetleri Erbakan'a güvenmemiş olabilirlerdi, fakat Ankara'yla Tel Aviv arasında gelişen antantı hoş karşılamayacağa benziyorlardı. Haziran 1996'da Şam'da yapılan bir toplantıda, Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan liderleri, Türkiye'nin İsrail'le yaptığı askeri anlaşmayı yeniden değerlendirmesini talep eden kısa bir bildiri yayınladılar. Aynı ay Kahire'de yapılan Arap zirvesinde bu talep yinelendi. Bu zirvede Suriye'nin Türkiye'yi kınama önerisini Ürdün veto etmişti. Anlatılanlara göre İran Hükümeti Suriye'ye, İsrail'le Türkiye'ye karşı bir "**Suriye-İran Askeri Paktı**" teklifetmiş, fakat bir sonuca ulaşmamıştı[36]. Öte yandan ABD Hükümeti Türk-İsrail anlaşmasını, Orta Doğulu diğer Amerikan taraftarı devletleri de kapsayan geniş bir bölgesel koalisyon oluşumunun (Türkiye buna çok hevesli değildi) ilk basamağı olarak nitelendiriyordu. Bu sırada İsrail'de, Nisan 1996'da iktidara gelen sağ kanat Benjamin Netanyahu Hükümeti, "**bölgesel güvenlik yapısının**" temeli olarak gördüğü, Türkiye'yle oluşturulacak tam bir askeri sözleşmenin sonuca bağlanması için acele ediyordu. Türklerse genel bir Arap-İsrail barış anlaşması sağlanmadığı müddetçe bunu yapmayı reddediyorlardı. Netanyahu barış anlaşmasında Araplar tarafından kabul edilemez olanlar dışında tüm maddelere karşı çıkıyordu. Tel Aviv'de bulunan Türk büyükelçi, Netanyahu'nun teklifini "**ben askeri bir ittifak olmasına karşıyım çünkü bu, bölgeyi 'biz' ve 'onlar' arasında bölecektir**" diye cevaplamıştı[37]. Bazı yorumcular Türk-İsrail antantından "**askeri ittifak**"[38] olarak bahsederler ama her iki taraf da üçüncü bir tarafa karşı savaşa girme taahhüdünde bulunmadığı dikkate alınırsa bunun deyiş aslında biraz

abartılı olduğu ortaya çıkar[39]. Aslında Türkiye'nin, Arap devletlerini birleşmeye yöneltmeden, diğer sahnelerde sorun yaratmadan ve Orta Doğu'da yurt içinden destek görmeyecek askeri taahhütlere girmeden İsrail ilişkilerinden en iyi şekilde faydalanmak istediği ortadadır.

Netanyahu Hükümetiyle ilişkinin amaçları ve kapsamı konularında yaşanan anlaşmazlıklar dışında, Türk ve İsrail politikaları tüm meselelerde uyum içinde değildi. Türkiye'deki laik hükümetler Erbakan'ın İran'la kucaklaşmasını desteklemezken, hâlâ İranlılarla ilişkilerin devam etmesine ihtiyaçları vardı ve İran'ın Hükümet yapısının kendi iç meselesi olduğu gerekçesiyle İsrail'in İran rejimini kınama teklifini reddetmişlerdi. İsrailliler kendilerini İran'ın elinde nükleer silahlar bulundurduğu konusunda uyardığında, Orta Doğu'nun herhangi bir yerinde nükleer silahların çoğalmasına karşı olduklarını belirterek, İran kadar İsrail'i de eleştirmişlerdi[40]. Mayıs 1997'ye kadar İsrail PKK'ya karşı Türkiye'yi desteklemeyi reddetmişti ama bu tarihten sonra Abdullah Öcalan'ın örgütünü kınayarak İsrail'in bu ilkesini bozmuş oldu. Buna karşılık PKK, gerçekleştirememesine rağmen, İsrail hedeflerine saldırı tehdidinde bulunmuştu[41]. Böyle davranmasına rağmen İsrail, Türk ordusunun PKK'ya karşı verdiği mücadeleye katılmayarak bunu tamamen Türklere bırakmıştır.

Türk ordusu, Kürt sorunu sebebiyle Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nden sağlayamayacağı gelişmiş silah ve istihbaratı İsrail'den alarak bu anlaşmadan kesinlikle fayda sağlamıştı. Hafız Esat'ın Ekim 1998'de Abdullah Öcalan'ı Suriye'den sınır dışı etmeye iknâ olmasında Türkiye-İsrail bağlantısının bir etkisi olup olmadığı, o sıralar İsrail Hükümetinin tarafsız olduğunu açıklaması sebebiyle tartışmaya açık bir konudur. Ekonomik açıdansa her iki ülke de serbest ticaret anlaşmasından kâr sağlamış, iki ülke arasında 1995'te 407.000.000 dolar olan yıllık ticaret hacmi, 1998 yılında 761.000.000 dolara çıkmıştır. Buna rağmen bu rakam Türkiye'nin toplam dış ticaretinin sadece yüzde 1'ini oluşturuyordu. Türkiye ekonomik açıdan hâlâ Arap ülkeleriyle yaptığı ticarete bağımlıydı, bunun en büyük sebebiyse petrol ve doğal gaz ithalatıydı. Gıda ve hafif sanayi ürünleri için Arap ülkelerinde önemli piyasalar bulabiliyordu[42].

Türkiye'nin İsrail'le kurduğu antanttan elde ettiği en önemli siyasi çıkar, Amerika Birleşik devletleriyle ilişkilerini sağlamlaştırmasıdır. Washington'daki güçlü İsrail taraftarı lobi, Türkiye'yi eleştiren Ermeni taraftarı lobilerin ve diğer baskı gruplarının etkisini azaltarak Türkiye'nin yardımına koşmuştu. Bir kayda göre, kongredeki İsrail lobisi, Kürt meselesi ve insan hakları konularında Türkiye'ye yöneltilen eleştirileri yumuşatmış ve Rus yapımı S-300 füzelerinin Güney Kıbrıs'a yerleştirilmesi konusunda Türkiye'nin verdiği mücadeleye yardımcı olmuştu. Bundan başka Azeri-Ermeni sürtüşmesi meselesinde ABD'nin fikrini Azerbaycan lehine (dolaylı olarak Türkiye) değiştirmesine yardımcı olmuştu. İsrail'in Avrupa üzerindeki etkisi nispeten daha zayıf olsa da, Şimon Peres'in Sosyalist Enternasyonel'de bulunan Avrupalı arkadaşlarını, Türkiye-AB gümrük birliği anlaşmasına yaptıkları itirazlardan vazgeçmeye iknâ etmekte nüfuz sahibi olduğu söyleniyordu[43]. Dolayısıyla Türkiye, İsrail taraftarı tutumunu sürdürerek, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da bulunmayan Türk taraftarı lobilerin açığını kapatmış oluyordu.

Türkler İsrail'le kurdukları antanttan azami ölçüde faydalanırken, bir yandan da FKÖ'ye destek çıkmaya ve genel anlamda Arap-İsrail barış süreciyle ilişiğini sürdürmeye devam ediyordu. Turgut Özal 1991 yılında hiçbir sonuç getirmemiş olsa da, Türkiye'nin bir Arap-İsrail diyaloğuna ev sahipliği yapması gerektiğini önermiş ve İsraillileri prensipte bir toprak değiş tokuşuna iknâ etmeye çalışmıştı[44]. Daha sonra Tansu Çiller, Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi 242 ve 338 sayılı önergelerini desteklediğini ve "**kendi devletlerini kurma hakkı da dahil olmak üzere, tüm Filistinlilerin haklarını koruyacak bir çözüm bulunması gerektiğini**" teyit etmişti[45]. İsrail'e yaptıkları ziyaretlerde gerek Tansu Çiller gerekse daha sonra göreve gelenler, Gazze'ye ve Filistin makamlarına eşit resmi ziyaretlerde bulunmaya özen göstermişlerdi. Türkiye yerine getiremediği halde Filistin'e 50.000.000 dolarlık kredi sözü vermişti. Ocak 1996'da Filistin'de yapılacak olan seçimleri denetlemesi için göndermeyi vaat ettiği 60 gözlemciden sadece altısını gönderebilmesi Türkiye'deki Filistinli temsilcilerce eleştirilmişti. Diğer yandan Yaser Arafat 1995 yılında Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuş, Arap ülkelerinin Türk-İsrail anlaşması konusunda yaptıkla-

rı eleştirilere karşı çıkmış ve PKK'ya destek vermeyi reddetmişti. Erbakan'ın partisi barış sürecine karşı olduğu ve parti kongresine Filistinli Hamas örgütüyle Lübnanlı Hizbullah temsilcilerini çağırdığı için, Türkiye'deki laik kuvvetlerle FKÖ arasında bir dayanışma bile sağlanmıştı. Yine benzer şekilde Erbakan, Ekim 1996'da Kahire'ye yaptığı ziyaret sırasında Mısırlı lider Hüsnü Mübarek'i, İslâm kardeşliğinin Mısırlı İslâmcılara to- lerans göstermesi istemiyle kendisinden uzaklaştırmış ve "**eğer bu kadar hoşuna gidiyorsa bu kişileri Türkiye'ye buyur edebileceği**" cevabını almıştı[46]. Türkiye, Araplarla İsraillileri bir araya getirmekte çok küçük bir rol oynarken, bir yandan İsrail'le olan antantı sürdürüp, diğer yandan Abdullah Öcalan konusunda Suriye'yle yaşadığı sürtüşme gibi hayati meselelerde diğer Arap devletlerini kendisine karşı birleşmekten alıkoymayı başarmıştı. 1999 yılında İsrail'de İşçi Partisi'nin yeniden iktidara gelmesi ve barış sürecinin tekrar başlatılmasıyla, Türkiye'nin bu tutumunu sürdürmesi daha da kolay hale gelmişti.

Türkiye'nin 1990'larda Arap komşularıyla olan ilişkilerinden en kritik olanı, silahlı karşılaşma riski taşımasından ötürü Suriye'yle olan ilişkileriydi. Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve İsrail'le kurulan antant, güç dengesini Türkiye lehine değiştirmiş ama bu değişiklikler tek başına iki ülke arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesine yardımcı olmamış veya Ankara'ya Şam'la yaşadığı karşılaşmada her şeyin kendi istediği gibi çözümleneceği garantisini vermemişti. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden daha önce başlayan anlaşmazlıklardan kaynaklanan gerginlikler, her iki ülkede de güçlü duyguları harekete geçirmişti. Bunlar en başta Suriye'nin PKK'ya verdiği destekten kaynaklanıyordu. Öte yandan Suriye'yse, kendisini hayati bir ihtiyacından mahrum bırakacak Fırat Nehri suları üzerinde Türkiye'nin limitsiz kullanım hakkını önlemeye kararlıydı. Suriye'nin 1939 yılında Türkiye tarafından ilhak edilen İskenderun ya da Hatay ilinin geri verilmesi yolundaki çağrılarının iki ülke arasındaki ilişkilerde kopukluk yaratma ihtimali hâlâ vardı ama 1990'larda Suriye'nin bunun imkânsız bir hedef olduğunun farkına vararak, meseleyi öncelikli listesinde daha alt sıralara yerleştirdiği anlaşılıyordu.

Teoride Turgut Özal'la Hafız Esat arasında 1987 yılında varılan anlaşmanın, Fırat suyu ve Suriye'nin PKK'ya verdiği destek konularında uzlaşma için zemin sunması gerekiyordu. Ama Suriye Hükümetinin Türkiye'nin suyu kesmekten vazgeçeceğine inanmaması sebebiyle olaylar bu şekilde gelişmedi. Diğer yandan Suriye "diğer tarafın güvenliğini ve istikrarını tehdit eden...örgütlerin faaliyetlerini önleme"[47] yükümlülüğünü yerine getirmemişti. Aslında Suriye Hükümeti bu konuda Türklerden baskı alınca PKK'ya destek verdiğini yalanlamış ve hatta Abdullah Öcalan'ın topraklarında bulunduğunu inkâr etmişti. Sonuç olarak Özal 1989'da, 1987 pazarlıklarına uymaması halinde Suriye'yi Fırat Nehri'nden, söz verdiği, saniyede 500 metreküp suyu göndermemekle tehdit etmişti[48].

Bu mesele bu kitapta genişçe ele alınmadığı halde, Fırat suyu sorununun -Türkiye'nin Irak'la olan ilişkilerini de etkilemektedir- Orta Doğu'daki su kaynaklarının gittikçe azalmasından kaynaklandığını söylemek mümkün. Ayrıca bu sorun nüfusta yaşanan artış ve hayat standartlarının yükselmesi sebebiyle, tarım ve tarım dışı alanlarda suya olan talebin artmasından da kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin Atatürk Barajı'nın tamamlanmasından sonra Fırat suyunu daha fazla kullanması bu sorunun yalnızca bir boyutudur. Nehrin geçtiği her üç ülkenin de talep ettiği su miktarının, nehir suyunun sağlayabileceği miktarın yüzde 60 üstünde olduğu gerçeğine dayanmaktadır[49]. Bir Türk yazar, uluslararası yasalara göre Türkiye'nin siyasi bir silah[50] olarak suyu kesmeye hakkı olmadığını ve Mayıs 1997'de BM Genel Kurulu'nca kabul edilen Uluslararası Su Yollarının Kullanımı Yasası gereğince nehir sularının yukarı bölümündeki ülkelerin, aşağıda kalan ülkeleri zor durumda bırakamayacağını yazmıştı[51]. Ama Burundi ve Çin'le birlikte Türkiye, konvansiyon konusunda red oyu kullanmış ve resmi olarak Fırat Nehri suyunun kullanımını kısıtlayacak yasal bir yükümlülüğü kabul etmemişti. Tam aksine zaman zaman, aynı petrolün Arapların özkaynağı olduğu gibi, nehrin kendi doğal özkaynağı olduğunu ileri sürmüş ve "kullanım önceliği" hakkı olduğunu iddia etmişti. Buna karşılık Suriye ve Irak, üç ülke arasındaki uzun tarihi geçmişe dayanarak, Fırat suyu üzerinde önceden "edinilmiş" veya "tarihi" hakları olduğunu öne sürmüşlerdi. Her iki ülke de 1987 yılında kabul edilen sa-

niyede 500 metreküp suyun, Atatürk Barajı'nın yapımı sırasında kabul edilen bir rakam olduğunu ve Türkiye'nin saniyede en az 700 metreküp su sağlaması gerektiğini iddia etmişlerdi[52]. Buna karşılık Türk makamlarıysa, gerçekleşmeyecek ve gerçekçi olmayan sulama projeleri sebebiyle her iki ülkenin de Fırat nehrinden fazla su talebinde bulunamayacağını bildirmişlerdi. Türkiye bunun yerine karmaşık bir "üç aşamalı plan" ileri sürmüştü. Bu plana göre üç ülke, ilk olarak hidrolojik ve meteorolojik bilgiyi paylaşacaklar, bunun ardından arazi kaynakları üzerinde çalışma yapılacaktı. Üçüncü aşamadaysa, su kaybını en aza indirgeyecek olan sulama projelerine öncelik tanınacağını ve diğer kaynaklardan sağlanacak olan suyu (Dicle) hatırdan çıkarmadan, suyun dağılımı konusunda anlaşacaklardı[53].

Fırat suyu konusunda yaşanan gerginlik Ocak 1990'da, Türk yetkililer Atatürk Barajı'nın arkasındaki baraj gölünü doldurmak için nehrin akışını durdurduğunda, tehlikeli bir noktaya gelmişti. Bir ay süren bu işlem sırasında Türkiye'nin verdiği rakamlara göre, ülke dışına gönderilen su saniyede 22 metreküpe inmişti. Ama doldurma işlemi başlamadan önceki 51 gün boyunca, Suriye'yle Irak'a depolarında daha fazla su biriktirme imkânı sağlayarak, su akışı saniyede 770 metreküp seviyesinde tutulmuştu. Yine de bu, diğer Arap devletlerinden büyük ölçüde sözlü destek alan nehrin aşağısındaki devletleri tatmin etmemişti. Özellikle Irak, protestolarını yüksek sesle duyurmuştu. Dönemin Başbakanı Yıldırım Akbulut Mayıs 1990'da Bağdat'ı ziyaret ettiğinde, Irak Hükümeti PKK'nın takibinde Türkiye'ye Irak topraklarına girmeye izin tanıyan 1984 güvenlik anlaşmasını yenilemeyi reddetmişti (1988'de süresi dolacaktı). Bu sırada Irak ve Suriye Hükümetleri, Türkiye'den gelecek olan Fırat suyunun yüzde 42'sinin Suriye'ye, yüzde 58'inin Irak'a verilmesi konusunda anlaşmışlardı. Bunun ardından yaşanan Körfez Krizi'yle Irak'a koyulan ambargo sonucunda Irak, anlaşmazlık konusunda önemli bir oyuncu olmaktan çıkmıştı. Buna rağmen takip eden altı yıl boyunca, Türkiye'yle Suriye arasında ara sıra yapılan görüşmeler sonucunda herhangi bir ilerleme kaydedilemedi[54].

Fırat meselesinde olduğu gibi (ve bir bakıma bu yüzden), Suriye'nin PKK'ya verdiği destek sebebiyle Türkiye'yle Suriye'nin 1990-1998 yıl-

ları arasında yaşadığı tartışmalar bir sonuç üretmedi. Suriyeli General Adnan Badr Hasan'la Türk Jandarma Komutanı Eşref Bitlis arasında 1992 yılında "**terörizme karşı ortak mücadele**" ve her iki ülkede yasadışı olarak tanımlanan örgütlere destek verilmesini veya sığınak sağlanmasını yasaklayan anlaşmanın imzalanmasıyla bir ilerleme kaydedilir gibi oldu. Suriye bu anlaşmanın üzerine topraklarında bulunan PKK'nın yasadışı bir örgüt olduğunu duyurmuştu[55]. 1993-94 yıllarında Türkiye'nin Irak'taki Kürt meselesine üç ülke arasında ortak bir politika uygulaması girişiminin bir parçası olarak, Türkiye, Suriye ve daha sonra İran içlerinden herhangi birine düşmanlık güden örgütlere destek vermeme konusunda anlaşmışlardı. Türkiye, Suriye'nin PKK'ya destek vermesi ve Abdullah Öcalan'a barınak sağlamaya devam etmesi durumunda, Suriye'yle Fırat suyu konusunda görüşmelere başlamayacağını açık bir şekilde ortaya koymasına rağmen, Suriye'nin her ikisini de yapmaya devam ettiği apaçık ortadaydı. 1994-95 yıllarında her iki taraf da ticaret bağlarını geliştirmeye teşebbüs etmişler ama Fırat veya PKK anlaşmazlıklarına çözüm getirilememesi sebebiyle bu girişimler önemli siyasi neticeler doğurmamıştı[56].

1998 sonbaharına kadar bu konuda bir gelişme olmamıştı. Bu tarihten sonra Türk Silahlı Kuvvetleri PKK'ya karşı yurt içinde verdiği savaşta üstünlük sağlamış ve PKK'nın Kuzey Irak'ta faaliyet göstermesini büyük ölçüde engellemişti. Dolayısıyla Suriye'de bulunan PKK, geriye kalan tek engel oluyordu. Eylül 1998'de Türkiye, Hafız Esat'ın 1987 ve 1992 anlaşmalarından doğan yükümlülüklerini yerine getirmesi konusunda, Suriye'ye karşı askeri kuvvetlerin desteklediği güçlü bir kampanya başlattı. Türk birlikleri sınıra doğru ilerlerken, Türk Kara Kuvvetleri Komutanı Atilla Ateş, Suriye sınırının kuzeyindeki Reyhanlı'yı ziyaret ederek, "**Türkiye'nin beklentileri yerine getirilmediği takdirde, her türlü tedbiri alma hakkımızı kullanacağız. Artık sabrımızın sınırı doldu**"[57] şeklinde bir açıklama yapmıştı. Başbakan Mesut Yılmaz Suriye'nin Türkiye'de yenilgiye uğrayan PKK'ya destek vermeye son vermesi gerektiğini söyleyerek kampanyaya arka çıkmıştı. Türkiye Suriye'ye karadan saldırmasa bile Suriye'de bulunan füze bataryalarına ya da PKK'nın üssü oldu-

ğu varsayılan Suriye ve Lübnan'daki hedeflere hava saldırısında bulunabileceği söylentileri dolaşıyordu[58].

Bu, diğer Orta Doğu devletlerini -özellikle Mısır- yoğun diplomatik faaliyetlerde bulunmaya itti. Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'in, kardeş Arap devleti olan Suriye'yle kendisinin de müttefik olduğu Amerika Birleşik Devletleri'nin müttefiki olan Türkiye arasında çıkacak askeri bir çatışmayı önlemekte çıkan vardı. Suriye'ye İsrail'le barış anlaşmasını kabul ettirmek isteyen Amerika Birleşik Devletleri, Mübarek'in arabuluculuk girişimlerini desteklemişti. Bu arada Orta Doğu'da Suriye'nin en yakın dostu olan İran, Türkiye'yle silahlı bir çatışmanın içine sürüklenmek istemiyordu. Türkiye'yle Suriye'nin, İran ve Mısır'ın arabuluculuğunu kabul etmeye hazır olması sevindiriciydi. Mübarek'le İran Dışişleri Bakanı Kemal Kharrazi Ankara'ya ve Şam'a derhal ziyaretlerde bulunmuşlar ve bir kriz çıkmasını önlemişlerdi. 7 Ekim tarihinde Abdullah Öcalan'ın Rusya'ya gitmek üzere Suriye'den ayrıldığı bildirilmişti. Türkiye dışişleri bakanlığından müsteşar yardımcısı Uğur Ziyal, 19-20 Ekim tarihleri arasında General Adnan Badr Hasan'la Adana'da görüşmelerde bulunmuştu. 20 Ekim 1998 tarihinde taraflar bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmayla "**Öcalan'ın artık Suriye'de bulunmadığı ve ülkeye tekrar girmesine izin verilmeyeceği**" teyit ediliyordu. Suriye, topraklarında bulunan tüm PKK kamplarını kapattığını ve bundan böyle PKK'nın yeniden Suriye'de örgütlenmesine izin verilmeyeceğini duyurdu. Ankara'yla Şam arasında gelecek çarpışmaların önüne geçmek amacıyla doğrudan bir hat kurulacak ve sınırın her iki tarafındaki güvenlik ölçütleri ortaklaşa denetlenecekti[59]. Sonuç olarak Türkiye krizden amacına ulaşmış (Öcalan'ın Türkiye'ye dönmesi hariç) bir şekilde ve askeri tehditlerini uygulamaya gerek kalmadan çıkmış oldu.

Hafiz Esat'ın, önceleri PKK'ya göz yummasının nedeni olan Fırat suyu konusunda ayrıcalıklar talep etmeden, Türkiye'nin isteklerini kabul etmesi düşündürücüdür. Suriye tutumunu bu şekilde değiştirmemiş olsaydı, Türkiye'nin gerçekten Suriye'ye saldırıp saldırmayacağını tahmin etmek güçtür ama saldırmayacağını ispat eden bir ka-

nıt da yoktur. Esat, elbette bu olasılığı göz ardı edemezdi, ayrıca Türkiye'nin saldırısı karşısında yenilgiye uğramasıda kaçınılmazdı. İsrailliler kendilerini bu sürtüşmenin dışında tutmayı başarmışlardı ama Suriye Türkiye'ye karşı kendini savunmak için, Golan cephesindeki veya Lübnan'daki kuvvetlerini boşaltmayı göze alamazdı. Suriye'ye karşı girilecek bir savaşta Orta Doğu devletlerinin hiçbiri Türkiye'yi desteklemeyeceği halde, Suriye'ye askeri yardım sağlama konusunda istekli olmadıkları da belliydi. Esat'ın öncelikle ulaşmak istediği hedef, Golan'da yeniden Suriye egemenliği sağlamak ve Kuzey Lübnan'dan İsrail kuvvetlerini çıkarmaktı. Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail'e Golan'dan çekilmesi konusunda baskı yapmaya iknâ etmek için Washington'da kabul görmesi, dolayısıyla Türkiye'yle yaşadığı anlaşmazlıkları gidermesi gerekiyordu. Yaşını ve sağlık durumunu göz önünde bulundurarak oğlu Başar'a yerini bırakırken ardında güç sorunlar bırakmamak için, bu iki sorunu da çözmesi gerekiyordu. Bunun dışında büyük olasılıkla Öcalan gündeminde pek fazla bir yer tutmuyordu ve gerek duyarsa -özellikle de PKK şu sıralar Türkiye'de zayıflarken- onu feda edebilirdi[60]. İspatlanmamış diğer bir olasılıksa, Öcalan'ın hareketini uluslararasında kabul edilir bir siyasi kuvvete dönüştürme amacıyla, Suriye'yi terk etmeyi daha önceden planladığıdır[61]. Bununla birlikte Türkiye'nin Suriye'ye karşı bir askeri harekât başlatmaması, Esat'ın inatçılığını sürdürmesi durumunda bu savaşın nerede duracağı belli olmadığı için sevindirici bir gelişme olmuştur. Mısır ve İran'la geliştirilen iyi ilişkiler sayesinde bu iki ülke de etkili bir arabuluculuk yapabilmişlerdir.

Bu büyük engelin ortadan kalkmasıyla Türkiye, Suriye'yle uzlaşma şansını yakalayabilmiştir. Mart 1999'da TBMM sözcüsü Hikmet Çetin ve Suriye Başbakan Vekili Salim Yasin başkanlığındaki delegeler, iki ülke arasındaki ticaret ve nakliyat bağlarının geliştirilmesi konusunda görüşmek üzere Ankara'da toplanmışlardı. Ama yine de Fırat Nehri gibi hassas konular gündem dışı bırakılmıştı. Aynı ay Kurban Bayramı sırasında, birbirinden ayrı kalmış ailelerin kucaklaşması için iki ülke arasındaki sınır açılmıştı[62]. Ekim ayında bir sınır kapısının daha açılacağı duyurulmuştu. Bunun dışında sınır illeri olan Urfa ve

Rakka valilerinin Ekim 1999'da yaptıkları görüşmenin ardından, Türk Hükümeti "su meselesinde ciddi görüşmelere" başlamaya hazır olduğunu duyurmuştu[63]. Ama görüşmelerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ya da zamanı çok net değildi. Başlaması halindeyse her iki tarafın da tatmin edici ayrıcalıklar tanıması gerekecekti. Diğer yandan Türkiye'nin anlaşmazlığı giderme fırsatını istismar ettiği yolunda tartışmalar yapılıyordu. Türkiye'de, Suriye'nin İsrail'le barış anlaşmasına varması durumunda, Türkiye'ye karşı girdiği mücadelede daha rahat davranabileceği konusunda endişeler vardı[64]. Böylece Suriye-İsrail anlaşması yapılmadan önce, Suriye'yle Fırat anlaşmazlığını çözme ve Irak'ın uluslararası sahneden uzaklaştırılmasına bir son verme isteği artmış oldu.

Türkiye, Irak ve Iraklı Kürtler

1990-91 Körfez Krizi'nin ardından Kuzey Irak Kürtlerine ve Saddam Hüseyin'in Bağdat rejimine karşı batı politikaları, birçok Türk Batı Devletlerinin Irak'ta bağımsız bir Kürt devleti kurmayı planladıklarını düşündüğü için, Türk-ABD ilişkilerinde rahatsızlık verici bir hale gelmişti. Ama Türkiye'nin Irak Kürtleri'yle kendi kurduğu ilişkiler de Ankara'ya sorun yaratıyordu. Birçok Türk'ün düşündüğü gibi, bağımsız bir Kürt devleti kurulması konusunda Kürtleri cesaretlendirmek Türkiye'nin çıkarlarına ters düşüyordu. Aslında Türkiye, Iraklı Kürtlerin Saddam'la anlaşarak, Kuzey Irak'ta Bağdat otoritesini yeniden kurmalarını tercih ederlerdi. Ama ne yazık ki, Amerika Birleşik Devletleri'nin bu fikre karşı olması ve Saddam Hüseyin'in Kürtlere geçmişte yaptığı muameleler yüzünden güven uyandırmayışı nedeniyle gerçekleşmesi imkânsızdı. Bu yüzden Türkiye'de Iraklı Kürt liderlerle ilişki kurma konusunda hararetli tartışmalar yapılıyordu. Ama beğenseler de beğenmeseler de Kuzey Irak'ta bu kişiler iktidardaydı ve Türkiye bölgenin kalıcı olarak işgal edilmesi fikrini ciddiye alamazdı. Iraklı Kürtlerin Abdullah Öcalan'ı veya örgütünü görmemiş oldukları düşünüldüğünde, Türkiye'nin en büyük düşmanı PKK'ya karşı birlikte hareket edebilecekleri ihtimali ortaya çıkıyordu. Iraklı Kürt liderler arasında 1994 yılında patlak veren iktidar ve top-

rak mücadelesi Türkiye'yi çıkmaza sokmuştu. Kürtlerin Irak'ta bir arada bulunmaları, milliyetçi Kürt projesinin gerçekleşebilirliğine zarar verdiği için Türkiye'nin yararınaydı. Diğer yandan Kuzey Irak Kürtlerinin kendi içinde yaşadığı çatışmalar bir kaosla sonuçlandığı takdirde, PKK bu bölgedeki varlığını artıracak ve böylece Türkiye'de verdiği mücadele de kuvvetlenecekti. Bu sebeplerle, Türkiye iç karışıklığı mümkün olduğunca kontrolü altında tutmaya çalışırken, tamamen sona ermesini de istemiyordu[65].

Benzer sorunlar Ankara'nın Irak Hükümetiyle ilişkilerini de etkilemişti. Tarihi açıdan bakıldığında, Bağdat'taki rejimin sık sık değişmesine rağmen Türkiye'nin Irak'la ilişkileri genellikle işbirliği şeklindeydi ve her iki ülkenin de Kürt milliyetçiliğine karşı çıkmakta ortak menfaatleri bulunuyordu. Saddam Hüseyin rejimi sürsün ya da sürmesin (gelişmelere bakılırsa süreceğe benziyordu) Irak bir devlet olarak ayakta kalmaya devam edecekti ve bu sebeple Türkiye uzun sürecek bir anlaşmazlığa girmeyi göze alamazdı. Her şeyin ötesinde Türkiye Saddam'ın PKK'yla ittifak kurmasını önlemeliydi -bunda başarılı da oldu[66]. Ayrıca Türkiye'nin Irak'a uygulanan ambargodan çıkarı yoktu, tam aksine kendisine zarar getiriyordu. Buna karşılık Türkiye, sözgelimi yaptırım rejimini gözardı ederek veya Saddam Hüseyin'le politik bir antant sağlayarak kendi istekleri doğrultusunda hareket edemezdi. Dış politika geleneği ve çıkarları, kurucu üyesi olduğu BM'ye saygı göstermesini gerektiriyordu. Dış ilişkileri geniş ölçüde NATO üyeliği ve Batı Devletleriyle birlikte saf tutmaya dayalı olduğu için, en fazla batı politikalarını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışabilirdi.

İlk problemler ve politikalar 1991-1995 yılları arasında ortaya çıkmaya başlamıştı. 1980'lerde Türk Hükümetleri her iki Iraklı Kürt partisiyle -Mesut Barzani'nin Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile Celal Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği Partisi (KYB)- de arasını soğuk tutmuştu. Bu şüpheler karşılıklıydı: Aslında 1983'den 1987'nin sonunda PKK masum insanlara ve hatta KDP üyelerine saldırına kadar KDP ile PKK ittifak içindeydiler. Bundan sonra Öcalan'ın örgütü, KYB'le ittifak kurmuştu[67]. 1991 Körfez Krizi'nden

sonra durum esaslı bir değişikliğe uğradı. Mart 1991'de Saddam Hüseyin'e karşı Kürt isyanı tüm hararetiyle devam ederken, Turgut Özal Türk geleneğini bozmuş ve Celal Talabani'yle KDP temsilcisi Muhsin Dizai'nin Ankara'ya gizli bir ziyaret yapmalarını sağlamıştı. Her iki Kürt lider de gerek kendi aralarında gerekse Amerika Birleşik Devletleri'yle temasta bulunmalarını Türkiye'nin onaylaması nedeniyle bu bağlantıya sıcak yaklaşmışlardı. Bu ilgi, Kürtlerin "Huzur Operasyonu" vasıtasıyla Türkiye'den aldıkları yiyecek ve diğer malzemelere muhtaç olmalarından dolayı, Saddam Hüseyin'in isyanı acımasızca bastırmasının ve Kuzey Irak'ta "güvenlikli bölgenin" kurulmasının ardından da devam etti. Öte yandan, Türkiye'nin Kuzey Irak hakkında emin kaynaklardan bilgi alması ve orada yaşananlar üzerinde bir miktar nüfuz sahibi olması gerekiyordu -özellikle PKK ile KDP ya da KYB'nin yeniden ittifak kurmalarını önlemek maksadıyla. Bazıları "güvenlikli bölgede" yaşayan ve kardeş Türkler olan, sayıları 1.000.000'a yakın Iraklı Türkmenleri korumak, Ankara'nın Iraklı Kürtlerle bağlantıya girmesinin bir başka nedeniydi[68].

Ekim 1992'de Türk kuvvetleri, önceleri Kürt bölgesiyle Türkiye arasındaki ticarete ambargo koymaya çalışan Kuzey Irak'taki Kürt liderlerden, PKK'ya karşı yardım alıyorlardı. Aralık 1992'de Iraklı Kürt liderler, KYB'nin genellikle aralarına karışan PKK militanlarını teslim etmeye yanaşmamasına rağmen, Türkiye'yle bir sınır güvenliği anlaşması yaptılar. Mayıs 1994'te KDP ile KYB arasında kıyasıya savaş başlamasıyla PKK, KDP kontrolündeki Türk sınırına yakın bölgede üsler kurmuştu. Bu da 1995 yılının Mart ve Temmuz aylarında Türkiye'nin, cumhuriyet tarihinin başlangıcından itibaren 35.000 askerle, sınırlarının dışında katıldığı en büyük askeri operasyon olduğu söylenen sınır ötesi bir operasyona başlamasına neden olmuştu[69]. Kasım 1992'de Türkiye, Suriye ve Irak, Irak'la İran'ın topraklarının dağılmasını (ABD politikasına yapılan bir eleştiri) engellemeye kararlı olduklarını göstermek için düzenlenen, bir dizi üç taraflı toplantılara başlamıştı[70]. 1995 yılına kadar devam eden bu görüşmelerin amacı, Arapları ve İranlıları, Türkiye'nin PKK'ya yönelik Kuzey Irak'a yaptığı operasyonların asıl amacının Musul ve Kerkük petrol yatak-

larını ele geçirmek olmadığına iknâ etmekti[71]. Buna rağmen üç ülke Iraklı Kürtler sorununa ortak bir politika üretemeden toplantılar sona erdi.

Amerika Birleşik Devletleri'nin sponsorluğunda 1995 yılında Dublin'de KDP ile KYB arasında gerçekleşen Türkiye'nin desteklediği barış görüşmelerine rağmen, bir uzlaşma sağlanamamıştı. Mayıs 1996'da KDP'nin desteğiyle Türk ordusu sınıra yakın bölgede PKK'ya karşı daha büyük saldırılara başlamıştı. Irak Kürdistanının kuzey ve Türkiye'yle sınır olan kısmını elinde bulunduran Barzani'yle anlaşmaya varmak daha kolaydı. Talabani'nin merkez üssü güneyde bulunuyordu. Ağustos 1996'da Barzani'nin Saddam Hüseyin'le KYB'ne karşı ittifak kurmasıyla sivil savaş yeniden başladı. Bu sırada İran, Hükümet karşıtı Iraklı Kürtlerin KDP'yle işbirliği içinde olan (KDPI) İranlı Kürt kuvvetlerine karşı KYB'yle işbirliği yaparak mücadeleye karışmış oldu[72]. İlk başlarda Irak'ın yardımıyla Barzani kuvvetleri Erbil ve Sülemaniye'deki KYB kalelerini ele geçirmişti ama Ekim ayında olasılıkla İran'ın yardımıyla KYB arayı kapatmaya ve kaybettiği yerleri yeniden ele geçirmeye başlamıştı. Buna göre 1996 yılında bir tarafta İran, KYB ve PKK, diğer yanda Türkiye, KDP ve KDPI ittifakı bulunuyordu. Bu sırada KDP'yle KYB'nin birbirlerini arenadan eleyememeleri durumu dengeliyordu. Bu sayede, Türkiye, Eylül 1996'da sınırlarını Irak topraklarına doğru birkaç mil genişleterek bir "güvenlik bölgesi" oluşturacağını duyurmuştu. Mayıs ve Ekim 1997'de Türk kuvvetleri Kuzey Irak'ta başka operasyonlar da yaptılar. 1995 yılındakinden daha büyük olan bu saldırılarda Türk Hava Kuvvetleri, KYB ve PKK mevzilerini bombaladılar. Türk Kara Kuvvetlerinin Erbil'le Kerkük'e yaklaşması İran'ın protestolarına neden olmuştu. KDP'yle sağladığı işbirliği sayesinde Türkiye 1997-98 yıllarında Kuzey Irak'ta PKK'nın hareket gücünü önemli ölçüde azaltmıştı. Bu olay 1998'de Türkiye'nin Suriye'ye baskı yapmasına ve Türkiye'nin kendi içinde Kürt meselesine yeniden odaklanmasına zemin hazırlamıştı[73].

1991 Körfez Savaşı'ndan sonra Irak Kürdistan'ında verilen iktidar mücadelesi, Türkiye'nin Bağdat'la ilişkilerini de etkilemişti. Turgut

Özal, ABD politikasına bağlı kalarak Saddam Hüseyin'e karşı çıkmış olsa da, o sıralar muhalefette olan Bülent Ecevit savaşın ardından Bağdat'a özel bir ziyarette bulunmuş ve BM'nin Irak'a uyguladığı ambargoyu destekleyen ABD politikasına ve Türkiye'nin "Huzur Operasyonu'na" verdiği desteğe karşı saldırıda bulunmasına izin vermişti[74]. Ecevit'in ziyaretinin resmi bir statüsü olmamakla birlikte, ambargodan kaynaklanan zararları sebebiyle Türkiye'nin yaptırımların kaldırılmasını ve Bağdat'la ekonomik ve diplomatik temaslarını sürdürmeyi istediği belli oluyordu. Dönem boyunca Irak, Ankara'daki büyükelçiliğini açık tutmuştu. Türkiye'yse 1993 yılında Bağdat büyükelçiliğini yeniden açmıştı. Türk resmi dış ticaret istatistikleri 1991'den sonra Irak'tan çok az ithalat yapıldığını ve ihracatın hiç olmadığını gösterse de, Habur sınır kapısını geçen gıda ve diğer malzeme taşıyan Türk kamyonları, Kerkük'teki rafinerilerden doldurdukları dizel yakıtla geri dönüyorlardı. Iraklılar bu malzemelere ve günde yaklaşık 150.000 doları bulduğu söylenen gümrük vergilerinden elde ettikleri gelire çok fazla bağımlı oldukları için BM buna izin veriyordu. Habur sınır kapısı Ağustos 1994'te yeniden açılmıştı[75]. Bundan bir ay sonra Türkiye'den bir grup ticaret heyeti Bağdat'ı ziyaret ederek, BM ambargosunu kaldırana dek Türkiye'nin Irak'la normal ekonomik ilişkiler kuramayacağını belirtmekle birlikte, Irak Hükümetiyle bir ekonomik protokol imzaladılar. Bu sırada dışişleri bakanlığı, Irak'la yapılan görüşmelerin "batılı müttefiklerle yakın istişarelerde" bulunularak yapıldığını vurguluyordu[76].

Türkiye'nin bu konuda asıl amacı yaptırımların kaldırılması için Saddam Hüseyin'i BM şartlarına uymaya iknâ etmek ve Batılı Devletlere aynı doğrultuda baskı uygulamaktı. Rusya'yla Fransa'nın da yaptırımların kaldırılmasından yana oldukları biliniyordu. Aralık 1996'da Saddam Hüseyin, BM Güvenlik Konseyi'nin, Nisan 1995'te, 986 sayılı kararını kabul edince bu yönde bir adım atılmış oldu. Bu karara göre Irak altı aylık dönemler içinde 2.000.000.000 dolar tutarında petrol ihracatı yapabilecekti. Bu miktarın yüzde 65'i gıda ve tıbbi malzeme alımında, geri kalanıysa BM'nin denetim operasyonunda ve Türkiye de dahil Orta Doğu ülkelerine yapılacak savaş tazminatında kullanılacaktı. İhraç edilen petrolün yaklaşık yarısı Ker-

kük-Yumurtalık boru hattıyla taşındığından, Türkiye en kârlı çıkan ülkelerden biriydi. Saddam Hüseyin'in BM silah müfettişlerinin çalışmasına izin vermemesi sebebiyle, 986 sayılı kararın uygulanamamasına rağmen, yeni yapılan düzenlemelerle ambargonun açtığı zararları bir miktar karşılaması ümidiyle Türkiye'ye yılda yaklaşık 500.000.000 dolar gelir sağlanıyordu[77]. Buna rağmen Türkiye yaptırımların tamamen kaldırılması konusunda diretmiştir. Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem, BM'yle mutabık kaldıktan sonra, Şubat 1998'de Bağdat'ı ziyaret etmişti. Ziyareti sırasında Irak'ı BM önergelerine tam anlamıyla uymaya teşvik etmek amacıyla, yaptırımların sona ermesi, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde yeniden Irak egemenliği kurulması ve bölgesel işbirliği planlarına Irak'ın katılmasını sağlamak için teklifler sunmuştu[78].

Türkiye ve İran

1990'larda İran ilişkileri Türk diplomasisi için bir sınav niteliği taşımıştı. İlişkideki sorunlar 1979 İran Devrimi'nden, İran'ın iç politikasındaki belirsizliklerden ve iki ülkenin Iraklı Kürtlerle kurdukları birbirine zıt ilişkilerden kaynaklanıyordu. 1980'lerde olduğu gibi, Türkiye'nin laik devlet yapısına ve batı ilişkilerine olan bağlılığı, onu İslâmî Cumhuriyet'le bir çarpışmaya kadar götürebilirdi. Buna rağmen Türkiye'nin politik ve ekonomik sebeplerden ötürü İran'la mümkün mertebe işbirliği içinde olması gerekiyordu. İranlılara gösterilecek bir düşmanlık onları tamamen PKK'ya destek vermeye itebilirdi. Dağlık bir bölgede bulunan Türkiye-İran sınırının uzunluğu dikkate alındığında, bu desteğin verilmesi Türkiye açısından çok ciddi etkiler yaratabilirdi. İran siyasetindeki ılımlı unsurlar yüreklendirilerek dikkatli bir yaklaşım izlenmeliydi. İran'da Mayıs 1997 seçimlerinden sonra Muhammed Hatemi'nin başa geçmesiyle bu güdü daha da artmıştı. Yeni cumhurbaşkanıysa batıyla yeniden köprüler kurma taraftarıydı. İran-ABD ilişkilerindeki açmazlar giderildiğinde, İran'ın ABD müttefiki olan tek komşusu olması sebebiyle Türkiye bundan fayda sağlayabilirdi. İki ülke arasında ekonomik açıdan dayanışma potansiyeli vardı. Zor zamanlarda bile Türkiye'nin İran'la yıllık ticaret hacmi 1992-98 arasında 908.000.000 dolar seviyelerinde kalmıştı[79] ve İran

Türkiye için önemli bir doğal gaz ve ham petrol sağlayıcısı olma potansiyeline sahipti.

Türkiye'nin İran'la yapacağı işbirliğinden elde edeceği faydalarla birlikte, bu yoldaki engeller de belliydi. Tahran yöneticileri, İsrail'le birlikte Amerika'nın Orta Doğu'da önemli bir müttefiki olan Türkiye'ye kuşkuyla bakıyorlardı. İran Hükümetiyle Türkiye ortak güvenlik anlaşmaları imzalarlarken, Türkiye İran rejiminin bazı militanlarının Türkiye'deki aşırı İslâmcı teröristlere yardım ettiğinden ve Suriye örneğinde olduğu kadar önemli olmasa bile PKK'nın İran'daki bazı üsleri kullandığından şüpheleniyordu. Özellikle Türk Silahlı Kuvvetleri, biraz laik ilkeleri, biraz da İran topraklarından gelen PKK saldırıları sebebiyle İran'a karşı kararlı bir tavır almıştı. Türkiye-İran ilişkilerinden sorumlu politikacı çevrelerinde var olan bu görüş ayrılıkları, Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'yle olan ilişkilerini zora sokmuştu -özellikle Türkiye'nin, İran-Libya Yaptırım Yasası'yla ABD'nin İran'a uyguladığı yaptırımlara karşı çıkmasıyla[80].

Yukarıda sayılan nedenlerden ötürü Türkiye'yyle İran arasında Orta Asya'da çıkması beklenen çarpışma hiçbir zaman gerçekleşmedi. Doğrusunu söylemek gerekirse, Dağlık Karabağ konusunda İran'ın Ermenistan ve Rusya'yla saf tutması Türkiye'yle bazı sürtüşmelere sebep olmuştu ama bunlar çok tehlikeli boyutlara ulaşmamıştı. İran Orta Asya'daki yeni cumhuriyetlerde İslâm devrimi davasını sürdürmekten vazgeçmişti ve mevcut devletlerle ilişkilerini sürdürerek ekonomik çıkar sağlamayı tercih ediyordu. Devletler arasında da görüş ayrılıkları bulunuyordu. İran, Tacikistan'a çok önem veriyor, ama Türkiye değerli bulmuyordu. Bununla birlikte Kırgızistan her iki ülke için de önemliydi. Bu şekilde bu iki devlet olası çarpışma alanından çıkmış oluyorlardı. Benzer şekilde Kazakistan coğrafi ve siyasi bakımlardan Rusya'ya, Türkiye veya İran'a olduğundan çok daha yakındı. Türkiye'yle İran'ın Türkmenistan konusunda, genellikle işbirliği içinde bir ilişkileri vardı. Bunun dışında Türkiye'yle İran çıkarlarının çeliştiği tek devlet Özbekistan oluyordu. Ama Türkiye'yle zaman zaman yaşadığı tartışmalara rağmen İslâm Kerimov İran karşısında Türkiye'nin tarafını tutuyor ve İran bu durumu kabullenmeye hazır görünüyordu. Bunun dışında her iki ülke de, Orta Asyalı ya da

Kafkas devletlerinin birer Rus uydusu haline gelmesini istemiyorlardı[81]. John Calabrese, "İran'la Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslardaki olasılıkları Moskova'yla geçici görüş birliğine varılmasına dayanıyordu" sonucuna varmıştır[82].

İran'ın Türkiye'deki aşırı İslâmcı terörü desteklediği 24 Ocak 1993'te, sevilip sayılan ve laik bir gazeteci olan Uğur Mumcu cinayetinden sonra ortaya çıktı. Bundan dört gün sonra, Türkiye'nin önde gelen işadamlarından ve İstanbul'un Yahudi cemaatinin tanınan bir üyesi olan Jak Kamhi'ye başarısız bir suikast girişiminde bulunuldu. Cinayet soruşturmaları, iki yıl kadar önce öldürülen laik gazeteciler Çetin Emeç ve Turan Dursun cinayetlerini de kapsıyordu. Mumcu cinayeti zanlısı bulunmadığı halde, İçişleri Bakanı İsmet Sezgin, 4 Şubat'ta yapılan bir basın konferansında, bu cinayetlerden sorumlu tutulan 19 kişinin tutuklandığını ve bunlardan çoğunun İran'da terörizm eğitimi aldığını itiraf ettiğini söylemişti. Tahmin edilebileceği gibi İran olaylara bu şekilde karıştığını reddetmişti[83]. Dönemin başbakanı Süleyman Demirel'se, Türkiye'nin soğukkanlı davranacağını ve İran ilişkilerinin bozulmamasını ümit ettiğini söylemişti[84].

Bunun ardından Türkiye, İran ve Suriye'yle birlikte Iraklı Kürtlere yönelik ortak bir yaklaşım geliştirmeye çalışmış ve İran'ın, PKK'nın üslerini kullanmasına son vermesi ve Türkiye'deki İslâm terörüne destek vermesini önlemek amacıyla Tahran'da bir anlaşmaya vardılar. Buna karşılık Türkiye, bir kısmı Türkiye'ye sığınan İran'daki rejim karşıtı örgüt militanlarının İran'a saldırmasına izin vermeyeceğine dair söz verdi[85]. Dolayısıyla Kasım 1993'te iki hükümet, bir diğerine düşmanlık güden herhangi bir terör örgütünün topraklarında faaliyet göstermesine izin vermeyeceklerini şart koşan bir güvenlik protokolü imzaladılar. Bu anlaşma işe yaramış ve Mayıs 1994'te İran bazı PKK militanlarını Türk makamlarına iade etmişti. Haziran 1994'te yapılan yeni bir anlaşmayla İran, PKK üyelerinin Irak'tan İran'a veya İran'dan Ermenistan'a, oradan da Rusya'ya geçmelerine izin vermeyeceğinin garantisini verdi. Bu yakınlaşmanın bir parçası olarak Demirel, Haziran 1994'te Tahran'a resmi bir ziyarette bulunmuştu (İran Devrimi'nden sonra bunu yapan ilk Türk cumhurbaşka-

nıydı)[86]. Buna rağmen 1995 bahannda ilişkiler bozulmaya başlamıştı: Aslında Mayıs 1995'te Başbakan Tansu Çiller, İran'daki PKK üslerine hava saldınsı yapmayı önermiş ama Cumhurbaşkanı Demirel tarafından bu karan geçersiz kılınmıştı[87]. Bu yeni gerginlik Kuzey Irak'a saldında bulunan Türk Ordusu'na İran'ın karşı çıkmasından kaynaklanmıyordu, aynca bazı PKK militanlannın İran topraklanna sığınmasına izin vermişlerdi.

1996-97 yıllannda Türkiye'nin İran'la ilişkileri Necmettin Erbakan'ın Türkiye'nin dış politikasını Müslüman ülkelere yöneltmeye girişmesi ve laiklerin buna karşı çıkmalanyla önem kazanmıştı. Erbakan'ın planlan Ağustos 1996'da Tahran'a yaptığı bir ziyaretle en üst noktasına çıkmıştı. Bu ziyaret sırasında İranlılarla, İran'ın kuzeybatısında bulunan Tebriz'den Türkiye'nin doğu ili Erzurum'a uzanan ve ileride yapılacak eklentilerle Sivas'la Ankara'ya bağlanacak olan bir doğal gaz boru hattı anlaşması imzalamıştı. Bu hatla Türkiye'ye yılda 3.000.000.000 metreküp gaz gelmesi ve yıllık artışlarla bu miktann 2003 yılında 10.000.000.000 metreküpe ulaşması bekleniyordu. Bununla birlikte İran-Türkiye hattının, Türkmenistan'la Türkiye arasında kurulacak olan boru hattının orta kısmı olacağı da düşünmüştü. Türklerin bu projenin peşine düşmelerinin önemli ekonomik sebepleri vardı. Aslında, bir önceki yıl Tansu Çiller Hükümeti tarafından anlaşma taslağı imzalanmıştı. Yine de Erbakan, Washington'da kuşku uyandıracağının bilinciyle, politikalannın "İslâmî" tarafını öne çıkarabilmiş olmaktan memnundu. Anlaşmanın ILSA'dan yalnızca birkaç gün sonra imzalandığını düşünülürse, aslında gelişmelerin bu yönde ilerlemesi bekleniyordu. Türk yetkililer, bu anlaşmanın hükümetlerarası bir anlaşma olduğunu ve Türkiye'nin İran'da hiçbir doğrudan yatınmı bulunmadığını (boru hattının İran tarafına döşenecek kısmı İranlılar tarafından ödenecekti) ileri sürerek, ILSA'ya karşı geliştirilmiş bir plan olmadığını vurguluyorlardı. Washington, projeden son derece hoşnutsuz kalmıştı[88]. Aralık 1996'da İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'nin Ankara'yı ziyaret ettiğinde, Erbakan'ın İran'la savunma işbirliği anlaşması hakkında görüşmeye çalışması, Türkiye'de İran ilişkileri konusunda yaşanan görüş aynlıklannı daha da arttırmıştı. İran'ı bir müttefikten çok, bir

düşman gibi gören Türk Silahlı Kuvvetleri bu fikre kesinlikle karşı çıkmış ve Genel Kurmay veto etmişti[89].

Haziran 1997'de Erbakan-Çiller koalisyon hükümetinin düşmesinin ardından, diğer siyaset sahnelerinde olduğu gibi, Yılmaz Hükümeti İran'la ilişkileri yeniden kurmalıydı. Türkiye'nin İsrail'le kurduğu bağlar ve Iraklı Kürtlere yönelik çelişen politikaları hâlâ sürtüşme konusuydu ve Aralık 1997'de Tahran'da yapılan İKÖ toplantısından Demirel'in ayrılmasına neden olmuştu[90]. Temmuz 1999'da İranlıların, bir Türk uçağının iki sınır köyünü bombaladığını iddia etmesinin üzerinde ülkeler arasında yeni bir sürtüşme başlamıştı (Türkler bombalanan yerlerin Irak-İran sınırındaki PKK kampları olduğunu öne sürüyorlardı). Öte yandan Türkiye, İran'da 50'ye yakın PKK kampı bulunduğunu iddia ediyor ve Türk basını bu noktalara karşı Türkiye'nin hava akınları düzenleyebileceğini yazıyordu. Sonuçta, iki ülke 13 Ağustos tarihinde sınırın her iki tarafındaki terörist üslere karşı eşzamanlı operasyon düzenleyeceklerine dair bir anlaşma imzaladılar. Bu şekilde ortam yumuşadı ve 17 Ekim tarihinde Tahran eski Türk Büyükelçisi ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Korkmaz Haktanır, iki ülkenin en sonunda ilişkilerini "normale" döndürdüklerini söylemişti[91]. Bu sırada gaz boru hattıyla ilgili planlara ne olacağı hâlâ belli değildi. Kasım 1999'da İranlı petrol bakanı, boru hattının İran kısmının yıl sonuna kadar tamamlanacağını duyurdu. Bu arada Türk boru hattı şirketi Botaş, İran sınırıyla Erzurum arasındaki bölümün ilk kısmını tamamlamıştı ama bunu Ankara'ya uzatmak için gerekli olan finansı ILSA yasaları engelliyordu. Türk dışişleri bakanı, İran'ın anlaşmada öngörülen miktarda doğal gaz üretip üretemeyeceği konusunda şüpheleri olduğunu ifade etmişti. Proje devam ettiği takdirde bile ancak 2001 yılında tamamlanacaktı[92]. Aslında bu aşamada, Türkiye'nin gazı İran yerine Türkmenistan ya da Azerbaycan'dan ithal etmesi ABD tercihlerine daha uygumdu ama resmi açıdan anlaşmayı iptal etmesi mümkün değildi. Daha geniş açıdan bakacak olursak, her iki ülke de Kuzey Irak'ta doğrudan bir çarpışmaya girmekten kaçınmışlardı. Aynı zamanda, İran'da iktidar mücadelesi veren radikal ve ılımlı İslâmcılar arasındaki iç çekişme bir müddet daha devam edeceğe benziyordu.

NOTLAR

1. Gareth M. Winrow, *Turkey in Post-Soviet Central-Asia* (London, Royal Institute of International Affairs, 1995), s. 17.
2. Gareth M. Winrow, "Regional Security and National Identity: The Role of Turkey in former Soviet Central Asia", Çiğdem Balım bask., *Turkey: Political, Social And Economic Challenges in the 1990s* (Leiden, Brill, 1995), s. 31.
3. Winrow, *Turkey in Post-Soviet Central-Asia.*
4. Bkz., Jacob M. Landau, *Pan-TurkismFrom Irredentism to Coopertaion* (London, Hurst,1995), böl. 3.
5. Türkeş'in Pantürkist fikirleri ve bunun İslâm'la ilgisi hakkında bkz., Hugh Poulton, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and the Turkish Republic* (London, Hurst, 1997), s. 147-50, 155-8.
6. Philip Robins, "Between Sentiment and Self -Interest: Turkey's Policy Toward Azerbaijan and the Central Asian States", *Middle East* Journal, c. 47 (1993), s. 592.
7. Bunlar Kuzey İran'ın Azerileri ve Türkmenleri, Kuzey Afganistan'ın Türkmen, Özbek ve Kırgızları ve Çin'in en batısının Uygur, Kazak ve Kırgızlarıdır.
8. Kuzey Afganistan'da bulunan Özbek asıllı General Dostum, 1996 yılında Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Türk Hükümetinden kuvvetlerine yardım etmesini istemiş fakat başarılı olamamıştı. Bkz., "Turkey and the Newly Independent States of Central Asia and Transcausus", *MERIA Journal* (internet yayını), n. 2 (1997). Azerbaycan cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in 1992-93 yıllarında Kuzeybatı İran'daki Azerilerin yeniden birleşmeleri yolunda çağrıda bulunması Türkiye açısından mahcubiyet yaratmıştı. Çinli Uygurlar ve Türkiye'yle ilişkileri hakkında bkz., Fuller, Graham E., "Turkey's New Eastern Orientation", Graham E. Fuller ve Ian O. Lesser bask., Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China (Boulder, CO, Westview, 1993), s. 73-4. Türkiye'de "Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını kazanması" yolunda çağrıda bulunan Kazak, Kırgız ve Uygur azınlıklar bulunmasına rağmen, Türkiye Çin'in içişlerine karışmamaya özen gösteriyordu. -, "Turkey's Relations with the Transcaucasus and the Central Asian Republics", *Perceptions (Ankara)*, c. 1, n. 1 (1996), s. 138.
9. Henze, Paul B., *Turkey: Toward the Twenty-First Century* (Washington, DC, Rand Corporation), s. 31.

10. Winrow, *Turkey in post-Soviet Central Asia*, s. 11-12 ve Philip Robins, "Turkey's Ostpolitik: Relations with the Central Asia States", David Menashri bask., *Central Asia Meets the Middle East* (London, Cass, 1998), s. 131-3.

11. Alıntı, Robins, "Turkey's Ostpolitik", s. 135.

12. Aynı yer, s. 135 ve Heinz Kramer, "Options for Turkish Foreign Policy: Central Asia and Transcaucasus", basılmamış metin (1997), s. 3.

13. Winrow, *Turkey in Post-Soviet Central Asia*, s. 13.

14. Robins, "Turkey's Ostpolitik", s. 133.

15. Aynı yer, s. 136-7 ve Winrow, *Turkey in Post-Soviet Central Asia*, s. 19.

16. Winrow, "Regional Security", s. 32-3. Alıntı aynı yerden, s. 32.

17. Aynı yer, s.33-8; Robins, , "Turkey's Ostpolitik", s. 137-40 ve Gareth M. Winrow, "A Region at the Crossroads: Security Issues in Post-Soviet Asia", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 18 (1994), s. 16-17.

18. Winrow, *Turkey in Post-Soviet Central Asia*, s. 28-30, ve Winrow, "Turkey and the Newly Independent States".

19. Winrow, "Turkey and the Newly Independent States" ve Winrow, "Regional Security", s. 40.

20. Robins, "Between Sentiment and Self-Interset", s. 600; Winrow, "Regional Security", s. 34; ve Heinz Kramer, "Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence?", *Perceptions (Ankara)*, c. 1, n. 1 (1996), s. 116.

21. Kramer, "Options", s. 11-12.

22. *Briefing* (Ankara, haftalık), 28 Haziran 1999, s. 10.

23. Robins, "Turkey's Ostpolitik", s. 144 ve Winrow, *Turkey in the Post-Soviet Central Asia*, s. 47.

24. Daha fazla bilgi için bkz., Selim İlkin, "The Economic Cooperation Organisation (ECO): A Short Note", *Journal of Economic Cooperation among Islamic Countries (Ankara)*, c.15 (1994), s. 31-43, ve Önder Özar, "Economic Cooperation Organisation: A Promising Future", *Perceptions* (Ankara), c. 2, n. 1 (1997), s. 15-23.

25. Winrow, *Turkey in Post-Soviet Central Asia*, s. 32-3; Kramer, "Options", s. 11-12 ve yazarın Özbekistan gözlemleri.

26. 1992 verileri Winrow, *Turkey in Post-Soviet Central Asia*, s. 37; 1997 verileri, *Statistical Yearbook of Turkey 1998* (Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1999), s. 515-16.

27. *Briefing*, 21 Haziran 1999, s. 14-15, 12 Temmuz 1999, s. 15.

28. Aynı yer, 19 Mayıs 1997, s. 16, 30 Haziran 1997, s. 17.

29. Aynı yer, 22 Kasım 1999, s. 22.

30. Ayşegül Sever, "The Arab-Israeli Peace Process and Turkey since the 1955 Interim Agreement", *Turkish Review of Middle East Studies (İstanbul)*, c. 9 (1996/97), s. 121, 125 ve M. Hakan Yavuz, "Turkish-Israeli Relations through the Lens of the Turkish Identity Debate", *Journal of Palestine Studies*, c. 27 (1997), s. 26-7.

31. Mahmut Bali Aykan, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s", *International Journal of Middle East Studies*, c. 25 (1993), s. 106; Bülent Aras, *Palesitinian-Israeli Peace Process and Turkey* (Commack, NY, Nova Science Publishers, 1998), s.134, ve Kemal Kirişçi, "Post Cold-War Turkish Security and the Middle East", *MERIA Journal* (internet yayını), n. 2 (1997).

32. Mahmut Bali Aykan, "The Turkey-US-Israel Triangle: Continuity, Change and Implications for Turkey's Post-Cold War Middle East Policy", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 22 (1999), s. 6-7.

33. Daha detaylı bilgi için bkz., Amikam Nachmani, "The Remarkable Turkish-Israeli Tie", Amikam Nachmani, *Turkey and the Middle East* (Tel Aviv, Begin-Sadat Center for Strategis Studies, Bar Ilan University, 1999), s. 24-6.

34. D-8 ülkeleri, Türkiye'nin yanı sıra, Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya ve Pakistan'dı. Bu isim "D-8"den "M-8"e çevrildi (Müslüman). Bkz., Philip Robins, "Turkish Foreign Policy Under Erbakan", *Survival*, c. 39 (1997), s. 93-4, ve Sabri Sayarı, "Turkey and the Middle East in the 1990s", *Journal of Palestine Studies*, c. 26 (1997), s. 52.

35. 2 Şubat 1997'de Ankara Sincan belediye başkanı "Kudüs Gecesi" kutlamaları düzenlemişti. Bu gece İran büyükelçisinin fikriydi ve İsrail'e karşı cihat çağrısında bulunuluyordu. Buna karşılık orduya ait panzerler 4 Şubat'ta Sincan sokaklarına girdi ve belediye başkanı tutuklandı. Bu tarihten sonra ordu Erbakan'a karşı açık bir mücadele başlattı ve bunlar Erbakan'ın siyasetten düşmesine kadar vardı. Bkz., Yavuz, "Turkish-Israeli", s. 22, 29-31.

36. Sayarı, "Turkey and the Middle East", s. 50 ve Aykan, "Turkey-US-Israel", s. 22-5.

37. Alıntı, Aykan, "Turkey-US-Israel", s. 10-11.

38. Alain Gresh, "Turkish-Israeli-Syrian Relations and Their Impact on the Middle East", *Middle East Journal*, c. 52 (1998), s. 189.

39. 26 Nisan 1997'de dönemin İsrail savunma bakanı Yitshak Mordechai, Yeni Yüzyıl Gazetesi'ne, "Aramızda (Türkiye'yle İsrail) bir saldırı durumunda birbirimizin topraklarını kullanmamızı ya da savunmamızı öngören herhangi

bir anlaşma yoktur. Ama İran, Irak, Suriye gibi ülkeler Türkiye'ye karşı şiddet uygulamayı düşünüyorlarsa, karşılarında birleşmiş bir kuvvet bulacaklarını bilmelidirler", şeklinde bir açıklama yapmıştı. (Aynı yerden alıntı, s. 192, n. 17). İkinci cümlü ile tam olarak ne söylenmek istendiği çok açık değildir. Gresh "gerçekliğinden kuşku duyulmamalıdır" dediği halde Mordechai bir sonraki gün bu açıklamasını yalanlamıştır.

40. Aykan, "Turkey-US-Israel", s. 18. Nachmani İsrail'in "Türkiye'nin İran ve Irak ile kurduğu ilişkileri eleştirmekten vazgeçtiğini" ama özel temaslarda buna devam ettiğini vurgulamıştır. Bkz., Nachmani, "Turkish-Israeli Tie", s. 20-1.

41. Nachmani, "Turkish-Israeli Tie", s. 19-20, ve Gresh, "Turkish-Israeli-Syrian", s. 193-4.

42. Karşılaştırmak gerekirse, Türkiye'nin 1998 yılında Suudi Arabistan'la olan ticaret hacmi 1.141.000.000 dolar, Cezayir'le 1.128.000.000 dolar ve Mısır'la 865.000.000 dolardı. 1998 verilerinin alındığı yer, *Briefing*, 8 Mart 1999, s. 37; 1992 yılı verileri, *Statistical Yearbook of Turkey 1998*, s. 525.

43. Nachmani, "Turkish-Israeli Tie", s. 27.

44. Aras, *Palestinian-Israeli*, s. 130.

45. Aynı yerden alıntı, s. 130.

46. Kirişçi, "Post Cold-War". Ayrıca bkz., Sayan, "Turkey and the Middle East", s. 50 ve Aras, *Palestinian-Israeli*, s. 134.

47. 1987 anlaşmasının 5. Maddesi. Tam metin için bkz., H. Fahir Alaçam, "Turkish-Syrian Relations", *Turkish Review of Middle East Studies (İstanbul)*, c. 8 (1994/95), s. 12-14.

48. Suha Bölükbaşı, "Turkey Challenges Iraq and Syria: The Euphrates Dispute", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 16 (1993), s. 22-3.

49. Ayşegül Kibaroğlu ve Türkiye dışişleri bakanlığının verdiği rakamlara göre, nehrin yıllık ortalama su kapasitesi saniyede 1.130 metreküptü. Diğer yandan, Türkiye'nin kendi içindeki su talebi (GAP projesi dahil) saniyede 580 metreküp, Suriye'nin 490 metreküp, Irak'ın 730 metreküptü ve bunlann toplamı saniyede 1.800 metreküp yapıyordu. Bkz., Ayşegül Kibaroğlu, "Prospects for Cooperation in the Euphrates-Tigris River Basin", *Turkish Review of Middle East Studies (İstanbul)*, c. 8 (1994/95), s. 143 ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı, (aşağıda MFA olarak anılacaktır), "Water Issues between Turkey, Syria and Iraq", *Perceptions*, (Ankara), c. 1, n. 2 (1996), s. 87. (Rakamlar yıllık metreküp rakamlarından elde edilmiştir).

50. Alaçam, "Turkish-Syrian", s. 9.

51. Bkz., Gresh, "Turkish-Israeli-Syrian", s. 196.

52. Buna karşılık Türkler, 1987 anlaşmasının 6. maddesi uyarınca, "Atatürk Barajı gölü dolduruluncaya ve üç ülke arasında Fırat suyunun tahsisatı son şekline ulaşıncaya dek" saniyede yaklaşık 500 metreküp su sağlamaları gerektiğine dikkat çekmişlerdi. Atatürk Barajı 1990 yılında tamamlandı fakat ikinci koşul yerine getirilmedi, dolayısıyla 1987 anlaşmasının her iki taraf için de bağlayıcı olduğuna işaret edilmektedir. Bkz., MFA, "Water Issues", s. 102.

53. Aynı yer, s. 100-5, 109-12. Ayrıca bkz., Ali Çarkoğlu ve Mine Eder, "GAP: The Water Conflict", *Private View* (İstanbul), Sonbahar 1998, s. 63-4 ve Gün Kut, "Burning Waters: The Hydropolitics of the Euphrates and Tigris", *New Perspectives on Turkey*, Kış 1993, s. 12-13. Dicle nehrinin yukarı bölümleri GAP'a dahil olduğundan, Dicle suyu Türkiye ile Irak arasında bir başka tartışma yaratabilirdi. Ama Dicle suyunun toplam kapasitesi saniyede yaklaşık 1.550 metreküptü ve bunun yüzde 48'i Irak'ta bulunuyordu. Türkiye'nin sudan talebi sadece (GAP dahil) saniyede 220 metreküp, Irak'ınsa 725 metreküptü. Böylece Irak teoride, (aynı zamanda Suriye'nin de sudan faydalanmasını sağlayarak) Dicle suyundan Fırat'a 500 metreküp aktarabilirdi. Bkz. MFA, "Water Issues", s. 89-91.

54. Bölükbaşı, "Turkey Challenges", s. 23-5, ve MFA , "Water Issues", s. 98-100.

55. Anlaşmanın ilgili maddelerinin (madde 1 ve 2) İngilizce metinleri için bkz., *Briefing*, 26 Ekim 1998, s. 11.

56. Bkz., Alaçam, "Turkish-Syrian", s. 15-17, ve Robert Olson, "The Kurdish Question and Turkey's Foreign Policy, 1991-95: From the Gulf War to the Incursion into Iraq", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 19 (1995), s. 4-7.

57. Alıntı Briefing, 21 Eylül 1998, s. 10.

58. Aynı yer, 12 Ekim 1998, s. 16-17. Ayrıca bkz., Kemal Kirişçi, "The Kurdish Question and Turkish Foreign Policy", Lenora Martin bask., *The Future of Turkish Foreign Policy* (yakında).

59. *Briefing*, 12 Ekim 1998, s. 16-17, 19 Ekim 1998, s. 11-12, 26 Ekim 1998, s.11-12. Anlaşma metni için bkz., aynı yer, 26 Ekim 1998, s. 12, alıntının yapıldığı yer.

60. Yazar Dr Bill Harris'e bu konudaki tavsiyelerinden ötürü teşekkür eder.

61. Daha sonradan yazılanlara göre İtalyan Komünist Partisi'nden Ramon Mantovani, 1998 yılının Eylül ayı başında Şam'ı ziyaret etmiş ve Öcalan'ın İtalya'ya kaçırılması konusunda plan yapmıştı. Bu varsayıma göre Öcalan'ın, Türkiye'yle Suriye arasındaki gerginlik doruk noktasına ulaşmadan önce kaçmayı tasarladığı ortaya çıkıyor. Daha sonra 12 Kasım'da Montavani, İtalyan Dışişleri Bakanlı-

ğı'nın bilgisi dışında, Öcalan'ın Rusya'dan getirilmesinde büyük rol oynamıştı. Bkz., *Briefing*, 22 Şubat 1999, s. 20.

62. Aynı yer, 29 Mart 1999, s. 4-5.

63. 26 Ekim 1999 tarihli Arap Gazetesi *el-Hayat*'ta yazılmıştır. Çevrisi, *Summary of World Broadcasts* (BBC;London), 29 Ekim 1999.

64. Bkz., Alaçam, "Turkish-Syrian", s. 6 ve Sayan, "Turkey and the Middle East", s. 50. İsrail'in, Suriye'yi Golan konusunda anlaşmaya mecbur etmek için Fırat suyundan daha fazla vermesi yolunda Türkiye'ye baskı uygulayacağı varsayımlan yapılıyordu. Ama İsrail yetkilileri, İsrail'in Arap-İsrail barış sürecini Fırat suyuyla ilişkilendirmeyeceğini açıklamışlardı. Aynca Türkiye de bu varsayıma şiddetle karşı çıkmıştı. Bkz., Aykan, "Turkey-US-Israel", s. 20-1.

65. Bkz., Michael M. Gunter, "The Foreign Policy of the Iraqi Kurds", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 20 (1997), s. 10; Kemal Kirişçi, "Turkey and the Kurdish Safe Haven in Northern Iraq", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 19 (1996), s. 35-7, ve Gresh, "Turkish-Israeli-Syrian", s. 194-5.

66. Türk basınında PKK'nın Irak'ta hükümet kontrolündeki bölgelerde üs kurduğu ve Saddam Hüseyin'in, Haziran 1992'de Öcalan'ı kabul ettiği yazılıyordu. Buna rağmen Saddam Hüseyin PKK'yı desteklemediğini vurgulamaya devam etmişti. Saddam'la Öcalan arasında bir uzlaşma sağlanmışsa bile, bunun marjinal etkiye sahip olduğunu söylemek mümkün. Bkz., İhsan Gürkan, "Turkish-Iraqi Relations: The Cold War and its Aftermath", *Turkish Review of Middle East Studies (İstanbul)*, c. 9 (1996-97), s. 59-60, 62.

67. Michael M. Gunter, *The Kurds And the Future of Turkey* (London, Macmillan, 1997), s. 115-16.

68. Aynı yer,s.117 ve Gunter, "Foreign Policy", s. 10. Son konu hakkında Suha Bölükbaşı, "Musul'da yaklaşık 1.000.000 etnik Türk bulunduğunu" öne sürmektedir. Bkz., Suha Bölükbaşı, "Turkey Challenges", s. 11. Aynca bkz., Gürkan, "Turkish-Iraqi Relations", s. 58. Gürkan 2.300.000 Türkmen bulunduğunu ileri sürmüştür. Bunlann anavatanlan hâlâ Saddam Hüseyin'in denetimi altında Musul ve Kerkük'tü. Fakat 1991 yılında bu kişilerin büyük çoğunluğunun "güvenlikli bölgeye" yerleştiği sanılmaktadır.

69. Gunter, *Kurds and the Future*, s. 120-1; Mahmut Bali Aykan, "Turkey's Policy in Northern Iraq, 1991-95", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996), s.352 ve Kirişçi, "Turkey and the Kurdish Safe Haven", s. 21.

70. Mahmut Bali Aykan, "Turkish Perspectives on Turkish-US Relations concerning Persian Gulf Security in the Post-Cold War Era: 1989-1995", *Middle Eastern Studies*, c. 50 (1996), s. 354; Aykan, "Turkey's Policy", s. 357; Gun-

ter, "Foreign Policy", s. 12-13 ve Michael M. Gunter, "Turkey and Iran Face Off in Kurdistan", *Middle East Quarterly*, c. 5 (1998), s. 35. Ağustos 1994 anlaşmasının metni için bkz., Alaçam, "Turkish-Syrian", s. 15-17.

71. Mayıs 1995'te Cumhurbaşkanı Demirel, Türkiye-Irak sınının Türkiye lehine değiştirilmesini teklif etmişti ama Arap devletleriyle İran'dan gelen şiddetli itirazlar karşısında hemen bu teklifini geri çekti. Bkz., Gunter, "Turkey and Iran", s. 36. General İhsan Gürkan'ın da belirttiği gibi, "Türkiye Kuzey Irak, Irak'tan ayrılmadığı müddetçe, bölgede hak iddia edemezdi". Gürkan, "Turkish-Iraqi Relations", s. 62.

72. John Calabrese, "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship", *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 25 (1998), s. 89.

73. Gunter, "Foreign Policy", s.14-19; "Turkey and Iran", s. 36-8; ve Kirişçi, "Kurdish Question".

74. Gürkan, "Turkish-Iraqi Relations", s. 59.

75. Aykan, "Turkey's Policy", s. 358: Olson, "Kurdish Question", s. 14-15 ve Gunter, *Kurds and the Future*, s. 117.

76. Dışişleri bakanlığı müsteşan Özdem Sanberk'in sözleri, Olson'dan alıntı, "Kurdish Question", s. 16. Protokolün detaylan için bkz., aynı yer., s. 15.

77. Gürkan, "Turkish-Iraqi Relations", s. 68-9, ve Amikam Nachmani, "Turkey in the Wake of the Gulf War: Recent History and its Implications", Nachmani, *Turkey and the Middle East*, s. 11. 986 sayılı karara göre Irak'ın petrol ihracatı günde 700.000 varille sınırlandınlmıştı. Bunun yarısı günde 350.000 varil ediyordu ve 1.500.000 v/g kapasiteli Kerkük-Yumurtalık boru hattının çok altında kalıyordu.

78. Aykan, "Turkey-US-Israel", s. 27.

79. 1992-97 verilerinin alındığı yer, *Statistical Year book of Turkey 1998*; 1998 verilerinin alındığı yer, *Briefing*, 8 Mart 1999, s. 37.

80. Bkz., Aykan, "Turkish Perspectives", s. 353.

81. Calabrese, "Turkey and Iran", s. 90-3.

82. Aynı yer, s. 93.

83. 4 Şubat 1993, *Ankara Radyosu*, *Summary of World Broadcasts* (BBC;London), 6 Şubat 1993. Ayrıca bkz., *Milliyet*, 3 Şubat 1993 ve Hugh Pope, "Pointing Fingers at Iran", *Middle East International*, 5 Şubat 1993. Türkiye'yle İran arasındaki diğer aşın İslâm hareketleri için bkz., Calabrese, "Turkey and Iran", s. 84-5.

84. *Ankara Radyosu*, 8 Şubat 1993, *Summary of World Broadcasts* (BBC;London), 10 Şubat 1993.

85. 1996 yılının bahannda İranlılar Türk yetkililerinin İran karşıtı gösterilere izin verdiğini iddia ettiler. Bkz., Gunter, *Kurds and the Future*, s.96-97. Buna rağmen, İran Hükümeti şüphelendiği halde, İran karşıtı örgüt üyelerinin Türkiye'de faaliyette bulunduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.

86. Aynı yer, s. 96; Olson, "Kurdish Question", s. 8-10, ve Gunter, "Turkey and Iran", s. 35.

87. Kirişçi, "Kurdish Question" ve Gunter, *Kurds and the Future*, s. 96. Yazar bu konuda verdiği bilgilerden ötürü Sedat Ergin'e teşekkür eder.

88. *Briefing*, 19 Ağustos 1996, s. 4-5; Calabrese, "Turkey and Iran", s.83-4 ve Robins, "Turkish Foreign Policy", s. 90-1.

89. Kirişçi, "Kurdish Question". Türkiye'yle İran arasında askeri bir anlaşma yapılması ihtimali, İsrail'de şüphelere yol açmıştı. Bkz., Aykan, "Turkey-US-Israel", s. 17-19.

90. Bkz., Gunter, "Turkey and Iran", s. 40.

91. *Milliyet*, 27-28 Temmuz 1999; *Briefing*, 9 Ağustos 1999, s. 13-14, 16 Ağustos 1999, s. 9 ve Anadolu Ajansı, 17 October 1999, *Summary of World Broadcasts* (BBC, London), 19 Ekim 1999.

92. Briefing, 15 Kasım 1992, s. 22, 22 Kasım 1999, s. 32-3 ve *Reuters*, 15 Aralık 1999.

10
SONUÇLAR VE OLASILIKLAR

Uzun ve karmaşık bir hikâyeden sonuçlar çıkarma amacındaki bu bölüm üç kısma ayrılmıştır. İlk kısımda, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti dış politika seçeneklerine tarihi değişikliklerin yaptığı etkiler değerlendirilecek ve takip eden dönemlerde bu politikaların süregelen ve değişen yönleri açıklanacaktır. İkinci kısımda, iç siyasetteki değişikliklerin etkileri ve devletin dış politika uygulayış şekli konusunda çeşitlilik gösteren görüşler özetlenecektir. Son kısımdaysa, tarihte yaşanan deneyimlerin ve uygulanan politikaların ışığında, yeni yüzyılın ilk birkaç yılında Türk dış politikacılarının karşılaşacağı zorluklar hakkında spekülatif birtakım iddialarda bulunulacaktır.

Tarihi Değişiklikler ve Siyasi Seçenekler

Bu kitabın altını çizdiği varsayımlardan biri, son Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana Türk dış politikasında, değişen bazı yaklaşımlarla beraber, süregelen bazı önemli unsurlar bulunduğudur. Türkiye incelenen dönemin büyük bir bölümünde (on sekizinci yüzyılın sonlarından 1914'e kadar ve 1939'dan 1980'lere kadar) Rusya başta olmak üzere, diğer güçlerden, on dokuzuncu yüzyıldaysa iç etnik isyanlardan tehdit alan bir devletti. 1914'le 1918 yılları arasında Birinci Dünya Savaşı'nın içine çekilmiş, 1919'la 1922 arasındaysa ayakta kalma mücadelesi vermişti. Bu dönemlerde dış politikacıları meşgul eden en büyük soru, en büyük güçle ittifak kurulup kurulmaması gerektiği, ve eğer kurulması gerekiyorsa bu büyük gücün kim olduğuydu. 1923-1939 arası ve 1990'dan sonra yaşanan diğer dönemlerde, dış tehdit azalmıştı. Buna rağmen, bu iki dönemde benimsenen dış politikalar birbirinden farklıydı.

On dokuzuncu yüzyıla geri dönecek olursak, Osmanlı dış politikasının savunmacı bir politika olduğunu söylemek doğru olur. Bu politikanın

en önemli amacı, imparatorluğun özellikle Avrupa'da sahip olduğu toprakları korumak ve devletin kurumlarını yeniden oluşturabilmesi ve kaynaklarını güçlendirebilmesi için barış sürecinin devamlılığını sağlamaktı. İmparatorluğun karşılaştığı en büyük tehdit, Rus gücünün artması ve Balkanların Hıristiyan toplulukları arasında milliyetçi hareketler başlamasıydı. Bununla birlikte, özellikle 1831-1841 yılları arasında Mehmet Ali Paşa gibi, sultanın kendi tebaasından aldığı tehditler de vardı. Bu düşmanları yenmek için kendi kaynaklarına güvenemeyeceklerini anlayan Osmanlı yöneticileri, Avrupa devletlerinin biri ya da birkaçıyla ittifak oluşturmak ya da bu ittifakların dışında kalmak ve bu güçler arasındaki rekabetin içlerinden herhangi birini, imparatorluğa zarar vermekten alıkoymasını ümit etmek zorundaydılar. Napolyon Savaşları döneminde imparatorluk en az dört kez taraf değiştirerek, İngiltere, Fransa ve Rusya'yla kısa süreli ittifaklar kurmuştu. 1833'te Mehmet Ali'nin meydan okuması karşısında Rusya'yla antant oluşturmuş, daha sonra 1840 yılında İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya'yla ittifak kurmuştu. İngiltere'yle Fransa'nın 1854 yılında imzaladığı ittifak, Kırım Savaşı'na yol açmış ve bu, imparatorluğun büyük güçlerin politikaları içinde yer aldığı en üst seviye olmuştur. İngiltere'yle kurulan ittifak, Osmanlı'nın Balkanlardaki topraklarının büyük bir kısmını kaybettiği 1878 Berlin Antlaşması'yla geçerliliğini yitirmişti. Abdülhamit döneminde Osmanlılar ilk önce Almanya'yla ittifak kurmak istemişler, bu girişimde başarılı olamayınca yeniden -ikinci seçenek olan- tarafsızlık politikasına geri dönmüşlerdi. 1908'in Jön Türk rejimi, Rusya hariç tüm Avrupa devletleriyle ittifak kurma ihtimallerini araştırdığı halde, Birinci Dünya Savaşı'nda iki büyük ittifak kurulması bu güçler arasındaki dengeyi korumayı güçleştirmiş ve imparatorluk 1914 yılında vahim bir kararla Almanya'ya katılana dek hiçbir resmi ittifak kurmamıştı.

1918'le 1923 arasındaki dönem, Türk devletinin devam edip etmeyeceği konusunda şüpheler uyandıran, Türk gücünün en alt seviye düştüğü bir dönemdir. Türkiye'nin ayakta kalmasının başlıca nedeni, halkının ve liderlerinin işgal edilip parçalanmaya karşı gösterdiği inatçı kararlılıktır. Bununla birlikte antant güçlerinin savaş yorgunluğu ve

aralarındaki görüş ayrılıkları da önemli bir rol oynamıştır. Fransa ve İtalya'yla ayrı ayrı anlaşmaya varan ve Sovyet devletiyle antant kuran cumhuriyet kurucuları, eski güç dengesi sisteminden yararlanmaktaki becerilerini ispat etmişlerdi. Bu sayede Yunanlıları yalnız bırakmayı ve İngilizleri, Yunanlılara destek olmanın bir fayda getirmeyeceğine iknâ etmeyi başarmışlardı. 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması'nın ardından yeniden Avrupa güçleri arasında tarafsız kalma politikasını benimsemişlerdi. Bunun bir nedeni ittifakın gerekli görülmeyişiydi. 1918-23 olaylarıyla, devletin bulacağı çarelerle toprak vaatleri arasındaki uygunsuz ilişki sona ermişti. Türkiye'nin geri almak istediği herhangi bir toprak yoktu ve iç karışıklıklar sebebiyle Rusya'nın gücü zayıflıyordu. Böylece Rusya yüzyıl içinde ilk kez, Türkiye için bir tehlike oluşturmuyordu. Bunun dışında ittifaklar o dönem için faydasız kalıyorlardı. 1920'lerin dünyasında, Milletler Cemiyeti altında imzalanan ortak güvenlik anlaşmalarının barışı koruması ümit ediliyordu. 1930'ların ortalarına gelindiğinde, önce İtalya'dan, daha sonra Almanya'dan tehdit alan Türkiye'nin bu umutları yok olmaya başlamıştı. 1934 yılında Balkanların azınlık güçleriyle başarısız bir ittifak kurma girişiminin ardından Türkler, Akdeniz ve Balkanların güvenliğini sağlamak amacıyla Sovyetler Birliği ve İngiltere, Fransa'yla anlaşma sağlamaya çalışmışlardı. 1939'da Nazi-Sovyet Paktı'nın imzalanmasıyla Sovyet anlaşmasının önü tıkanmıştı ama İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında Ekim 1939'da üç taraflı bir antlaşma imzalanmıştı.

İkinci Dünya Savaşı başladığında, İsmet İnönü Hükümeti İngiliz ve Fransızlara verdiği taahhütleri yerine getirmeye hazırdı -Mussolini savaşa katıldığı takdirde, İtalya'ya karşı yürütülecek operasyonlarda onlara eşlik edecekti. Ama 1940 yılının yazında Fransa'nın beklenmedik çöküşü, dış dünyayı oldukça değiştirmişti. Dolayısıyla Türkler savaşın dışında kalmaya karar vermişler ve önce 1940-41 yıllarında Almanya'nın, daha sonra 1942-44 yıllarında İngiltere'yle Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa katılmaları konusunda yaptıkları baskılara direnmeyi başarmışlardı. İnönü'nün taktikleri, Türkiye'nin ustaca yürüttüğü diplomasi ve işleri ağırdan alması, biraz talih -özellikle de 1941 yılında Hitler''in Orta Doğu yerine Sovyetler Birliği'ne saldırmaya karar vermesi- ve Türkiye'yi savaşa dahil etme konusunda İngiltere'yle

Amerika Birleşik Devletleri'nin arasındaki anlaşmazlıklar sayesinde başarılı olmuştu. Buna rağmen Türkiye hâlâ büyük bir uluslararası tehlike altındaydı. Stalin Ankara'dan, yerine getirildiği takdirde Türkiye'yi Sovyet uydusu haline getirecek ayrıcalıklar talep ediyordu. Ayrıca batı güçlerinin ona karşı koyacağı belli değildi.

Savaş sonrası dünyada İttifakla bağlantısızlık seçenekleri arasında kalan Türkiye, ilk seçeneği kabul edecek gibiydi. Aslında, Bağlantısızlık yerine Amerika Birleşik Devletleri'yle savunmacı bir ittifak kurmayı tercih eden Batı Avrupa'nın diğer küçük devletleri de kendisiyle aynı durumdaydı. Hindistan'ın tersine, süper güçler arasında yaşanan yoğun rekabetin tam ortasındaki bölgede yer alıyordu ve kendi başına kalması halinde, Varşova Paktı'na karşı koyması beklenemezdi -özellikle de tahmin edildiği üzere bu saldırı boğazlara yapılırsa. Eski bir Türk Genel Kurmay başkanının söylediğine göre, Soğuk Savaş sırasında Türkiye'nin askeri doktrini "ancak savunmacı" olabilirdi ve Batı Devletleriyle kurulacak olan ittifaka bağlıydı[1]. Sonuçta, ittifakın kurulamamasının sebebi Türklerin isteksizliği değil, başlangıçta kaynaklarını birçok cepheye yaymak istemeyen Amerika Birleşik Devletleri'nin endişeleriydi. Kore Savaşı batılıların görüş açısını değiştirmiş ve Türkiye ile Yunanistan'ın 1952'de NATO'ya girmeleri ile sonuçlanmıştı.

Bu tarihten sonra 1964 yılında Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri'nin çıkarlarının çatıştığı Kıbrıs Krizi çıkana dek Türkiye'nin batıyla ilişkileri problemsiz bir şekilde devam etmişti. Bundan sonraki dönemde Türkiye'den ittifakın yeniden değerlendirilmesi talepleri yükseldi ve Bülent Ecevit'in liderliğindeki 1978-79 hükümeti döneminde daha bağımsız bir yol izlendi. Ama yapılan tartışmalar NATO üyeliğinin devam etmesi yönündeydi ve 1980'lerin başındaki "İkinci Soğuk Savaş" dönemi sırasında bu karar sağlamlaşmıştı. Aynı dönem içinde Amerika Birleşik Devletleri'nin uydusu haline gelmekten kaçınan Türkiye, Kıbrıs ve Orta Doğu meselelerinde bağımsız bir politika izlemeyi başarmıştı. Bununla birlikte, yaşanan ekonomik krizler makro ekonomi politikaları belirlenirken Türkiye'nin, IMF ve diğer uluslararası finans kuruluşlarının reçetelerine uyması gerektiğini gösterse de, Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye'nin içişlerine asgari düzeyde müdahale ediyordu. AET'nin kurulması ve Türkiye'nin 1963 yılında yarı üye olma-

sı, batıyla kurduğu ilişkilerine bir takım bağımlılıklar getirmekle birlikte, yeni bir boyut kazandırmıştı.

İlk bakışta Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Sovyetler Birliği'nden aldığı tehdit artık ortadan kalktığı için, Türkiye'nin Batı İttifakından vazgeçeceği düşünülebilir. Olayların bu şekilde gelişmemesinin sebebi, Avrupa'da ve Orta Doğu'da barışı ve demokratik değerleri koruma görevinin yüklendiği ittifakın yeniden tanımlanması ve ittifakın üyeleri için milli savunmadan daha fazla değer taşımasıydı. Coğrafi konumu, Balkanlar, Orta Doğu ve eski Sovyetler Birliği'nin güneyi arasında bir köprü oluşturması sebebiyle Türkiye'nin NATO açısından büyük bir değeri vardı. Aynı görüş Türk tarafında da karşılık buluyordu. NATO bağlantısı, diğer alanlarda kurumsallaştırılan birliklerle -özellikle AB- ilişkisini artırıyordu. Aslında ilk başlarda kurulan askeri ittifak artık farklı sahnelerle genişletilmişti ve Türkiye'nin Batı Devletleriyle Japonya egemenliğindeki küresel ekonomiye entegre olmasını sağlıyordu. Bu da, İslâmcılık gibi alternatif planlardan ağır basan "**Türkiye'yi çağdaş batılı bir ulus haline getirmek**" Atatürkçü vizyonuyla örtüşüyordu. Dolayısıyla, güç ve güvenlik kaygılarına dayalı eski orta kuvvet stratejileri, yerini daha geniş ilgi alanlarına bırakmıştı.

Türk dış politikası 1990'dan sonra karşılaştığı problemlerle ne derece başa çıkabilmiştir? Bu soruya cevap vermek, yeni çevrenin içinde bulunduğu özellikler cumhuriyet tarihinin geçirdiği diğer dönemlerden daha farklı bölgesel problemler yarattığı için, çeşitli alanlarda uygulan, politikalar hakkında değerlendirme yapmayı gerektirir. Aslında Türkiye coğrafi konumundan ötürü, kendi ölçülerinde ve gücünde bir devlet için olağanüstü çeşitlilikte uluslararası sorunlarla mücadele etmek zorundaydı. Amerika Birleşik Devletleri ve NATO açısından değerlendirilecek olursa, sonuç genelde olumluydu. Bu Türkiye'nin ilişkili olduğu diğer sahnelerde, bölge devletlerinin Washington'la kurduğu güçlü bağları dikkate almalarını gerektirdiğinden kendisine büyük bir avantaj sağlıyordu. Bush ve Clinton yönetimleri Türkiye'yle bağlarını korumaya büyük özen göstermişlerdi. 1996-97 Erbakan Hükümeti döneminde ciddi bir sınavdan geçmiş olmasına rağmen, Türklerin bu dostluğu pekiştirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. İsrail'le kurulan antant Türkiye'nin Washington'la ilişkilerini kuvvetlendirmişti. Ayrıca

Washington'daki Ermeni ve Yunan lobileri 1960'larla 1970'lerde olduğundan daha zayıf görünüyordu. Özellikle eski Yugoslavya'da NATO'nun sürdürdüğü operasyonlarda Türkiye, başrolü almamakla birlikte ittifakın işbirlikçi ve güvenilir bir üyesi olduğunu göstermişti. Amerika Birleşik Devletleri açısından Türkiye'nin asıl stratejik önemi, 1990-91 Körfez Savaşı'yla (ve özellikle de Irak) ile başlayan Orta Doğu, batı politikalarında aldığı rolden kaynaklanıyordu. Bu aynı zamanda Türk-ABD ilişkilerinin en sorunlu yönüydü ama bununla birlikte Irak politikası (zaman zaman İran) Türk ve ABD görüşlerinin ayrılığa düştüğü tek noktaydı. Yine de Türkler batıya verdikleri taahhütleri yerine getirmişler ve batının Kuzey Irak politikalarını kendi çıkarları doğrultusunda etkilemeyi başarmışlardı.

Türkiye'nin Batı Avrupa ilişkileri biraz daha karışıktı. 1999 yılının sonuna kadar AB ülkeleri Türkiye'ye karşı nasıl bir yaklaşım sergileyeceklerine karar vermedikleri için, hatanın büyük bir kısmı Avrupalılarındı. Ama diğer yandan bazı AB üye devletleri (bazıları diğerlerinden daha fazla), Türkiye'nin stratejik öneminin ve işbirliği yapmayan bir Türkiye'nin, gerek politik gerek ekonomik açıdan kendi çıkarlarına zarar verebileceğinin farkında oldukları için, Türkleri tamamen kendilerinden uzaklaştırmak istemiyorlardı. Türkiye'nin insan hakları dosyasının kabarık oluşu, Yunanistan'la yaşadığı problemler, Kürt sorunu, Türklerin ortaklığa girmesiyle bütçeye getireceği yük ve bazı durumlarda gösterdiği ırksal ve dini önyargılar Türkiye'nin AB tam üyesi olasına gönülsüz bakmalarına neden oluyordu. Bu sebeplerle bir karara varmayı mümkün olduğunca uzatmaya çalıştılar. Diğer taraftan Türklerse ortaklığın önündeki engelleri hafife almışlar ve insan hakları ve Kürtlere uygulanan muamele gibi konularda Avrupalıların eleştirilerini içişlerine haksız saldırı şeklinde değerlendirmişlerdi. Türklerin çoğu (pek de haksız değildiler), Yunanistan'a AB politikalarının belirlenmesinde büyük bir rol vererek Türklere önyargıyla yaklaştıklarını düşündüklerinden, Yunanistan'la yaşanan sürtüşmeler ve Kıbrıs meselesi, gerginliği daha da arttırıyordu. Yunanistan-Türkiye gerginliklerinde Yunanlılarda Türkler kadar suçlu olmasına rağmen, genelde Türk politikaları Yunanistan'a karşı pek esnek değildi. Türkiye 1974 yılında Kıbrıslı Türkleri bir felâketten kurtarmışlardı ama Kıbrıs davasında uluslarara-

sı destek kazanmayı başaramamışlardı. 1990'ların sonuna kadar bir çözüm üretilememişti. Nihayet, Türkler ve Yunanlılar düşmanlıktan vazgeçmenin getirdiği faydaları görmeye başlamışlar ve AB Türkiye'ye resmen ortaklığa aday ülke olarak açıklamıştı.

Sovyetler Birliği'yle Varşova Paktı'nın dağılması Türkiye'nin güvenliğine yönelik tehdidi büyük ölçüde ortadan kaldırmasına rağmen, Rusya'yla ilişkilerini nasıl yürüteceği ustalık isteyen bir sorundu. Rusya'nın Balkan ve Kafkas politikaları Ankara'yı Moskova'yla anlaşmazlığa iterken, her iki ülkenin de ortak ekonomik çıkarları bulunduğundan ve Türkiye ,Rusya'yla askeri bir mücadeleye girmeyi göze alamayacağından, Moskova'yla iyi işleyen bir ilişki kurulması gerekiyordu. Dolayısıyla, Türkiye, Rusya'nın "yakın sınırlar" politikasını eleştirmekle beraber, Rus Federasyonu içinde meydana gelen direnişçi hareketleri, özellikle de Çeçenleri desteklemekten kaçınmıştı. Rusya'nın böyle bir durumda PKK'ya destek vermesi endişesi, temkinli davranmalarının bir başka nedeniydi. 1990'ların sonuna kadar bu politika başarılı olmuştu. Türkiye kendi çıkarlarını korumuş ve Moskova'yla tehlikeli bir çarpışmaya girmeden, Rusya'nın Hazar havzası petrol ve gaz özkaynakları üzerinde tekel oluşturmasını engelleyebilmişti. Bu sırada ekonomik ilişkileri de geliştirmeyi başarmıştı. Türk Hükümetleri Kafkaslarda da benzer bir davranış sergilemeli ve Ermenilerle yaşadığı mücadelede Azerilere duyduğu sempatinin devlet çıkarlarının önüne geçmemesini sağlamalıydı. Bununla birlikte Türkiye bölgede bir arabuluculuk görevi üstlenmek için çok zayıftı ve Ermenistan üzerinde nüfuz sahibi değildi. 1993 yılında Ebulfez Elçibey'in iktidardan indirilmesi, aslında cumhurbaşkanı olarak kendi yetersizliklerinden ve Azerbaycan'daki iç ayrılıklardan kaynaklandığı halde, Türk politikasının başarısızlığı olarak değerlendirilmişti. Türkiye'nin Orta Asya'da bölgesel bir güç olacağı beklentileri de gerçekleşmemişti ama bunun nedeni Türk politikacılarının heyecanla kendilerini gündemin en başına yerleştirmelerinden kaynaklanıyordu. Diğer yandan Türkiye, Rusya veya İran ilişkilerine zarar vermeden Orta Asya'da ekonomik ve kültürel bir rol edinmişti.

Türkiye'nin Orta Doğu politikalarında en fazla göze çarpan değişiklik, İsrail ile bir antant kurulmasıydı. Bu gelişmenin olumlu yanı, Türki-

ye'nin Washington'da itibarını artırması ve Suriye'yle yaşadığı çekişmede güç dengesini kendi lehine çevirebilmesiydi. Ayrıca bu sayede başka bir şekilde elde edemeyeceği askeri malzemelere sahip olmuştu. Diğer yandan, İsrail-Türkiye ilişkilerinin gelişmesi, özellikle de Fırat suyu konusunda Arapların öteden beri duyduğu kuşkuları artırmıştı. Bu sorunun Türkiye'ye fazla bir zarar vermemesinin sebebi, Arap devletlerinin kendi aralarında yaşadığı ayrılıklar ve çekişmelerle birlikte, bu devletlerden bazılılarının -Mısır, Ürdün ve Suudi Arabistan- Amerika Birleşik Devletleri'ne bağımlı olmasıydı. Arap devletleri tamamen batı karşıtı veya birleşmiş olsalardı, büyük ihtimalle Türkiye'nin pozisyonu daha zayıf olacaktı. 1998 sonbaharında Abdullah Öcalan meselesinde Türkiye'yle karşı karşıya gelen Hafız Esat'ın kaybetmesi, Türkiye'nin bölgede etkileyici bir güce sahip olduğunu ve Mısır'ın Suriye'ye tamamen destek vermek yerine arabulucu görevi almayı tercih ettiğini göstermiştir. Türk politikaları Irak konusunda da esneklik göstermişti -meselâ, KDP'nin Iraklı Kürtleri'yle yazılı olmayan bir ittifak kurarak- ve PKK'nın Kuzey Irak'ta faaliyet göstermesini engelleyerek askeri varlığının gücünü ortaya koymuştu. Amerika Birleşik Devletleri'nin bu askeri saldırılara göz yumması Türkiye açısından ayrıca bir avantaj sağlamıştı. Son olarak, Türkiye gerek siyasi gerekse ekonomik yönden önem verdiği İran'la ilişkilerini yürütmeyi başarmıştı. İlişkilerdeki sorunlar, ülkeler arasındaki çıkar çatışmalarından değil, genellikle İran'ın kendi içindeki iktidar kavgalarından kaynaklanıyordu. Diğer birçok sahnede olduğu gibi (Kıbrıs istisna), Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk dış politikasının asıl teması gerçekçilik ve pragmatizm olmuştu (on sekizinci yüzyıldan beri süregelen Türk diplomasisinde olduğu gibi).

Siyasi İç Değişiklikler ve Değerlendirmeler

İç siyasi yapıda yaşanan değişikliklerin Türk dış politikasına etkilerini sınıflandırmak zordur. Parlamenter hükümet kurma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığı 1876-78 ve 1908-14 dönemleri hariç, Osmanlı İmparatorluğu gücün padişah, bakanları ve komutanları tarafından kullanıldığı bir otokrasi devletiydi. Otorite 1918 yılından sonra İstanbul'da bulunan sultan hükümetiyle Ankara'da üslenen milli-

yetçi direniş arasında bölünmüştü. 1922'den 1946'ya kadar Türkiye, iktidarın siyasetçiler, bürokratlar ve ordu yetkililerinden oluşan elitler tarafından tekelleştirildiği tek partili bir devlet olmuştu. 1950'den sonra çok partili parlamento sistemine geçmiş ve bu sistemde üç kez askeri yönetim başa geçmişti. 1960'lara kadar çoğulcu sisteme geçiş dış politikasına fazla etki etmemişti. Bunun nedeni, çoğu Türk'ün hâlâ dış politikanın sadece devlet erkânına mahsus, özel uzmanlık gerektirdiği görüşlerini sürdürmeleri, Soğuk Savaş sırasında Türkiye'nin batıya bağlı kalması gerektiğinin yurt içinde herkesçe kabul görmesi ve ülkenin dış politikayla ilgili çok az sorunu olmasıydı.

1964'ten sonra Kıbrıs sorununun ortaya çıkması, dış gündemde önemli bir yere oturdu ve iç baskılar dış politikaları etkilemeye başladı. Ferenc Vali 1970'lerde, "**Sıradan bir Türk vatandaşının dış politika konularıyla fazla ilgilenmediğini**" ve sadece "**Milli duyguları ya da dini hisleri harekete geçiren sorunlara ilgi gösterdiklerini**" ileri sürmüştü[2]. Kıbrıs'ın yanı sıra sorunlar listesinde Bosna, Kosova, Ermenistan-Azerbaycan ve meselâ, 1998-99 Abdullah Öcalan davasında İtalya'yla yaşanan kavgalar yer alıyordu. Bu gibi sorunlarda bile halkın ilgisi fazla uzun sürmüyordu. Genel seçim kampanyalarında rakip partiler genellikle dış politika konularına fazla değinmiyor, genellemeler yapmakla yetiniyorlardı. 1996-97 Erbakan-Çiller Hükümeti dönemi hariç, çoğu dış politika hususları üzerinde partiler arası uzlaşma sağlanmıştı. 1980-83 askeri rejimi, dış politikada batı taraftarı bir eğilim olduğu dönemle rastlaşır (bu eğilimin tek sebebi askeri rejim değildir). Bununla birlikte diğer iki askeri rejimin dış politika üzerinde fark edilebilir bir etkisi olmamıştır. Liberalleşmenin belki de en önemli dolaylı sonucu özellikle 1973-80 ve 1991'den sonraki dönemlerde, parti sisteminin parçalanmasıdır. Bu dönemlerde Türkiye'de, iktidarın bir zayıf koalisyondan diğerine geçtiği ciddi hükümet istikrarsızlıkları ve geçici hükümetlerle uzun ara dönemler yaşanmıştı. Tüm dikkatlerin kalıcı bir hükümet kurmaya yöneldiği bir dönemde, art arda değişen dışişleri bakanlarıyla (1990-1999 arasında on kez değişti), yurt dışında etkin bir politika oluşturmak mümkün değildi.

Türkiye'nin çoğulcu siyasete geçmesi, demokratik hükümetlerin otokrat devletlerden daha az savaşa yatkın olduğunu kanıtlamıyordu[3]. Os-

manlı otokrat bir imparatorluktu ama 1914 yılındaki Birinci Dünya Savaşı istisna olmak üzere savaşlardan kaçınabildiği kadar uzak durmaya çalışmıştı. 1922 yılında Yunanlıları yenen Atatürkçü rejim, bundan sonra barış taraftarı olmuş ve İkinci Dünya Savaşı'nda savaştan uzak kalmayı başarmıştı. 1923'ten sonra Türk Ordusu'nun yabancı topraklarda savaşa katıldığı istisnalar (Kore Savaşı, Kıbrıs çıkarması ve PKK'ya karşı Kuzey Irak'a yapılan saldırılar) çok partili sisteme geçildikten sonra yaşanmıştı. Başka bir deyişle, kuvvet kullanma kararları iç rejimden değil, dış etkenlerden kaynaklanıyordu.

Tarif etmek pek kolay olmasa da, başka ülkelerde olduğu gibi dış siyasetçilerin milli görüşlerinin önemli etkileri olmuştu. Osmanlı, Hükümeti kanunlarını İslâm'a göre belirlemişti ama çok sayıda Hıristiyan tebaası olduğundan, Hıristiyan devletlerinin egemenliğinde olan uluslararası sistemde yer alması gerektiğinin bilincindeydi. Tanzimat döneminin reformcu devlet adamları, devletin ayakta kalmasını, onu güçlendirmeyi ve Avrupa güçlerinin bir üyesi olarak kabul görmeyi - 1856 Paris Antlaşması'yla verilen bir statüydü- İslâm'a bağlı kalmaktan daha önemli buluyorlardı. Sultan II. Abdülhamit döneminde 1878-1908 yılları arasında, devletin İslâm kimliğine daha fazla önem verilmişti. Padişah tüm Avrupa devletlerinden şüphelenmekle birlikte dış politikada pragmatik davranıyor ve Avrupa'yla elverişli şartlarda ittifak yapmaya karşı çıkmıyordu. 1908 Jön Türk devriminden sonra, siyasi elit çok etnik kökenli "Osmanlı" kimliğiyle etnik Türk milliyetçiliği arasında bölünmüştü. Ama İslâm topluluğuna hâlâ sadık kalınıyordu. Etnik Türk kimliği baskın gelmekle birlikte, sonuçta kararsız bir dış politika ortaya çıkmış ve 1914 yılında Almanya'yla o feci ittifak kurulmuştu.

1923'ten sonra devletin kendi hakkındaki tanımlaması ve dış politikada izleyeceği yollar daha açık bir hale geldi. Laik bir cumhuriyetin resmen kurulmasıyla, Türkiye'nin kısmen ya da tamamen bir İslâm devleti gibi davranması fikrinden vazgeçilmişti. Atatürk'ün amacı Türkiye'yi batı modelinde saygıdeğer bir ulus devlet olarak kurmak ve bu rolünü devam ettirebilmesi için yeterli askeri ve ekonomik güce kavuşmasını sağlamaktı. Sonuç olarak Türkiye, tüm Avrupa devletleriyle iyi ilişkiler kurmaya ve uluslararası sürtüşmelerden mümkün olduğunca

uzak durmaya çalışmıştı. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki dış politikaları fazla net olmasa da, İsmet İnönü Atatürk'ün tutumunu devam ettirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda İsmet İnönü Türkiye'nin laik demokrasi ve ulus devlet kimliğini yeniden tanımlamıştı. Ama bunları gerçekleştirmek söylemek kadar kolay değildi. Bir yandan Türkiye daha fazla demokratik olmaya gayret göstermediği halde, milli güvenlik kaygıları nedeniyle batıyla ittifak kurmaya çalışıyor, bir yandansa, Batı Devletlerinin küçük ve orta kuvvetli devletleri Sovyetler Birliği'nden daha fazla koruma istekleri Ankara'nın vereceği kararlarda önemli bir rol oynuyordu. Bundan başka Batı Devletleriyle kurulacak olan ittifak, yurt içinde demokratik hükümetin devamlılığının sağlanmasına yardımcı olacaktı.

1960'lardan itibaren siyasi tartışma çevrelerinin genişlemesi ve değişen dünya koşulları, milli tanımlamayı daha da güç hale getiren yeni kimlikler üretmiştir. 1970'lerde solcu Türkler Türkiye'yi sosyalist ya da en azından bir "**Üçüncü Dünya**" devleti olarak tanımlamak istemişlerdi ama 80'lerde bu hevesler sona ermişti. 1987'den sonra yaşanan iç değişiklikler, Jön Türk döneminden bu yana ilk defa siyasal İslâm'ın yeniden uyanmasına neden olmuştu. Aynı zaman zarfında Türkiye'nin AB tam üyesi olması hedefi, daha önceleri sahip olmadığı batı kimliğine kurumsal bir boyut kazandırmıştı. Samuel Huntington'un çok fazla eleştiri getiren sınıflandırmasına göreyse Türkiye, kendi elitinin batılı toplum olarak nitelendirmesine rağmen, batı elitinin (Huntington'a göre) bu nitelendirmeyi kabul etmediği, "**Türk toplumunda bulunan** bazılarının"ysa ülkenin Ortdoğulu Müslüman devlet olduğunu tartıştığı bir toplumdu. Sonuç olarak Huntington, Türkiye'nin bağımsızlığını yeni kazanmış Orta Asya'lı Türki cumhuriyetlerle bir kimlik arayışı içine girmesini savunuyordu[4].

Eskisinden daha fazla Türk kimliği alternatifi bulunmasına rağmen, bunun tutarlı bir dış politika oluşmasına engel olacağı fikri biraz abartılıdır. Dış ilişkilerde İslâm kimliğini destekleyecek, nüfusun yüzde 15'ini oluşturan İslâmcı bir azınlık olduğu doğrudur, ama bunun gerçekleşmesi pek mümkün değildir ve sadece 1996-97 döneminde böylesi bir girişim olmuştur. Diğer yandan, kavgacı bir laik azınlık bulunmaktadır. Bu ikisinin arasında Türklerin çoğunluğu ve belli başlı par-

tiler, dini açıdan İslâm'a bağlıdır ve savunmayla ekonomi açısından Batı İttifakının yanında yer almaktadır. Huntington'un Türkiye'nin "**Pantürki**" kimliğine yöneleceği tahminleri çıkmadı. Aksine, çoğu Türk Hükümeti siyasi açıdan batıyla ortak bir kimlik arayışı içine girmiş, bu sırada mümkün olduğunca kardeş Müslüman devletlerle iyi ilişkilerini sürdürmüştür.

Yirmibirinci Yüzyıla Doğru

Küresel değişiklikleri tahmin etmek hemen hemen imkânsız olduğundan, Türk dış politikasının geleceği hakkında yorumda bulunmak, geçmişini tahlil etmekten çok daha kolaydır. Yine de, bazı önemli değişiklikler ortadadır ve Türk politikacılar bunlarla nasıl başa çıkacaklarını hesap etmelidirler. 1990'ların sonlarında, gelecek 50 yıl içinde Çin'in, Amerika Birleşik Devletleri'yle Batı Avrupa'ya rakip büyük bir güç olarak ortaya çıkacağı tahmin ediliyordu. Bununla birlikte bu gelişim Rusya'yla Çin arasında bir çarpışmaya ya da yeni bir Soğuk Savaş'a -bu kez Çin'le Batı Devletleri arasında- neden olmadığı müddetçe Türkiye'nin uluslararası konumunu nasıl etkileyeceğini tahmin edebilmek hayli güç. İtiraf etmek gerekirse, Çin, Doğu Asya'nın geri kalan bölgelerinde egemenlik kurmaya çalışabilir ama Türkiye bu değişiklikten etkilenmeyecek kadar uzakta yer almaktadır. Diğer orta kuvvetler gibi, siyasi ufku bölgesel seviyede kalmaya devam edecektir. Çin'in büyük bir ekonomik güç haline dönüşmesi Türk işadamlarına yeni fırsat kapıları açacak ama Amerika Birleşik Devletleri, Batı Avrupa ve diğer Doğu Asyalı rakiplerinden daha fazla avantaj sağlamayacaktır.

Bu durumda Türkiye'yle ilgili en kritik sorular; ABD politikalarında meydana gelecek değişiklikler, AB'yle üye devletlerin geçireceği değişiklik, Rusya'yla eski Sovyetler Birliği'nin diğer kesimlerinde ortaya çıkacak iç siyasi ve ekonomik eğilimler, Orta Doğu politikalarının geleceğinde yaşanacak benzer gelişmelerdir. İlk soruyla ilintili olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa'daki askeri varlığına ve Avrupa Güvenliği'yle savunmasına destek vermeye son vererek kendini soyutlaması ihtimali vardı. Bu, NATO ülkelerinin çoğu açısından pek memnuniyet verici olmayacaktı ama gerçekleşmesi durumunda hükümetler, bunungla nasıl başa çıkacaklarını düşünmek zorundaydılar. Batı

Avrupa Devletleri kendi bağımsız güvenlik yapılarını oluşturmak durumunda kalabilirlerdi -1990'larda bu konu hakkında çok fazla tartışılmış ama çok az iş görülmüştü. Proje somut bir şekil aldığı takdirde, diğer pek çok NATO ülkesiyle birlikte AB'ye üye olmayan Türkiye'nin de yeni yapının içine dahil olması gerekecekti- AB üyesi olmadan önce. Böyle bir durumda Türkiye, ABD'nin çekilmesini önlemek için elinden geleni yapmalı ya da Avrupa'nın güvenlik kapsamına giren bölgeyi orta ya da Güney Avrupa'ya kadar kaydırmaya çalışmalıydı. Daha açıkça belirtmek gerekirse, Avrupa'da ABD'nin güvenlik rolünün sona ermesi, Türkiye'nin Batı Avrupa Devletleriyle olan ilişkilerinde dengeleyici bir unsurun ortadan kalkması anlamına gelecekti. ABD'nin İsrail'le ilişkileri sebebiyle, Orta Doğu güvenliğine olan ilgisini kaybetmesi ve dünya ekonomisinde Orta Doğu petrolünün öneminin artması (diğer bölgelerle kıyaslandığında Orta Doğu petrol rezervlerinin hacmi dikkate alınacak olursa) daha uzak bir ihtimaldi. Dolayısıyla, ABD küresel güvenliği korumaktan vazgeçse bile, Türkiye, Washington için bölgede önemli bir müttefik olaya devam edecekti.

AB'nin geleceği ve Türkiye'nin bu yapı içindeki konumu eşit derecede kritik ve belirsiz bir sorundu. Otuz yıl kadar Türkiye'nin Batı Avrupa'yla ilişkilerinde yer etmiş, Türkiye'nin AB'ye girip girmeyeceği sorusu, Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde ümit verici bir karara bağlanmıştı. Türkiye'nin "Avrupalı olmadığı" (başlı başına belirsiz bir terim) ve bu yüzden üyelik kapsamından kalıcı olarak çıkartılması gerektiği fikrinden vazgeçilmişti[5]. Kopenhag kriterlerini yerine getirmesi ve Yunanistan'la anlaşmazlıklarını gidermesi durumunda, çok uzak olmayan bir tarihte tam üyeliğinin gerçekleşmesi mümkün görünüyordu. Bu genişleme'yle başa çıkabilmesi için AB'nin iç yapısında ve politikalarında değişiklikler yapması gerekiyordu: Bütçeye getireceği mali yükten kaçınabilmesi için -sadece Türkiye değil, diğer Doğu Avrupa devletlerinin ortaklığa kabul edilmesi durumunda da aynı değişikliklere ihtiyaç vardı- özellikle, tarım ve bölge politikalarının yenilenmesi gerekiyordu. Kısa vadede işgücünün serbest dolaşımına geçit vermek, Almanya ve diğer ülkeler için kabul edilemez sorunlar yaratacak ve Türkiye'yle diğer adaylar bu serbestliğin tanınması için beklemek durumunda kalacaklardı. En iyi koşulları elde edebilmek için, AB politika-

sında Türkiye'yle diğer Doğu Avrupalı devletler arasında bugüne kadar yaptıklarından daha fazla işbirliği sağlanmalıydı. Ve son olarak, Yunanistan ile yaşanan iki taraflı anlaşmazlıklarla Kıbrıs meselesine bir çözüm getirilmesi, Türkiye'nin adaylığa kabul edilmesi açısından Helsinki kararlarının olmazsa olmaz (*sine qua non*) şartıydı. Meselenin çözümü, Yunanistan'la Kıbrıslı Rumların ne derece esnek davranabileceğine bağlı olmakla birlikte, Türk Hükümetinin bu iki meseleyi acilen ele alması ve Yunanlıların uzlaşmasız davranması durumunda diğer AB ülkelerine konu hakkında baskı yapmaları gerekiyordu.

Türkiye-AB ilişkileri sorunlarla dolu olmakla beraber, Türkiye'nin hangi yolu takip etmesi gerektiği ortadaydı. Ne yazık ki, Rus politikalarının geleceğini tahmin etmek mümkün olmadığından aynı durum, Rusya ve diğer BDT ülkeleriyle ilişkileri için geçerli değildi. En iyimser beklenti, Rusya'nın ekonomisini liberalleştirerek liberal demokrasiyi istikrara kavuşturmasıydı. Bu sürecin sonucunda Rusya'daki batı taraftarı kuvvetler üstün gelirse ve Rusya Batı Devletleriyle işbirliği içinde ilişkiler geliştirirse, Türkiye bundan fayda sağlamayı ümit edebilirdi. Daha zengin bir Rusya, aynı zamanda daha güçlü bir Rusya anlamına gelecekti. Bu ticaret ve yatınm açısından yeni fırsatlar doğuracağı için, Türkiye'nin kazanacağı çok şey olacaktı. Bu şartlar altında Rusya'nın Türkiye dahil güney komşularıyla daha istikrarlı ve sürtüşmesiz ilişkiler geliştireceği beklenebilirdi. Diğer yandan Rusya kendi içine kapanırsa ya da daha da kötüsü, BDT'nin geri kalanını ele geçirmeye çalışırsa, Türkiye çok ciddi meydan okumalarla karşılaşacaktı. Yapılacak en iyi şey, 1990'larda olduğu gibi mümkün olduğunca Rusya'yla sürtüşmeye girmekten kaçınmak ve Rus revizyonizmine karşı koymak için diğer devletlerin -olasılıkla İran da dahil- yardımına başvurmak olacaktı. Rusya'nın böyle bir gündem gerçekleştirirken çok ciddi engellerle karşılaşacağına dair belirtiler bulunmaktaydı. Özellikle BDT dahilindeki GUUAM grubu ve Hazar havzası devletlerinin petrol ve gaz kaynaklarını geliştirerek Rusya'ya olan ekonomik bağımlılıklarını kaldırmaları ve Rusya'dan geçmeyen boru hatları döşenmesi bu engellerden bir kaçıydı. Bu son söylenen hakkında Türkiye bir miktar ABD desteği bekleyebilirdi.

Bu şekilde Orta Doğu Türk politikasının bir başka sorunlu sahnesini oluşturuyordu. 1999 yılının sonunda İsrail, Suriye'yle, Lübnan'ı da içine alacak bir uzlaşmaya varmak üzereydi. Suriye'yle İsrail'in Fırat Nehri üzerine bir anlaşmaya varmasından şüphelerden Türkiye, bu anlaşmadan kaygı duyuyordu. İsrail'in verdiği taahhütlere rağmen, İsrail'den gelen tehdidin ortadan kalkmasıyla cesaretlenen Suriye'nin, Türkiye'ye karşı daha saldırgan bir tutum içine girmesinden endişe ediliyordu. Buna karşı iki konu üzerinde durulabilir. Öncelikle, Suriye İsrail'le bir mütareke imzalayabilirdi ama bu dost olacakları anlamına gelmiyordu. İsrail'le Mısır'ın imzaladığı barış anlaşmasının üzerinden yirmi yıl geçmesine rağmen, İsrail-Mısır ilişkileri yakınlıktan çok uzaktı ve Suriye-İsrail ilişkisinin farklı olacağını beklemek için bir neden yoktu. Yarım yüzyıl içinde oluşan karşılıklı düşmanlıkların bir müddet daha devam etmesi beklenebilirdi ve İsrail olasılıkla, Türkiye'yi dengeleyici güç olarak görmeye devam edecekti. İkinci olarak, İsrail'le Araplar arasında sağlanacak olan barış, Türkiye'nin iki taraf geliştirmeye çalıştığı işbirliği politikasına yardımcı olacaktı. Bunun sonucunda İsrail'le Filistinliler arasında kalıcı bir anlaşma sağlanacak ve Türkiye'nin barış sürecine tam destek verdiğini göstermesi önemli olacaktı. Diğer bölgelerde olduğu gibi, Orta Doğu'da da uluslararası politikalar önemsiz değildi ve güney komşularının uzlaşmazlıklarını gidermeleri Türkiye'ye zarar getirmeyecekti.

Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde yaşanması beklenen en büyük değişiklik, İran'la Irak'ın kabuklarından sıyrılıp Batı Devletleriyle eski normal ilişkilerini yeniden kurmalarıydı. Er ya da geç Saddam Hüseyin ölecek ya da iktidardan düşürülecekti. İran "İslâm Cumhuriyeti" ismini devam ettirse bile, liberal güçlerin iktidara geleceği ve İran'la batı arasında yeniden köprü kurmaları bekleniyordu. Bu gerçekleştiği takdirde, iki ülke de bölgesel güçlerini artıracaklardı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, yüksek doğum oranıyla İran nüfusu Türkiye'den kalabalıktı ve İran'la Irak'ın toplam nüfusunun birkaç yıl içinde 100.000.000'u bulacağı tahmin ediliyordu. Zengin petrol ve gaz rezervlerini doğru kullanıp, silah yapımında kaynaklarını tüketmekten kaçınarak bir uzlaşmaya varabilirlerse, ekonomilerini büyütebilir, bu

sayede uluslararası nüfuzlarını arttırabilirlerdi. Türkiye için böyle bir gelişimin getireceği faydalarla beraber tehlikeler de bulunuyordu. Irak ve İran gücünün yeniden dirilmesi, özellikle de bu ülkelerin ikisinin birden veya birinin nükleer silahlara sahip olması durumunda Türkiye'nin güvenliğine tehdit oluşturabilirdi. Bununla başa çıkabilmek için Türkiye'nin İsrail'in yardımına ve Amerika Birleşik Devletleri'yle NATO'dan daha fazla güvenlik garantileri verilmesine ihtiyacı olacaktı. Öte yandan, olayların bu şekilde gelişmemesi ve Türkiye'nin İran'la Irak'a uyguladığı tahrik etmeyen politikalarına devam etmesi durumunda, dünyanın diğer bölgelerinde ekonomik çöküşlerin sona ermesini sağlayacak ve Türkiye yeniden canlanan ihracat piyasalarından kâr sağlayacaktı.

Soğuk Savaş'ın sonuna kadar yürütülen Türk dış politikasının önemli özelliklerinden biri, Türkiye'nin bölgesel ya da küresel anlaşmazlıklarda arabulucu rolünden nadiren faydalanmaya çalışmasıdır. Bu konu pek sık tartışılmasa da, Türkiye'nin savunma konusunda bağımlı olduğu ABD'nin rolünü zayıflatabileceği ve Kıbrıs meselesi gibi bölgesel politikalarına ters düşmesi gerekçesiyle Türkiye bu rolü üstlenmekten kaçınmış olabilir. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması bu görüşü oldukça değiştirmiş ve Türkiye'nin barıştırıcı bir rol almasını gerektiren bölgesel mücadeleleri arttırmıştır. 1990'larda Türkiye, özellikle de Karadeniz'de bölgesel işbirliği teşebbüslerinde bulunmuş, AGİT, NATO'nun Bosna ve Kosova müdahaleleri ve İtalya'nın yürüttüğü Arnavutluk operasyonları gibi projelerde daha aktif rol almaya başlamıştır. 1999'da Yunanistan'la yaşadığı tatsızlıkları gidermek amacıyla Balkan devletlerinin güvenliğini artırmak için çok taraflı projeler hazırlamaya başlamıştır. İtiraf etmek gerekirse bu teşebbüslerin önünde ciddi engeller bulunuyordu. Kamuoyundan destek almak için fazla provokasyon yapmamışlardı ki, bu da yine milli çıkarların korunmasına yönelik bir uygulamaydı. Diğer yandan, komşularını -özellikle Ermenistan ve Rusya- kandırma veya teşvik etme gücüne sahip olmadığı için, bu gibi sürtüşmelerde Türkiye'nin oynayabileceği arabuluculuk rolü kısıtlıydı. Yine de bu rolün daha geniş kapsamda ele alınması, geleceğe yol gösteren bir işarettir.

NOTLAR

1. Necip Torumtay, "Turkey's Military Doctrine", *Foreign Policy* (Ankara, Foreign Policy Institute), c. 15, n. 1-2 (1990), s. 21.

2. Frenc A. Vali, *Bridge Across the Bosphorus: The Foreign Policy of Turkey* (Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1971), s. 100.

3. Burada "demokrasiler savaşa gitmez" önermesine (en azından birbirleriyle) atıfta bulunuluyor. Bu konu hakkındaki tartışmalann bir özeti için bkz., Laura Neack, "Linking State Type with Foreign Policy Behavior", Laura Neack, Jeanne A.K. Hey ve Patrick J. Haney, *Foreign Policy Analysis: Continuity and Change in its Second Generation* (Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1995), s. 218-24.

4. Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, c. 72 (1993), s. 42.

5. Andrew Mango'nun sözleriyle, "Türklerin Avrupalı olup olmadıkları sorunun kesin bir cevabı yoktur, zaten 'Avrupalı' kavramı başlı başına belirsizdir". Andrew Mango, "European Dimensions", *Middle Eastern Studies*, c. 28 (1992), s. 398.

KAYNAKÇA

Resmi Yayın ve Belgeler

İngiltere

Treaty of Peace with Turkey and other Instruments signed at Lausanne on July 24, 1923 (Londra, HMSO, 1923: Cmd 1929)

Cyprus, (Londra, HMSO, Cmnd 1093, 1960).

AT/AB

Official Journal of the European Communities: Information and Notices, c. 16, n. C113 (1963 Ortaklık Antlaşması ve 1970 Katma Protokolü metinleri).

Commission des Communautés Européennes, Sec (89) 2290, "Avis de la Commission sur 1 demande d'adhesion de la Turquie à la Communauté" (Brüksel, Aralık 1989).

"Decision 1-95 of the EC-Turkey Association Council of 22 December 1995", *Official Journal of the European Communities*, c. 39, L35 (13 Şubat 1996).

"Press Conference by Mr Matutes on Membership of Turkey to the Community" (Brüksel, Commission of the European Communities, Aralık 1989: ref BIC/89/393).

Türkiye

"Statement by the Turkish Government on 14 December 1997, Concerning the Presidency Conclusions of the European Council Held on 12-13 December 1997 in Luxembourg", *Perceptions* (Ankara), c. 2, n. 4 (1997-98) tekrar baskı.

"Turkish Documents Regarding Issues between Turkey and Greece", *Turkish Review of Balkan Studies*, c. 3 (1996-97).

Seri Yayınlar

Country Report: Turkey (London, Economist Intelligence Unit, dört ayda bir).

Middle East Contemporary Survey (Boulder, CO, Wetview Press, yıllık).

Statistical Yearbook of Turkey/Türkiye İstatistik Yıllığı (Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, yıllık, İngilizce ve Türkçe).
The Military Balance (Londra, Oxford University Press for International Institute of Strategic Studies, yıllık).
Turkey Almanac (Ankara, Turkish Daily News, yıllık; artık çıkmıyor).
BP *Amoco Statistical Review of World Energy* (Londra, BP Amoco [eski adı BP], yıllık).

Kitaplar ve Makaleler

Ahmad Feroz, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, c. 2 (1965-66).
–, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics*, 1908-1914 (Oxford, Oxford university Press, 1969).
–, *The Turkish Experiment in Democracy*, 1950-1975 (London, Hurst, for Royal Institute of International Affairs, 1977).
–, "The Late Ottoman Empire", Marian Kent bask., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (Londra, Cass, 2. Baskı, 1996).
Akbayar, Nuri, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul, İletişim Yayınları, 1985), c. 5.
Akşin, Aptülhat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991).
Alaçam, H. Fahir, "Turkish-Syrian Relations", *Turkish Review of Middle East Studies* (İstanbul), c. 8 (1994/95).
Albright, David E., "The USSR and the Third World in the 1980s", *Problems of Communism*, c. 38 (1989).
Anderson, M.S., *The Eastern Question*, 1774-1923: *A Study in International Relations* (Londra, Macmillan, 1966).
Aras, Bülent, "The Impact of the Palestinian-Israeli Peace Process in Turkish Foreign Policy", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 20 (1997).
–, *Palestinian-Israeli Peace Process and Turkey* (Commack, NY, Nova Science Publishers, 1998).
Ataöv, Türkaya, *Turkish Foreign Policy*, 1939-1945 (Ankara University, political Science Faculty, 1965).

Atatürk, Mustafa Kemal, *Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of the Turkish Republic*, October 1927 (Leipzig, K.F. Koehler, 1929).

Athanassopoulou, Ekavi, "Ankara's Foreign Policy Objectives after the End of Cold War: Making Policy in a Changing Environment", *Orient*, c. 36 (1995).

–, "Greece, Turkey, Europe: Constantinos Simitis in Premiership Waters", *Mediterranean Politics*, c.1 (1996).

–, "Western Defence Developments and Turkey's Search for Security in 1948", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996), Sylvia Kedourie tekrar bask., *Turkey: Identity, Democracy, Politics* (Londra, Cass, 1996).

–, "Blessing in Disguise? The Imia Crisis and Turkish-Greek Relations", *Mediterranean Politics*, c. 2 (1997).

–, *Turkey-Anglo-American Security Interests 1945-1952: The First Enlargement of NATO* (Londra, Cass, 1999)

Ayata, Sencer, "Perceptions of International Relations and Turkish Foreign Policy in the Islamist Press", "The Domestic Context of Turkish Foreign Policy" konferans metni, The Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC, Temmuz 1997.

Aybay, Gündüz, "On the Power of Turkey to Regulate Free Pssage through the Straits", *Turkish Straits Voluntary Watch Group, Turkish Straits: New Problems, New Solutions* (İstanbul, İsis, Orta Doğu ve Balkan Bilimleri Derneği için, 1995).

–, ve Nilüfer Oral, "Turkey's Authority to Regulate Passage of Vessels through the Turkish Straits", *Perceptions* (Ankara), c. 3, n. 2 (1998).

Aybet, Gülnur, "NATO's New Missions", *Perceptions* (Ankara), c.4, n. 1 (1999).

–, "The CFE Treaty: The Way Forward for Conventional Arms Control in Europe", *Perceptions* (Ankara), c. 1, n. 1 (1996).

–, "Turkey and European Institutions", *International Spectator* (Roma), c. 34 (1999).

–, *NATO's Developing Role in Collective Security* (Ankara, Dışişleri Bakanlığı, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1999).

Aykan, Mahmut Bali, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to 1990s", *International Journal of Middle East Studies*, c. 25 (1993).

–, "Turkey's Policy in Northern Iraq, 1991-95", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996).

–, "Turkish Perspectives on Turkish-US Relations Concerning Persian Gulf Security in the Post-Cold War Era: 1989: 1995", *Middle East Journal*, c. 50 (1996).

–, "The Turkey-US-Israel Triangle: Continuity, Change and Implications for Turkey's Post-Cold War Middle East Policy", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 22 (1999).

Bağcı, Hüseyin, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası* (Ankara, İmge Kitabevi, 1990).

Bagirov, Sabit, "Azerbaijani Oil: Glimpses of a Long History", *Perceptions* (Ankara), c. 1, n. 2 (1996).

Bahceli, Tozun, *Greek-Turkish Relations since 1955* (Boulder, CO, Westview, 1990).

Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853* (Cambridge, MA, Harvard University Press- 1942).

Balkır, Canan, "Turkey and the European community: Foreign Trade and Direct Foreign Investment in the 1980s", Canan Balkır ve Allan M. Williams bask., *Turkey and Europe* (Londra ve New York, NY, Pinter, 1993).

Barchard David, *Turkey and the West* (Londra, Routledge & Kegan Paul for Royal Institute of International Affairs, 1985).

Barkey, Henri J., "The Silent Victor: Turkey's Role in the Gulf War", Efraim Karsh bask., *The Iran-Iraq War: Impact and Implications* (Londra, Macmillan, Tel Aviv University, 1989).

–, "The People's Democracy Party (HADEP): The Travails of a Legal Kurdish Party in Turkey", *Journal of Muslim Minority Affairs*, c. 18 (1998).

–, ve Graham E. Fuller, "Turkey's Kurdish Question: Critical Turning Points and Missed Opportunities", *Middle East Journal*, c. 51 (1997).

Barylski, Robert V., "Russia, the West and the Caspian Energy Hub", *Middle East Journal*, c. 49 (1995).

Beck, Peter J., "'A Tedious and Perilous Controversy': Britain and the Settlement of the Mosul Dispute, 1918-1926", *Middle Eastern Studies*, c. 17 (1981).

Bellaigue, Christopher de, "Conciliation in Cyprus?", *Washington Quarterly*, c. 22 (1999).

Bernstein, Barton J., "The Cuban Missile crisis: Trading the Jupiters in Turkey?", *Political Science Quarterly*, c. 95 (1980).

–, "Reconsidering the Missile Crisis; dealing with the problem of the American-Jupiters in Turkey", James A. Nathan bask., *The Cuban Missile Crisis Revisited* (New York, NY, St Martin's Press, 1992).

Bezanis, Lowell A., *The Baku-Ceyhan Pipeline: Constraints to a US-Backed Central Asian/Caucasian Exit Route* (Washington, DC, Petroleum Finance Market Intelligence Service, 1998).

Bilge, A. Suat, ve diğ., *Olaylarla Türk Dış Politikası* (1919-1965) (Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 1969).

–, "The Cyprus Conflict and Turkey", Kemal H. Karpat ve diğ., *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, Brill, 1975).

–, *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, 1920-1964 (Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlan,1992).

Birand, Mehmet Ali, *30 Hot Days* (Londra, Lefkoşa ve İstanbul, Rustem, 1985) (orijinal baskı, *30 Sıcak Gün*, İstanbul, Milliyet Yayınlan, 1975).

–, "Turkey and the European Community", *World Today*, c.38 (1978).

–, çeviri M. A. Dikerdem, *The Generals' Coup in Turkey: An Inside Story of 12 September 1980* (Londra, Brassey's Defence Publishers, 1987).

Bishku, Michael M., "Turkey and its Middle Eastern Neighbours since 1945", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 15 (1992).

Blackwell, Stephen, "A Desert Squall: Anglo-Amrican Planning for Military Intervention in Iraq, July 1958-August 1959", *Middle Eastern Studies*, c. 35 (1999).

Blank, Stephen J., "The Eastern Question Revived: Turkey and Russia Contend for Eurasia", David Menashri bsk, *Central Asia Meets the Middle East* (Londra, Cass, 1998).

Blight, James G. Ve David A. Welch, *On the Brink: Americans and Soviets Reexamine the Cuban Missile Crisis* (New York, NY, Noonday Press, 1989).

Bölükbaşı, Suha, *Turkish-American Relations and Cyprus* (Lanham, MD, University Press of America, for White Burkett Miller Center of Public Affairs, University of Virginia, 1988).

–, "Turkey Copes with Revolutionary Iran", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 13 (1989).

–, "The Turco-Greek Dispute: Issues, Policies and Prospects", C.H. Dodd bask., *Turkish Foreign Policy: New Prospects* (Wistow, Eothen Press, for Modern Turkish Studies Programme, SOAS, 1992).

–, "The Johnson Letter Revisited", *Middle Eastern Studies*, c. 29 (1993).

–, "Turkey Challenges Iraq and Syria: The Euphrates Dispute", *Journal of South Asian And Middle Eastern Studies*, c. 16 (1993).

–, "The Cyprus Dispute in the Post-Cold War Era", *Turkish Studies Association Bulletin*, c. 18 (1994).

–, "Boutros-Ghali's Cyprus Initiative in 1992: Why Did it Fail?", *Middle Eastern Studies*, c. 31 (1995).

–, "Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has it Failed?", *Middle East Journal*, c. 51 (1997).

Bourguignon, Roswitha, "The History of the association Agreement between Turkey and the European Community", Ahmet Evin ve Geoffrey Denton bask., *Turkey and the European Community* (Opladen, Leske ve Budrich, 1990).

Brey, Hasjorg, "Turkey and the Cyprus Question", *International Observer* (Roma), c. 24 (1999).

Bridge, F.R., "The Hapsburg Monarchy and the Ottoman Empire, 1900-18", Marian Kent bask., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (Londra, Cass, 2. bask., 1996).

Brownlie, Ian, *Basic Documents on Human Rights* (Oxford, Clarendon Press, 2. bask., 1981).

Buzan, Barry, "The Status and Future of the Montreux Convention", *Survival*, c. 18 (1976).

Calabrese, John, "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship", *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 25 (1998).

Campany, Richard C., Jnr, *Turkey and the United States: The Arms Embargo Period* (New York, NY, Praeger, 1986).

Campbell, John C., *Defense of the Middle East: Problems of American Policy* (New York, NY, Praeger, 1986).

Çarkoğlu, Ali ve Mine Eder, "GAP: The Water Conflict", *Private View* (İstanbul), Güz, 1998

Clark, Edward C., "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered", *Middle Eastern Studies*, c. 8 (1972).

Clawson, Patrick, "Iran and Caspian Basin Oil and Gas", *Perceptions* (Ankara), c. 2, n. 4 (1998).

Cornell, Svante E., "Undeclared War: The Nagorno Karabakh: A Delicate Balance", *Middle Eastern Studies*, c. 34 (1998).

—, "Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia", *Perceptions* (Ankara), c. 4, n. 2 (1999).

Couloumbis, Theodore A., *The United States, Greece and Turkey: The Troubled Triangle* (New York, NY, Praeger, 1983).

Davison, Roderic H., "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", Gordon A. Craig ve Felix Gilbert bask., *The Diplomats*, 1919-1939 (New York, NY, Atheneum, 1974), c. 1.

—, *Reform in the Ottoman Empire*, 1856-1876 (Princeton, NJ, Princeton University Press, 1963).

Dağı, İhsan D., "Democratic Transition in Turkey, 1980-83: The Impact of European Diplomacy", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996), Sylvia Kedourie tekrar bask., *Turkey: Identity, Democracy, Politics* (Londra ve Portland, OR, Cass, 1996).

Denniston, Robin, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, the Foreign Office and Turkey*, 1942-44 (Stroud, Sutton Publishing: New York, NY, St Martin's Press, 1997).

Deringil, Selim, "The Preservation of Turkey's Neutrality During the Second World War: 1940", *Middle Eastern Studies*, c. 18 (1982).

—, "Aspects of Continuity in Turkish Foreign Policy: Abdülhamid II and İsmet İnönü", *International Journal of Turkish Studies*, c. 4 (1987).

—, *Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality* (Cambridge, Cambridge University Press, 1963).

Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period* (Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1963).

Dodd, C.H., *The Crisis of Turkish Democracy* (2. bask., Wistow, Eothen Press, 1990).

—, *The Cyprus Imbroglio* (Hemingford Grey, Eothen Press, 1998).

Dyer, Gwynne, "The Turkish Armistice of 1918: 1-The Turkish Decision for a Separate Peace, Autumn 1918", *Middle Eastern Studies*, c. 8 (1972).

—, "The Turkish Armistice of 1918: 2-A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies*, c. 8 (1972).

—, "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies*, c. 12 (1976).

Earle, E.M., Turkey, *The Great Powers and the Baghdad Railway* (New York, NY, Macmillan, 1923).

Ecevit, Bülent, "Turkey's Security Policies", Jonathan Alford bask., *Greece and Turkey: Adversity in Alliance* (London, Gower, 1984).

Eden, Sir Anthony, *Full Circle* (London, Cassell, 1960).

Ekin, Nusret, "Turkish Labor in the EEC", Werner Gumpel bask., *Die Türkei auf dem Weg in die EG* (münih ve Viyana, R. Oldenbourg, 1979).

Elekdağ, Şükrü, "Two and a Half War Strategy", *Perceptions* (Ankara), c. 1, n .1 (1996), s. 57.

Ergün, İsmet, "The Problem of Freedom of Movement of Turkish Workers in the European Community", Ahmet Evin ve Geoffrey Denton bask., *Turkey and the European Community* (Opladen, Leske ve Budrich, 1990).

Ertekün, Necati, *The Cyprus Dispute and the Birth of the Turkish Republic of Northern Cyprus* (Lefkoşa, Rustem, 2. Bask., 1984).

Evans, Stephen F., *The Slow Rapprochement: Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-38* (Walkington, Eothen Press, 1982).Foreign Policy Institute, "Turkey's Foreign Policy Objectives", *Foreign Policy* (Ankara), c. 17, n. 1-2 (1993).

Fox, Annette Baker, *The Power of Small States: Diplomacy in World War II* (Chicago, IL, University of Chicago Press, 1959).

Fuller, Graham E., "Turkey's New Eastern Orientation", Graham E. Fuller ve Ian O. Lesser bask., *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China* (Boulder, CO, Westview, 1993).

Furman, Dimitry ve Carl Johan Asenius, "The Case of Nagorno-Karabakh (Azerbaijan)", Lena Jonson ve Clive Archer bask., *Peace keeping and the Role of Russia in Eurasia* (Boulder, CO, Westview, 1996)

G.E.K., "The Turco-Egyptian Flirtation of Autumn 1954", *The World Today*, c. 10 (1956).

Gilead, Baruch, "Turkish-Egyptian relations 1952-1957", *Middle Eastern Affairs*, c. 10 (1959).

Girgin, Kemal, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz* (Teşkilat ve Protokol) (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992).

Gökay, Bülent, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-20", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996); Sylvia Kedourie tekrar bask., *Turkey; Identity, Democracy, Politics* (Londra ve Portland, OR, Cass, 1996).

–, *A Clash of Empires: Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism*, 1918-1923 (Londra, I.B. Tauris, 1997).

–, "Caspian Uncertainties: Regional Rivalries and Pipelines", *Perceptions*, (Ankara), c. 3, n. 1(1998).

Göle, Nilüfer, "Towards and Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey", Metin Heper ve Ahmet Evin bsk, *Politics in the Third Turkish Republic* (Boulder, CO, Westview, 1994).

Gommershall, Stephen J., "Nato and European Defence", *Perceptions*, (Ankara), c. 4, n. 1 (1999).

Gönlübol, Mehmet, "NATO, USA and Turkey", Kemal H. Karpat ve diğ., *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, Brill, 19745).

Gresh, Alain, "Turkish-Israeli-Syrian Relations and their Impact on the Middle East", *Middle East Journal*, c. 52 (1998).

Groom A.J.R., "The Process of Negotiation, 1974-1993", C.H. Dodd bask., *The Political, Social and Economic Development of Northern Cyprus* (Hemingford Grey, Eothen, 1993).

Gruen, George E., "Ambivalence in the Alliance: US Interests in the Middle East and the Evolution of Turkish Foreign Policy", *Orbis*, c. 24 (1980).

–, "Turkey Between the Middle East and the West", Robert O. Freedman bask., *The Middle East from the Iran Contra Affair to the Intifada* (New York, NY, Syracuse University Press, 1991).

Gunter, Michael M., *The Kurds in Turkey* (Boulder, CO, Westview, 1990).

–, "The Foreign Policy of the Iraqi Kurds", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 20 (1997).

–, *The Kurds and the Future of Turkey* (New York, NY, St Martin's Press, 1997).

–, "Turkey and Iran Face Off in Kurdistan", *Middle East Quarterly*, c. 5 (1998).

Gürkan, İhsan, "Turkish-Iraqi Relations: The Cold War and its Aftermath", *Turkish Review of Middle East Studies* (İstanbul), c. 9 (1996-97).

Hafner, Donald L., "Bureaucratic Politics and 'Those Frigging Missiles': JFK, Cuba, and US Missiles in Turkey", *Orbis*, c. 21 (1997).

Hale, William, *The Political and Economic Development of Modern Turkey* (Londra, Croom Helm, 1981).

–, "Anglo-Turkish Trade since 1923: Experiences and Problems", William Hale ve Ali İhsan Bağış bask., *Four Centuries of Turco - British Relations* (Walkington, Eothen, 1984).

–, "The Traditional and Modern in the Economy of Kemalist Turkey", J.M. Landau bask., *Atatürk and the Modernization of Turkey* (Boulder, CO, Westview Press, 1984).

–,."Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", *International Affairs*, c. 68 (1992).

–, "Turkey: A Crucial but Problematic Applicant", John Redmond bask., *Prospective Europeans: New Members for the European Union* (New York, NY, ve Londra, Harvester Wheatsheaf, 1994).

–, *Turkish Politics and the Military* (Londra, Routledge, 1994).

–, "Turkey, the Black Sea and Transcaucasia", John F. R. Wright, Suzanne Goldenburg ve Richard Schofield bask., *Transcaucasian Boundaries* (Londra, UCL Press, 1996).

–, "Turkey and the EU: The Customs Union and the Future", *Boğaziçi Journal* (İstanbul), c. 10 (1997).

–, "Turkey and Transcaucasia", David Menashri bask., *Central Asia Meets the Middle East* (Londra, Cass, 1998).

–, "Foreign Policy and Turkey's Domestic Politics", David Shankland bask., *The Turkish Republic at 75 Years* (Hemingford Grey, Eothen, 1999).

-, "Turkey's Political Landscape: A Glance at the past and the Future", *International Observer* (Roma), c. 34 (1999).

–, "Economic Issues in Turkish Foreign Policy", Alan Makovsky ve Sabri Sayan bask., *Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy* (Washington, DC, Washington Institute for Near East Policy, 200).

–, ve Julian Bharier, "CENTO, RCD and the Northern Tier: A Political and Economic Appraisal", *Middle Eastern Studies*, c. 8 (1972).

Halliday, Fred, *The Making of the Second Cold War* (2. Bask, Londra, Verso, 1986).

–, "The Middle East, the Great Powers and the Cold War", Yezid Sayigh ve Avi Shlaim bask., *The Cold War and the Middle East* (Oxford, Clarendon Press, 1997).

Harris, George S., *The Origins of Communism in Turkey* (Stanford, CA, Hoover Institution, 1967).

–, *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective*, 1945-1971 (Washington, DC, American Enterprise Institute for Public Policy Research and Hoover Institution, 1972).

Hart, Parker T., *Two NATO Allies and the Threshold of War: Cyprus: A Firsthand Account of Crisis Management*, 1965-1968 (Durham, NC, ve Londra, Duke University Press, 1990).

Hartley, Anthony, "Maasricht's Problematical Future", *World Today*, c. 48 (1992).

Heller, Joseph, *British Policy Towards the Ottoman Empire*, 1908-1914 (Londra, Cass, 1983).

Henze, Paul B., *Turkey: Toward the Twenty-First Century* (Washington, DC, Rand Corporation).

–, "Turkey: Toward the Twenty-First Century", Graham E. Fuller bask., *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China* (Boulder, CO, Westview, 1993).

Hershlag, Z. Y., *Turkey, and Economy in Transition* (La Haye, van Keulen, 1958).

Hiç, Mükerrem, *Turkey's Customs Union with the European Union: Economic and Political Prospects* (Ebenhausen, Almanya, Stiftung Wissenschaft und Politik, 1995):

Hirszowicz, Lukasz, *The Third Reich and the Arab East* (Londra, Routledge & Kegan Paul, 1966).

Holbraad, Carsten, *Middle Powers in International Politics* (Londra, Macmillan, 1984).

Hostler, Charles Warren, *Turkism and the Soviets* (Londra, Allen and Unwin, 1957).

Howard, Harry N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History*, 1913-1923 (New York, NY, Fertig, 19669.

–, *Turkey, the Straits and US Policy* (Baltimore, MD, ve Londra, Johns Hopkins University Press, 1974).

Huntington, Samuel P., "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, c. 72 (1993).

Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record*, 1914-1956 (Princeton, NJ, Van Nostrand, 1956).

–, "Ottoman Diplomacy and the European State System", *Middle East Journal*, c. 15 (1961):

–, "Russia and the Turkish Straits: A Revaluation of the Origins of the Problem", *World Politics*, c. 14 (1961-62).

İlkin, Selim, "The Chester Railway Project", Türkiye İş Bankası, *International Symposium on Atatürk* (17-22 May 1981): *Papers and Discussions* (Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984):

–, "A History of Turkey's Association with the European Community", Ahmet Evin ve Geffrey Denton bask., *Turkey and the European Community* (Opladen, Leske & Budrich, 1990).

–, "The Economic Cooperation Organisation (ECO): A Short Note", *Journal of Economic Cooperation among Islamic Countries* (Ankara), c. 15 (1994).

Issawi, Charles, *An Economic History of the Middle East and North Africa* (Londra, Methuen, 1982).

Jaffe, Amy Myers ve Robert A. Manning, "The Myth of the Caspian 'Great Game': The Real Geopolitics of Energy", *Survival*, c. 40 (1998-99).

Kaplan, Morton *A., System and the Process in International Politics* (New York, NY, Wiley, 1957).

Karaosmanoğlu, Ali L., "Turkey's Security and the Middle East", Foreign Affairs, c. 62 (1983):

Karasapan, Ömer, "Turkey's Armaments Industries", *Middle East Report*, Ocak-Şubat 1987.

Karpat, Kemal H., *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton, NJ, Princeton university Press, 1959).

—, "Turkish and Arab-Israeli Relations", Kemal H. Karpat ve diğ., *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, Brill, 1975).

—, "Turkish-Soviet Relations", Kemal H. Karpat ve diğ, *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, Brill, 1975).

—, "Turkish Democracy at Impasse: Party Politics and the Third Military Intervention", *International Journal of Turkish Studies*, c. 2 (1981).

Kedourie, Elie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies*, c. 7 (1971).

Kennedy, Robert F., *Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis* (New York, NY, Norton, 1961).

Kent, Marian, "British Policy, International Diplomacy and the Turkish Revolution", *International Journal of Turkish Studies*, c. 3 (1985-86).

Kibaroğlu, Ayşegül, "Prospects for Cooperation in the Euphrates- Tigris River Basin", *Turkish Review of Middle East Studies* (İstanbul), c. 8 (1994-95).

Kılıç, Altemur, *Türkey and the World* (Washington, DC, Public Affairs Press, 1959):

Kinross, Lord, *Atatürk, the Rebirth of a Nation* (Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1964).

Kirişçi, Kemal, "Post Second World War Immigration from the Balkan Countries to Turkey", *Turkish Review of Balkan Studies* (İstanbul, yıllık), c. 2 (1994-95).

—, "New Patterns of Turkish Foreign Policy Behavior", Çiğdem Balım bask., *Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s* (Leiden, Brill, 1995).

–, "Turkey and the Kurdish Safe Haven in Northern Iraq", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 19 (1996).

–, "Post Cold War Turkish Security and the Middle East", *MERIA Journal* (internet yayını), n. 2 (1997).

–, "The Kurdish Question and Turkish Foreign Policy", Lenora Martin bask., *The Future of Turkish Foreign Policy* (çıkacak).

–, "Turkey and the United States: Ambivalent Allies", B. Rubin ve T. Keaney bsk, *US Allies in a Changing World* (Londra, Cass, 2000).

–, ve Gareth Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of Trans-state Ethnic Conflict* (Londra, Cass, 1997)

Knatchbull-Hugessen, Sir Hughe, *Diplomat in Peace and War* (Londra, Murray, 1949).

Kramer, Heinz, "Turkey and EC's Southern Enlargement", *Aussenpolitik*, c. 35 (1984).

–, "The EU-Turkey Customs Union: Economic Integration Amidst Political Turmoil", *Mediterranean Politics*, c. 1 (1996).

–, "Turkey and the European Union: A Multi-Dimensional Relationship with Hazy Perspectives", V. Mastny ve R. Craig Nation bask., *Turkey between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power* (Boulder, CO, Westview, 1996).

–, "Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence?", *Perceptions* (Ankara), c. 1 (1996).

–, "The Institutional framework of German-Turkish Relations", 'The Parameters of partnership: Germany, the United States and Turkey' konferans metni, *American Institute for Contemporary German Studies*, Johns Hopkins University, Washington, DC, 23-24 Ekim 1997.

–, "Options for Turkish Foreign Policy: Central Asia and Transcaucasus", basılmamış çalışma (1997).

–, "Turkey's Place and Role in the Emerging European Security Architecture", Modem Türk Bilimleri Programı seminer metni, *SOAS*; London University, 25 Nisan 1997.

–, ve Friedmann Muller, "Relations with Turkey and the Caspian Basin Countries", Robert D. Backwill ve Michael Stürmer bask., *Allies Divided: Transatlantic policies for the Great Middle East* (Cambridge, MA; MIT Press, 1997).

Kuniholm, Bruce R., "Turkey and NATO: Past, Present and Future", *Orbis*, c. 27 (1983).

–, "Turkey and the West", *Foreign Affairs*, c.70 (1991).

–, *The Origins of the Cold War in the Near East* (Princeton, NJ, Princeton University Press, 2. bask., 1994).

–, "Turkey and the West Since World War II", Vojtech Mastny ve R. Craig Nation bask., *Turkey Between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power* (Boulder, CO, Westview, 1996).

Kut, Gün, "Burning Waters: The Hydropolitics of the Euphrates and Tigris", *New Perspectives on Turkey*, Kış (1993).

Kyle, Keith, *Cyprus: In Search of Peace* (Londra, Minority Rights Group International, 1997).

Kyriakides, Stanley, *Cyprus: Constitutionalism and Crisis Government* (Philadelphia, PA, University of Philadelphia Press, 1968).

Landau, Jacob M., *Johnson's 1964 Letter to İnönü and Greek Lobbying of the White House* (Kudüs, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem Papers on Peace Problems 28, 1979).

–, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation* (Londra, Hust, 1995).

Larrabee, F. Stephen, "US and the European Policy towards Turkey and the Caspian Basin", Robert. Blackwill ve Michael Stürmer bask., *Allies Divided: Transatlantic Policies for the Greater Middle East* (Cambridge, MA, MIT Press, 1997).

Leffler, Melvin, "The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War", *American Historical Review*, c.89 (1984).

Lesser, Ian O., "Bridge or Barrier? Turkey and the West After the Cold War", Graham E. Fuller ve diğ., *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China* (Boulder, CO, Westview, 1993).

–, "Turkey's Strategic Options", *International Observer* (Roma), c. 34 (1999).

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, Oxford University Press, 1961).

Macfie, A.L., "The Straits Question: The Conference of Lausanne (November 1992-July 1923)", *Middle Eastern Studies*, c. 15 (1979).

–, "The Straits Question at the Potsdam Conference: The British Position", *Middle Eastern Studies*, c. 23 (1987).

–, "The Turkish Straits in the Second World War, 1939-45", *Middle Eastern Studies*, c. 25 (1989).

–, *The Straits Question, 1908-36* (Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1993).

Mango, Andrew, "European Dimensions", *Middle Eastern Studies*, c. 28 (1992).

–, *Atatürk* (Londra, Murray, 1999).

Marriott, J.A.R., *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy* (Oxford, Clarendon Press, 4. bask., 1940).

Marzari, Frank, "Western-Soviet Rivalry in Turkey, 1939", *Middle Eastern Studies*, c. 7 (1971).

McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims*, 1821-1922 (Princeton, NJ, Darwin Press, 1995).

McDowall, Daivd, *A Modern History of the Kurds* (Londra, I: B: Tauris, 1996).

McGhee, George C., "Turkey Joins the West", *Foreign Affairs*, c. 32 (1954).

–, *The US-Turkish-NATO Middle East Connection* (Londr, Macmillan, 1990).

Meyer, H.C., "German Economic Relations with South-Eastern Europe, 1870-1914", *American Historical Review*, c. 62 (1951-52).

Milman, Brock, "Turkish Foreign and Strategic Policy, 1934-42", *Middle Eastern Studies*, c. 31 (1995).

Müftüler, Meltem, "Turkish Economic Liberalization and European Integration", *Middle Eastern Studies*, c. 31 (1995).

Müftüler-Baç, Meltem, "Turkey's Predicament in the Post-Cold War Era", *Futures*, c. 28 (1996).

–, *Turkey's Relations with a Changing Europe* (Manchester ve New York, NY, Manchester University Press, 1979.

–, "The Never Ending Story: Turkey and the European Union", *Middle Eastern Studies*, c. 34 (1998).

Nachmani, Amikam, *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the Eastern Mediterranean* (Londra, Cass, 1987).

–, "The Remarkable Turkish-Israeli Tie", Amikam Nachmani, *Turkey and the Middle East* (Tel Aviv, Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Bar Ilan University, 1999), tekrar bask., *Middle Eastern Quarterly*, c. 5, 1998.

–, "Turkey in the Wake of the Gulf War: Recent History and its Implications", Amikam Nachmani, *Turkey and the Middle East* (Tel Aviv, Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Bar Ilan University, 1999).

Nathan, James A., "The Heyday of the New Strategy", James A. Nathan bask., *The Cuban Missile Crisis Revisited* (New York, NY, St Martin's Press, 1992).

Neack, Laura, "Linking State Type with Foreign Policy Behavior", Laura Neack, Jeanne A.K. Hey ve Patrick J. Haney, *Foreign Policy Analysis: Continuity and Change in its Second Generation* (Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1995).

Oğuzülgen, Saim, "The Importance of Pilotage Services in the Turkish Straits Voluntary Watch Group, Turkish Straits: New Problems, New Solutions" (İstanbul, İsis, Orta Doğu ve Balkan Bilimleri için, 1995).

Oktar, Selim, "The Turkish Foreign Policy Environment: A Public Opinion Perspective", 'The Domestic Context of Turkish Foreign Policy" konfreans metni, Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC, Temmuz 1997.

Ökte, Faik, çeviren Geoffrey Cox, *The Tragedy of the Capital Tax* (Londra, Croom Helm, 1987).

Okyar, Osman, "Turco-British Relations in the Inter-War Period: Fethi Okyar's Missions to London", William Hale ve Ali İhsan Bağış bask., *Four Centuries of Turco-British Relations* (Walkington, Eothen Press, 1984).

Olmert, Y., "Britain, Turkey and the Levant Question during the Second World War", *Middle Eastern Studies*, c. 23 (1987).

Olson, Robert, "The Kurdish Question and Turkey's Foreign Policy, 1991-1995: From the Gulf War to the Incursion into Iraq", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 19 (1995).

–, *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: Its Impact on Turkey and the Middle East* (Lexington, KY, University of Kentucky Press, 1996).

Öniş, Ziya, "Turkey in the Post-Cold War Era: In Search of Identity", *Middle East Journal*, c. 49 (1995).

Orhun, Ömer, "The Uncertainties and Challenges Ahead: A Southern Perspective", *Perceptions* (Ankara), c. 4, n. 1 (1999).

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul, İletişim Yayınları, 1985), c. 1.

Öymen, Onur, *Türkiye'nin Gücü* (İstanbul, AD Kitapçılık, 1998).

Özal, Turgut, *Turkey in Europe and Europe in Turkey* (Lefkoşa, Rustem, 1991).

Özar, Önder, "Economic Co-operation Organisation: A Promising Future", *Perceptions* (Ankara), c. 2, n. 1 (1997).

Özel, Soli, "On Not Being A Lone Wolf: Geography, Domestic Plays, and Turkish Foreign Policy in the Middle East", Geoffrey Kemp ve Janice Gross Stein bask., *Powder Keg in the Middle East: The Struggle for Gulf Security* (Lanham, MD, Rowman and Littlefield, 1995).

Özer, Ercan, "The Black Sea Economic Cooperation and Regional Security", *Perceptions* (Ankara), c. 2, n. 3 (1997).

Öztürk, Bayram, "The Istanbul Strait: A Closing Biological Corridor", Turkish Straits Voluntary Watch Group, *Turkish Straits: New Problems, New Solutions* (İstanbul, İsis, Orta Doğu ve Balkan Bilimleri için, 1995).

Perinçek, Doğu, *Mustafa Kemal Eskişehir-İzmit Konuşmaları* (İstanbul, Kaynak Yayınları, 1993).

Petersen, Philip A., "Turkey in Soviet Military Strategy", *Foreign Policy* (Ankara, Foreign Policy Institute), c. 13 (1986).

Polyviou, Polyvios G., *Cyprus: Conflict and Negotiation*, 1960-1980 (Londra, Duckworth, 1980).

Pope, Hugh, "Pointing Fingers at Iran", *Middle East International*, 5 Şubat 1993.

Poulton, Hugh, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and the Turkish Republic* (Londra, Hurst, 1997).

—, "The Turkish State and Democracy", *International Observer* (Roma), c. 34 (1999).

Redmond, John, *The Next Mediterranean Enlargement of the European Community: Turkey, Cyprus and Malta?* (Aldershot, Dartmouth Publishing, 1993).

Richmond, J.C.B., *Egypt*, 1798-1952 (Londra, Methuen, 1977).

Richmond, Oliver P., "Ethno-Nationalism, Sovereignty and Negotiating Positions in the Cyprus conflict: Obstacles to a Settlement", *Middle Eastern Studies*, c. 35 (1999).

Robins, Philip, *Turkey and the Middle East* (Londra, Pinter, for Royal Institute of International Affairs, 1991).

—, "Turkish Policy in the Gulf Crisis: Adventurist or Dynamic?", C.H. Dodd bask., *Turkish Foreign Policy: New Prospects* (Wistow, Eothen Press, Modern Turkish Studies Programme, SOAS, 1992).

—, "Between Sentiment and Self-Interest: Turkey's Policy toward Azerbaijan and the Central Asian States", *Middle East Journal*, c.47 (1993).

—, "The Overlord State: Turkish Policy and the Kurdish Issue", *International Affairs*, c. 69 (1993).

–, "Coping with Chaos: Turkey and the Bosnian Crisis", Richard Gillespie bsk, *Mediterranean Politics*, c.1 (1994) (yıllık, Londra, Pinter).

–, "Turkish Foreign Policy under Erbakan", *Survival*, c. 39, (1997).

–, "Turkey's Ostpolitik: Relations with the Central Asian States", David Menashri bask., *Central Asia Meets the Middle East* (Londra, Cass, 1998).

Robinson, Richard, *The First Turkish Republic* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1963).

Roper, John, "The West and Turkey: Varying Roles, Common Interests", *International Spectator* (Roma), c. 34 (1999).

Rothstein, Robert L., *Alliances and Small Powers* (New York, NY, ve Londra, Columbia University Press, 1968).

Rubinstein, Alvin Z., *Soviet Policy Toward Turkey, Iran and Afghanistan: The Dynamics of Influence* (New York, NY, Praeger, 1982).

Rustow, Dankwart A., "Transitions to Democracy: Turkey's Experience in Historical and Comparative Perspective", Metin Heper ve Ahmet Evin, *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s* (Berlin, de Gruyter, 1988).

Sadak, Necmeddin, "Turkey Faces the Soviets", *Foreign Affairs*, c. 27 (1949).

Sanjian, Ara, "The Formulation of the Baghdad Pact", *Middle Eastern Studies*, c. 33 (1997).

Sanjian, Avedi K., "The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on Turkish-Syrian Relations (1939-1956)", *Middle East Journal*, c. 10 (1956).

Sasley, Brent, "Turkey's Energy Politics in the Post Cold-War Era", *MERIA Journal* (internet yayını), c. 2, no. 2.

Satloff, Robert B., "Prelude to Conflict: Communal Interdependence in the Sanjak of Alexandretta 1920-1936", *Middle Eastern Studies*, c.22 (1986).

Sayan, Sabri, "Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis", *Middle East Journal*, c. 46 (1992).

–, "Turkey and the Middle East in the 1990s", *Journal of Palestine Studies*, c. 26 (1997).

Sayılgan, Aclan, *Solun 94 Yılı*, 1871-1965 (Ankara, Mars Matbaası, 1968).

Sever, Ayşegül, "The Arab-Israeli Peace Process and Turkey since the 1995 Interim Agreement", *Turkish Review of Middle East Studies (İstanbul)*, c. 9 (1996-97).

–, "The Compliant Ally? Turkey and the West in the Middle East, 1954-58", *Middle Eastern Studies*, c. 34 (1998).

Sezer, Duygu Bazoğlu, "Turkey's Security Policies", Jonathan Alfrod bask., *Greece and Turkey: Adversity in Alliance* (Londra, Gower, International Institute of Strategic Studies, 1984).

—, "Turkey and the Western Alliance in the 1980s", Atilla Eralp, Muharrem Tünay ve Birol Yeşilada bask., *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* (Westport, CT, Praeger, 1993).

—, *Turkey's Political and Security Interests and Policies in the New Geostrategic Environment of the Expanded Middle East* (Washington, DC, Henty L. Stimson Center, Occasional Paper n. 19, 1994).

—, "Turkey in the New Security Environment in the Balkan and Black Sea Region", Vojtech Mastny ve R. Craig Nation bask., *Turkey Between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power* (Boulder, CO, Westview, 1996).

Şen, Faruk, "Turkish Communities in Western Europe", Vojtech Mastny ve R. Craig Nation bask., *Turkey Between East and West: New Challenges for a Rising Regional Power* (Boulder, CO, Westview, 1996).

Shaw, Stanford J., "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, c. 9 (1978).

—, ve Ezel Kural *Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, Cambridge University Press, 1977).

Sizk, Garry, "Rethinking Dual Containment", *Survival*, c. 40 (1998).

Smith, Michael Llewellyn, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor*, 1919-1922 (2. Bask, Londra, Hurst, 1998).

Solana, Javşer, "NATO in Transition", *Perceptions* (Ankara), c. 1, n. 1 (1996).

Sönmezoğlu, Faruk, *ABD'nin Türkiye Politikası* (1964-1980) (Istanbul, Der Yayınevi, 1995).

Sonyel, Salahi Ransdan, *Turkish Diplomacy, 1913-1923: Mustafa Kemal and the Turkish National Movement* (Londra ve Beverly Hills, CA, Sage,1975).

Soysal, İsmail, "The 1936 Montreux Conventon 60 Years Later", *Turkish Straits Voluntary Watch Group, Turkish Straits: New Problems, New Solutions* (İstanbul, İsis, Orta Doğu ve Balkan Bilimleri için, 1995).

Spain, James W., "The United States, Turkey and the Poppy", *Middle East Journal*, c. 29 (1975).

Staavrinides, Zenon, *The Cyprus Conflict: National Identity and Statehood* (Wakefield, Loris Stavrinides, 1976).

Stephens, Robert, Cyprus, *a Place of Arms: Power Politics and Ethnic Conflict in the Eastern Mediterranean* (Londra, Pall Mall, 1966).

Taylor, A. J. P., *The Struggle for Mastery in Europe*, 1848-1918 (Oxford, Oxford University Press, 1954).

Taşhan, Seyfi, "The Case for Turkish Membership", Ahmet Evin ve Geoffrey Denton bask., *Turkey and the European Community* (Opladen, Leske ve Budrich, 1990).

Ter Minassian, Anahide, "L'Armenia, la Turquie et la marché commun de la mer Noire", *Cahiers d'Études sur la Mediterranée Orientale et la Monde Turco-Iranien* [CEMOTI] (Paris), n. 15 (1993).

Toluner, Sevin, "Rights and Duties of Turkey regarding Merchant Vessels Passing through the Straits", Turkish Straits Voluntary Watch Group, *Turkish Straits: New Problems, New Solutions* (İstanbul, İsis, Orta Doğu ve Balkan Bilimleri için, 1995).

Torak, Binnaz, "Civil Society in Turkey", Augustus R. Norton bask., *Civil Society in the Middle East*, c. 2 (Leiden, Brill, 1995).

Torumtay, Necip, "Turkey's Military Doctrine", *Foreign Policy* (Ankara, Dış Politika Enstitüsü,), c. 15, n. 1-2 (1990).

—, *Orgeneral Torumtay'ın Anıları* (İstanbul, Milliyet Yayınları, 1994).

Trumpener, Ulrich, "Turkey's Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities", *Journal of Modern History*, c. 34 (1962).

—, *Germany and the Ottoman Empire*, 1914-1918 (Princeton, NJ, Princeton University Press, 1968).

—, "Germany and the End of the ottoman Empire", Marian Kent bask., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (Londra, Cass, 2. bask., 1996).

Tuck, Christopher, "Greece, Turkey and Arms Control", *Defense Analysis*, c. 12 (1996).

Tuncer, Baran, "External Financing of the Turkish Economy and its Foreign Policy Implications", Kemal H. Karpat bask., *Turkey's Foreign Policy in Transition* (Leiden, Brill, 1975).

Türkeş, Mustafa, "The Balkan Pact and its Immediate Implications for the Balkan States, 1930-34", *Middle Eastern Studies*, c. 30 (1994).

Türkiye Dışişleri Bakanlığı, "Water Issues between Turkey, Syria, and Iraq", *Perceptions* (Ankara), c. 1, n. 2 (1996).

Turkish Straits Voluntary Watch Group, *Turkish Straits: New Problems, New Solutions* (İstanbul, İsis, Orta Doğu ve Bakan Bilimleri için, 1995).

Ulman, A.H. ve R.H. Dekmejian, "Changing Patterns in Turkish Foreign Policy", *Orbis*, c. 11 (1967).

Ünal, Hasan, "Young Turks Assessments of International Politics, 1906-9", *Middle Eastern Studies*, c. 32 (1996); Sylvia Kedourie bask., *Turkey: Identity, Democracy, Politics* (Londra ve Portland, OR; Cass, 1996).

—, "Ottoman Policy during the Bulgarian Independence Crisis, 1908-9: Ottoman Empire and Bulgaria at the outset of the Young Turk Revolution", *Middle Eastern Studies*, c. 34 (1998).

Uslu, Nazih, "Turkey's Relationship with the United States, 1960-1975" (Doktora tezi, University of Durham, İngiltere, 1994).

Vali, Ferenc A., *Bridge Across the Bosporus: The Foreign Policy of Turkey* (Baltimore, MD ve Londra, Johns Hopkins University Press, 1971)

Vital, David, *The Inequality of States: A Study of the Small Power in International Relations* (Oxford, Clarendon Press, 1967).

Von Papen, Franz, çeviren, Brian Connell, *Memoirs* (Londra, André Deutsch, 1952).

Waterfield, Gordon, *Professional Diplomat: Sir Percy Loraine of Kirkharle Bt, 1880-1961* (Londra, Murray, 1973).

Weber, Frank G., *Eagles on the Crescent : Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918* (Ithaca, NY, ve Londra, Cornell University Press, 1970).

-, *The Evasive Neutral: Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War* (Columbia, MO ve Londra, University of Missouri Press, 1979).

Weiker, Walter F., *The Turkish Revolution*, 1960-1961 (Washington, DC, Brookings Institution, 1963).

—, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party And its Aftermath* (Leiden, Brill, 1973).

Weisband, Edward, *Turkish Foreign Policy, 1943-1945: Small State Diplomacy and Great Power Politics* (Princeton, NJ, Princeton University Press, 1973).

White, Jenny B., "Civic Culture and Islam in Urban Turkey", Chris Hann ve Elizabeth Dunn bask., *Civil Society: Challenging Western Models* (Londra, Routledge, 1996).

Wilson, Andrew, *The Aegean Dispute* (Londra, International Institute for Strategic Studies, Adelphi Papers n. 155, 1980).

Winrow, Gareth M., "Gorbachev's New political Thinking and Turkey", *University of Warwick*, Aralık 1991.

–, "NATO and the Out-of-Area Issue: The Positions of Turkey and Italy", *Il Politico* (Pavia), c. 58 (1993).

–, "A Region at the Crossroads: Security Issues in Post-Soviet Asia", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, c. 18 (1994).

–, "Regional Security and National Identity: The role of Turkey in Former Soviet Central Asia", Çiğdem Balım bask., Turkey: *Political, Social and Economic Challenges in the 1990s* (Leiden, Brill, 1995).

–, *Turkey in Post-Soviet Central Asia* (Londra, Royal Institute of International Affairs, 1995).

–, "Turkey's Relations with the Transcaucasus and the Central Asian Republics", *Perceptions* (Ankara), c. 1, n. 1 (1996).

–, "Turkey and the Newly Independent States of Central Asia and Transcausus", *MERIA Journal* (internet yayını), n. 2 (1997).

–, "Pipeline Politics and Turkey: A New Great Game in Eurasia?", 'Russia-China-Central Asia: From Geo-Politics to Geo-economics in Eurasia' konferans metni, Center for Euro-Asian Studies, *University of Reading*, İngiltere, 23 Ocak 1998.

Yasamee, F.A.K., "Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem", *Diplomacy & Statecraft*, c. 4 (1993).

–, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers*, 1878-1888 (İstanbul, İsis, 1996).

Yavuz, M. Hakan, "Turkish-Israeli Relations through the Lens of the Turkish Identity Debate", *Journal of Palestine Studies*, c. 27 (1997).

–, ve Mujeeb R. Khan, "Turkish Foreign Policy Toward the Arab-Israeli Conflict: Duality and the [sic] Development", *Arab Studies Quarterly*, c. 14 (19929.

Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devrimi'nden Milli Mücadeleye* (İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979).

Zamir, Meir, "Population Statistics of the ottoman Empire in 1914 and 1918", *Middle Eastern Studies*, c. 17 (1981).

Zürcher, Erik J., T*he Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden, Brill, 1984).

–; *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party 1924-1925* (Leiden, Brill, 1991).

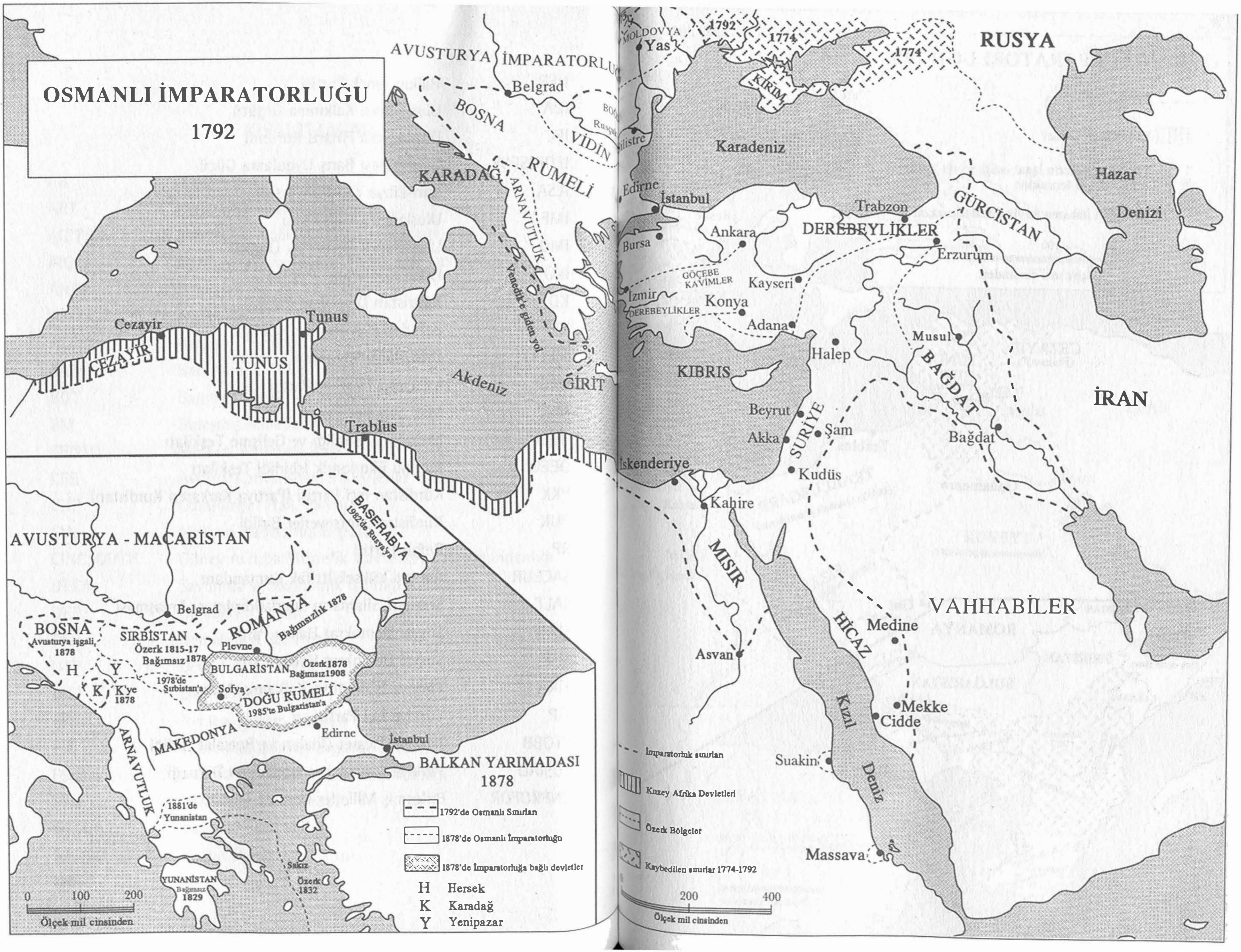
–,*Turkey, A Modern History* (Londra, I.B. Tauris, 1993).

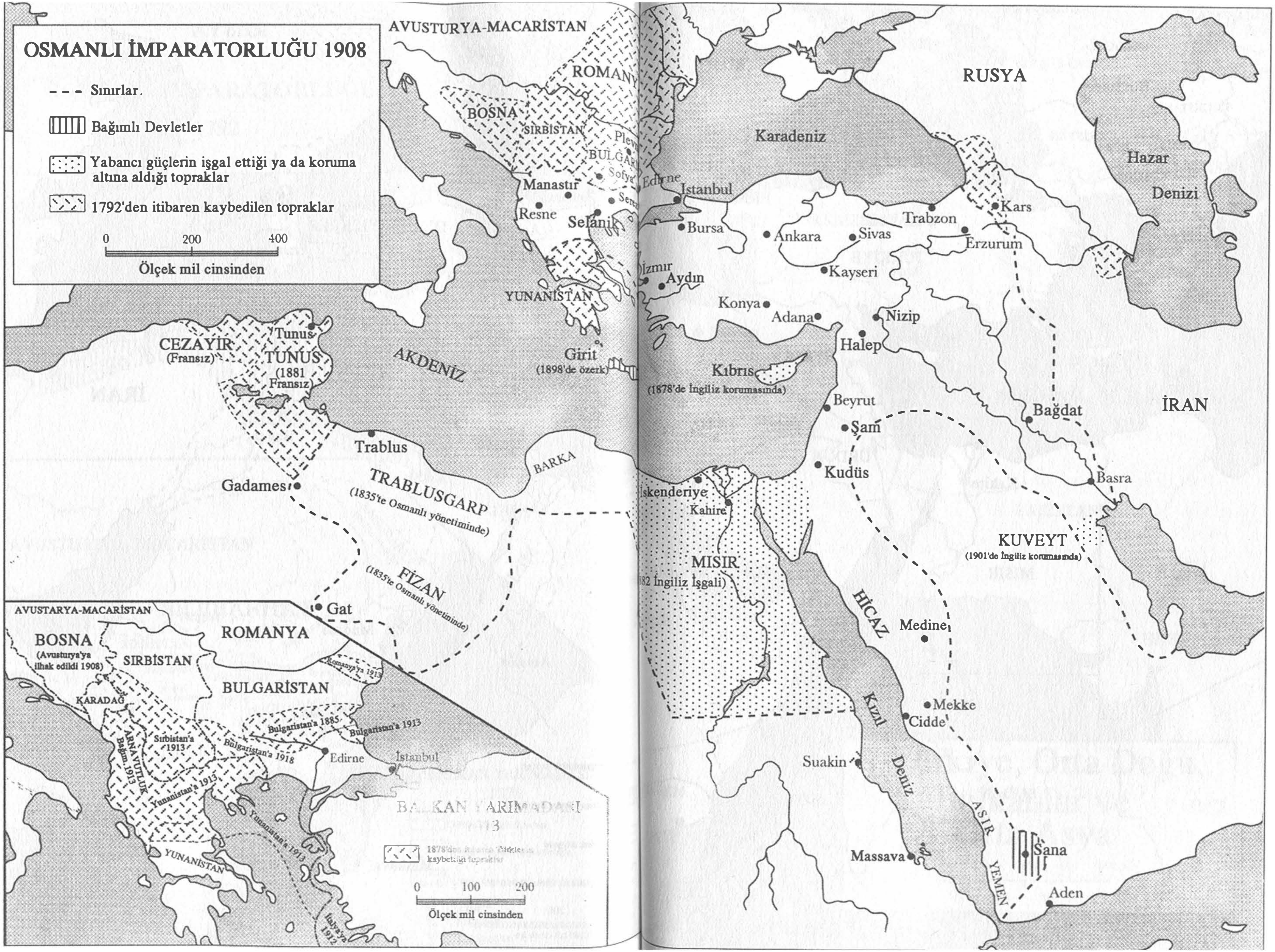
Zuzul, Momir, "Croatia and Turkey: Toward a Durable Peace in South- Eastern Europe", *Perceptions* (Ankara), c. 3 1998).

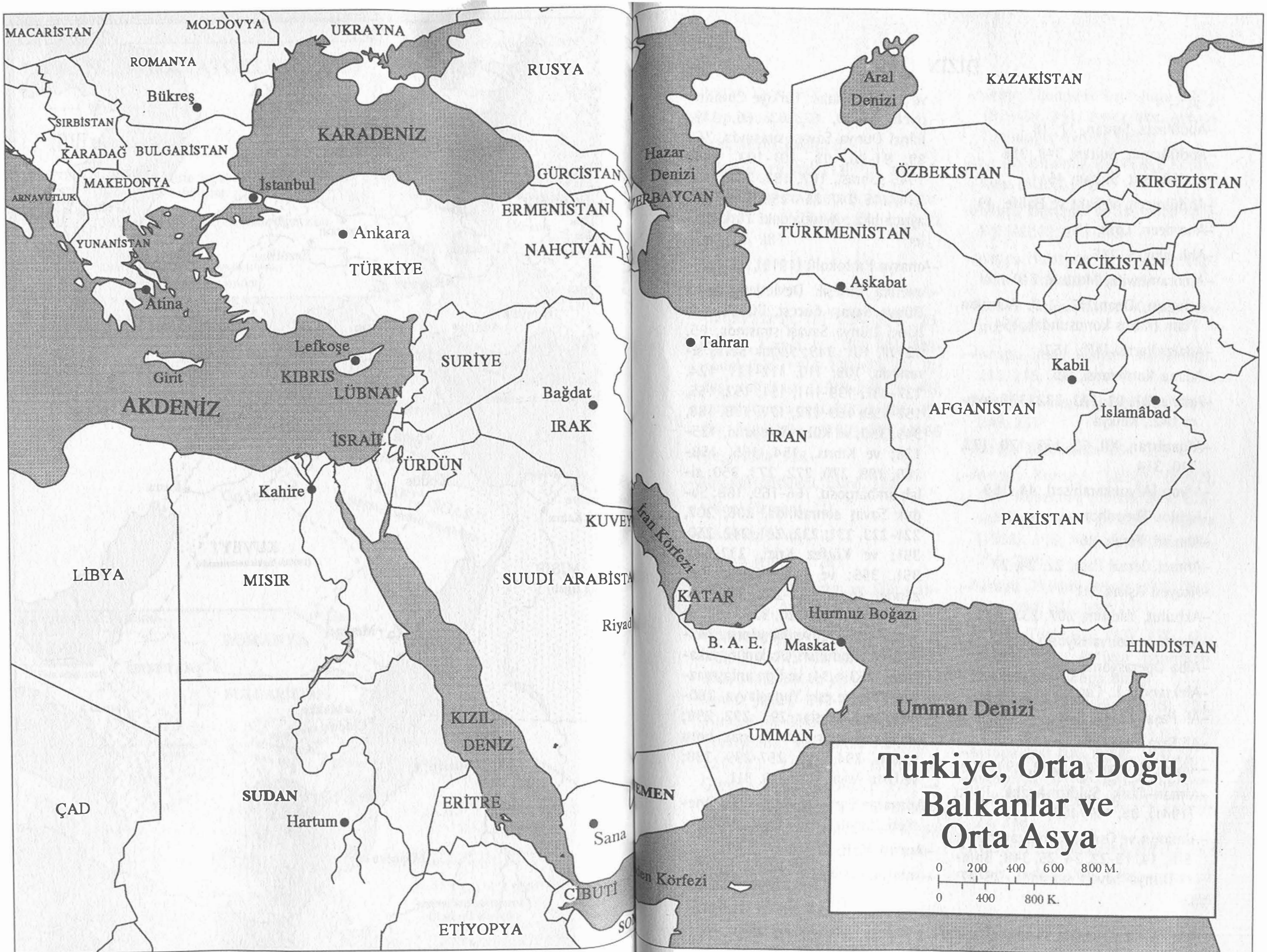
KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGİT/OSCE	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AIOC	Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
AT	Avrupa Topluluğu
BAB	Batı Avrupa Birliği
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	Birleşmiş Milletler
CENTO	Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CFE	Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Müzâkeresi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	Merkezi Haberalma Örgütü
CINCSOUTH	Güney Avrupa Müttefik Kuvvetleri Başkumandanlığı
DECA	Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması
DEP	Demokrasi Partisi
DSP	Demokratik Sol Parti
DTP	Demokratik Türkiye Partisi
DYP	Doğru Yol Partisi
EIB	Avrupa Yatırım Bankası
EİÖ	Ekonomik İşbirliği Örgütü
ESDI	Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü
GSMH	Gayrisafi Milli Hasıla
HADEP	Halkın Demokrasi Partisi

HEP	Halkın Emek Partisi
IDA	Uluslararası Kalkınma Örgütü
IFC	Uluslararası Finans Kurumu
IFOR/SFOR	Uluslararası Barış Uygulama Gücü
ILSA	İran-Libya Yaptırım Yasası
IMF	Uluslararası Para Fonu
IMO	Uluslararası Denizcilik Örgütü
İKÖ	İslâm Konferansı Örgütü
KDP	Kürdistan Demokrat Partisi
KEİ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği
MEDO	Orta Doğu Savunma Teşkilatı
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı
OEEC	Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
PKK	Kürdistan İşçi Partisi (Partiya Karkaren Kurdistan)
PUK	Kürdistan Yurtseverler Birliği
RP	Refah Partisi
SACEUR	Avrupa Yüksek İttifak Kumandanı
SALT	Stratejik Silahların Sınırlandırılması Anlaşması
SDHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
TİKA	Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TTOBB	Türkiye Ticaret Odaları ve Borsalar Birliği
TÜSİAD	Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği
UNPROFOR	Birleşmiş Milletler Koruma Gücü

OSMANLI İMPARATORLUĞU
1792
AVUSTURYA İMPARATORLUĞU
Belgrad
BOSNA
VİDİN
RUMELİ
KARADAĞ
ARNAVUTLUK
Venedik'e giden yol
Cezayir
CEZAYİR
Tunus
TUNUS
Trablus
Akdeniz
GİRİT
MOLDOVYA
Yaş
1792
1774
1774
KIRIM
RUSYA
Silistre
Karadeniz
Edirne
İstanbul
Bursa
Ankara
Trabzon
DEREBEYLİKLER
GÜRCİSTAN
Erzurum
Hazar
Denizi
GÖÇEBE KAVİMLER
Kayseri
İzmir
DEREBEYLİKLER
Konya
Adana
Musul
Halep
BAĞDAT
KIBRIS
İRAN
Beyrut
Akka
Şam
SURİYE
Bağdat
Kudüs
İskenderiye
Kabire
MISIR
VAHHABİLER
Medine
HİCAZ
Asvan
Mekke
Cidde
Kızıl
Deniz
Suakin
Massava
İmparatorluk sınırları
Kuzey Afrika Devletleri
Özerk Bölgeler
Kaybedilen sınırlar 1774-1792
200
400
Ölçek mil cinsinden
AVUSTURYA - MACARİSTAN
BASERABYA
1982'de Rusya'ya
ROMANYA
Bağımsızlık 1878
Belgrad
BOSNA
Avusturya işgali 1878
SIRBİSTAN
Özerk 1815-17
Bağımsız 1878
Plevne
BULGARİSTAN
Özerk 1878
Bağımsız 1908
H
Y
K
1978'de Sırbistan'a
K'ye 1878
Sofya
DOĞU RUMELİ
1985'te Bulgaristan'a
Edirne
MAKEDONYA
İstanbul
ARNAVUTLUK
BALKAN YARIMADASI
1878
1881'de Yunanistan
Sakız
Özerk 1832
YUNANİSTAN
Bağımsız 1829
1792'de Osmanlı Sınırları
1878'de Osmanlı İmparatorluğu
1878'de İmparatorluğa bağlı devletler
H Hersek
K Karadağ
Y Yenipazar
0
100
200
Ölçek mil cinsinden

OSMANLI İMPARATORLUĞU 1908
Sınırlar.
Bağımlı Devletler
Yabancı güçlerin işgal ettiği ya da koruma altına aldığı topraklar
1792'den itibaren kaybedilen topraklar
0 200 400
Ölçek mil cinsinden
AVUSTURYA-MACARİSTAN
ROMANYA
BOSNA
SIRBİSTAN
BULGAR
Sofya
Manastır
Resne
Selânik
YUNANİSTAN
Edirne
İstanbul
Bursa
İzmir
Aydın
Ankara
Sivas
Kayseri
Konya
Adana
Nizip
Halep
Trabzon
Erzurum
Kars
RUSYA
Karadeniz
Hazar
Denizi
CEZAYİR
(Fransız)
Tunus
TUNUS
(1881 Fransız)
AKDENİZ
Girit
(1898'de özerk)
Kıbrıs
(1878'de İngiliz korumasında)
Beyrut
Şam
Kudüs
Bağdat
İRAN
Basra
KUVEYT
(1901'de İngiliz korumasında)
Trablus
BARKA
TRABLUSGARP
(1835'te Osmanlı yönetiminde)
Gadames
FİZAN
(1835'te Osmanlı yönetiminde)
Gat
İskenderiye
Kahire
MISIR
(1882 İngiliz İşgali)
HİCAZ
Medine
Mekke
Cidde
Kızıl
Deniz
Suakin
ASIR
YEMEN
Sana
Massava
Aden
AVUSTARYA-MACARİSTAN
BOSNA
(Avusturya'ya ilhak edildi 1908)
SIRBİSTAN
ROMANYA
BULGARİSTAN
KARADAĞ
Romanya'ya 1913
Bulgaristan'a 1885
Bulgaristan'a 1913
Sırbistan'a 1913
ARNAVUTLUK Bağım. 1913
Bulgaristan'a 1918
Yunanistan'a 1913
Edirne
İstanbul
YUNANİSTAN
Yunanistan'a 1913
İtalya'ya 1912
BALKAN YARIMADASI
0 100 200
Ölçek mil cinsinden

Türkiye, Orta Doğu, Balkanlar ve Orta Asya
0 200 400 600 800 M.
0 400 800 K.
MACARİSTAN
MOLDOVYA
UKRAYNA
ROMANYA
RUSYA
Bükreş
SIRBİSTAN
KARADENİZ
KARADAĞ
BULGARİSTAN
MAKEDONYA
İstanbul
ARNAVUTLUK
GÜRCİSTAN
ERMENİSTAN
Ankara
YUNANİSTAN
NAHÇIVAN
TÜRKİYE
Atina
Lefkoşe
SURİYE
Girit
KIBRIS
LÜBNAN
Bağdat
AKDENİZ
IRAK
İSRAİL
ÜRDÜN
Kahire
KUVEYT
LİBYA
MISIR
SUUDİ ARABİSTAN
Riyad
KIZIL DENİZ
SUDAN
ERİTRE
ÇAD
Hartum
Sana
CİBUTİ
ETİYOPYA
Aral Denizi
KAZAKİSTAN
Hazar Denizi
ÖZBEKİSTAN
KIRGIZİSTAN
AZERBAYCAN
TÜRKMENİSTAN
TACİKİSTAN
Aşkabat
Tahran
Kabil
İslamâbad
AFGANİSTAN
İRAN
PAKİSTAN
İran Körfezi
KATAR
Hurmuz Boğazı
B. A. E.
Maskat
HİNDİSTAN
Umman Denizi
UMMAN
YEMEN
Aden Körfezi

DİZİN

- B -

- C -

- Ç -

- D -

- E -

- F -

- I -

-İ-

-J-

- K -

- L -

- M -

- N -

- O -

- Ö -

- P -

- R -

- S -

- Ş -

- T -

Bu kitapta iki yüzyıldan daha uzun bir dönemi anlatılan Osmanlı ve Türk Dış Politikasının tarihi ve coğrafi içeriği tek kelimeyle örnek gösterilecek cinsten. Yazar bu benzersiz çalışmasında yaptığı tahlillere Türk politikasına uzun yıllar duyduğu ilgisinin ve pek çok yetkiliyle kurduğu kişisel diyalogun ürünlerini eklemiş. Ayrıca bu tahlilleri yaparken yazar, Türk ve uluslararası bilgi kaynaklarını ustaca kullanmış.

Kemal Kirişçi, Boğaziçi Üniversitesi

Bill Hale bizlere iyi anlatılmış bir tarih ve Türk Dış Politikasının iki yüzyıldan uzun bir dönemine ait mükemmel bir tahlil sunuyor. Bu dünyadaki en karmaşık ve en enteresan diplomatik tarihlerden birinin anlatılıp açıklanmasında elde edilen dikkate değer bir başarı.

Barry Rubin, Stratejik Bilimler Begin-Sadat Merkezi, Bar-Ilan Üniversitesi